

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina III • Broj 2 (5) • Juni 2018. god.

društvene i humanističke studije

ČASOPIS FILOZOFSKOG FAKULTETA U TUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Zamjenik glavnog i odgovornog urednika:

Mirza Mahmutović

Urednički odbor:

Adisa Imamović
Tamara Efendić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Adib Dozić
Jasmina Donlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Vladimir Vojinović

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnarich, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Hrvanović

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina III
Broj 2 (5)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, juni 2018.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSNISTIKA

Enes Duraković

PROSPEKTOR U PUKOTINE DUŠA: POETIKA ISAKOVIĆEVIH PRIČA IZMEĐU
LIRSKOG POSTAVA I DRAMSKE GROTESKE / INSIGHT INTO THE FRACTURE
OF THE SOUL: THE POETICS OF ISAKOVIĆ'S STORIES BETWEEN
THE LYRICAL SETTING AND DRAMATIC GROTESQUE 13

Elbisa Ustamujć

MODERNIZAM I TRADICIJA LIRSKIH APSTRAKCIJA U POEZIJI HUSEINA
BAŠIĆA / MODERNISM AND TRADITION OF LYRICAL ABSTRACTION
IN BAŠIĆ'S POETRY 29

Nehrudin Rebihić

IZMEĐU TRADICIJE I POLITIČKOG ANGAŽMANA: DRAME RASIMA
FILIPOVIĆA / BETWEEN TRADITION AND POLITICAL ENGAGEMENT:
RASIM FILIPOVIĆ'S PLAYS 45

Erna Murić

RIZVIĆ O ANDRIĆEVOM *OMERPAŠI LATASU*: ROMAN KAO MATERIJAL
ZA ČITANJE AUTORA U KLJUČU POZITIVISTIČKOG PSIHOLOGIZMA /
RIZVIC ABOUT ANDRIC'S NOVEL *OMERPAŠA LATAS*: NOVEL AS A
MATERIAL FOR READING THE AUTOR FROM THE PERSPECTIVE
OF POSITIVISTIC PSYCHOLOGISM 73

Fatima Bećarević

PROJEKTIVNI IDENTITETI I IDENTITET OTPORA U PRIPOVIJETKAMA
ALIJE NAMETKA / PROJECTIVE IDENTITIES AND IDENTITY OF
RESISTANCE IN THE STORIES OF ALIJA NAMETAK 83

Naida Mujkić

LICA ZLOSTAVLJANJA: O PREGOVARAJUĆIM IDENTITETIMA U ADAPTACIJAMA ANDRIĆEVE PRIPOVIJETKE <i>ZLOSTAVLJANJE</i> / FACE OF ABUSE: ON NEGOTIATING IDENTITIES IN ADAPTATIONS ANDRIC'S STORIES <i>ABUSE</i>	103

Indira Šabić

PREZIMENA MILITARNOGA PORIJEKLA U BOSNI I HERCEGOVINI: SEMANTIČKI PRISTUP / MILITARY ORIGINS OF SURNAMES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: SEMANTIC APPROACH	113

TOKOVI KNJIŽEVNE TEORIJE

Maja Džafić

NOVI HISTORIZAM KAO PRISTUP PROUČAVANJU KNJIŽEVNOSTI: OD STEPHENA GREENBLATTA DO DANAS / NEW HISTORICISM AS AN APPROACH TO THE STUDY OF LITERATURE (FROM STEPHEN GREENBLATT UNTIL TODAY)	141

ANGLISTIKA

Sanel Hadžiahmetović Jurida

WORD FORMATION IN ENGLISH: DERIVATION AND COMPOUNDING / TVORBA RIJEČI U ENGLESKOM JEZIKU: IZVEDENICE I SLOŽENICE	157

Augustin Zonjić, Ivona Šetka-Čilić

THE CAUSES AND CONSEQUENCES OF BREXIT ON ENGLISH LANGUAGE IN THE EU / UZROCI BREXITA I NJEGOVE POSLJEDICE NA POLOŽAJ ENGLESKOG JEZIKA U EUROPSKOJ UNIJI	171

GERMANISTIKA

Merima Delić

CRNO-BIJELI SVIJET U NOVIJEM POLITIČKOM DISKURSU BOSANSKOG
I NJEMAČKOG JEZIKA / BLACK AND WHITE WORLD IN THE LATEST
POLITICAL DISCOURSE OF BOSNIAN AND GERMAN LANGUAGE 193

TURKOLOGIJA

Соња Новотни, Михајло Марковић

TURSKITE ЈАЗИЧНИ ЕЛЕМЕНТИ И НИВНАТА ФОНЕТСКА АДАПТАЦИЈА
ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК / FOR SOME TURKISH LANGUAGE ELEMENTS
AND THEIR PHONETIC ADAPTATION IN MACEDONIAN LANGUAGE 219

SOCIOLOŠKE STUDIJE

Abdel Alibegović

POTENCIJAL ETNIČKOG – MIT KAO SREDSTVO MOBILIZATORSKO-RESURSNIH
PRISTUPA / THE POTENTIAL OF ETHNIC - MYTH AS A MEANS OF
MOBILIZATION-RESOURCE APPROUCH 235

Emir Džambegović

DRUŠTVENI USLOVI ZA UPRAŽNJAVANJE VJERSKIH PRAVA I SLOBODA
NA UNIVERZITETU I JAVNIM SREDNJIM ŠKOLAMA U TUZLI / SOCIAL
CONDITIONS FOR PRACTICING THE RIGHTS AND FREEDOM OF RELIGION
AT THE UNIVERSITY AND HIGH SCHOOLS IN TUZLA 249

POLITOLOŠKE TEME

Izet Hadžić, Sead Omerbegović

CIVILNO DRUŠTVO U POLITIČKOM SISTEMU BOSNE I HERCEGOVINE /
CIVIL SOCIETY IN THE POLITICAL SYSTEM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 273

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Izet Pehlić, Alma Švraka

KVALITET SREDNJOŠKOLSKE PEDAGOŠKE KLIME I NASTAVNIČKI
DEMOKRATSKI VODITELJSKI STIL / MANNERISM OF DEMOCRATIC
TEACHING STYLE OF SECONDARY SCHOOL TEACHERS 293

Alma Avdić, Emina Škahić

UZROCI I PEDAGOŠKA PREVENCIJA POREMEĆAJA PONAŠANJA UČENIKA
OSNOVNOŠKOLSKOG UZRASTA / CAUSES AND PEDAGOGICAL PREVENTION
OF BEHAVIORAL DISORDERS OF PRIMARY AGE STUDENTS 313

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Amer Delić, Siniša Subotić, Džanan Berberović

PSIHOMETRIJSKA EVALUACIJA SKALE OPĆEG ZADOVOLJSTVA
ŽIVOTOM (SOŽŽ) / PSYCHOMETRIC EVALUATION OF THE GENERAL
LIFE SATISFACTION SCALE (SOŽŽ) 341

Adela Jahić, Meliha Bijedić

POJAVA ANKSIOZNOSTI KOD HRONIČNO HOSPITALIZIRANE DJECE
I ADOLESCENATA / ANXIETY OCCURRENCE IN CHRONICALLY
HOSPITALIZED CHILDREN AND ADOLESCENTS 365

Anida R. Fazlagić

SOCIODEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE PORODILJA I POSTPARTALNA
DEPRESIVNOST /THE TENDENCY TO POSTPARTUM DEPRESSION WITH
RESPECT TO PERSONAL CHARACTERISTICS OF THE POSTPARTUM WOMEN 381

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Jasmina Mehmedović

INTERNETSKO NASILJE MEĐU TINEJDŽERIMA / INTERNET VIOLENCE
AMONG TEENAGERS 397

Damir Šehanović

STRATEGIJE I TEHNIKE CELEBRITY ODNOSA S JAVNOSTIMA U EX JUGOSLOVENSKOM KULTURALNOM PROSTORU / STRATEGIES AND TECHNIQUES OF CELEBRITY PUBLIC RELATIONS IN THE EXYU CULTURAL SCENERY	415

PRIKAZI

Jasmin Agić

MUKE I EPIFANIJE JEDNE NACIONALNE KNJIŽEVNOSTI (<i>KRITIČARI O ENESU DURAKOVIĆ – PRIREDIO MILE STOJIĆ, DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2017.</i>)	437

Šeherzada Džafić

KOMPOZITNA INTEGRALNOST BOSANSKOHERCEGOVAČKE KNJIŽEVNOSTI (VEDAD SPAHIĆ: <i>KRUGOVI I ELIPSE – STUDIJE I OGLEDI O KNJIŽEVNIM IDENTITETIMA</i> , BOSANSKA RIJEČ, TUZLA, 2017.)	441

Senaid Hadžić

VRIJEDNI PRILOZI PROUČAVANJU MIKROPOVIJESTI GRADA TEŠNJA (ALADIN HUSIĆ: <i>PRILOZI ZA HISTORIJU GRADA TEŠNJA</i> , CENTAR ZA KULTURU I OBRAZOVANJE, TEŠANJ, 2017.)	445
UPUTSTVO ZA AUTORE	449

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

Enes Duraković

PROSPEKTOR U PUKOTINE DUŠA: POETIKA ISAKOVIĆEVIH PRIČA IZMEĐU
LIRSKOG POSTAVA I DRAMSKE GROTESKE / INSIGHT INTO THE
FRACTURE OF THE SOUL: THE POETICS OF ISAKOVIĆ'S STORIES
BETWEEN THE LYRICAL SETTING AND DRAMATIC GROTESQUE 13

Elbisa Ustamujić

MODERNIZAM I TRADICIJA LIRSKIH APSTRAKCIJA U POEZIJI
HUSEINA BAŠIĆA / MODERNISM AND TRADITION OF LYRICAL
ABSTARCTION IN BAŠIĆ'S POETRY 29

Nehrudin Rebihić

IZMEĐU TRADICIJE I POLITIČKOG ANGAŽMANA: DRAME RASIMA
FILIPOVIĆA / BETWEEN TRADITION AND POLITICAL ENGAGEMENT:
RASIM FILIPOVIĆ'S PLAYS 45

Erna Murić

RIZVIĆ O ANDRIĆEVOM *OMERPAŠI LATASU*: ROMAN KAO MATERIJAL
ZA ČITANJE AUTORA U KLJUČU POZITIVISTIČKOG PSIHOLOGIZMA /
RIZVIC ABOUT ANDRIC'S NOVEL *OMERPAŠA LATAS*: NOVEL AS A
MATERIAL FOR READING THE AUTOR FROM THE PERSPECTIVE
OF POSITIVISTIC PSYCHOLOGISM 73

Fatima Bećarević

PROJEKTIVNI IDENTITETI I IDENTITET OTPORA U PRIPOVIJETKAMA ALIJE NAMETKA / PROJECTIVE IDENTITIES AND IDENTITY OF RESISTANCE IN THE STORIES OF ALIJA NAMETAK	83

Naida Mujkić

LICA ZLOSTAVLJANJA: O PREGOVARAJUĆIM IDENTITETIMA U ADAPTACIJAMA ANDRIĆEVE PRIPOVIJETKE <i>ZLOSTAVLJANJE</i> / FACE OF ABUSE: ON NEGOTIATING IDENTITIES IN ADAPTATIONS ANDRIC'S STORIES <i>ABUSE</i>	103

Indira Šabić

PREZIMENA MILITARNOGA PORIJEKLA U BOSNI I HERCEGOVINI: SEMANTIČKI PRISTUP / MILITARY ORIGINS OF SURNAMES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: SEMANTIC APPROACH	113

UDK 821.163.4(497.6).09-32

Isaković A.

Originalni naučni rad

Original scientific paper

Enes Duraković

PROSPEKTOR U PUKOTINE DUŠA: POETIKA ISAKOVIĆEVIH PRIČA IZMEĐU LIRSKOG POSTAVA I DRAMSKE GROTESKE

Ovo glasno nebo još je toplo od Božije stvaralačke kretnje. Mi smo tu, mi smo djelić toga. Mi smo Jedno. Nas nije!

(Alija Isaković, *Čudesna dneva*)

Napuštajući iskustva tradicionalne bosanske pripovjedačke proze, Alija Isaković priču ispisuje dinamičnim prožimanjima, preobražajima i miksturama oblika. Zato njegove priče valja posmatrati u širem kulturnom kontekstu, uočavajući uz opće karakteristike onovremene bosanskohercegovačke književnosti, snažno otvorene prema iskustvima moderne evropske kulture, i one posebnosti autorske realizacije nepodložne diktatu općih književnih obrazaca. Njegove novele nastaju u trenucima bizarnih nesporazuma ličnosti sa svijetom i sobom, kada se krhka ravnoteža spokoja naruši i u duši, baš kao i u materiji, ukaže pukotina što razjeda biće nemoćno da zadrži integritet vlastitosti. U ovim je prozama iščiljela ideološka kontaminacija teksta, raspala se realistički posredovana slika društvene stvarnosti i nestao kolektivni subjekt, a u skladu sa egzistencijalističkom svjetonazorskom konjunkturu ukazala disperzivna slika individualnog prostora svijesti u svijetu bez metafizičkog utočišta i iluzija društvene utopije.

Ključne riječi: novela, egzistencijalizam, lirska proza, groteska, fragmentacija doživljaja zbilje, interžanrovske geminacije

Sasvim neuobičajeno za mladog pisca Alija Isaković se u književnosti javio romanom (*Sunce o desno rame*, 1963.), u desetljeću u kome se slijedom svekolikih preobražaja i bosanskohercegovačka književnost oslobađala rigorizma pragmatične poetike socrealizma, desetljeću njene pune afirmacije u širim jugoslavenskim okvirima. Oslobođena ideološkog diktata, bosanskohercegovačka je književnost u svojevrsnoj simbiozi raznovrsnih poetičkih strujanja evropskog modernizma i složenih procesa reafirmacije i metamorfoze kulturne semiotike vlastitog književnog naslijeđa, doživjela tada bitan preporod čije vrhunce čine Selimovićevi romani *Derviš i smrt* (1966) i *Tvrđava* (1970), Sijarićeve zbirke pripovijetki *Naša snaha i mi momci* (1962) i *Sablja* (1969), Čopićeva *Bašta sljezove boje* (1970), Sušićeve *Pobune* (1966) i *Uhode* (1971), Ibršimovićev *Ugursuz* (1968), a u poeziji Šopove *Astralije* (1962), Dizdarev *Kameni spavač* (1966), potom pjesničke zbirke Dare Sekulić, Veselka Koromana, Duška Trifunovića ili Anđelka Vuletića. U dramskom stvaranju valja spomenuti Derviša Sušića, Uroša Kovačevića, Seada Fetahagića, Miodraga Žalicu, Miroslava Jančića, Radovana Marušića, Boru Draškovića, u kritici i književnoj historiografiji Midhata Begića, Nedima Filipovića, Slavka Leovca, Josipa i Zdenka Lešića, Muhsina Rizvića, Nikolu Kovača, Svetozara Koljevića, Hanifu Kapidžić Osmanagić i Đenanu Buturović.

Stidljivo najavljivani preobražaji unisonih oblika tradicionalnog proznog izraza, ukorijenjenog na obrascima „pripovjedačke Bosne“, međuratne socijalne književnosti i homogenog diskursa ideološki impregniranog teksta socrealističke poetike, javit će se u djelima ovih pisaca već s kraja pedesetih i na početku šezdesetih godina (Selimovićeva *Magla i mjesečina*, Sijarićevi *Bihorci*), ali će tek u njihovim zrelim ostvarenjima doći estetske vrhunce. A upravo tada, šezdesetih godina, javlja se i niz mladih novelistica i romansijera koji će napustiti tradicionalne narativne modele, pa će se u njihovim proznim djelima umjesto ideološki postamentirane društveno-povijesne slike svijeta i junaka kao *paradigmatičnog zastupnika stajališta totaliteta* (G. Lukacs) ukazati fragmentirana stvarnost individualnog iskustva ispražnjenog od monumentalizma historijskog misionarstva.

Nasuprot tradicionalne bosanskohercegovačke pripovijedne proze koja se, uz neznatne izlete u iskustva evropskog moderniteta, kretala u skučenom obzoru zavičajno-folklorne psihologije, novelistika šezdesetih godina formira se u onom širokom dijapazonu literarnih osobnosti što su ih donijeli prvi prijevodi egzistencijalističke literature, novele i romani, drame i eseji Alberta Camusa, Jean Paul Sartrea, Samuela Becketta, Eugenea Ionescoa, potom Ernesta Hemingwaya, Jamesa Joycea ili Williama Faulknera.

U novelama i(li) romanima Seada Fetahagića (*Četvrtak poslije petka*, 1960), Vitomira Lukića (*Soba za prolaznike*, 1965. i *Album*, 1968), Alije Isakovića (*Sunce o desno rame*, (1963. i *Semafor*, 1966.) i Nedžada Ibrišimovića (*Kuća zatvorenih vrata*, 1964. i *Ugursuz*, 1968) nema više ni socijalnog angažmana ni slutnje transcendentalnog, realistički definiran prostor prometnuo se u intimni svijet marginaliziranih likova i kontingentnih sudbina, promijenili su se i principi organizacije fabulativnog materijala, oskudnog u događajnosti, svedenog na bizarnost trenutačnog doživljaja i komornu atmosferu duha. U njihovim je prozama iščiljela ideološka kontaminacija teksta, raspala se realistički posredovana slika društvene stvarnosti i nestao kolektivni subjekt, a ukazala disperzivna slika individualnog prostora svijesti u svijetu bez metafizičkog utočišta i iluzija društvene utopije, s likovima samotnika koji u rasapu vrijednosti razsredištenog društvenog pejzaža, grozničavo nastoje da u partikularnosti životnih senzacija i prividnoj beznačajnosti svakodnevice iznađu makar i trenutni smisao vlastitog postojanja. Novele i kratke priče Alije Isakovića, Seada Fetahagića, Vitomira Lukića i Nedžada Ibrišimovića, uza sve posebnosti prepoznatljivog autorskog rukopisa, kroz isto sočivo egzistencijalističkog doživljaja svijeta sabiru temeljne oznake bosanskohercegovačke proze šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog vijeka. Egzistencijalistička poetika ostvaruje se u njihovim tekstovima slijedom metaforičkog iskaza Jean Paul Sartrea da umjesto velikih filozofskih sistema sada filozofski impostirano književno djelo *priča male priče bez filozofije*. Nije li se, naime, upravo u pričama spomenutih bosanskohercegovačkih novelista začela sumnja u „velike priče“, s bitno izmijenjenim razumijevanjem pripovjedačkog prosedea, s likovima autsajdera i izopćenika, s naglašenim pomakom na podsvjesno-iracionalne senzacije i subjektivno vrijeme u kojem se pretapaju i lome, stapaju i sudaraju disperzivni fragmenti prošlog i sadašnjeg, stvarnog i fikcionalnog. U njihovim će se prozama, baš kao i kod hrvatskih novelista s kraja pedesetih i na početku šezdesetih godina XX vijeka (V. Desnica, R. Marinković, P. Šegedin...) umjesto ideologijski impregniranog narativnog modela kao fundamentalna tema egzistencijalizma javiti dominantan „osjećaj i stanje tjeskobe, osamljenosti, otuđenosti – stanje nesretne svijesti.“ (Milanja 1996: 48)

Vidljivo je to, makar u naznakama, i u Isakovićevom prvijencu, romanu *Sunce o desno rame*, prije svega u složenijim oblicima pripovijedne tehnike, s onim bitnim pomakom od tradicije sveznajućeg pripovjedača ka izrazitom pounutrašenju narativnog fokusa. To je onaj tip fokalizacije u kojem se stapaju glas implicitnog autora (lika) i pripovjedača, na što upućuje ne samo ovlašna dnevnička forma kojom se prati jedna ekipa prospektora urana, nego i snažna, subjektivna opservacija

događanja, likova i njihovih sudbina. Istina i ovdje je struktura romana unekoliko „povijesno određena društvenom funkcijom romana kao oblika“ – kako ovu vrstu romana definira Lennard J. Davis. Ali, *Sunce o desno rame* je roman u kojem je društvena funkcija tek ovlažno naznačena dok su u prvom planu egzistencijalni nemiri i povijest jedne mladosti koja je, ispunjavajući profesionalnu zadaću, oslobođena i ideoloških i metafizičkih tema, opredjeljenja i opsesija, predana trenutačnosti erotskih zanosa.¹ Odsustvo bilo kakve dublje, unutarnje kohezije grupe sugerira se i u onim *diskusijama bez kompasa*, kako trenutke večernjih okupljanja naziva jedan od likova. Već ovdje se naslućuju elementi egzistencijalističke poetike što će se u različitim oblicima javljati kasnije u njegovim pripovijednim i dramskim tekstovima kao proces u kojem se „ispituje mogućnost individualne ostvarenosti u svijetu koji svojom zadanošću tu mogućnost, po definiciji, osujećuje.“ (Lovrenović 1986: 177) Zato i njegove priče, putopise i drame valja posmatrati u širem kulturnom kontekstu, uočavajući uz opće karakteristike onovremene bosanskohercegovačke književnosti, snažno otvorene prema iskustvima moderne evropske kulture, tako i one posebnosti autorske realizacije nepodložne diktatu općih književnih obrazaca. Vidljivo je to i u njegovim novelama i kratkim pričama, tematski raznovrsnim i stoga ispisanim složenim i različitim oblicima narativnih postupaka.

Isakovićeve zbirke novela i kratkih priča *Semafor* (1966) i *Taj čovjek* (1975) značile su radikalan raskid s već ovještanim obrascima bosanskohercegovačke pripovijetke, koja je mimetičkim prosedeom zasnovanim na epskom ili baladesknom narativu posredovala „sudbinski značajne“ teme društvenog ili patetično-ljubavnog sadržaja, ucjelovljene linearno-hronološkim fabuliranjem u pripovijesti čvrstih, koherentnih oblika. U tom smislu njegove su priče oslobođene bilo kakvih ideoloških funkcionalizacija i izvanestetskih upotrebljivosti, a za razliku od tradicionalne, mahom *seoske pripovijetke*, njegove su priče „minuciozna analiza, začinjena ironijom i groteskom, čovjeka urbane civilizacije.“ (Agić 1987: 201)

U njegovim pričama iščezava panoramska slika stvarnosti artikulirana iz rakursa sveznajućeg pripovjedača, urušava se i klasična cjelovitost konzistentno strukturirane životne priče junaka, a ukazuju nestabilni prostori podsvijesti ličnosti koja skoljena apsurdom životne praznine uzalud nastoji osjetiti izgublenu bliskost i smisao predmetnog svijeta. Potonuli u šutnju i samoću Isakovićevi likovi žive u opustošenom svijetu egzistencije, u svijetu bez Boga i na margini života, i stoga je u njegovim

¹ *Sunce o desno rame*, zapisat će Midhat Begić, roman je „o grupi mladih geologa-istraživača koji se na svojoj misiji nalaze izdvojeno, a međusobno združeni, sa svima osobinama moderne omladine suočene sa širokim svijetom i kosmosom, koji ne zaboravljaju svoju fizičku i osjećajnu egzistenciju.“ (Begić 1987: 93)

prozama sve pomjereno u apsurdno nastojanje ličnosti da makar u trenu saberu razlog života, prevaziđu osjećanje kontingentnosti i bezrazložnosti, banalnosti i usamljenosti. Njegove novele nastaju u trenucima bizarnih nesporazuma ličnosti sa svijetom i sobom, kada se krhka ravnoteža spokoja naruši i u duši, baš kao i u materiji, ukaže *pukotina* što razjeda biće nemoćno da zadrži integritet vlastitosti. Stoga će se profanost životnih senzacija ukazati i u svijesti ličnosti u dramatičnom doživljaju sudbinske presudnosti, kao što je onaj nenadan susret mladića s gojaznom ženom koja halapljivo guta sarme i u kojoj on prepoznaje neuhranjenu djevojčicu iz sirotinjskog doma (*Kaskade*), ili ona sva u slutnji izatkana ljubavna sanjarija u susretu sa nepoznatom djevojkom što se u trenu surovo izmetne u grotesku u priči *Tramonto*.

U ovlašnoj podjeli Isakovićeve bi se priče mogle svrstati u dvije osnovne skupine: u prvoj je dominantna lirska impostacija izraza, s naglašenim senzibiliranjem predmetnog svijeta, u drugoj – dijaloška struktura koja razgovornom strukturom reducira vizuelno svodeći ga, slično drami, na škrtost didaskalije. Ali i u ovakvoj podjeli njegove priče nisu konstituirane na istim principima organiziranja narativnog teksta i ne može im se naći isti nazivnik ni na tematskom ni stilsko-izražajnom planu. Obimom nevelik, njegov je opus priča tipološki raznolik, nesvodiv na opće obrasce konjiževnoteorijskih određenja i ta je raznolikost pripovijednih formi jedna od bitnih karakteristika njegove novelistike. Tako je priča *Taj čovjek* doista „epifanična priča koja naznačuje fiktivni svijet u kome se ne razvija fabula, nego razotkriva čuvstvo“ (Kustec 2004: 100), u noveli *Generalijum* dominira dramski zasnov naracije „grotesknog opisa vojničkog stila obezvređenja čovjeka“ (Begić 1975: 127), *Božija kazna* humorno je intonirana anegdota linearnog pripovijedanja, dok se u priči *Također* u dijaloškoj formi patos epskog narativa raslojenog u varijetetima formula, toposa i frazema bošnjačke i srpske junačke pjesme, ironijski demistificira smjenom i smjesom ruralno-kolokvijalnog i kvaziintelektualnog, tehničko-administrativnog stila. Priča *Također* asocira alegorijsko-satirični zasnov Domanovićevih priča i naznačuje Isakovićevu sklonost ka postmodernom intertekstualnom variranju tradicijskih pripovijednih motiva i postupaka kojima se elementima ranijih tekstova daje sasvim novi oblik i smisao.

Raznovrsnost narativnih prosedea na kojima se strukturiraju priče Alije Isakovića uvjetuje stoga i ono, u kritici često spominjano, bogatstvo i raznolikost stilogenih postupaka na svim razinama jezičkog izraza, sa efektnim interžanrovskim i intersemiotičkim preregistracijama stilskog rekvizitarija što se u svakoj priči javlja u drukčijem obliku. Tu izuzetnost, bogatstvo i prepoznatljivost Isakovićevog pripovijednog stila, uočila je i Marina Katnić-Bakaršić ističući da su njegove priče „blagodat zato što se rijetko može naći pisac koji je toliko opsjednut formom,

jezikom, stilom, tako da se stilemi nalaze na svakoj stranici, u raznovrsnim kombinacijama i sa različitom funkcijom.“ (Katnić-Bakaršić 2002: 25) Upravo ta funkcionalna raznovrsnost stilogenih postupaka primjerena tematskim sadržajima priča i snažnoj doživljajnosti likova, koji raskrivaju unutarnji a ne reprezentiraju vanjski svijet, čini jednu od temeljnih vrijednosti njegovih proza. Takav je, primjerice, postupak travestiranja intimnog svijeta i doživljaja sličan Marinkovićevim pričama iz zbirke *Ruke*, a i za jednog i za drugog pisca je, između ostalog, karakteristično da su im priče nerijetko dramski, scenično-dijaloški strukturirane.

Postupak neočekivanog travestiranja lirskim patosom natopljene naracije, kada se lirski impostirani zasnov priče izmetne u banalnosti zbilje, a trenutni entuzijazam rastvori u trošnosti „životne materije“, jednako je karakterističan za priče i putopise Alije Isakovića. Takve su i one male psihološke skice naoko beznačajnih ljudskih nesporazuma koji u općoj trivijalizaciji života banalnost preokreću u sudbinske ponore mržnje (priče *Osveta* i *Klicanje*), ili ona smjena mučnih prizora besmislenog meteža na aerodromu Fiumicino s toplinom sjećanja na izgubljenju bliskost zavičajnih prostora u putopisu *Miris sjećanja*. Putopis je sižejno strukturiran na principu binarnih opozicija i po tome sasvim korespondentan s pričom *Sjećanje*.

U ovoj maksimalno defabuliziranoj priči sentimentalna intonacija jedva naznačene ljubavne uspomene rastvara se, raščinja i depatetizira u naturalističkim snimcima kafanske atmosfere, disperzivnim slikama što ih neurotizirana svijest registrira u konvulziji karikaturalnih iskrivljenja i grotesknih izobličenja, s masom izlomljenih pojedinosti izraženih dinamičnom kumulacijom sinegdoha i metonimija. Naslovni motiv priče sentimentom lirske intonacije izraza u punoj je suprotnosti s ovom kafanskom atmosferom i javlja se lajtmotivski u kratkotrajnim prošnjajima i ljeskanjima svijesti, izložene nasilju profanih, ekspresionistički zabilježanih fragmenata i krhotina neposredne stvarnosti.

„Pored mog ramena u profilu gornje vještačko zubalo autoritativno uništava hranu, ožiljak na masnom licu prijeti, ispod lijevog oka fina glečerska morena, modra, žiličasta, poodmakla, mušice na rubu moje vinske čaše, Rjabinuška ... u ušima, jedna naglo upaljena šibica kao lokalni rat, bljesak, bljesak i plamen kao suza. Harmonika se krevelji meni u lice, def udara u mršavu haljinu, o njeno bedro. O koljeno, Kaljinka, Kaljinka maja ... Bedro...def, bedro – def, Krasavica, ljubiš ti menja. Ka – lji, Ka – ljinka maja, i ludilo defa, golubovi prelijeću s Piazza San Marco dižući finu internacionalnu prašinu s pločnika. Nikad je nisam volio kao tad na maturskom izletu.“ (Isaković 1975: 52)

Nasuprot ovoj disperzivnoj slikovnosti koja haotičnošću izlomljenih detalja i zvukom i slikom sugerira traumatični rasap svijesti u suočenju s nepodnosivom stvarnosti, u priči *Tramonto* i svijest i svijet se ukazuju u ekstatičnom saobraženju, lirskom pretapanju oblika što se u doživljaju ljepote nepoznate žene sinestezijski pretaču u žudenu i slučenu ljubavnu sanjariju koja će se na kraju raspliniti u groteskno-karikaturalnom prizoru i surovom opozivu zbilje. Sličan je postupak i u pričama *Ljubavi* i *Saosjećanje* u kojima se učini da se ljubavna sanjarija može učiniti stvarnom, da bi se u trenu sve osulo u okrutnostima životne prolaznosti i časovitosti erotskog uzbuđenja. U ovim pričama što ih posreduje *dramatizirani narator* lajtmotivski se ponavlja žudnja za oživljenjem izgubljenog svijeta, vremena i iščiljelog doživljaja bliskosti sa davnim svijetom i ljudima. Otud i onaj karakteristični melanholični ton kojim je „osjenčen“ naratorov evokativni glas koji priziva izgubljene senzacije mira i spokoja u tihom saobraženju čulnog i duhovnog.

Složenost semantičkih struktura, stalno pretapanje stvarnih i fikcionalnih senzacija i prostora zahtijevala je i složenost pripovijednih oblika, dinamičnu izmjenjivost narativnih instanci i tipova fokalizacije. U pričama Alije Isakovića sve se, naime, zbiva na tekućoj vrpci svijesti koja seizmografski bilježi senzacije zbiljnog, iskrsele slike sjećanja i njihove trenutne odjeke u duši, nemoćna da ih sabere u prepoznatljivu sliku prostorno-vremenskih uobličjenja. Filmski dinamična slikovnost, sva u preobražajnoj snazi konvulzivnih prizora-sekvenci, ostvaruje se u priči *Taj čovjek* stalnom izmjenom tačke gledišta i doživljajne svijesti starca s vagonom i prolaznika, dugogodišnjeg starčevog mušterije, u njihovom posljednjem susretu. Priča se kompoziciono strukturira smjenom unutarnjih monologa, bez mogućnosti komunikacije među likovima, potonulih u tjeskobnu samoću. Bezmalobitno čitav jedan život sabrao se u nekoliko trenutaka u kojima obojica, u magnovenju, sabiru minule godine i susrete s osjećanjem međusobne bliskosti, ali nerečene, zatajene mogućnosti prijateljstva. Nesmiriva vrema životnih senzacija, sagledanih čas iz žablje perspektive starčeva pogleda, čas panoramskim snimcima prolaznikova vidnog polja, bilježi se hitrim, uzdrhtalim rečeničnim iskazima, pa je jezik ovdje sabrao niz torzičnih slika fragmentirane stvarnosti što ih oko bilježi žurno, a svijest grabi žudno, u strahu od neumitne prolaznosti i zgasnuća. I u ovoj je priči „život odviše glasan da bi ostalo mira za slatku i tihi dorečenost“ pa se i dinamičnost predmetnog svijeta percipira trenutačnošću senzitivnog doživljaja. Sve ono što oko fotografski vjerno bilježi kao materijsku sliku-činjenicu, besmisleni samu po sebi, u trenu se ozračuje i natapa senzibilnošću melanholične usamljenosti oba aktera priče u njihovom grčevitom naporu da se fragmenti dezintegrirane stvarnosti slože, sabere i ucjelove prije nego li

zauvijek iščeznu izvan oka i duha. Otud na stilskom planu „karakteristično gomilanje nominativnih rečenica, navođenje čitavih njihovih nizova, i to u parceliranim strukturama ili u kompleksnoj narativnoj periodi.(...) Tako je i kod Isakovića sve u slikama stvarnosti, sve se opaža, sve je u oku posmatrača, u njegovoj svijesti, ali nema radnje: zato i toliko ponavljanja, toliko gomilanja rascjepkanih pojedinosti.“ (Katnić-Bakaršić 2002: 25)

Priča *Taj čovjek* izrazit je primjer bifokalne pripovijedne perspektive, proza kompleksnog zasnova u kojoj se smjenjuju i pretapaju doživljajnost jednog i drugog aktera priče, i ta stalna izmjena tačke motrišta i oblika fokalizacije stvara dinamičnu narativnu strukturu zasnovanu na kontrastu: *statična* vizura i starca s vagonom i prolaznika zastalog nad „ružnim zijevom vage“ makar i detaljima i krhotinama slika fiksira, zaustavlja i individualizira uskomešanu *dinamičnost* smislom ispražnjenog uličnog meteža.

Novela *Taj čovjek* vanredno je uspjela „pikasovska crtarija svijeta“ (M. Begić) koji je izgubio teleološku svrhovitost, a sam *svijet priče* na strukturalnom okupu „drži“ tek ono fluidno prelijevanje sjećanja oba aktera u melanholičnom doživljaju moguće i neostvarene bliskosti. Ulična vreva amorfne ljudske mase, sinogdoški svedene na slike nogu, tragična usamljenost aktera priče, godinama zatvorenih u šutnju i nijemo posmatranje, mehanička vaga kojom se ne mjeri težina nego *vlastitost*, toposi su alijeniranog svijeta u kome se slike „obezličene ljudske materije“ množinom sugestivno uočenih pojedinosti i u jednom i u drugom pogledu ukazuju košmarno, bez mogućnosti harmoniziranja. Stoga se tek u obrisima stilski snažno markiranih pojedinosti, i opet sinogdoški škrti i fragmentarno, u intenzivnom doživljaju starca s vagonom ukazuje niz naslućenih psiholoških skica prolaznika, ali i simbolička „socijalna mapa grada“ posredovana slikama obuće u haotičnom mimohodu ljudi.

„Ti dječiji pogledi u visini mog oka, to grubo potezanje roditeljske ruke, ozdo nagore, ti izduženi dječiji pogledi na poslasticama pored mog razdrtog lakta, te suhe iskošene štake i tupo klatno trupla, te vene u domaćica kao krtičnjaci na livadama, taj pregeb cipela, taj teror nožnog zgloba, ta izjedena obućna koža, taj profil ptice grabljivice u slici visokih potpetica, ti promašeni ukrasi u nivou mog dneva, sav taj teror obuvne tekuće trake, to neumjereno krakanje, te glupave, bezočne pete, to silno drljanje, to habanje materije, taj suvišak prašine organskih tvari, taj vonj ljudske periferije, te patke mjesto cipela i opanaka, ti buldozi, ti paleolitni drveni čamci na nogama, te posude, te piramide, ta apatija hodnog zijeva, taj hijat, to klimanje i protrčavanje, ta moja prazna vaga, prazna

zgrčena šaka, glad, te nevesele boje u mimikriji pločnika, ti izduženi ispljuvci i zgaženi opušci, ti rasponi, taj nemiran usamljen korak, ta meljava kukova, ti opanci koji se lahko zaborave i ta mukla ljudska kopita što zauzmu velik prostor... Taj znoj što probija pore, ti dugovrati palčevi kao glave kornjača u augustu, najednom taj otužan i osramoćen palac s kožnim ogrljkom, te krute cokule, to žensko rahitično nabađanje tla, ta dustabanska tupoglavost, ta emulzija znojnih taloga, ta obespravljena šuma noga, to hramanje, ta ulica...“ (Isaković 1975: 10-11)

Pikasovska crtarija svijeta je i u osnovi autopoetičke proze *Ta priča* u kojoj Isaković kao saputnika uvodi lik Ernesta Hemingwaya i na taj način naznačuje svoje „književne simpatije“ i simbolički obzor u razumijevanju vlastitog pripovijednog identiteta. Narator priču konstituira pretapanjem vremenski i prostorno udaljenih slika i doživljaja, fragmenata sjećanja i putopisnih dojmova, smjenom narativnog fokusa u kojem se gubi postojanost pripovjedačevog identiteta u dinamičnim dijaloškim partovima: neposredne slike pristaništa i prigradske gostionice u Sušaku smjenjuju torzične slike Hemingwayevih uspomena iz Španskog građanskog rata, sjećanje na pariške lokale, seoske gostionice, literarne asocijacije na Hemingwayov roman *To Have and Have Not* ili podsjećanje na razglednicu što ju je Hemingway iz Pariza u Beograd 1937. godine poslao pripovjedaču. (Zanimljivo je da ta razglednica zaista postoji; likovno ju je oblikovao Pablo Picasso, a 1937. godine su je Gustavu Krklecu poslali Ernest Hemingway, John Dos Passos i Ludwig Renn.) (Vidjeti Krklec 1956) Inkludiranje (auto)biografskih podataka u fiktionalni svijet priče kod Isakovića se u pravilu javlja melanholično osjenčenim fragmentiranim prizorima i prosjajima sjećanja na lica i predjele, s karakterističnim pretapanjem prošlog i prezentnog vremena, u uzaludnom naporu da se povрати izgubljeni smisao egzistencije.

Za Aliju Isakovića je u njegovim najboljim novelama, pričama i putopisima karakteristična ekspresivna, kaleidoskopski nemirna slikarska gesta, s masom torzičnih prizora zabilježenih dinamičnom ritmičko-melodijskom strukturom rečenice „zatrpane“ nesmirivim kolopletom slika što se sabiru u *doživljaju* a ne *događaju*, *simboličkoj* a ne *deskriptivnoj* funkciji. Stoga je i naoko samodopadna raskošnost impresionistički deskribiranog pejzaža u pojedinim njegovim prozama prividna, jer nije površno ilustrativna nego je to uvijek unutarnji pejzaž što se ukazuje bilo u mučnom doživljaju trošnosti života, bilo empatijskom saobraženju i nerazlučivosti ljudskog i prirodnog. Tako će se, primjerice, u pričama *Tramonto* i *Saosjećanje* zorne slike pejzaža u trenu pretopiti u lirski trepet intenzivnog doživljaja kada se čulno-

materijsko stapa s emocionalno-duševnim stanjem i zanosom, pa priča zadobija oblik ekstatične lirske proze. A tu se onda otkriva i posebnost njegovog stila u kojem „sinegdoški detalji (dio umjesto cjeline) svjedoče i o fragmentarnosti percepcije svijeta, o gubljenju cjelovitosti života.“ (Katnić-Bakaršić 2002: 27) Pritom su njegove novele nerijetko zasnovane na principu antitetičkog paralelizma: trenutačnost bliskosti čovjeka i svijeta u intenzivnoj žudnji ličnosti da se prepozna u drugome (ljubavi, prijateljstvu, ezoterijskom sjedinjenju s prirodom) u poenti priče se u pravilu razara snažnim iktusom naturalistički semantizirane stvarnosti, pustošnom prazninom promašenih života. Isaković je pisac snažne vizualizacije, impresivnih slikovnih uprizorenja što u trenu emaniraju u senzitivnim podražajima i hitrim asocijativnim probljescima. Zato njegova priča „ne može izbjeći da takva stanja opredmeti, da u predmete, pojave i vidljive promjene u njima prevede ljudsku psihi, te da postane njena razastrta i pokretna slikarija.“ (Begić 1975: 121) Pritom se, u skladu sa tematskim zasnovom priče, mijenjaju i oblici fokalizacije u strukturiranju narativnog teksta što posljedično uvjetuje i raznovrsnost stilogenih postupaka.

Za razliku od većine njegovih priča u kojima se pripovijedni tekst strukturira naglašenom autorskom stilizacijom podsvjesnih senzacija i mozaičnih fragmenata, za neorealističnu ispovijest *To nastojanje* karakteristično je odsustvo autoreferencijalnog stava i upliva autora i stoga naglašena kolokvijalna fraza kao narativni konstituens, dok je anegdotalni zasnov *Božije kazne* svojevrsna kritika lažnog morala i pohvala elementarnosti životnog erosa.

U noveli *Epidemija* pozicija pripovjedača je nedefinirana, stilski možda najbliža apokaliptičnim navješćenjima s naturalistički zornim slikama krajiških sela zahvaćenih procesom bolesnog raspadanja, pa se te veristički registrirane slike i prizori ukazuju simbolikom pritežne, htoske snage rastakanja i razlaganja svih životnih oblika u gnjilu i kal. A upravo je to *rastvaranje* i *razlaganje* materije opsesivni, simbolički topos Isakovićevih proza, jednako u pričama, putopisima ili romanima. Takva je, recimo, ona sugestivna, mikroskopom duha do epskih razmjera i tragičnih ljudskih samoosvješćenja uvećana slika ratnog agona dva mrava u putopisu *Trudovi dneva* („Nisu uginuli, nisu umrli, samo su se dezintegrirali“), gubljenje težine kao gubljenje vlastitosti prolaznika, ali i beznogog starca u kolicima koji kopni „kao da se kolica šire, a starački patrljci sahnju i lebde“ (*Taj čovjek*), ili one slike rastvaranja bića i stvari u priči *Epidemija*.

„Vode s jeseni pokrenuše izmet i đubrišta, splakaše riđe torove i gnjecave, strme seoske puteve i puteljke, opraše perila siva od grubih seoskih sapuna i teških lukšija, od drečavih boja i masne vune; ponese odbačenu kukuruzovinu

i perje očerupanih kokošiju, ponese odbačene obojke, i razdrte radničke čizme, ubijene pse i golube, i mrke ponjave iz okrajaka i sasušenu balegu koja se opire, vazdušasta, i pliva s odbačenim potkošuljama i dekama na kojima još pišu slova, topla; i očuvan, umašćen klobuk s nekog strašila za ptice i sitna metla bez drške i bez većeg dijela sebe, plovi opkoljena truhlim jastukom rasporene slamne utrobe, pliva crvenokrstovski karton i debela pređa polivinilske kesice s mirisom domaćih makarona, smrdljiv talog rakijskih kazana, sklupčan, i strugotina uzvodnih pilana, đачke sveske, riđa konjska griva...“ (Isaković 1975: 16)

U ovim apokaliptičnim prizorima svekolik je predmetni svijet zahvaćen stihijom i prožet žutom bojom raspadanja, pa ove slike krajiških sela podsjećaju na Hegedušićeva platna prirodnih pošasti u *Podravskim motivima* ili one naturalistički ekspresivne slike zagorskih pejzaža iz Krležinih međuratnih novela. U to smislu i *Epidemija* je nesumnjivo „impresivan tekst kolektivnog stradanja u besputnoj zabitosti“ (Begić 1975: 123) sasvim prepoznatljivog krajiškog prostora, prezentna slika „tegoba težačkog života“ i „pomirenosti Krajišnika sa siromaštvom, nedaćama i činjenicom da ih vlasti u doba prirodnih nepogoda zanemaruju“ (Vladić 1984: 7), dobro je uočeno i da se „davanjem primata metonimiji umjesto metafori realistička preciznost opisa promiče u svojevršni registar kulturalne semiotike krajiškog podneblja.“ (Spahić 2008: 177) Ali, ta se prepoznatljivost stilski sugestivno uobličenih slika lokalnog hronotopa prizorima sveprirodnog razlaganja morfološkog obilja života istodobno univerzalizira u simboličko-alegorijskoj viziji mitskog potopa. Bitno je, naime, u ovoj stihiji raspadanja predmetnog svijeta uočiti i simboliku rasapa antropološke slike svijeta u materijsku amorfnost, slutnju sveprirodne kataklizme što će kod Isakovića konačno literarno uobličenje imati u romanu *Pobuna materije*. Ovdje se ta pobuna materije protiv čovjeka nazire u stihijnom pokretu *zemlje i vode*: zemlja je „nestrpjiva i glinovita i ljepljiva od zlobe i mržnje prema ljudima koji joj stoljećima prevrtahu utrobu crpeći snagu i sokove“ i zato ona „ne mareći za ljudsku narav radije sahranjuje nego što hrani“, a voda sve odnosi „ka neviđenom i nepoznatom beskraju u koji sve to stane i ne vraća se.“ (Isaković 1975: 17)

Bilo da je naturalistički faktografska i desementalizirana, ironijski ili humorno posredovana, životna zbilja se u Isakovićevim pričama i novelama redovito ukazuje saznanjem o izgubljenoj bliskosti čovjeka i svijeta, spoznajom o prijetećem *rasjedu* svijesti i materije, pa je tu smisao onog grozničavog referiranja narativne svijesti na predmetni svijet. Njegova priča, zapravo, u pravilu nastaje u naporu ličnosti da se taj rasjed prevlada i „oživi“ primordijalno jedinstvo svijesti i svijeta, prisutno tek u

bljedunjavim tragovima i probljescima što ih Isaković sugerira prirodnoznanstvenim, pretežno geološkim vokabularom u stilski efektnim metaforičko-metonimijskim figurama. Stoga se u njegovim novelama i putopisima, na kraju i u romanu *Pobuna materije*, stalno susrećemo s dinamičnim pretapanjem prezentnog života i materijske vječnosti. Njegovi su tekstovi, naime, prevršeni tom specifičnom saobraženošću antropoloških i geoloških pojmova i sadržaja što njegovim prozama priskrbljuje simbolički smisao primordijalne nerazlučivosti čovjeka i prirode, smisao izgubljenog i zaboravljenog svejedinstva svijeta. Moglo bi se u tom smislu reći da su njegovi likovi i u pričama i u romanima opsjednuti žudnjom, a kažnjeni nemogućnošću, da se iznova ostvari to prvotno, mistično jedinstvo eko- i egologijske svijesti, i u tom je smislu Isakovićeva fascinacija svijetom prirode i vječnim trepetom materije izraz svojevrsnog panteističnog misticismizma o čemu je i on govorio u jednom intervjuu:

„Uvijek podrazumijevam da sagovornik ili čitalac zna dovoljno o Zemlji kao čestici kosmosa, o zemlji kojom hodi, koja ga hrani i sahranjuje, o ljutnji Zemljine utrobe, o pucanju njene kore, o neprestanom podrhtavanju, o fosilima koji s dna okeana dođoše na vrh Prenja, o čudesnom mineralnom strujanju koje zaliječi ranu (pukotinu) prelomljenom kristalu – kao što to uradi biljka ili životinja, dakle, o tzv. neživoj materiji koja se, međutim, ponaša živo i začuđuje nas neslućenim mogućnostima.“ (Isaković 1984: 21)

Posebnu skupinu Isakovićevih priča, uz *Epidemiju* čine, dakle, priče *Također*, *Božija kazna* i *To nastojanje* koje istina pripadaju različitim oblicima fokalizacije teksta, od kojih bismo za neke uvjetno mogli reći da pripadaju tipu stvarnosne proze i da se u njima „između spisateljske svijesti i nascentnoga „upravodogađajućega“ života uspostavlja izravna komunikacija, ali tako što taj nascentni život „na naše oči“ gubi sve po čemu ga i sami, empirijski poznajemo kao sirovi podatak, a biva nam ponuđen u transponiranoj verziji koju je mogla uobličiti samo individualizirana opservatorska logika i optika.“ (Lovrenović 1991: 9) Ovom bi Lovrenovićevom zapažanju o nascentnosti Isakovićeve priče valjalo, međutim, dodati da se ona u pravilu zasniva na opoziciji časovitog antropološkog doživljaja, života i vremena i materijske bezvremenosti i beskonačnosti.

Napuštajući iskustva tradicionalne bosanske pripovjedačke proze, Alija Isaković i priču i roman, a djelomice i putopis ispisiuje, dakle, dinamičnim prožimanjima, preobražajima i miksturama oblika, sasvim u skladu s autopoetičkim zapisom iz teksta o putopisima Matka Peića:

„Danas, uostalom, ni u jednom rodu granice nisu oštre, sve književne podjele su relativizirane, pojmovi ispretakani, tekućine pomiješane.“ (Isaković 1987: 113)

Polimorfnost Isakovićevih žanrovski raznolikih tekstova, pretakanje novelističkog ili romanesknog u dramski tekst, intermedijalno variranje opsesivnih tema, usaglašavanje hibridnih književnih diskursa u sintaktički dinamičnu verbalnu inkarnaciju teksta, bitna je karakteristika njegovog ukupnog književnog opusa, izraz nastojanja da se tom oblikovnom raznovrsnošću izraza izbjegne „strahotna težnja da sve uškopimo klasificiranjem.“ (Isaković 1987: 113) Svjedoči o tome i njegova izrazita dehijerhizacija tekstova: putopisi, eseji, priče za djecu, dnevnički zapisi, rubni su žanrovi koji u Isakovićevom književnom opusu estetskom vrijednošću pomjeraju strogost klasičnih aksioloških određenja i klasificiranja. Uz putopise i eseje odnosi se to i na njegovu zbirku priča za djecu *Lijeve priče*, koju je kritika ocijenila kao jedan od važnijih događaja u razvoju savremene bosanskohercegovačke književnosti. Za razliku od tradicionalnog obrasca priče za djecu koju obično kazuje majka ovdje je kazivač otac, djeca nisu pasivni slušaoci nego aktivni sudionici, koautori priče, ovještale preteritne oblike naracije (*Bio jednom jedan...*) smjenjuje prezentni oblik neposrednog kreiranja sadržaja koji su primjereni savremenom trenutku, ali se uz ironijsku preradu tradicionalnih tema iz književnosti za djecu kritički persifliraju i oblici tehnološkog nasilja nad imaginativnim svijetom djece. Isaković se i ovdje služi intermedijalnim postupcima: ilustrativna je u tom smislu priča *Pobuna stvari* koja je inačica romana *Pobuna materije*, a i ova kao i ostale „lijeve priče“ svjedoči o autorovom nastojanju kojim želi „prevazići infantilizam naracije, svojstven isključivo dječijoj književnosti.“ (Džanko 2002: 59)

Modernost pripovjedačkog postupka u *Lijevim pričama* vidljiva je i u retoričkim strategijama: u izrazito dijaloškoj formi djeca-slušatelji u činu pripovijedanja donose svoj aktivni sud o samoj priči i načinu pripovijedanja i to pomjeranje metatekstualnih komentara od autora do slušatelja čini izrazitu novinu u našoj književnosti za djecu.

„Štaviše, dalo bi se govoriti i o stanovitom otvaranju ka postmodernim diskurzivnim procedurama. Tu se Isaković inter/metatekstualno, u rasponu od ironije do satire, poigrava sa poznatim sižeima i kodovima koje je tradicionalna i ideologizirana pedagogija nametala djeci. (...) Cartoon-generaciji klinaca potrebna je više nego ikad živa dječija priča, ali je očito da njihov ubrzani intelektualni razvoj potražuje novi način plasiranja edukativnih sadržaja. Isaković ga pronalazi u volšebnom spoju didaktike, humora, ironije

i roditeljske ljubavi, koju sadrže priče što ih prema drevnom modelu uokvirenih pripovijesti tata pripovijeda svojim sinovima.“ (Spahić 2008: 179)

Lišena klasičnih obrazaca, Isakovićeva priča za djecu otvara sasvim nov, savremenom svijetu dječijih zanimanja i razumijevanja primjeren svijet priče u kojem se umjesto ovještalih imaginiranja basni i bajkovitih tema nude i enciklopedijska znanja o svemiru, darvinističkoj teoriji vrsta, ili alegorijska slika čovjekove potrošačke nezajažljivosti, pripovijest o savremenoj porodici i društvenoj stvarnosti, i sve to nerijetko s izrazitim satiričkim stavom.

Isakovićeva književna djela su mnemotopski univerzum kulture sjećanja koji autentične vrijednosti zadobija kako u dijahronijskoj slici nacionalne kulture, tako i u ličnom trepetu prepoznavanja lišenog nasilja općih književno-historijskih ulančavanja, sistematiziranja i kodificiranja. Stoga nam se čini da je svekolik Isakovićev književni opus neka vrsta neprekidno i strasno ispisivanog kulturološkog putopisa u kojem se prvotna inspirativno-poticajna neposrednost susreta s nepoznatim, ljudima i predjelima, književnim i kulturnim fenomenima, u prošlom i slučenom kristalizira u slojevitu viziju i životne i stvaralačke punoće.

LITERATURA

1. Agić, Nihad (1987), „Proza je zastala“, intervju sa Alijom Isakovićem, u: Alija Isaković *Neminovnosti*, Univerzal, Tuzla, str. 201-204.
2. Begić, Midhat (1975) „Isakovićevi obrisi“, pogovor knjizi: Alija Isaković *Taj čovjek*, Prva književna komuna, Mostar
3. Begić, Midhat (1987), *Raskršća IV*, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo
4. Džanko, Muhidin (2002), „Lijeve priče Alije Isakovića“, *Život*, Sarajevo, godina L, broj 1-12, str. 58-63.
5. Isaković, Alija (1975), *Taj čovjek*, PKK, Mostar
6. Isaković, Alija (1984), „Moj zavičaj je ljudski brlog“, intervju, razgovarao Ivan Lovrenović, *Život*, Sarajevo, 33/1984, knjiga 56, str. 20-15.
7. Isaković, Alija (1987), *Neminovnosti*, Univerzal, Tuzla
8. Katnić-Bakaršić, Marina (2002) „Taj stil: Sintaksostilemi u pripovijetkama *Taj čovjek*, *Ta priča* i *Epidemija* Alije Isakovića“, *Život*, Sarajevo, Godina L, br. 1-12, str. 25-29.

9. Krklec, Gustav (1956), *Pisma Martina Lipnjaka iz provincije*, Poduzeće za izdavanje, prodaju i distribuciju knjiga Zagreb, Zagreb
10. Kustec, Aleksandar (2004), „Kratka priča u književnoj teoriji“, (prijevod sa slovenskog Sadik Ibrahimović i Vedad Spahić), Ostrvo, Tuzla, br. 1, str. 82-104.
11. Lovrenović, Ivan (1986), *Skice, lajtmotivi*, Glas, Banja Luka
12. Lovrenović, Ivan (1991), „Svijet u prezentu“, predgovor knjizi: Alija Isaković, *Taj čovjek, Pobuna materije*, Muslimanska književnost XX vijeka, knj. XVII, Svjetlost, Sarajevo.
13. Milanja, Cvjetko (1996), *Hrvatski roman 1945–1990*, Zavod za znanost i književnost Filozofskog fakulteta, Zagreb
14. Spahić, Vedad (2008), *Prokrustova večernja škola*, BosniaArs, Tuzla
15. Vladiv, Aleksandra (1984), „Nove paradigme u jugoslovenskoj književnosti“, prevela s engleskog Gordana Đurić, Izraz, Sarajevo, 1984, knj. 55, br. 1-2, str.7-19.

INSIGHT INTO THE FRACTURE OF THE SOUL: THE POETICS OF ISAKOVIĆ'S STORIES BETWEEN THE LYRICAL SETTING AND DRAMATIC GROTESQUE

Summary

Abandoning experiences of the traditional Bosnian narrative prose, Alija Isaković composes the story using a dynamic synthesis, transformations and mixtures of different forms. Therefore, his stories need to be interpreted in a wider cultural context, noticing, along with general characteristics of the BiH literature from that time that was consciously open towards the experience of the modern European culture, particularities of the author's expression unsusceptible to the rules of the general literary forms. His novellas were composed in the moments of bizarre misunderstandings of the individual with the world and with the self, occurring when the fragile balance of tranquility is disturbed in the soul as well as in the matter, and the fracture that disseminates the individual incapable of maintaining the integrity of the self appears. In these writings, the ideological contamination of the text disappears, the realistically mediated image of social reality disseminates, and the collective subject vanishes, while, in accordance with the existentialist juncture of perception, a dispersive image of an individual area of awareness appears without the metaphysical shelter and illusions of social utopia.

Key words: novella, existentialism, lyrical prose, grotesque, reality fragmentation, inter-genre gemination

Adresa autora

Authors' address

Enes Duraković

Filozofski fakultet u Sarajevu

enes.durakovic@gmail.com

UDK 821.163.4(497.6).09-1 Bašić H.

Originalni naučni rad
Original scientific paper

Elbisa Ustamujić

MODERNIZAM I TRADICIJA LIRSKIH APSTRAKCIJA U POEZIJI HUSEINA BAŠIĆA

Rad je posvećen sagledavanju poetičkih osobnosti pjesništva Huseina Bašića u kontekstu književne estetike visokog modernizma kojemu je ovaj svestrani stvaralac prinio obol prepoznatljiv unutar širih obzora južnoslavenske interliterarne zajednice. Za cjelinu Bašićeva pjesništva od vitalnog su značaja interverbalni i intertekstualni odnosi sa zavičajnom slavenskom folklorno-paganskom tradicijom i njenim arhetipskim predodžbama koje se prepoznaju u motivima, stilu i žanru. Ovjeravajući svoju pripadnost krugu „pjesnika lirske apstrakcije“ i Bašić se formirao saobražavajući iskustva avangarde, postnada realizma i egzistencijalizma sa vrijednostima tradicije i kulturnim korijenima, težeći individualnosti i oblikovanju samosvojnog glasa. I u Bašićevom prinosu poetskoj tematizaciji posljednjeg rata sve je podignuto na univerzalnu razinu općeljudske situacije, pa utoliko i za ovog pjesnika važi konstatacija da književno oblikovanje bošnjačkog identiteta u ratnim i poratnim godinama nije podleglo *emotivnom identitetskom višku* tj. prenaplašenoj predanosti i posvećenosti naciji. Jezičko-stilska analiza Bašićevih pjesničkih slika magične privlačnosti potvrdila je jedinstven sklad vizuelnog i melodijskog doživljaja kao izražajni kontinuitet njegova stvaralaštva.

Ključne riječi: poezija, estetika visokog modernizma, folklorna tradicija i modernost, lirska apstrakcija

Književnik Husein Bašić je svestrani umjetnik snažne individualnosti koji je ostvario veliko djelo kako obimom opusa tako i raznolikošću književnih oblika i njihovim umjetničkim dosegom, čije vrijednosti još nisu sagledane, kao ni posvećenost i učinak

u ukupnosti intelektualnog i kulturnog djelovanja. Svemu tome će se smisao, u svakoj prilici, ponovo određivati. Iako je pisac obimnog pripovjednog i romansijskog djela, Bašić se javio poezijom, 1970. i ostao joj vjeran sljedećih 30 godina za kojih je objavio 11 zbirki. Prve su u inspirativnoj vezi sa duhom i izrazom narodnih umotvorina, što će dijelom ostati trajna nit i kroz sve dalje faze razvoja i poetičke nadogradnje. U stihovima prvih zbirki (*Od sunca ogrlica*, 1970., *Bestražje*, 1972., *Prošle oči*, 1974. i *Jato u nevidjelu*, 1980.) preovlađuju „motivi zavičajne poetske ornamentike i semantike (...) često i s konkretnim naslovima uzetim iz zavičajne poetske mape.“ (Ustamujić 1998: <http://www.most.ba/01415/058.htm>). Prema razumijevanju kritike, pretežno su nježnih i čeznutljivih ljubavnih motiva koji se prepliću sa baladesknim tonovima neostvarenosti. Inspirativna veza sa duhom i izrazom narodnih umotvorina, dijelom će ostati trajna nit i kroz sve dalje faze Bašićeva razvoja i poetičkih preobrazbi. Novi poetski krug, u modernističkoj paradigmi, otvara se zbirkom *Utra*, 1979., iza koje slijede: *Breme* i *Uzma*, 1986., *Sjutradan* i *Glasovi s vode*, 1987., a krug se zatvara *Čumom*, 1997. godine. Iz pjesničkog opusa jedino se izdvaja zbirka *Kad su gorjele Božije kuće*, 1994., proširena 2000., koja predstavlja knjigu ratnog svjedočenja i „odbranu uma“ pred ljudskim zlom i raščovječenjem. Ukupna Bašićeva poezija je jednim slojem u interverbalnom i intertekstualnom odnosu sa zavičajnom slavenskom folklorno-paganskom tradicijom i njenim arhetipskim predodžbama koje se prepoznaju u motivima, stilu i žanru. Otuda pjesme iz ta dva pjesmokruga, iako motivski različite, nose sličan poetski rukopis i osobeni vokabular, po čemu su prepoznatljive. Bašić se u razgovoru prisjeća da je, kada je objavio zbirku *Utra* u Nolit, „tadašnji urednik pjesnik Borislav Radović ustvrdio kako ova knjiga donosi više novih riječi no sve knjige iz poetske produkcije za tu godinu“. (Ustamujić 1998: <http://www.most.ba/01415/058.htm>) Zaista, složit ćemo se sa pjesnikom, jezik je „tvoračka supstancija po kojoj se najbolje prepoznaje stvaralac s vlastitim nervom, nasuprot mnoštvu hibridnih i apstraktnih eksperimenata i nanosa čega manje više ima u svakoj vrsti umjetnosti“ (isto).

Utra je, odmah, zapažena kao prekretnica i novina po osobenom spoju tradicije i modernosti, po leksičko-folklornoj baštini transponiranoj u moderni umjetnički izraz, te imaginiranju tamnih i gorkih tema čovjekove egzistencijalne ugroženosti i modernog senzibiliteta - straha, samoće i smrti. Zaokret je to prema suočenju lirskog subjekta sa tamnom stranom svijeta, nepoznatim i nesaznatim zaumnim silama, nevidljivim avetinjama iz mitova, bajki i predanja koje kidišu na čovjeka i sve živo. Naslovna pjesma, vizionarnošću slika i misaonom suštinom, sublimira bitnosti Bašićevog poetskog svijeta. Da je to tako, posvjedočio je sam autor kada je, u, za

života pripremljenoj, zbirnoj knjizi *Ponovljene tuge* (2017), stihove iz *Utre* prebacio na kraj, iako je bila prva u tom misaono-motivskom krugu, i njima definitivno zaokružio i zaključio svoju pjesničku misiju i predočio jedinstvenost nadahnuća, poruka i poetskog izraza.

U razumijevanju Miroslava Đurovića utra je riječ tamnog i nabijenog značenja „svježa i neizlizana, kao iz zemlje iskopana, metafora je smrti i iskopa, prolaznosti i čovjekovog nestanka“ (Đurović 1980: 1381-1382). Neuništiva je neman:

Ništa da je pomete. Ni zatre. Rominja

Njena čeljust kroz krv i tijelo. Osviće

Budna. Glad joj u zijevu sijeća

Snaga kipti u očima (Utra – fragment)

Utra napada sve živo: *S nožem u očima; Između zuba sve je/ budući dan/ I velika morija u njemu*. O tome sve zna *Mudri zub* čiji prsti *Prenose nas u novi život*. U zadatom usudnom krugu utra je velika žetva: *Na tragu živom i mrtvom/ Plodove i sjemenje/ Istom brazdom/ Zakopava// U praznilu je/ Na zemlji/ I u vodi// Svuda*. (Tolkovanje utre) Stravu te sveprisutnosti poetskom magijom prenose vizionarne predstave: *Zrni utra košpicama/ Obnavlja behar/ Prepelice glasom/ Pelud smrti otresaju (...)* *Plodovi nesuvisli/ Nova trovanja/ Navješćuju (Rani plodovi)*. Raspoloženja crnog pesimizma napoređuju se sa nadom u novi životni ciklus: *Umiru svakog časa drevna bića/ Bezbroj puta porođena. Sjutra će/ Iz praha ista tica da izjagri. (Šta još da bude)*. To je aluzija na mitsku pticu. U pjesmi *Kotarenje: Čas pepeo/ Čas bilje/ Ista tica natpjevava*. Ali i u ponovljenom ciklusu ništa se neće promijeniti, jer su život i smrt nepremostive antinomije koje generiraju kontinuiranu napetost. Autor sugerira prostore slikovnih vizuelizacija: *Zaboravljena pučina uma/ privid i pričuj/ za oblakom// San i javlje/ Čudno čudo/ Priviđeno prisniveno (Privid i pričuj)*

Poetski svijet, zemni i podzemni, viđeni, prisniveni i priviđeni, inventivnim spojevima i neuobičajenim vezama slika na granici realnog i nadrealnog, predstavljen je kao „čudo neviđeno“, leksikom i ritmom kao narodno čaranje i bajanje (gatke i bajalice). Iz Bašićevih stihova izbija tamna vizija svijeta: *Noći se u roj zavezuju (...)* *Ničega više što nas nije tralo (Pitka groznica); Živimo za taj put/ neishodni (...)* *Iz iste košulje sviče i mrče (Ista tama)*. Takvom doživljaju doprinosi se i zvučnim saglasjem očuđujućih spojeva: *razbarušena jeza; zelena strava; gutljaj tame, nagrizenе stravom; pršti i briždi strava; u samštini; u mrklini* i sl. U stihovima ima tuge, patnje i bola, ali je intelektualno iznad osjećajnog, napon uma da se dopre do biti stvari.

U Bašićevoj poeziji stameno se podnosi svako zlo i nesreća i brani dostojanstvo čovjeka i života. Uprkos svemu u borbi za opstanak ostavljena je mogućnost: *Braniti se zaboravom (...) Braniti se rovitom nadom (...) U ovoj sveopštoj/ Skapaniji// Živjeti uprkos utri. Čovjeka drži makar i tanka nit nade: Na posljednji boj – blizu sunca/ Iznijesmo trudno jaje/ Kužni mjehur/ Život iz njega da bude (Pretvaranje).* U drugoj pjesmi jednakog naslova, sasvim oprečno: *Glad ista/ I pjesma ista/ Svi se samo pretvaraju.* Dok se u pojedinim pjesmama nazire tračak nade, u drugim je, sve obmana i *zaludnost ponavljanja*, pokriveni tamom beznađa: *Obale će se doticati (...) S budućom tamom/ Koja će sigurno biti (Ne može se odgoditi).* Prilagođavanje i svjesne (samo)obmane su uslov za preživljavanje, ali utri/sudbini nije moguće ubjeći: *Ne možemo iz nje/ Ona iz nas neće/ Vrtimo se uokolo (...) Početak i kraj/ još se ne razvode (Ne možemo iz nje).* Ali je izvjesno *Na sastavku svjetova/ Na kraju početka// Biće nas u gromovima/ U puholju (U Puholju).* Čovjek je samo dah u kosmičkoj drami: *Žare se zakoljci jutra (...)// Sve što se diglo,/ mijeniće se u krvi/ Prije zalaska (Svjetovi u kovitlacu),* a njegov je usud rađanje i smrt u krvi i ranama, kako sugeriraju simbolični pejzaži izlaska i zalaska sunca. Zbirku otvara pjesma *Tolkovanje utre*, a smisaono je zaokružuje posljednja - *Pjesma pred početak*, kojom se obetuje kretanje natrag i vrtnja u krugu:

*Združujemo se u jato
(U najveće jato)
Idemo u susret skapaniji
Velikoj diobi
U kojoj nećemo
Ništa izgubiti
Ničega izvan utre
Ona će nas u bezbroj čudesa
Povratiti.*

Osnovni poetski motiv je *mit* o vječnom ponavljanju i cikličnom obnavljanju života, koji Nietzsche vidi kao dionizijsko i ontološko načelo vrtložnog kretanja života i bitka, i tako moguću obnovu svijeta kroz kružni tok materije, u kojem tijelo nastavlja trajanje i u preobrazbi se vraća prirodi i ponovo u nju ugrađuje. Mit o kružnom kretanju, povratku i ponavljanju prožima sve slojeve Bašićeve *ars poeticae* i provodna je nit meditativnih vizija: *Ne postoje više dani/ Samo zmajevi noćni/ Iz tame pronose utru/ Pod krilima// (...) U igri vrtomuške/ U ponovnom sastavljanju puta (Vrtomuška).* Čovjekova tragedija je u njegovoj svijesti o tragičnosti: *Zabluda*

je naša mračnija od uma (Gubitak nade). Stihovi svjedoče unutrašnju dramu uma i svijesti, ograničenosti htijenja i stremljenja i konačnosti tijela u odnosu na vječnost materije. Pjesnik se ne predaje i poručuje: *Ne dajmo da se naše čudesno tijelo/ Naše oči i ruke/ Naš umni grom/ Raspadne u njoj bez ostatka// strpljivo učimo zemlju da hodi/ Preko sebe/ Uspravno dok može.* Čovjeka postmortem predstavlja zauhla kost koja bi mogla da bude svirala i zvukom dozove njegovo srce. Želju za produžetkom prenose i stihovi pjesme *Budimo grobni crvi: Uđimo u korijen/ Uz stablo/ Uz štap/ Kroz ruku koja ponovo postaje ČOVJEK.*

Utru misaono-motivski i izražajno nastavlja u dopunjuju sljedeće zbirke u kojima se, takođe, resemantizira doživljaj svijeta zavičajnog kulturnog pamćenja životnih nedaća sublimiranih u vizije – sinonimne simbole zla. *Tri crne sestre* idu pod ruku: *Utra*, *Uzma* i *Čuma*, kako su naslovljene zbirke bliskog značenja, vizuelne podudarnosti i zvukovnog saglasja, a koje simboličnom eufonijom (*u - a*) sugeriraju univerzalizirane crne slutnje, stravu nepojamnog a sveprisutnog zla. Gorka su to slova o ljudskom usudu na zemlji, kojim se u potpuno novim vizionarnim predstavama promiču sadržaji psihološko-humanističke i misaono-egzistencijalne semantike demonične vizije svijeta, što se nastavlja u *Uzmi*, zbirci *Sjutradan* i ciklusu *Breme* o čovjekovom sizifovskom usudu. Zanimljivo je da se Bašić u *Bremenu* uspješno oprobao u formalističkim igrima i pjesme grafički vizuelno predočio, kaligramskim rasporedom redova, slogova i slova, na tragu Apollinairea. Motivi: *Hamajlije*, *Čaše*, *Kule*, *Ptice*, *Breme*, *Ludo ludo* i *Smrtno slovo*, dodatno su u knjizi likovno obogaćeni crtežima Zuke Džumhura. Opus nadrealističko-egzistencijalističke poetike zatvara se zbirkom *Čuma*, 1997. godine.

Bašićevo pjesništvo je okončano u postmodernoj poetici interkulturalnog dijaloga, primjerenijoj iskustvu zbiljskog pakla, viđenog na zemlji, u apokaliptičkim slikama razaranja, vatre i smrti, zatiranja i uništenja kulturnih spomenika bošnjačke baštine, neviđenih razmjera, kao i destrukcije ljudskosti oličene u novim halama sa ljudskim likom koje su harale Bosnom, zaključnom pjesmom - *Zbogom naivne metafore* – u ratnoj knjizi *Kad su gorjele Božije kuće*, 1994., dopunjenom srebreničkom tragedijom, 2000. godine.

U vremenskom rasponu nastajanja poetskih zbirki, Bašić je sabirao iskustvo postnadrealizma Vaska Pope koji objedinjuje nadrealističko, narodno i egzistencijalističko, te, posebno, Maka Dizdara i Skendera Kulenovića koji predstavljaju najviši domet „mitske i arhetipske inspiracije“ (Radovan Vučković). Inače, veza sa kulturnom baštinom i tradicionalnim oblicima izraza narodnih umotvorina, kao odlika jedne grane modernizma, pjesničkom jeziku daje izvjesnu patinu i sugestiju

provjerenih istina o životu. O vrijednosti takvog izraza Mak kaže: „Riječ, taljena i kaljena godinama u tami vijekova, krik u potrazi za daškom topline, za zrakom svjetla, pjesma sazrela u čežnji za suncem pretvorena na kraju u čisto suho zlato.“ (Dizdar 1981: 22). Bašić je krenuo tim putem i blizak je „pjesnicima lirske apstrakcije“ (Usp. Kapidžić-Osmanagić 1992) koji su se formirali na iskustvu avangarde, postnadrealizma i egzistencijalizma i koji su, u potrazi za vrijednostima tradicije i kulturnim korijenima, tražili izlaz iz pjesničke uniformnosti, težeći individualnosti i oblikovanju samosvojnog glasa.

Kao što se Maku posrećilo sa folklornom i leksikom starobosanskih zapisa, slično je i Bašić u svoje stihove unosio leksiku iz sehare sandžačkih mitova, legendi, bajki i predanja i inoviranu u umjetničkoj upotrebi transponirao bogateći savremeni poetski izraz. Na isti način, posegao je za gnomičkim stilom kratkih usmenih formi (poslovica, bajalica, gatalica, brojalica, kletvi i zagonetki), bruseći samosvojni glas, težeći sažetosti stiha, pjesme i izraza do ćutanja i muka, kao rubnog stanja poezije u kojem je riječ nemoćna pred zlom svijeta i prelazi u neartikulisani krik bića. U modernističkom diskursu tradicionalni oblici su fragmenti slobode pjesničke organizacije: razbacivanjem ritmova, iskidanim slogovima i sastavljanjem novih riječi, te raznolikošću oblika stiha, strofe i pjesme, u začudnim igrama glasova i ekspresiji zvučnih slika.

Pjesničku zbirku *Uzma* otvara *Opomena* kojom se upućuje na vezu sa svijetom *Utre*: *Ponavlja se ponovljeno/ i ničega nije mnogo*. Sumnja se u mogućnost riječi da izrazi besmisao ljudskog usuda i historije: *Najljepše se ipak pjeva s jezikom u zubima*. Riječi su bez duše - *ko mrtve ptice*. U prvoj pjesmi *Što se zbude* najavljuje se proročkim tonom neupitnih istina: *„Započeto je davno,/ Što je bilo,/ Što se zbude,/ U sjemenu je groznica svijeta/ Velika obmana,/ Uzmina uzma,/ Uzalud otimamo/ Što je dano*. Čovjek je tjeskobno stiješnjen, prikovan zadatostima, uzaludnošću svakog napora i zaprepašćen pred tajnama svijeta i života: *Mnoga će kaplja da skapa ovog trena,/ Drugim će još nepočetim/ Da presude./ Ravnodušno je sve preko mjere,/ Sele se smrti jatimice,/ Groblja su tek u začetku*. Da bi se tajne prozele potrebno je da se zađe iza granice vidljivog zbiljskog svijeta, a za to je jedina mogućnost *San il'privid*: *Trag se okreće natrag,/ Stope se prikupljaju/ U mrtvu kuću/ Koja samu sebe/ Zaključava/ (...) Put se okreće sebi, stope se razdružuju,/ A kuća ona/ Raste li raste,/ Do nebesa*. U snu se oslobađa podsvijest pa su u nadrealnoj igri moguća svakakva čudesa: *„U snu igrači mijenjaju glave, (...) Zubima okreću korijen,/ Mimo vilice među/ I žvaću male/ Moždane/ Mjehuriće./ Iznose zelenu stravu javlja,/ Na đurđevsku kišu i rosu,/ U jušnu travu,/ Ispod nevinog neba,*“ (*Privid opet*). U Bašićevom poetskom

imaginiranju san i privid su mediji za mogućnost da se u nadrealnim predstavama prozre tajno i nesaznano.

Sveprisutna, nevidljiva i nezasita neman, *Uzma* je sudbina svega živog na zemlji i u zemlji:

*Uzima sve,
Gnjilim ustima
U bezdan baca.
Na istoj gozbi
Sve gladnija
Grlatu jamu oblizuje.(...)
Svuda je – gdje je,
Tragove krije
I kosti za leđa meće.*

U prikazu *Uzme* Dragoljub Jeknić dobro primjećuje da je Bašić fantastičnošću pjesničkih slika osvijetlio dio nesvjesnog (Jeknić 1987: 859). Identifikovane po svojstvima nemani su proždrljive *stonoge hale* koje bez prestanka melju živote i osipaju ih u prah i ništa, metafora su žrvnja sudbine. Iz pjesme u pjesmu umnožavaju se fantastične slike metaforizirane u mreži egzistencijalne semantike i filozofije apsurdna – zadatosti životnog kruga. U tom se smislu ostvaruje relacija sa narodskom misli o egzistenciji i sudbini. Motiv kola susreće se u više pjesama: *S uzmom pod krilima/ Krenuše kolo, naokolo, Redom (Pred svačijim domom)*. U kolu je sav ljudski rod povezan usudnom vrtnjom u „okrutnosti kruga“. Svi u istom kolu pod Sizifovom teretom: *Ovo kolo,/ Kao tolika kola,/ Uzalud okreće/ leđa.// Isto će breme/ da ponese.// (...) Svi pod njim, Svi u njemu,/ Ni lakše ni teže za moranje. (Breme)*

Neminovnost sudbinske zaslužjenosti svakog čovjeka vizuelno je sugerirana i u pjesmi *Slijepac i onaj što vidi: U gnjilom oklopu,/ pipaju se/ Istim rogom/ Smrti*. Rog je drevni instrument dozivanja i oglašavanja, oblikom sliči polukružnici a dva roga koja se dodiruju zatvaraju krug. Rog je i simbol muške snage (ovan i bik). Iracionalnošću jezičke slike izražava se iracionalnost čovjekovog položaja u svijetu. A jednolični zvuk roga opominje na prolaznost vremena i osipanje života: *Praminja rog,/ Osipa se sunce,/ Krljušt i Smak,/ Zemni prah,/ Trag i netrag/ Još jedan grijeh/ Neba i zemlje/ Nesporazum/ Svijeta/ I glave (Za tragom)*. Tragični tonovi provlače se kroz sve pjevanje. U proходу vremena ljudski život je: *Sijev samo/ Dok smo srce/ S mrtvima mijenjali. (Sijev)*. U pjesmi *Ni glasa* bezizlaznost ljudske situacije sugerira se nabranjem sintagmi koje dramtiziraju haotičan položaj:

*Okrećemo se truhleži,
Rastućoj zemlji povrh groba,
Mećavi kratkog daha,
Sunčevoj pizmi,
Danu kom smo
Obećani.(...)
Ni glasa od nas,
Ni glasa k nama,
Krug se steže i davi*

Tražeci odgovore, pjesnik se okreće zemlji: *Samo krik jedan ispod zemlje da dođe (...)* *Gluhoću zemlje da pokrene,/ Ali ništa,/ Niotkuda. (Samo krik jedan)* U zemlju se sve sliježe: *Nasloni uho na zemlju:/ Ona mrtvim ključem otvara/ Zauhle donje brave,/ U njih umeće sigurno sjeme smrti. (Glad)* Ključ i brava su česte metafore nemogućnosti da se zaviri iza granice zbilje: *mrtvi ključ, zauhla brava, bezbravni ključ, tajne brave, ćoravi ključ* i dr.

Metafizička zapitanost pred čudom neviđenim, pred tajnama bitka i položajem čovjeka na zemlji i u kosmosu, stvara tjeskobu univerzalizirane upitnosti. Iz pozicije metafizičkih stremljenja pjesnik se pita: *Čije nas oči motre,/ Čija nas usta preže“?* U pjesmi *Sve je tajna: Šta sakriti,/ Šta kazati,/ Kome i čemu?// Tajne nema,/ Sve je tajna,* zaključuje paradoksom. Istovremeno se čudi u pjesmi *Bez kraja i početka: Koliko mraka za čelom,/ Koliko krila k suncu (...)// Da rasprše tmuše,/ da kapljice očne/ potonu u dalj,/ U bezumi negled/ sna.* No, uzaludan je svaki napor da se prodre iza granice uma, i vidi iza vida, da se razgrne mrak i osvijetli nesaznano, jer se sve pred zidom nevidjela obrušava u beskraj *praznila* transcendencije. U kratkom ciklusu *Tica*, koja u letu i stremljenju *Rasteže nebeski luk* i simbolizira uzlet duše, lirski subjekat uznemirujućim pitanjima izražava meditativnu skepsu: *Kuda je htjela/ Kamo je stigla/ Uzaman?* Na koja sam odgovara protupitanjem - *Kuda da uzleti misao sapetih krila?* Ali ne odustaje u potrazi za spojem bitka i bića u njihovom izvoru i vanvremenom porukom istine prapočela: *Trenutak kad se prizru prošli svjetovi/ I bliske slike pred očima minu/ Čujemo li to riječ iz nevremena,/ s likom i glasom iskona?* Pitanje se napoređuje drugim pitanjem, ustvari dilemom: *Ili se samo u plitkoj kapljici uma/ Sve to pripravlja da bude? (Trenutak)* U pjesmi *Iskušenje* traga se za znacima svijeta: *Kušamo se,/ Koliko smo,/ Znaku kom smo/ Obećani?// Gdje je šta je,/ Znaka nema,/ Nema traga,/ Samo mjesto raznačeno?* U tom smislu je funkcionalna i frekventna upotreba oblika glagola biti: *Što je bilo,/ Je li bilo,/ Na putu za početak? (Je li bilo);*

Sve je što je/ I što nije,/ Što je bilo,/ Što će biti,/ Primicanje/ Ka početku. (Primicanje ka početku); Hoće li biti,/ Može li biti,/ Što neće,/ Što ne može? “ (Sve je na početku) Tako se pitanja satiru sama u sebi, kao dijalogizirani unutrašnji monolog bez razrješenja, sučeljena sa dilemom, kontrastom ili paradoksom apsurdne situacije. Česti upitni oblici stiha nisu puka retorika, oni su solilokviji uznemirene svijesti i stanja ontološke i egzistencijalne tjeskobe.

Pitanja se mogu naći već u naslovu koji se često ponavlja, u istom obliku ili malo izmijenjen, kao prvi stih ili na kraju kao poenta, pa i u ponekoj strofi i tako se umnožavaju u prstenastoj i zrcalnoj strukturi pjesme. Pitanjima se ponekad oblikuje strofa ili se u nizu protežu kroz cijelu pjesmu i ponavljanjima, anaforam, asonancom i rimom stvaraju ritam i melodiju diskurzivnog niza:

Je li ovo zemlja naša,

Je li ovo omraz sunca,

Ograš strave,

*Časak **jedan** bez imena*

Slika davno izgubljena

***Međ'** zvijezdama umnožena*

Povraćena

*Da **ponovo** ovo bude?*

Jeli ovo zemlja naša,

Zemlji zemlja u očima

U ustima,

***Međ'** kostima,*

Il' se ovo zemlja dijeli,

Zemlja spaja,

***Preko jedne kapi** mozga,*

***Oko jedne kapi** krvi,*

Što se na nju ne osvrće?

U Bašićevoj pjesmotvornosti upitnost i dijaloške opservacije su stilistički postupak izgradnje pjesme i zbirke u cjelini. U vrtnji misaonog kolopleta unutrašnja upitna riječ, izgovorena sebi i upućena čitaocu, vraća se u sebe i u sebi potire obično

dilemom i paradoksom. U diskurzivnoj razmjeni potvrđivanja i osporavanja, paradoksa i antiteze, misaonih i figura dikcije i umnožavanjem pitanja bez pronađenih odgovora, ostvaruje se tjeskobna atmosfera univerzalizirane upitnosti.

U *Čumi* koja je, na neki način, dopuna prethodnoj ratnoj zbirci *Kad su gorjele Božije kuće*, odnosno posvjedočenje da je sva strava iznesena iz kulturnog pamćenja u fantazmagoričnim slikama *Utre* i *Uzme* moguća i ponovljiva, jer je zlo dijelom i u čovjekovoj – vučjoj prirodi. Ne nazire se izravna konotacija na ratno vrijeme, prostor, događaje i žrtve, sve je podignuto na univerzalnu razinu općeljudske situacije i sugerirano kao stanje bolne duše lirskog subjekta koji se u prethodnim zbirkama nije lično eksponirao, već se stapao sa množinom *Mi* sa kojom dijeli istu sudbinu i time identificirao sa grupom (jatom) i povezivao sa čitaocem, univerzalizirajući vlastito iskustvo. Utoliko i za Bašićev prinos poetskoj tematizaciji posljednjeg rata važi konstatacija Vedada Spahića da „književno oblikovanje bošnjačkog identiteta u ratnim i poratnim godinama nije podleglo onome što Akeel Bilgrami naziva *emotivni identitetski višak*“ (Spahić 2016: 60), podrazumijevajući pod ovom oznakom „višak predanosti i posvećenosti naciji koji je, na žalost, znao ostaviti traume na svim stranama“ (isto). Bašićev otklon kao općem i univerzalnom teži iskazivanju paradoksa posvemašnje usudnosti čovjekove sudbine, pri čemu u dinamičkom kontinuitetu nadrealnu tematiku smjenjuje u kontrapunktu egzistencijalna, i obratno. Sve tri zbirke povezuje leksičko-izražajna i ritmička organiziranost slobodne forme - stiha, strofe i pjesme u cjelini, te vizuelno-zvukovna semantika poetskog govora.

U *Čumi* se ponavljaju doživljaji ravnodušnosti prirode, prolaznosti svakog života i stanja bezizlaza i besmisla: *Ni novih puteva, ni kukvežne jave,/ Nade se slažu u isti log,/ (...) Crv i mrav – na kraju kao i na početku/ Između puholj,/ Mahovina i prah“ (Opet sunce za ista brda)*. Prostor zbirke se otvara kao nadolazeća tama noći, a boja doživljaja svijeta se sve više iskazuje kao neprozirnost crne boje, koja ishodi avetne vizije. Pakao je izašao na zemlju i svijet je postao *Azrailova bašča po kojoj Hazreti – Azrail/ Sadi li sadi (...) Bašča mu duga i široka/ Skraja na kraj dunjaluka/ Cvjeta li – cvjeta*. Vizija *Čume* u istoimenoj pjesmi ima sve viđene i neviđene ‘zlomoći’ koje je sabralo narodno iskustvo, ili je maštom pridodalo.

Čuma - fragmenti

*Od nje boli što ne može da boli,
Poduzima ustima punim vatre,
Trsi nevidim sisaljka, (...)
Ona je vječna rednja,*

*Kroz njene kutnje i očne zube
Proći će sve i svako –
Bez brige! Čuma je učiteljica i navik smrti!*

Lirski subjekt sumnja u mogućnost riječi da iznese misao: *Ne polažem nadu u riječi*, ali je paradoksalna istina, *Otvori riječ,/ srce joj raspori,/ Vidjećeš da u njoj nema ništa/ A sve je bilo tamo.*“ (*Bez nade*) Ispovijeda se muka stvaranja: *Svaki je jezik tek mucanje samo,/ Napor mjehura uma/ da se pokaže bivstvo stvari (Što će ponovo da bude).* Zato pravu riječ ne treba tražiti u zbilji: *Treba je donijeti iz groba, (...) Mora se kazati sama,/ Kao što se kazuju smrtna čuda, i malodušno zaključuje - Ko će je ikada čuti,/ Sići će s uma (Prava riječ).* Iz stvaralačke skepse da se tragično iskustvo može izraziti riječima, u pjesmi *Gledati čudu u oči*, predlaže se:

*Zaboraviti sve nalik na govor,
Ljepši su nedotavni krici (...)
Lažne i gadne riječi sve su,
Treba gledati čudu u oči,
Slušati džehenem kako ključa,
Početi neki novi razgovor,
Možda kričati... Kričati... Kričati...
Makar kričati – ništa više.*

Sličnu emociju nosi i zvučna simbolika naslova *Kukurijek: U razbarušenoj jezi/ Slušati mu jek i kuk// Uzeti mu ime za pjesmu/ Sjeme i glas mu pronijeti/ Kroz ruševine.* *Jek i kuk* se umnožavaju: ponavljanjem glasa *u* sa sonantima (*ru- lu- mu-*) i *e* sa sonantom *j* (*je*) u kombinaciji sa strujnim (*š-z-s*) - bruji mukli eho tuge dok ponavljanje kraćeg oblika zamjenice mu dodatno intimizira doživljaj. Ne može se zanemariti emocionalna konotacija na aktuelnu ratnu situaciju u kojoj se naočigled ponavlja sve zlo historije.

U meditativno-ispovjednom izljevu pjesnik se jada: *Kako započeti pjesmu skraja što gori,/ Što boli? I promišlja: Pustiti riječi nek se pote,/ Što ostane u tamnom pečatu duše, što gmizne,/ Što se osokoli,/ Uzeti za sjeme potonje noći.// Ako se pjevati može/ Suze će same da lete,/ ne treba mnogo za podmlađenu tugu... (Što se osokoli).* Stihovi su to otpora i snage uma, odnosno intelektualna čestitost da se, uprkos svom zlu i bolu, o tome može i treba pjevati. Soko je solarni simbol povezan s pobjedom, a riječ koja se osokoli je snažna i ima veliku moć i duhovnu i moralnu vrijednost.

Bašićeve lirske slike plijene ljepotom - misaonom suštinom, vizuelizacijom i melodijom saglasja. *Maslačak: Dan i noć – život zvijezda/ Bezglavi zaokret neba.* Maslačak je metafora sudbine života, a dojam se pojačava eufonizacijom asonance (*i – e*) i aliteracije (*ž – z*) sa sonantima. Personifikacija: *Crveni prišt ljeta*, zvučnom simbolikom upućuje na pošast bolesti u prirodi. Takve su i zvučne sintagme u kojima se eufonizacijom osmišljavaju logički nespojive semanteme, oksimoronske figure: *Omraz sunca/ Ogras strave/ Ugar sunca/ Oko zviježđa* i sl.

Izrazita osobenost Bašićevih stihova su zvučne slike koje plijene saglasjem tonova, a što je odlika modernističkog stilizma i estetizma još od Baudelairea i Verlainea. Magična privlačnost jezičkih slika je u jedinstvenom skladu vizuelnog i melodijskog doživljaja estetskih i semantičkih zračenja. Zvučna slika se obično formira oko emocijom nabijene onomatopejične riječi kao iskaza grča i bola duše ili napetosti opterećenog uma (krikom, cikom, vrisikom, kukom, jekom i dr.) kao odušak iktusa bola i protesta. U drugim stihovima bruji, struji i tuli eho jeze, strepnje i straha u samoj osnovi bića. U tom smislu, nalazimo stihove izrazite ekspresije:

*Zvijezde će se cikom/ Zagrcnuti;
Zvijuk uma/ Što međ zvijezde cikcijaše;
Gdje je onaj piskor žalni;
Pršti i briždi strava/ Na rubu igličastog sna;
Zbojak žila,/ Klupče zmija,/ Mozolj mozga mozga izmoždenog/
uključanog, upljuvanog, u pustinji popijenog;
Grakće munja iznad uma;
Kukurijek strave i sl.*

Za potrebe saglasja, Bašić intervencijama u leksici (sufiksi, prefiksi, analogije i dr.) stvara pojmove željenog zvučnog efekta. Međutim, pored zvučnog i vizuelnog razumijevanja, pjesnička slika uvijek nudi i nešto više: *Je li ovo pogoleman/ Grobak jedan,/ Šir beskraja, dah bestraga, trag bespuća/ Krug zaumlja (Novo jato na pomolu).* Nije li ovo egzistencijalna metafora za „prazan prostor“ samoće, strave i užasa.

U Bašićevoj zbirnoj pjesničkoj knjizi *Nedovršene tuge* u novom poetskom sklopu, na prvom mjestu našla se zbirka *Sjutradan*, od 36 pjesama, lirskih slika i refleksija o danu, leksemu sadržanom u naslovu svake pjesme. Time se otvara još jedan pjesmokrug modernističke misaono-poetske inspiracije u spoju sa tradicijskim shvatanjem života i smrti, dana i noći, dobra i zla i svih drugih antinomija koje razdru

čovjeka na usudom zatvorenom putu. Iz početne pjesme *Razdan* izveden je i naslov zaključne *Raz - nad*, igrom riječi sa anagramom: *dan – nad* i *raz - zar* (*i nad i dan; zar dan*). Navedeni naslovi, kao i naslov *Razdan i raznoć*, nastali su razlaganjem riječi i stvaranjem novih izraza za jednu svrhu i upotrebu, što nije samo igra osamostaljenim dijelovima, jer glagolski prefiks *raz* u spoju sa imenicom u novom značenju sugerira neko dešavanje (raskršće, razlaz, rascjep i sl.) destrukciju i smisaoni rasap čovjeka razapetog između erosa i thanatosa, nastanka i nestanka, rađanja i umiranja. Pjesme *Razdan* i *Raz - nad* su identične strukture, privid između bajke, mita i stvarnosti. Na bridu sna i buđenja (labilnoj granici svijesti i podsvijesti) odigrava se drama svjetla i tame, straha i nade, rađanja i smrti. Bajka je mogućnost da se, u maštom stvorenom svijetu nadrealnosti, zađe iza granice realnog i mogućeg, gdje se žudnja za nesaznajnim tajnama, za dobrotom i srećom ostvaruje. Lirski subjekt budi, *Stvoriteljka, Sveta žena, Pramajka*: „*Izgore jezero! Zgore – Zero! Ore – Ero! More, hej! (...) Dva crna miša i nevjestica, / Odnose Zlosan (...) U kolovrat, / U zmijski zabran njen*. U sljedećoj slici, ista žena najavljuje dan „*I nad i dan! I dan i nad*“ i daje zlatni ključić koji otvara tajnu bravu, iza koje se dopijeva u kosmički prostor, gdje: *Listam nebo kao Knjigu, Sunčevo kolo da vidim, Nebeski ograš njen*. Iz te perspektive: *Zemlja se od zemlje dvoji, Zemlja uspravno hodi, Zemlja pjeva ponad sebe, / Zemlja leti, / Zemlja gori, Zemlja se zaklinje u Sunce*. Euforiju prenosi anafora. U sljedećoj sekvenci zaokret, dva crna miša preobražavaju se u ... *dva bijela konja, / I ona nevjestica - Zorđevojka, / krećemo na put njen, / Krećemo na put naš (Razdan)*. Dan sviće sa novom bajkovitom nadom, ali koju poništava poraz u pjesmi *Raz - nad* u kojoj ga budi *Babaroga, Krakondža, Crna žena*, i viče „*Izgore jezero*“ sa eufonijom eha: *ore – ero. Dva crna miša i razroka mačka, na bridu istog sna, Nude mi isti dan / izlazak nade njen*. Dan je sve ono što nije noć, kao što je život opreka smrti - svjetlo, java i nada, nasuprot tami, strahu i grobu.

Antinomičnost je strukturni princip, prvo se potire suprotnim drugim, u ovom slučaju, nada - beznađem.

Impesivne su slike intelektualne nadmoći u artikulisanju vizije unutrašnjeg stanja i osjećanja bića: *Svanuće uprkos svemu, / Kao zagrobni cvijet (...) velikog nebeskog mrca (...) Tmasti dan, noćni sjaj, Raznoć / Razdan / Među halama, / Među krilima što će se otvoriti – zatvoriti (Razdan i raznoć)*. Provođi se kosmička drama prolaznosti, ponavljanja i povrata: *Što je moglo sve će moći / i da bude i ne bude*. Smjene dana i noći su dramatsko-lirske scene, u krvi i ranama rađanja i umiranja, vrlo dojmive ekspresije i simbolične slikovnosti. U danu se odigravaju sve manifestacije života i svijesti o njegovom smislu/besmislu. Navešćemo nekoliko naslova pjesama sa

fragmentima stihova koji nose sve bitnosti misaono-motivske i poetske oblikotvornosti sumorne atmosfere tragične vizije svijeta:

Prašni dan: *Samo se sliježe/ Prah na prah// Sviče i mrče u prahu;*

Bliski dan: *Ovamo drugi svijet/ I put// Tamo ovaj svijet i bestrag;*

Dan koji je mogao biti: *Nikako da bude;*

Svemoguć dan: *Sve iznova iz puholja stvara/ (...) I ista čudesa pripovraća;*

Dan bez lica: *Gdje je ono pile srca,/ Zvijuk uma/ Što međ zvijezde ciktijaše?;*

Sužnji dan: *Kuda ga vode kuda ga nose,/ Bezube hale/ Stoglave?*

Sudnji dan: *Nikad više/ Dan.;*

Nesnosni dan: *Plaši nas zemljom,/ A sve više postajemo/ Zemlja.;*

Isti dan: *U ponovljenom piru utre./ Isti dan traje, Novi se grozdovi vežu;*

Koji dan: *Koliko očiju,/ Koliko glasova, Za privid taj/ Što u bestrv/ Ode.*

Dan bez očiju: *Ispretnan iz puholja,/ Iz jave i supražice;*

Bašićevo pjesništvo svoju osebnost zahvaljuje filozofsko-estetskom promišljanju i doživljavanju savremenog svijeta i čovjeka u spoju sa oživotvorenim mudrošću iz zavičajne kulturne memorije i prastarim iskustvom mitske sjevremenosti u poetskoj sintezi i saglasju sa prirodom i zakonitošću vječne promjene kao principa kosmičke ravnoteže. Njegov je jezik autentičan, izazovan i dojmljiv lirski iskaz kojim se oblikuje univerzalna poetska vizija koja moćno transponira poruke. Istovjetne inspiracije i homogenog nadahnuća, sugestivno suptilni izraz u jedinstvenom prožimanju opreka (transcendencija - egzistencija, rađanje - umiranje, život - smrt) lirskom sublimnošću polučuje zebnju i strepnju u dnu bića, metafizičku bol i psihološku skepsu. Raskoš poetskog govora i njegove začudnosti postižu se slobodnom organizacijom kraćih pjesama, lomljenjem rečenice na sintagme, izdvojene riječi i iskidane slogove, elemente razigranog ritma, a utisak dodatno upotpunjuje sloboda glasovnih kombinacija, eufonizacija i euritmizacija. Očudjućim slikama neobičnih izraza i sintagmi, inventivnim atribucijama, kontrastnim i oksimoronskim vezama, metonimijsko-metaforičkim i simboličnim odnosima, imaginiraju se slikovne kompozicije polisemičnih značenja i raskošne ljepote u vizuelnom, semantičkom i zvučnom saglasju. Po svemu tome pjesnik Husein Bašić pripada visokom ili zreлом modernizmu. Bolna je istina da *vremenik krajči/ labudovu pjesmu*, kako je u stihu Bašić sazeo u metapoetsku poruku pjesničku i ljudsku sudbinu, ali je sigurno istina da pjesnik svojim djelom nadvisuje sudbinu i traje u vremeniku umjetnosti koji ne poznaje ograničenje.

IZVORI:

1. Bašić, Husein (1970), *Od sunca ogrlica*. Međurepublička zajednica za kulturnoprosvjetnu djelatnost, Pljevlja
2. Bašić, Husein (1972), *Bestražje*, Obod, Cetinje
3. Bašić, Husein (1974), *Prošle oči*, Odzivi, Bijelo Polje
4. Bašić, Husein (1979), *Utra*, Nolit, Beograd,
5. Bašić, Husein (1980), *Jato u nevidjelu*, Obod – Narodna knjiga, Cetinje-Beograd
6. Bašić, Husein (1986), *Breme*, Novela, Beograd
7. Bašić, Husein (1986), *Uzma*, Udruženje književnika Crne Gore, Podgorica
8. Bašić, Husein (1987), *Sjutradan*, Univerzitetska riječ, Nikšić
9. Bašić, Husein (1987), *Glasovi s vode*, Drugari, Sarajevo
10. Bašić, Husein (1994), *Kad su gorjele božije kuće*, Almanah, Podgorica
11. Bašić, Husein (1994), *Kad su gorjele božije kuće*, II dopunjeno izdanje, Almanah, Podgorica
12. Bašić, Husein (2017), *Nedovršene tuge*, Almanah, Podgorica

LITERATURA:

1. Dizdar, Mak (1981), *Izabrana djela*, Knjiga III, Svjetlost, Sarajevo
2. Đurović, Miroslav (1980) "Utra", *Stvaranje*, XXXV/1980., 11, str. 1381-1382. Podgorica
3. Jeknić, Dragoljub (1987), "Uzma", *Stvaranje*, XLII,7-8, str. 858-860., Podgorica
4. Kapidžić Osmanagić, Hanifa (1992), *Poezija 1945 – 1980. Pjesnici lirske apstrakcije*, Institut za književnost - Svjetlost, Sarajevo
5. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet – Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK „Preporod“ Tuzla
6. Ustamujić, Elbisa (1998) „Odbrana uma“, *Razgovor sa Huseinom Bašićem*, Most, XXIV, br. 103-104, Mostar, <http://www.most.ba/01415/058.htm> stranica pojećena 5. 5. 2018.

MODERNISM AND TRADITION OF LYRICAL ABSTARCTION IN BAŠIĆ'S POETRY

Summary

This paper deals with poetic features of Husein Basic's poetry in the context of the literary aesthetics of high modernism, to which this versatile author contributed in a considerable extent thus making himself known within the South Slavic inter-literary community. Intercultural and intertextual dialogue with the native Slavic folklore-pagan tradition and its archetypal images are important in the whole of Bašić's work, and can be seen in motifs, style and genre. Bašić belonged to the circle of "poets of lyrical abstraction" and in his attempt to create a unique voice he formed his poetry by combining the authentic experience of avant-garde, post-realism and existentialism with the values of tradition and cultural roots. In his poetry he takes the theme of war to a universal level and does not overemphasize the Bosniak national identity and dedication to the nation. The linguistic-stylistic analysis of Bašić's poetic images has confirmed the existence of a unique harmony between visual and melodic features in his poetical expression.

Key words: poetry, aesthetics of high modernism, folklore tradition, modernity, lyrical abstraction.

Adresa autora

Authors' address

Elbisa Ustamujić

Fakultet humanističkih nauka

Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

elbisa.ustamujic@unmo.ba

UDK 82.09(497.6)-2 Filipović R.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Nehrudin Rebihić

IZMEĐU TRADICIJE I POLITIČKOG ANGAŽMANA: DRAME RASIMA FILIPOVIĆA

U radu će se pratiti poetički razvoj dramskog opusa Rasima Filipovića. On je jedan dio svojih drama objavljivao u periodici između dva svjetska rata, a drugi dio kao zasebna književna djela. Ovaj rad nastoji sintetski predstaviti poetiku i književnokritičku recepciju njegovih drama. S obzirom na to da je Filipović neke svoje drame prerađivao i prilagođavao poetičkom i političkom kontekstu, autor ovog teksta nastojao je prepoznati te dijelove u varijantama iste drame te na taj način pokazati koliko je pisac, prerađujući neki tekst, bio podložan određenoj ideološkoj matrici koju je slijedio. U radu su se, između ostalog, našle i dvije drame koje dosad nisu publicirane već su ostale u rukopisu.

Ključne riječi: Rasim Filipović, drama, socrealizam, socijalna literatura, ideologija, tradicija

DRAMSKO DJELO RASIMA FILIPOVIĆA I NJEGOVA KNJIŽEVNOKRITIČKA RECEPCIJA

Dramsko djelo Rasima Filipovića¹ u bošnjačkoj književnoj historiografiji nije dobilo ono mjesto koje mu pripada. Uz Ahmeda Muradbegovića, Filipović je sigurno jedan od najplodnijih dramskih pisaca između dva svjetska rata, ali i tokom i nakon Drugog

¹ Rasim Filipović rođen je 1909. godine u selu Rastoka pored Ključa. Nakon što prerano ostaje bez oca i majke, živi teško, sve dok ga rođaci ne dovedu u Sarajevo, gdje je završio četverogodišnju građansku školu trgovačkog smjera. Godine 1943. godine odlazi u partizane. Nakon rata bio je urednik kulturne rubrike u *Sarajevskom dnevniku*. Od 1947. do 1951. godine radi u Ministarstvu prosvjete NR Hrvatske. Jedno vrijeme bio je direktor

svjetskog rata. Filipović se u književnosti ne javlja samo kao dramski pisac, nego i kao pisac kratkih proza (novele i crtice) i romana. Kratku prozu počeo je objavljivati 30-tih godina, dok je romane najčešće objavljivao 60-tih i 70-tih godina 20. stoljeća. Od romana najznačajniji su: *Doviđenja smrti* (1964), *Glumica* (1969), *Ničija* (1964) – romani sa partizanskom temom u kojima su glavni akteri žene – zatim romani *Krijumčari* (objavljen u djelovima u časopisima Forum i Republika od 1970. do 1990. godine) i *Odabranik: legenda o jednoj ljubavi* (1976) – tema oba ova romana vremenski je smještena u osmanski period bosanske povijesti, a u poetičkom smislu odgovaraju onoj modernističkoj zainteresiranosti za historijske teme i prošlost koja se javila 70-ih godina. Valja, naravno, ovdje izraziti nadu da će jednog dana književno djelo Rasima Filipovića dobiti iscrpnu studiju koja će ga valjano opisati i smjestiti u odgovarajući kontekst historije novije bošnjačke književnosti.²

U međuratnom periodu Filipović³ je napisao svoje najznačajnije drame koje su izvođene širom Bosne, a neke od njih su čak po nekoliko puta igrane u sarajevskim pozorištima. Ta velika zaljubljenost u dramu nije Filipovića odvajala od pisanja proznih žanrova, naročito pripovjedaka. Pripovijednu prozu objavljivao je u svim ondašnjim afirmiranim časopisima, a posebno je zanimljivo da se kao pripovjedač javlja i u ljevičarskom časopisu Putokaz s pripovijetkom *Susret na Grličinom Brdu* (1937). Njegova lijeva ideološka orijentacija posebno će doći do izražaja u Drugom svjetskom ratu kada se priključuje Komunističkoj partiji i partizanskom pokretu.

Zemaljskog kazališta lutaka, a 1951. godine radi u Državnom izdavačkom poduzeću Zora. Umro je 1983. godine u Zagrebu. (Izvod iz biografije preuzet je iz teksta Branka Hećimovića o književnom djelu Rasima Filipovića objavljenog u ediciji "Pet stoljeća hrvatske književnosti", 1991, str. 179.)

² Njegovo književno djelo svoje mjesto našlo je već u ediciji Pet stoljeća hrvatske književnosti. Filipović je, između ostalog, napisao i jednu memoarsku zabilješku iz rata *Putovanje s Čiča Jankom* (1980). U ovom tekstu Filipović glorificira partizansku borbu, a kao likovi se javljaju Tito i Moša Pijade, s kojim, između ostalog, raspravlja o književnosti, o književno-estetskim vrijednostima Kovačićeve Jame i Kulenovićeve „Knežopoljke“. Janko, Filipovićev partizanski drug, za Kovačićevo poemu kazat će da je „pisana snagom Danteova „Pakla“, za razliku od Knežopoljke koja je „ojkanje i jadikovanje“, ali da se može iz nje „izvući desetak dobrih stihova“. Usp. Filipović, Rasim (1984/85), *Putovanje s Čiča Jankom*, u: *Memoari* (prir. Vojislav Maksimović i Risto Trifković), Svjetlost, Sarajevo, str. 410.

³ Ovdje je važno spomenuti i jednu opasku Maka Dizdara o životu Rasima Filipovića. Ukazujući na ideološka mimoilaženja u Udruženju književnika BiH, Mak Dizdar će u tekstu *Upravi Udruženja književnika BiH* uputiti snažnu kritiku na odbacivanje domaćih književnika od Udruženja, a koji potom odlaze u Zagreb i Beograd kako bi priskrbili bilo kakav status. U tom kontekstu, uz N. Idrizovića i T. Ladana, Dizdar spominje i R. Filipovića. Tako će kazati: „Zbog nepovoljnih prilika u kojima se stvaraju teške atmosfere među kulturnim radnicima u Sarajevu, dešavalo se da neki književnici odlazili u Beograd i Zagreb, tražeći bolju kulturnu klimu. Iz Beograda su se neki vratili, a neki nisu. Oni iz Zagreba kao što su Ladan i Idrizović se ne vraćaju, a pogotovo R. Filipović koji je i formalno morao da bježi iz Sarajeva.“ (istaknuo N. R.) Usp. Dizdar, Mak (2017): „Upravi Udruženja književnika BiH“, *Preporodov Journal*, Zagreb, str. 41.

Najpozvaniji ondašnji bosanskohercegovački književni kritičari različito su ocijenili Filipovićeve drame, kao i njegov ukupni književni i kulturni angažman. Tako je za njegovu prvu dramu *Tako je suđeno* (1929-1930) Alija Nametak u Novom Beharu 1930. godine napisao pozitivan prikaz, dok je, naprimjer, za dramu *Prikaza* (1935-1936) u časopisu Gajret 1936. godine veoma oštru i negativnu kritiku napisao Abduselam Belagija. Dalje, Vladimir Jurčić u Sarajevskom novom listu 1941. godine piše pohvalne komentare za dramu – folklornu igru – *Otkako je Banja Luka postala...*“, dok je, na drugoj strani, negativnu kritiku na istu dramu napisao Jovan Palavestra u *Jugoslovenskoj pošti* 1939. godine. Filipović je veoma oštro i polemički odgovorio na Palavestrin tekst, navodeći u pet tačaka sve greške i neistine koje je u vezi s njegovom dramom on napisao. Također, uz spomenute pojedinačne osvrte na njegove drame, međuratna kritika, naročito pregledni radovi o razvoju bošnjačke književnosti u ovom periodu, spominju njegov aktivan književni rad i kulturni angažman. U radu *Današnja generacija pionira muslimanske književnosti*, objavljenom u Islamskom svijetu 1935. godine, anonimni autor, pod pseudonimom IBIS, spominje Filipovića kao pisca koji ima „stanovit talenat, čija je fatalna greška da je odmah od početka odabrao dramu kao najtežu granu književnog opisivanja, treba mu samokritike, lektire i književnog razgovora.“ (IBIS 1935: 15) Iz teksta se jasno vidi da književna scena primjećuje Filipovićev talenat, ali, s druge strane, i to da su mu tekstovi s izvjesnim propustima.

Pored ovog teksta, koji Filipovića smješta rame uz rame s Alijom Nametkom, Rešadom Kadićem, Ilijasom Dobardžićem, Hasanom Kikićem i Husnijom Čengićem, posebno su zanimljivi pregledi književnog života između dva rata koje su napisali, već tada afirmirani, kritičari poput Džemila Krvavca i Rize Ramića. Krvavac u svom tekstu *Naša poratna književnost i nekolike njezine fizionomije* objavljenom u *Islamskom glasu* (1936) naročito prati razvoj književne misli lijevo orijentiranih pisaca, ne zanemarujući ni one pisce koji su svoju inspiraciju pronašli u prošlosti, te će u tom kontekstu za Filipovića kazati, usporedivši ga s drugim piscima tog vremena, da „dramski element crpi iz skuhanih života, centrifugalan, bježi od sebe, od unutrašnjeg dijaloga. Opisuje ljude samo prema njihovim postupcima, umjesto da se otkriju uzroci iz kojih su nastali, zabluda je Rasimova“. (Krvavac 1936) Već na prvi pogled može se vidjeti da Krvavac, u skladu sa svojom ideološkom pozicijom, zamjera Filipoviću na tome što ne traži „uzroke“ ponašanja svojih likova u stvarnosti, aludirajući tako na socijalne, društvene i političke prilike. Međutim, godinu dana nakon ovog teksta, i bez obzira na ove kritike, Filipović se pridružuje socijalno opredijeljenim piscima okupljenim oko časopisa *Putokaz*.

I Rizo Ramić u svom poznatom tekstu *Tri generacije književnika muslimana*, objavljenom u časopisu *Putokaz*, Filipovića svrstava u tzv. „treću generaciju“ muslimanskih pisaca, uz H. Kikića, H. Čengića, S. Krupića i Z. Dizdarevića – pisce koji su bili, kako Ramić kaže, „trudbenici ove zemlje“ i koji „otvorenim očima gledaju na život“. (Ramić 1966: 207)

Pored selektivno pobrojanih književnokritičkih radova o djelu Rasima Filipovića, posebno je zanimljivo jedno svjedočenje Marka Markovića o osnivanju i gašenju Dramskog amaterskog kluba (DAK) u Sarajevu. Prema Markovićevom svjedočenju, DAK je osnovan 1937. godine u Sarajevu, a programska načela i pravila na osnivačkoj skupštini upravo je čitao Rasim Filipović.⁴

„Rad je počeo odmah. Na repertoaru je prva stavljena i prva se počela spremati drama Rasima Filipovića „Porodica Šurkić“ (alias *Bogalji*, kako se drama prije toga zvala, odnosno *Raspadanje*, kako se zvala prije nego *Bogalj*), „koja – kako je zabilježio neki anonimni pisac u JL – duboko zahvaća sve socijalne probleme našeg sela.“ (Marković 1961: 121)

Pored ove drame, DAK je pripremao i izvođenje Kušanove drame *Dva Morića, dva Pašića*. Prema Markovićevom svjedočenju sve ove pripreme trajale su mjesec dana, a onda je došao trenutak kada Filipović pokušava obmanuti svoje prijatelje iz DAK-a tako što je slagao da će njegova drama biti izvedena u Pozorištu, a ne u DAK-u, zbog čega je došlo do određenih nesuglasica s njima. Te nesuglasice dobile su značajnu društvenu pažnju, o čemu je iscrpno pisao i *Jugoslovenski list*. Također, prema Markovićevom mišljenju, glavni krivac za gašenje DAK-a bio je Rasim Filipović.⁵ Iz ove njegove zabilješke može se jasno zaključiti da je Filipović bio aktivni učesnik nekih veoma važnih kulturnih događaja u Sarajevu do Drugog svjetskog rata, a nakon rata njegova književna karijera nastavlja se u Zagrebu i znatno je bila usmjerena ka afirmaciji ideoloških konjunktura novonastalog društvenog sistema – socijalizma.

U drugoj polovini 20. stoljeća djelo Rasima Filipovića dobit će značajniji književnokritički tretman, počev od studije Slavka Leovca *Svetlo i tamno* (1957), zatim kod Josipa Lešića u studijama *Sarajevsko pozorište između dva rata I i II* (1976) i *Dramska književnost I i II* (1991), u književnokritičkim radovima i antologijskim

⁴ Osnivači su bili: Rasim Filipović, Vladislav Tmuša, Jakša Kušan itd. Između ostalih, i Mak Dizdar je u Klubu bio novinar i književnik.

⁵ Detalji polemike mogu se vidjeti u spomenutoj studiji M. Markovića.

izborima (*Antologija bošnjačke drame*) Gordane Muzaferije, književnokritičkom radu Naska Frndića *Socijalna intonacija u dramama Rasima Filipovića* (1983) te u studiji Emsuda Sinanovića *Bošnjačka drama* (1995). Sve ove studije značajno su doprinijele književnokritičkom rasvjetljavanju Filipovićevog dramskog opusa, s tim što nijedna od studija ne donosi potpunu sliku tog razvoja. Takav redukcionistički pristup nije, zapravo, obuhvatio nešto što je veoma važno za konstruiranje slike razvoja njegova dramskog opusa, a radi se, prije svega, o drastičnoj, najčešće ideološkoj, izmjeni onih tekstova koji su nastali prije Drugog svjetskog rata za potrebe socrealističke književne prakse.

Uz sve drame koje su dosad bile dostupne i o kojima je književna kritika iskazala svoje mišljenje, ovdje ćemo govoriti i o rukopisima drama *Zvono* i *Strasti neumoljive*, te o objavljenim dramama *Krv je uskipjela* (1946), *Zasjede* (1950), zatim o dramama objavljenim u časopisu *Novi Behar* od 1930. do 1941. godine te o dramama *Derzelez Alija* i *Škandal u vozu* objavljenim u časopisu *Islamski svijet*.

Valja ovdje spomenuti i jedan književnohistorijski tekst koji je Filipović objavio u časopisu *Islamski svijet* 1935. godine posvećen bošnjačkoj književnosti međuratnog perioda. U tom se tekstu Filipović bavi bošnjačkom književnom praksom nakon Prvog svjetskog rata i njenim zaokretom od romantičarske ka modernoj, odnosno, avangardnoj poetici. Iz teksta se može vidjeti jedno ogorčenje prema društveno-kulturnim prilikama u kojima pišu bošnjački pisci, kao i nedovoljnom zalaganju bošnjačke inteligencije, a naročito pisaca, da njihovi radovi dospiju do najznačajnijih jugoslavenskih časopisa. Prema Filipoviću, estetski kvalitet njihovih tekstova „ne zaostaje za onim stvarima koje donose veliki literarni časopisi Zagreba i Beograda“. (Filipović 1935: 10-11) Kritika upućena piscima zbog toga što svoje radove ne objavljuju u afirmiranim časopisima nije Filipovića odvela u drugu krajnost da o bošnjačkoj književnosti progovori kao jednoj regionalnoj literaturi. Naprotiv, on uviđa njen značaj u širim jugoslovenskim okvirima. U ovom radu Filipović je samo nabrajao pisce i ponešto kazao o njihovom književnom radu. Kada Filipović navodi najznačajnije pisce ovoga vremena (H. Humo, A. Muradbegović, S. Alić, M. Grabčanović, H. Muradbegović, S. Burina, Š. Pandžo, A. Alijagić, O. Čampara, M. Konjičanin, I. Dobardžić, H. Čengiće, R. Kadić, A. Nametak, H. Dizdar), on prije svega nastoji predstaviti mogući oblik književnog kanona bošnjačke međuratne književnosti. Nažalost, ovaj tekst ne donosi nijedan kritički sud o piscima i njihovim djelima, što je ujedno i najveća mana ovoga rada. Kritiku na ovakvu vrstu radova, a koji su se naročito javljali u međuratnom periodu, napisao je Rizo Ramić u *Jugoslovenskom listu* 1935. godine, posebno izražavajući neslaganje sa stavovima

Islamskog svijeta o „muslimanskim književnicima“ („Malo razgovora o muslimanskim književnicima“).

DRAME RASIMA FILIPOVIĆA OBJAVLJENE U “NOVOM BEHARU”

Korpus drama koje je Filipović objavio u časopisu „Novi Behar“ od 1930. do 1941. godine tematsko-motivski su karakteristične u odnosu na njegove ostale drame. Međutim, poetički i tematski njegove drame nisu se previše razlikovale od drama njegovih savremenika (Muradbegovića i Nametka) budući da su teme, kao i kod drugih dramskih pisaca ovog perioda, bile potaknute trenutnim društveno-političkim prilikama, s jedne, ili tradicijom, s druge strane. Oba ova poetička i tematsko-motivska smjera Filipović karakterizirat će duboko uranjanje u društvenu stvarnost i nastojanje da se pokažu nepremostive klasne razlike u društvu, kao i otpor modernizaciji, naročito u tradicionalnim porodicama. S druge strane, u ovim dramama ponekad je prisutna kritika društvenih i kulturnih prilika, naročito onih tendencija koje neracionalno čuvaju tradicionalne vrijednosti koje su često bile prepreka u identitetskom samoodređenju mladim ljudima u novom vremenu. U ovakvom poetičkom i kulturnom ozračju i u skladu s uređivačkom politikom Novog Behara, a koja se više zalagala za tradicionalne vrijednosti, Filipović je objavio nekoliko drama, a najznačajnije su: *Tako je suđeno* (1929-1930), *Zeleni demon* (1931-1932), *Na sijelu* (1932-1933), *Prikaza* (1935-1936), *Raspadanje* (1938-1939), *Trgovina mješovite robe* (1941). Kao što smo već kazali, neke od ovih drama imale su i druga izdanja u kojima je došlo do retuširanja teksta na više nivoa. Pored reduciranja sadržaja, zatim izbacivanja ili dodavanja likova, najznačajnije izmjene odvijale su se na ideološkoj matrici budući da su drame preoblikovane u skladu sa novim ideološkim i političkim trenutkom nakon Drugog svjetskog rata.

O drami *Tako je suđeno: Igrokaz iz muslimanskog života u 3 čina, sa pjevanjem i igranjem* naša dosadašnja književna kritika kazala je veoma malo. Izuzmemo li prikaz Alije Nametka, objavljen u Novom Beharu 1929. godine, nemamo nijedan ozbiljan tekst o ovoj drami. Naročitu pažnju ovoj drami nisu posvetili ni Gordana Muzaferija u Predgovoru *Antologiji bošnjačke drame* (1996), kao ni Josip Lešić u svojim studijama o bh. drami. G. Muzaferija za ovu dramu kaže da u njoj „varira klišeizirani melodramski siže o dvoje zaljubljenih koji moraju savladati prepreke da bi ostvarili zajednički život.“ (Muzaferija 1966: 19) Iako se kroz cijeli tekst Predgovora osjeti

snažan utjecaj J. Lešića, Muzaferija, posvećujući mu samo jednu rečenicu, nije mogla pokazati višeslojnost ovog dramskog teksta, nego je pod odrednicom „klišeizirani melodramski siže“ pokušala svesti Filipovićevu dramu na nešto što je toliko učestalo da ne zavrjeđuje poseban kritički tretman. Iako je autor ovaj tekst napisao s nepunih dvadeset godina, u njemu se, uz poetički utjecaj narodnih igranja i tad još uvijek prisutne folklorne melodrame, prepoznaju tragovi i nekih dubljih bošnjačkih kulturnih i socijalnih trauma. Svi spomenuti segmenti govore da dramska radnja nije, isključivo, ljubavnog karaktera, kako to navodi Muzaferija, već se fokusira i na duboke društvene anomalije – prikazane u naturalističkom maniru – kao i kolektivne traume nakon Prvog svjetskog rata.

Locirajući radnju u „kasabici Bos. Krajine, poslije rata“, tematsko-motivska ravan drame je uprizorila sva ona politička i socijalna pitanja koja su zadesila društvo između dva svjetska rata. Iako je natopljena folklorom - narodnim igrama i sevdalinskim senzibilitetom kroz ljubavni odnos između Smaje i Fate, kćerke Mustajbega Hamzalajbegovića, propalog bega – ova drama, pored tog iščekivanja susreta između Fate i Smaje, koji se desio svega dva-tri puta, mnogo više govori o dubokim unutrašnjim i društvenim previranjima u kojima se jasno ogleda raspadanje begovata – te kako taj društveni sloj, bez obzira što naslućuje neminovnost takvog jednog procesa, pokušava zadržati porodični ponos, nam ili rz. Ova je tema zapravo središnji interes drame. Filipović u opozicioni odnos postavlja Smaju, obrazovanog momka „za novo vrijeme“, i Mustajbega, čiji je porodični i društveni status na izdisaju. Ne mogavši prihvatiti činjenicu da je Smajo kao „pokućarče“ bio kod njega, a potom ga napustio kako bi se školovao, Mustajbeg postaje glavna prepreka odnosu između Smaje i njegove kćerke Fate. Naravno, pored ponosa s kojim se hrvao Mustajbeg, Filipović, na svjetonazorskom planu, uz ovaj unutarnji sukob, aktuelizira i sukob starog i novog vremena, tradicionalista i modernista. Ovaj je sukob posebno naglašen u šestoj sceni drame, u razgovoru između Mešana i Smaje, koji iz različitih pozicija, jedan intelektualne, a drugi iz laičke, naslućuju propast „starog gospodstva“.

Smajo: Eeeh... Davno je ono bilo, kad sam i ja ovde bio, ali više nisam Bogu hvala... Vrijeme se, starče, mijenja, a s njim i ljudi i životi ljudski i običaji i sve. Sve staro polagano prolazi, a svaki dan novo izbija. (...)

Mešan: Propalo staro gospodstvo... nestalo svega, a moj bi beg htio, da je uvek onaj stari beg: sila i ponositi i da mu nije niko ravan... Eee.. ne može to... Nejma. A Smajo sve može i sve ima... Eto, za to je on na njega ljut, što ne može s njim izmoći.

Na drugoj strani, pored ovog sukoba, u naturalističkom maniru, preko odnosa Mustajbega i Selimbega, Filipović predstavlja društvenu pošast u kojoj Selimbeg, dobrostojeći beg, nastoji od Mustajbega preoteti i preostalu begovsku zemlju na jedan licemjerman i nemoralan način. Mustajbeg naivno u Selimbegu vidi mogući spas iz agonije u kojoj se našao, a zalag za takvo što bila je njegova kći Fata koja bi se udala za Fazlu, Selimbegova sina. Naravno, nijedan od spomenutih sukoba, na kraju drame, neće spriječiti ljubav između Smaje i Fate, kao ni to da, ipak, na kraju drame Smajo ostane etički ispravan. Zbog toga, sretan završetak ljubavne igre ne čini zapravo glavno težište dramskog sukoba, nego svjetonazorski sukobi. Iako je ambijent drame preuzet iz patrijarhalnog kulturnog konteksta, on se tek u nekim segmentima nameće kao presudan – npr. pravo oca na riječ – ali ga Filipović nikako ne stavlja u prvi plan, tako da on, kada se sagleda drama u cjelini, i gubi tu svoju povlaštenost, jer dramski sukob radnju odvodi u drugom smjeru.

Druga drama objavljena u Novom Beharu jeste jednočinka *Zeleni demon* (1931-1932). Ona tematizira nebrigu Salihage Dogalića, prije svega za sebe, a potom za svoju porodicu – ženu, sina i kćerku. Prva nebriga Salihage, prema sebi, prikazana je u slici kada Salihaga, kao notorni alkoholičar, odvodi sebe u smrt, dok se druga nebriga ogleda u patnjama njegove žene i kćerke. Patnje njegove žene nastale su usljed nepristajanja da i posljednju imovinu – kuću – prepíše na Salihagu sumnjajući da bi je on mogao propiti, dok, na drugoj strani, njegova kćerka pati prije svega zbog stalne očeve presije da ne smije biti sa Salemom, ali i zbog neimaštine koja vlada u porodici. To se najbolje ogleda u sceni kada Omer, Salihagin sin, od majke traži hljeba a ona mu kaže da će mu dati sutra, prešućujući, zapravo, da ga nema. Teška slika ove porodice reprezentira socijalni status jednog dijela muslimanskog življa, onog u kojem muškarci, obuzeti strašću i hedonizmom, dovode do rasula svoj, kao i živote članova svoje porodice.

Slobodan Selenić u uvodu knjige *Dramski pravci XX veka* (1971) kaže da moderna drama svoje težište zasniva na četiri stavke: strasti, redu, razumu i pobuni. Tako se radnja svake drame, prema njegovom mišljenju, odvija na nekoj od ovih relacija. (usp. Selenić 1971) Težište ove drame je strast, koja uzrokuje porodičnu patnju i smrt. Također, ona se može tumačiti i kao slika historijskog trenutka, a njena "terapijska funkcija" ogledala bi se u samom trenutku izvođenja, kada publika, društvo, na pozornici gleda svoje loše osobine. Pored socijalnog aspekta, dramska radnja protkana je i "sevdalinskim narativom", s tim što je on tek naznačen u segmentima, naročito u trenucima Magbuline čežnje i očeve zabrane da se viđa sa Salemom. Iako Salem na kraju drame izrasta u moralnu vertikalnu i spasioca, on je u drami totalno nerealiziran

lik, zbog čega i ova sevdalinska nit u drami nije do kraja ostvarena, iako je u nekoliko scena snažno prisutna.

Za razliku od drama *Tako je suđeno* i *Zeleni demon*, u kojima se Filipović bavi temom dubokih socijalnih mijena i raspadanjem cijelog jednog društvenog sloja, drama *Na sijelu* (1932-1933)⁶ uprizoruje ono što se “događa danas”. Definirana kao „komad iz savremenog muslimanskog života u I činu, s pjevanjem“, ona se tematsko-motivski naslanja na, još uvijek živu, temu sukoba generacija oblikovanu u procesima evropeizacije Bosne od 1878. godine, a koja u bošnjačkom društvenom miljeu nije jenjavala skoro do Drugog svjetskog rata. Taj idejni i ideološki sukob generacija događa se u porodici Đumišić. U drami su Ibrahim i Fahra, brat i sestra, odgojeni i obrazovani u duhu novog vremena i u novim društveno-političkim okolnostima, za razliku od njihove majke Zade-hanume, koja robuje tradicionalnim, patrijarhalnim životnim normama. Sukob novog i starog prikazan je već u prvoj sceni kada Fahra, „moderna muslimanka“, svira ariju na klaviru, a majka joj sjedi kraj šilteta i „pognute glave uz tespih uči neku molitvu“.

Fahra, moderna muslimanka, koja je završila preparandiju (učiteljsku školu), svira klavir i sluša „slavnog kompozitora Griega“, oblikovana autorov ideološki konstrukt totalna je suprotnost svojoj majci budući da nepokolebljivo, bez bilo kakvog ustezanja, protežira emancipaciju žene. Međutim, to njeno slijeđenje novih društvenih trendova neće proizvesti sukob u drami, već dolazak Hamze, prijatelja njenog brata, i Fahrino odvajanje s njim u sobu kako bi svirali klavir. Taj čin njihova druženja dovodi do sukoba Ibrahima i njegove majke, budući da Zade-hanuma u tome druženju vidi nemoral, dok Ibrahim jedan sasvim normalan odnos između muškarca i žene. Sukob Ibrahima i njegove majke predstavljen je kao *sukob vrijednosti* – tradicionalnih i modernih. U dijalogu između sina i majke otvorit će se društvena zbilja i sve zablude tradicionalista, jednako kao i u nizu oštroumnih dijaloga između Ibrahima i Hamze u kojima je, s jedne strane, u prvom planu kritika starih vremena i svojih očeva, koji su živjeli u nemaru i hedonizmu, ne vodeći računa o mladima generacijama, a, s druge, jedno nepokolebljivo slijeđenje novih društvenih potreba.

⁶ U ovom godištu “Novog Behara” Filipović je objavio i “prigodnu sliku iz dječijeg života, s pjevanjem” *Siročad* (1932-1933). Drama je napisana u jednom činu, a tematski se bavi kolektivnim zbrinjavanjem siročadi u domove. Radnja drame odvija se bašči jednog doma u kojem se muška djeca igraju i vesele, dok, na drugoj strani, samo preko ograde, to veselje muške djece promatraju djevojčice – sirotice – koje ne mogu pristupiti domu jer je dom isključivo namijenjen dječacima. Nakon što dječaci uviđaju nepravdu prema djevojčicama, koje ne mogu pristupiti domu, oni pitaju Pazitelja zašto i one nisu s njima, a on im odgovara da se i za njih pravi dom. Nakon toga, dječaci odlaze po djevojčice i dovode ih u bašču kako bi se zajedno igrali. Drama prije svega protežira samosvijest mladih naraštaja o ravnopravnosti i istim potrebama muškarac i žena, a, s druge strane, ona je hvalospjev dobrotvorima koji ulažu novac za zbrinjavanje siročadi. Tu se zapravo ogleda i angažiranost ove drame.

Hamza: To smo naslijedili od naših otaca. Oni su, u svoje vrijeme, toliko prekomjerno trošili, da smo mi, poslije njih, ostali prava siročad.

Ibrahim: Ali to, mislim, i jest ono pravo što je jednom moralo doći. To nam je otvorilo put i potrebu da se sami brinemo za svoje poslove, za svoja dobra. Da to nije došlo mi bismo danas ostali kao što su nam i očevi bili, a to bi bila prava propast naša... Ja danas volim svoju školu, svoje zvanje više nego sto imanja moga oca. Naposljetku, šta je moj otac bio? Ništa. Iz kuće po mjesec dana ne bi izašao, a potpisati svoga imena, i umro je, nije nikad znao. Eto! Zar je to život i bogatstvo! (Filipović 1932/1933: 121)

Slične poruke iščitavamo i iz dijaloga između Ibrahima i Zade-hanume.

Ibrahim: (...) A to su sve one, koje su se krile i živile dan, noć za kavezima odaje. Jest, draga majčice, sve je to tako bilo. Istina, neću reći, prijašnje vrijeme, način života, mnogo je ljepši pošteniji i slađi bio nego, moguće, što je danas, ali, svejedno, taj život danas više ne vrijedi. Danas je sve drugačije i ja vjerujem da se svi stari s tim ne možete složiti. Ali zato treba da pustite na miru nas, mlađe, jer mi mlađi moramo upregnuti sve sile da budemo savremeni. (Filipović 1932/1933: 161)

Rasim Filipović se na ovaj način pridružio valu onih autora koji su propagirali potrebu za emancipacijom žene i otvaranju tzv. „ženskog pitanja“ kod Bošnjaka.⁷ Njegovi napredni naročito dolaze do izražaja u onom trenutku kada se priklanja časopisu *Putokaz* i njegovim lijevim socijalnim tendencijama.

Na identičnom poetičkom i ideološkom programu nastala je i aktovka *Prikaza* (1935-1936). Poput drame *Na sijelu*, i u njoj Filipović potkopava patrijarhalni način života i pravo oca “na posljednju riječ” kada je u pitanju sudbina djece bez njihovog znanja i volje. Subverzivni potencijal drame ogleda se u Salkinom otpor prema ocu Alijagi Zvrkiću u njegovoj nakani da uda njegovu polusestru Hajru, Alijaginu kćerku iz prvog braka, za Zuflu, brata od njegove druge žene. Iako Hajra voli Omera Smajića, velikog jarana njenog brata Salke, otac je želi udati za imućnog i starog Zulfu protiv

⁷ Otvaranje „ženskog pitanja“ kod Bošnjaka pokrenuto je u časopisu *Đulistan: časopis za kulturno i socijalno podizanje muslimanske žene* (1926). Glavni urednik bio je Ahmed Ljubunčić. Objavljena su svega tri broja časopisa.

njene volje. U tom se trenutku njen brat, kao i Ibrahim iz drame *Na sijelu*, suprotstavlja ocu i pomaže svojoj sestri da se uda za onog koga voli. Mlade generacije apsolutno više ne žele da se povinuju starim i tradicionalnim načinima života, što je ujedno i glavna ideološka potka ove drame. *Prikaza* završava sretno tako što se Hajra udaje za Omera, a autor se za takvo što koristio „efektom straha iz praznovjerja insceniranjem ‘prikaze’“ koju priređuje Salko u groblju kada svatovi prolaze pored njega. (Muzaferija 1996: 19) Pored odupiranja patrijarhalnim kulturnim normama, ovdje se, s druge strane, ogleda i jedna mučna slika interesnih ženidbi i udaja kako bi se sačuvao društveni status i porodično blagostanje, uništavajući živote čak i svojih najbližih.⁸ Ova drama dobila je prvu nagradu na konkursu Matice hrvatskih kazališnih dobrovoljaca i zagrebačke Radio-stanice 1934. godine. U obrazloženju nagrade koje su potpisali Josip Bach, dr. Slavko Batušić i A. Freudreich navedeno je sljedeće:

„Vrlo interesantna aktovka iz bosanskog narodnog života. Scene su lijepo komponirane i osobito podesne za scensku izvedbu, dok folkloristički umeci narodnih doskočica i pjesme podaju čitavoj glumi osobitu živahnost. Dramska radnja je lijepo razvijena i obrađena, tipovi sigurno i jasno karakterizirani. Najveći dio uspjeha ove drame osniva se na vizuelnim utiscima najvažnijih scena (scena kod česme, svatovi, a napose „prikaza“).⁹

Nakon ovakvog uspjeha, pretkraj 1935. godine *Prikaza* je izvedena u Narodnom pozorištu u Sarajevu, nakon čega su uslijedile mnogobrojne kritike u časopisima. Prvu kritiku, nakon dodjele nagrade, napisao je Muhamed Ajkić u časopisu *Islamski glas* u tekstu *Slučaj Rasima Filipovića*. Međutim, Ajkić u svom radu nekritički pristupa ovoj drami, odveć zabljesnut nagradom, Filipovićev dramski opus, a posebice dramu *Prikaza*, smješta u vrh međuratne dramske književnosti.

„On važi kao plodan kazališni pisac, i stoji potpuno sam i usamljen u našoj novijoj literaturi. Njegovi kazališni komadi, iako su iz našeg savremenog života, ipak nas zagrijavaju i raznježuju i donose prijatno i rijetko razonođenje, a njemu daju ime od jednog od naših najboljih mlađih kazališnih pisaca. (...) Aktovka Filipovićeve se znatno izdiže iznad mnogih dijela naše kazališne

⁸ *Prikaza* je svoje izvođenje imala u Narodnom pozorištu u Sarajevu 1935. godine. Reditelj drame bio je Jovan Jeremić, a uloge su igrali: Olga Babić, Mira Jevtić, Nada Vorni, Jovan Jeremić, Đuro Karmelić i dr. Vidi u: *Narodno pozorište Sarajevo 1921 – 1971* (ur. Ubavić, Vlajko), Forum, Novi Sad, 1971., str. 441.

⁹ *Novi Behar* (1935), IX, br. 5-6, str. 79.

literature i izdvaja se iz mnoštva vašarskih i površnih komada, pisanih „na uveseljenje publike.“ (Ajkić 1935: 7)

Nakon što je aktovka izvedena u Sarajevu krajem 1935. godine, u časopisu *Gajret* 1936. godine izlazi dosta ozbiljniji kritički tekst Abduselama Belagije *Rasim Filipović: "Prikaza"*. U ovom tekstu Belagija iznosi veoma ozbiljne primjedbe na izvođenje drame, ali i na njen tekst. Prema Belagiji, likovi drame nisu dovoljno izgrađeni, na sceni „najvećim dijelom su statični“, „igra glumaca bila je slaba“ itd. Pored ovih nedostataka, Belagija se obrušio i na tematsko-motivske i ideološke aspekte drame, ukazujući da je tema anahrona i suviše romantičarska.

„Mi vjerujemo da g. Filipović ima svojih boljih i većih radova u kojima sa sigurnošću prilazi rješavanju aktuelnih problema i to na savremen način, napuštajući stereotipno i romantičarsko iznošenje muslimanskog života u Bosni. Onaj već vulgarni motiv davanja kćeri za nedragog od strane oca kao kućnog gospodara, koji je do krajnjih granica iskorišten od svih predratnih pa donekle i poslijeratnih dramskih pisaca iz Bosne, postao je ne samo dosadan nego i nesavremen. (...) Muslimanka nije više objekat mužev ili očev, nego često puta zamjenjuje ih u privređivanju u današnjim mučnim vremenima.“ (Belagija 1936: 58)

Ova drama svoje drugo izdanje imala je 195? godine. Objavljena je pod naslovom *Otmica* u antologijskom izboru satire *Za opštu stvar* koji je priredio Jovan Palavestra.¹⁰ Budući da je drama izašla u vrijeme dominacije socrealizma, pretrpjela je izvjesne stilske i ideološke izmjene. Izbačeno je sedam likova, drama je napisana bez didaskalija, likovima su izmijenjena imena (Hajrija u Esma), narušen je tradicionalni prostor itd. U prvom izdanju drama nema prizora, dok u drugom ima četrnaest prizora. Stilske intervencije su veoma primijetne, a naročito na leksičkom nivou, gdje se vidi izostavljanje ili promjena nekih riječi turskog porijekla, zatim su izostavljene detaljne upute za recipijenta. Također, evidentne su korekcije i na svim onim mjestima gdje se prizivala neka religijska simbolika. To se najbolje vidi kada Filipović u *Otmici* izbacuje završnu scenu iz *Prikaze*. U završnoj sceni *Prikaze* imamo dolazak Sabit ef.

¹⁰ U ovom izboru, između ostalih, objavljene su i djela H. Hume, I. Sarajlića, H. Dizdara, Š. Pandže. Vidi u: Palavestra, Jovan (195?): *Za opštu stvar*, Narodna prosvjeta, Sarajevo. Godina izdanja ovog izbora nije navedena u samoj knjizi kao ni u operativnom sistemu na COBISS (Komparativni online bibliografski sistem i servis) gdje smo pronašli samo podatak da je objavljen 50-tih godina 20. stoljeća (195?). Detaljnije vidjeti na: <http://www.cobiss.ba/scripts/cobiss?ukaz=DISP&id=2250484527575314&rec=22&sid=1>

i čin odlaska u džamiju, čega u *Otmici* nema. Iz drame je izbačena i ona lijepa scena djevojaka na česmi, a koju je posebno istaknuo žiri prilikom dodjele nagrade 1935. godine, kao i A. Belagija u svom kritičkom osvrtu.

Sigurno najdublja socijalna tragika bošnjačke porodice predstavljena je u drami *Raspadanje* (1938-1939). Ona je najbolja te značenjski najzgušnutija Filipovićeve drama iz ovog perioda. Tematski reprezentira različite društvene situacije: od traumatičnog ratnog iskustva Abida Šurkića, preko Medine tragedije u industriji, pa sve do lihvarstva Agana Sefića. Kroz odnos ova tri lika drama zadire u duboke društvene probleme, najprije u neposvećenost društva onima koji su u Prvom svjetskom ratu dali dio svoga tijela za slobodu, a što je predstavljeno kroz lik Abida Šurkića. Iako se on borio i žrtvovao u ratu, ljudi poput njega u novim društvenim okolnostima bivaju izolovani na marginu društva. Kroz figuru Abida prikazana je surova realnost ratnika, mada Abid nije od onih likova koji žive glorificirajući sliku svoje borbe. Njemu je stvarnost postavila sasvim drugačija pitanja o ratu i njegovoj uzaludnosti.

Abid: (...) I uvijek mi se pričinja, uvijek samo vidim krv – samo krv – kako se cijedi u crvenim mlazovima iz zdravih, krepkih ljudi i kako ti ljudi padaju, komadaju se i raspadaju u stotine, hiljade komada i komadića... u prah i pepeo!... Oh, bože, zašto si stvorio rat da se ljudi kolju među sobom kao krvožderi vuci!... Zašto si to dao, zašto i radi čega?!... (Filipović 1938: 78)

Uz besmisao ratovanja, Abidova druga tragika odvija se s lihvarom Aganom Sefićem, koji mu iznuđuje novac, i upravo u ovom odnosu ozrcalit će se jedna teška i licemjerna slika društva, kao i duboka „socijalna tragika“ bošnjačke porodice. (Frndić 1983:14-15) To društveno licemjerstvo naročito je predstavljeno u dijalogu između Abida i Sefića, u kojem Abid razotkriva Sefićevu prošlost.

Sefić: Hajde šugo!... Baš sam ja, misliš, spao na tvoju zemlju! Imam ja zemlje...
Abid: Imaš, imaš – ali čije?... Čije zemlje?... Od ćaće ti ostalo, a?... Ne zna ti se ni đed i šukundel!... Došao si ovamo kao muhadžir – bog zna otkle!... Nisi ni u ratu bio!... Rasjekao si sam sebi nogu samo da ne odeš u rat! Jesi! Zna se to!... (Filipović 1938: 81)

Teška socijalna slika ne ogleda se samo u tome što Abid ne može zaraditi novac za svoj život jer je invalid rata, već i u slučaju njegovog brata Mede koji je u fabrici

izgubio oči – što će biti jedan od uzroka da Abid ubije Sefića, a potom se baci u bunar. Nesreća koja je pogodila porodicu Šurkić jeste i programski i ideološki postament na kojem drama ostvaruje socijalni angažman, jer, s jedne strane, Abid strada zbog nebrige društva i lihvarstva, a Medo gubi oči u industriji, a da pri tome nije dobio nikakvu odštetu.

I ova drama je, kao i *Prikaza*, imala svoje drugo izdanje nakon Drugog svjetskog rata, u periodu socrealističke književne i kulturne prakse. Objavljena je pod naslovom *Za kruhom* u Zagrebu 1950. godine. Drama je pretrpjela stilske i ideološke izmjene, prilagodivši se tako socrealističkoj poetici i komunističkoj ideologiji. Sigurno najupečatljivija izmjena u drami jeste dodavanje jednog dijela kojeg u prvom izdanju nema, a radi se o trećem činu i sceni kada dijalog vode Kata, Kana i Medo o Katinom sinu Anti, i u tom se dijalogu spominje španski građanski rat. Kao partizan i sljedbenik ideologije Komunističke partije Filipović se idejno do kraja prilagodio novom povijesnom trenutku i zvaničnoj ideologiji, veličajući ideje marksističkog humanizma, socijalne pravde i jednakosti, kao i borbu protiv fašizma.

Medo: Nek ti nije žao, kažem ti. Da sam bio pametniji, i ja bih s njima otišao – bolje bi mi bilo. A ako hoćeš da znaš, zašto je otišao, mogu ti i to reći. Otišao je kao dobrovoljac u Španiju, da se zajedno sa španjolskim seljacima i radnicima bori protiv generala Franca...

Kata: Kuku meni!... na frontu – u daleki svijet! A što će on tamo? Tko ga je silio, da ide tamo?

Medo: Niko ga nije silio, Kato. Tamo već treću godinu traje buna. Taj general Franco sa svojim oficirima i gospodom udario po narodu i hoće da ga uništi. U tome ga pomažu i Hitler i Musolini.¹¹ (Filipović 1950: 76)

Filipović je u Novom Beharu 1941. godine objavio i dramu u tri čina *Trgovina mještovite robe*, a njeno drugo izdanje objavljeno je 1950. godine pod naslovom *Pauk*. I jedna i druga varijanta drame uprizoruju jednu društvenu devijaciju – lihvarstvo. Drama kulminira kada lihvar Arslan Džanić siluje sluškinju Hančuru, što će, kako zapaža J. Lešić, dovesti do toga da zelenaš bude „uhvaćen u mreže svoje pogubne

¹¹ O španskom ratu i njegovoj ideološkoj ravni pisao je i Hasan Kikić u tekstu *Šta se događa u Španiji*. Usp. Filandra, Šaćir (1996), *Bošnjaci i moderna*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 227-234.

Drama *Raspadanje* izvedena je u Narodnom pozorištu u Sarajevu 1937. godine. Reditelj drame bio je Milan Orlović. Na kraju drame *Za kruhom* donesene su jasne režiserske upute kako za ovaj komad treba izgledati scena.

strasti“ (Lešić 1991: 296) te da se sam objesi na kraju drame. U drami *Pauk* Džanić se, međutim, neće ubiti, nego će savladati svoje protivnike i ostati na slobodi budući da je kao „pauk“ razvio mrežu ljudi koji mu mogu pomoći i pri činjenju zlodjela, čime je drama prilagođena socrealističkoj poetici kao i sve ostale njegove drame koje su ponovno izašle nakon Drugog svjetskog rata.¹²

DRAME RASIMA FILIPOVIĆA OBJAVLJENE U ČASOPISU „ISLAMSKI SVIJET“

Pored časopisa *Novi Behar*, Rasim Filipović je u periodu između dva svjetska rata objavljivao drame u časopisu *Islamski svijet* 1934. i 1935. godine. U ovom časopisu objavio je dvije drame: *Škandal u vozu* (1934) i *Đerzelez Alija* (1935). I jedna i druga poetički se ne naslanjaju na onu tematsku-motivsku ravan kakvu susrećemo u dramama objavljenim u Novom Beharu, s obzirom da je prva drama žanrovski *burleska*¹³, a druga historijska melodrama o epskom junaku Đerzelez Aliji. Budući da se burleska odlikuje „pretjeranošću komičkih efekata i grubošću karikiranja likova“, i „ne vodi računa o posvećenim veličinama, autoritetima ili javnim funkcijama te drastično razgolićuje i vulgarizuje individualne i društvene mane, pokazujući pravo lice iza lažne maske“¹⁴, Filipović je u *Škandalu u vozu*, na primjeru nekoliko likova (Putnik, Kondukter, Dama, Žandari) izvrnuo ruglu prije svega administrativnu i protokolarnu stranu državnog sistema kroz dijalog Putnika i Konduktera, a zatim i preko dijaloga Putnika i Žandara. I u jednom i u drugom dijalogu Putnik pokazuje kako institucionalne maske padaju onog trenutka kada se iz protokolarnе forme svedu na svakodnevni nivo. Odlike burleske dolaze do izražaja u onom trenutku kada Dama vulgarnim i prostačkim jezikom pokušava natjerati Putnika da prestane pušiti u vagonu, čime se zapravo pokazuje kako se maska dame u javnom prostoru ogoljava kada se ona iz uljudnih normativa dovede u neku neformalnu situaciju. To se vidi i u dijalogu Putnika s Kondukterom i Žandarom. Vulgariziran jezik drame ozbiljnu situaciju, kakvu zahtijeva odnos u javnom prijevozu, preobražava u grotesknu, zamišljene veličine izvrćući ruglu. Ali, u tom činu ogleda se, pored komičnog, i društveno-kritički karakter ove drame.

¹² Ova je drama tematsko-motivski dosta sliči drami Ivana Cankara *Kralja na Betajnovi*.

¹³ Onoliko koliko je nama poznat razvoj bošnjačke drame do Drugog svjetskog rata, ovo je prva burleska u bošnjačkoj književnosti.

¹⁴ Rečnik književnih termina (fototipsko izdanje), Banja Luka, 2001, str.100.

U istom časopisu godinu dana kasnije objavljena je i drama *Đerzelez Alija*. Ova drama nastala je prema motivima bošnjačke usmene epike, a žanrovski je oblikovana u duhu historijske melodrame glorificirajući epsku povijest i njene nosioce – epske junake. Drama u poetičkom smislu predstavlja nastavak folklornog romantizma u međuratnoj književnosti (A. Nametak, E. Čolaković itd.) Pored Filipovićeve dramatizacije, od 1918. do 1941. godine u bošnjačkoj književnosti postoje još dvije dramatizacije ovog epskog junaka: A. H. Bjelevca *Smrt Đerzelez Alije* (1918) i E. Mulabdić *Đerzelez Alija* (1941). Sve tri dramatizacije svoju inspiraciju pronašle su u vrelima usmene epske tradicije, s tim što su svoj tematsko-motivski osnov crpile iz različitih epskih pjesama. Glorifikaciji nacionalne prošlosti u svom agonalnom vidu očituje se u drami kroz činjenicu da Đerzelez Aliju u dvoboju ne može pobijediti ni Marko Kraljević kao nosilac simboličkog kapitala drugog kolektiviteta. Pored Marka Kraljevića i Đerzelez Alije, u drami se javljaju junaci Muhamed Porča i Alija Torlak, Đerzelezovi savremenici. (usp. Duranović 2016: 500) Nakon što u snu Marku Kraljeviću dođe vila i upozori ga na Đerzelezov dolazak, on u skladu s viteškom etikom krene da ga potraži. Istovremeno, na drugoj strani, Đerzelez se susreće s Torlakom i Porčom koji su krenuli da potraže M. Kraljevića kako bi se s njim pobratimili, jer su to pobratimstvo i jedan i drugi sanjali. Dok oni razgovaraju, stiže Marko i traži od Đerzeleza da mu se skloni s puta kako bi mogao proći, oslovljavajući ga kao „golu dervišinu“ i „kučku“, nakon čega dolazi do sukoba u kojem Đerzelez pobjeđuje Kraljevića. Na koncu, Kraljević moli da ga Đerzelez pusti, nakon čega dolazi do pobratimstva svih junaka. Drama je nastala kao pokušaj imitacije epske pjesme, ali Filipović nije slijedio njenu metriku, već samo stil i jezik. Budući da je napisana 1935. godine, nije slučajno da završava činom pobratimstva, jer zapravo propagira ono što je bila povijesno-ideološka konjunktura vremena – na tzv. rasnoj teoriji utemeljenu ideju integralnog jugoslavenstva.

Torlak: (u zagrljaju)

I junački da se pobratimo:

Brat je mio koje vjere bio!

Porča: (u zagrljaju)

Mržnja naša nek s' u ljubav slije,

Mjesto mržnje ljubav nek se vije!..

Kraljević:

Mržnja što neće, ljubav moći

Oh, izljubismo s' sad, braćo, svi,

Kad smo na okupu ovako mi!...

IZMEĐU FOLKLORNE MELODRAME I HISTORIJSKE DRAME: „DVIJE KOMEDIJE“ I „STRASTI NEUMOLJIVE“

Hamid Dizdar u Predgovoru za svoj izbor sevdalinki – objavljen 1944. godine – navodi da je „narodna pjesma, pogotovo muslimanska, imala značaj za preporodaj umjetničke književnosti“. (Dizdar 1944: 22) Dizdar navodi nekoliko autora koju su svoju inspiraciju pronašli upravo na vrelima usmene tradicije, a jedan od spomenutih je i Rasim Filipović s dvije drame: *Otkako je Banjaluka postala i Mošćanice, vodo plemenita*. Obje drame objavljene su 1950. godine u jednoj svezku pod naslovom *Dvije komedije*, s tim da su i jedna i druga drame izvođene prije 1941. godine. Uz obje drame, Filipović donosi i bilješke o nastanku lirskih pjesama koje su bile inspiracija za njihov nastanak, a koje je najčešće preuzimao iz tekstova Hamida Dizdara objavljivanih u *Jugoslovenskoj pošti*.

Drama *Otkako je Banjaluka postala* nastala je kao intertekstualno dramsko uprizorenje istoimene sevdalinke, sa svim folklornim elementima koji je prate, ali uz dodatak komičnih efekata. Filipović inspiraciju ne „preuzima“ iz sevdalinke, nego iz moguće zbilje u kojoj je pjesma nastala, tako da preko drame pokušava zapravo inscenirati kako je sevdalinka nastala. Rekreirana zbilja ne oživljava samo „idilični duh pastorale“, kako to tvrdi Gordana Muzaferija (Muzaferija 1996: 19), nego i jedan dublji socijalni aspekt stvarnosti koji se ogleda u borbi ponosnih begova, efendija i aga za ruku Đulbeje nakon smaknuću njena muža, silnika i mučitelja Džaferbega. U tom nadmudrivanju ko će dobiti ruku mlade kadune u prvi plan izbija slika ponosa i porodičnog statusa, naročito pri susretu sa „fukarom“, kao klasni aspekt dramatizacije bošnjačkih povijesnih, društvenih i identitetskih tema. Ta borba će, s druge strane, pogodovati i komičnim efektima u onim trenucima kada Mehaga i Avdaga u kafani zbijaju šale s potencijalnim proscima mlade kadune. Komični efekat ne narušava ambijent preuzet iz sevdalinke, jer je Filipović komiku saobrazio kontekstu u kojem je pjesma mogla nastati.

Posebno zanimljiv detalj u drami jeste „dramska geneza nastanka sevdalinke“. U drami pjesmu je ispjevao Mujo do stihova *Nju mi prosi sarajevski kadija, aman kadija*, a napjev je dodala Đulbeja, nakon što joj je prethodne stihove otpjevao njen ašik Enes. Ona ispijeva napjev *Ona neće sarajevskog kadiju, aman kadiju/ Ona voli banjalučkog deliju, aman deliju*. Sve vrijeme likovi se prepiru ko ju je mogao ispjeviti, pa tako, dok je pjesma pjevala u interesu visokog staleža - banjalučke bekrije su govorile da su je ispjevali kadije, begovi i age, a kad je završena – kadije i age govore da su pjesmu ispjevale bekrije kao prkos uglednicima grada.

Nakon premijere u Narodnom pozorištu u Sarajevu 1939. godine, drama *Otkako je Banjaluka* postala imala je dosta kritičkih osvrta kako na tekst, tako i na pozorišno izvođenje. Najava izvođenja u listu *Pravda* iz 1939. godine (br. 34) pod naslovom *Jedna domaća premijera (Od kako je Banja Luka postala... Rasima Filipovića)* donosi pozitivnu recepciju teksta drame.

„Najnoviji komad g. Rasima Filipovića je jedna interesantna književna ilustracija popularne narodne pjesme, koju je jedan mladi autor na potpuno nov način scenski obradio. (...) Pored težnje da zabavi i iznese šarenilo naših narodnih melosa i u umjestničkom sažetom obliku osjećajući pravi nerv narodne lirike iznosi pred gledaoca nenadano osvijetljen jedan događaj, koji je potakao i postanak ove popularne narodne pjesme. (...) Glavnu pjevačku ulogu (udovicu banjalučku) kreirat će poznata operetna pjevačica gđa Paula Jesić, a bekriju banjalučkog igrača g. Zahid Nalić...“

I Vladimir Jurčić napisao je iscrpan kritički osvrt u Sarajevskom novom listu 1941. godine (br.120) pod naslovom *Obnova Filipovićeve narodne igre*. Ono što Jurčić izdvaja kao specifikum drame, a što ondašnja, kao i potonja kritika, nije prepoznala jeste njen socijalni angažman.

„Kroz čitavu dramsku radnju osjećala se oštrina društvene satire na tu banjalučku gospodu, raskalašene begove, koji preziru sirotinju, pa je to naročita nota, koja podcrtava komičnost karikiranih tipova, prikazanih u pravom svjetlu.“

Pored ovih pozitivnih kritika, jednu oštru kritiku u *Jugoslovenskoj pošti* 1939. godine napisao je Jovan Palavestra. Na Palavestrin tekst reagirao je i sam Rasim Filipović. Palavestra na nekoliko mjesta upućuje teške kritike na sam tekst drame, kritizirajući prije svega Filipovića kao pisca. Nakon tri broja, Filipović mu odgovara u istom listu u tekstu *G. Rasim odgovara*. U tom tekstu u pet tačaka autor navodi Palavestrine greške i zablude. Navest ćemo neka Palavestrina zapazanja i Filipovićeve reakcije na njih.

(...) Ne bez vidnog dramatičarskog talenta, pisac, - još nedovoljno erudit u arhitekturi i tehnici scene, nedovoljno zanatlija u deliktnom poslu ove vrste – pipkao je talentom i sa izvjesnom dozom osjećanja po ovom romantičnom, za današnjicu naivnom dotrajalom predmetu. Sklon lirskom (...) pisac je zapao u

šareno tkivo zamišljene radnje, da se, zanatlijski, nevješto sapliće u kućine, pa da luta od grotesknog realizma do naivnih lirskih ekstaza...(Palavestra 1939: 5)

Filipovićeve reakcija:

(...) Dalje moj kritičar govori da sam “talentom pipkao“ po za danjašnjicu dotrajalom i naivnom predmetu. G. J. P. i ovdje poriče samoga sebe, jer malo više kaže o samom sižeu da je satkan od lijepih narodnih stihova. Recenzent dalje kaže za mene: da sam disponovan za šibanje i socijalno iskaljivanje. Prema tome bi cio Šekspir bio dotrajao i neaktuelan (...) (Filipović 1939: 5)

Druga drama s folklornom tematikom je komedija *Mošćanico, vodo plemenita* (1950)¹⁵ koja je također nastala kao dramsko uprizorenje sevdalinke, ali ne isključivo na samoj sevdalinci, nego i na onim informacijama koje je autor imao u vezi s nastankom pjesme. Povod za nastanak sevdalinke pisac je preuzeo iz reportaže koju je Hamid Dizdar objavio u *Jugoslovenskoj pošti* 1939. godine. Pored sevdalinskog narativa, prisutna je i socijalna kritika kroz prikaz pobune protiv vezira, paša i Turkuša, zapravo protiv nameta i ugnjetavanja. Zbog ove pobune iz Sarajeva je morao pobjeći Alija, ašik kćerke Salihage Fazlagića¹⁶, što pokazuje da vrijeme u kojem nastaje ova sevdalinka nije baš svijetli period sarajevske čaršije. Alija pobjegao u Brčko¹⁷, odakle je rodom njegova majka, i tamo zbog progona proveo nekoliko godina, a Safa, kći age Fazlagića, ne može da ga preboli. Međutim, za razliku od sevdalinke, koja je ostala do kraja u čežnji i nerealiziranoj ljubavi, Filipović je dramu završio sretno, tako što je usred mobe i veselja “vratio“ Aliju na Obhodu dok je Safa prolazila pred Mošćanice i pjevala sevdalinku. Nakon toga je uslijedila svadba i veselje.

Paralelno s ovom radnjom, likovi Suljaga i Imširaga sve vrijeme proizvode komične efekte, rasterećujući tako snažan socijalni angažman drame. Pisac ove likove ne izdvaja iz radnje, već ih samo dovodi do komičnih situacija, a u svim segmentima ih u potpunosti stapa s ambijentom čaršije. Kao i u drami *Otkako je Banja Luka postala*, i ovdje Filipović daje stereotipnu sliku bekrijskog života bošnjačkih aga i begova u bosanskim čaršijama, kao i njihovu nebrigu za siromašne. Tu stereotipnu sliku Filipović je preuzeo iz narativa pisaca lijeve orijentacije.¹⁸

¹⁵ Izvođenje ove drame bilo je prije 1940. godine.

¹⁶ U sevdalinci kćerka se zove Ajka, a u drami Safa.

¹⁷ Navedeno u bilješkama uz dramu.

¹⁸ Uz tekst drame, donesene su i slike s prvog izvođenja ove drame, a uz svaku sliku napisan je komentar kojim autor sugerira kako bi scena trebala izgledati, kao i koje su to bile mane njenog prvog izvođenja i šta bi, u tom smislu, trebalo promijeniti.

Preobrazbe sevdalinskog narativa naročito su vidljive u rukopisu drame *Strasti neumoljive* (1957) koja je u nekoliko navrata mijenjala svoj naslov (*Prošetala Hana pehlivana*, *Firdus-kapetan*), pa i strukturu. Rukopis drame *Strasti neumoljive* bitno se razlikuje od sevdalinke *Pošetala Hana Pehlivana*, jer se kao lik u drami uopće ne javlja Hana iz sevdalinke, nego Marina iz Zadra.¹⁹ Iako u nekoliko navrata i Marina u drami šeta ispred kule Firdus-kapetana, što bi korespondiralo s tekstom sevdalinke, ona se, za razliku od sevdalinke, u kojoj je oblikovana kao Firdusova ljubavna želja, javlja i kao etička i ideološka opozicija. Uvodeći likove u sasvim drukčiji kontekst, Filipović narušava sevdalinski ambijent zbog čega se radnja usmjerava na drugu stranu. Pored ljubavne čežnje između Marine i Firdus-kapetana, provlači se, kao i u drugim njegovim dramama, pobuna naroda protiv nameta osmanske uprave. Tu pobunu protiv Firdus-kapetana, kao sinegdohičko-metonimijskog slimbola vlasti, u drami predvode buntovnici Jeremije Skundrić i Latif Latifić.²⁰ Iako se i Marina javlja kao protivnik Firdus-kapetana, ona pokušava da ga spasi od pobune, a kad ne uspijeva, odlučuje da ga napusti, nakon čega je Firdus-kapetan ubija – davljenjem.

Ponukan izvođenjem ove drame u Banjoj Luci 1943. godine, A. Aličić piše tekst u Osvitu *Firdus-kapetan i liepa Hana Pehlivana* o historijskom kontekstu kojeg uprizoruje drama.²¹ Međutim, u tekstu se jasno vidi da je Aličić gledao onu verziju

¹⁹ Hamid Dizdar je o nastanku ove sevdalinke napisao tekst *Prošetala Ana Pehlivana ispred kule Firdus kapetana*. Tekst je objavljen 1938. godine u Jugoslovenskoj pošti. U njemu Dizdar donosi podatke o porodici Firdus, Ani ili Hani, historijskom kontekstu itd. „Iako postoje dvije verzije ličnosti Ane Pehlivane, zna se sigurno da je samo jedna ispravna. Čuo sam od nekih ljudi da se u Ibrahimbega, za vrijeme njegova življenja u Sinju, gdje se bio sklonio za vrijeme jedne pobune Livnjaka, zaljubila jedna kršćanka. To je, navodno, bila kćerka nekog uglednog sinjskog velikana kojoj je toliko imponovalo da je u blizini Ibrahimbega, krupna i naočita čovjeka, da je i pored mnogih prigovora kršćanske gospode trčala za ovim – Turčinom. Kada je impozantnu figuru kapetana Firdusa ugledala kako, sa svojom svitom i jaranima, prolazi kroz sinjske sokake, srce joj je čudno zakucalo. Poslije je pregorila sve: čak je oblačila i dimije, kao muslimanka, oblačila feredžu, samo da mu se više dopane i da ga osvoji.... Iz razgovora sa članovima porodice Firdus, koji danas žive, saznao sam da je ova verzija potpuno proizvoljna i lažna. Zna se da je treća žena Ibrahimbegova bila djevojka o kojoj pjeva ova pjesma. Bila je jedina kćerka jednog osmanlijskog zapovjednika vojničkog paše, koji je u to vrijeme služio u Livnu. Ime joj je bilo Hana. (...) Izgleda da je Hanin otac imao nadimak „pehlivan“ ili je, što je vjerovatnije, zbog njenih pehlivanluka i hodanja, lijepog oblačenja i gizdanja, prozvana Hana Pehlivana.“ Dizdar, Hamid (1938), *Prošetala Ana Pehlivana ispred kule Firdus kapetana*, Jugoslovenska pošta, br.2764, str. 9.

²⁰ U predgovoru rukopisa drame koji je nama bio dostupan V. Rabadan posebno naglašava da su osnovne ideje djela: „tamo slijepa odanost carstvu, ovamo odanost carstvu, borben i aktivan u narodu, na drugi način slobode u Marini“. U ovom predgovoru Rabadan ideološki naglašava ispravnost „naše Latinke“, a kojoj se kao suprotnost javlja krvoločni Firdus-kapetan. Njegova ideološka nakana posebno je nametljiva ukoliko se uobziri kraj drame, tj. kada Petar Blažev, Marinin stric, kaže: „Udavi te Turčin kleti“.

²¹ Zbog toga što je sevdalinke dat historijski kontekst, Josip Lešić u knjizi *„Međuratna bh. drama“* ovu dramu određuje kao žanrovski hibridnu, jer se prema svojim karakteristikama može svrstati i u folklornu melodramu s historijskom okvirom, kao i u historijsku dramu. Usp. Lešić, Josip (1988), *„Međuratna bh. drama“*, *Pozorište: časopis za pozorišnu umjetnost*, Septembar-Decembar, br. 5-6, Tuzla, str. 444-445.

drame koja korespondira s sevdalinkom, te on tragom tog dramskog uobličenja nastoji rasvijetliti povijesni kontekst same sevdalinke i drame.

„Bilo posla i života, pa su mahale odisale radošću, a Bistrica veselije šumila. U ovo doba livanjskim sokacima prolazaše krasotica Ana Pehlivana, koja biješe zavrtila mozgom svim muškarcima, ali ona je čeznula samo za jednim, za Firdus-kapetanom. (...) Firdus-kapetan pokušava provesti reforme (*sultana Abdul-Medžida*, N. R.) i pokupiti mladiće u novu vojsku. Ali gordo se Livno diže protiv kapetana tražeći, da odustane od reformi. Kad kapetan ostade uporan, Livnjaci se pobuniše 1836. godine i tako buknu poznata “Livanjska buna“. (Aličić 1943: 3)

I u ovom dramskom uobličenju pisac je provukao nekoliko komičnih crta, ali je, kao i u prethodne dvije drame, naročitu pažnju posvetio socijalnim aspektima, dok su lirski elementi tu tek kao ambijentalni okvir za dramu.

SOCREALISTIČKA DRAMATURGIJA RASIMA FILIPOVIĆA

Početak Drugog svjetskog rata Rasim Filipović pridružio se partizanskom pokretu, a nakon rata seli u Zagreb gdje ostaje do kraja života. Njegove poslijeratne drame tendenciozno napisane u socrealističkom maniru glorificirale su partizanstvo kao simbolički kapital na kojem je počivao „novi život“ i novo društvo. Odani ideje partijnosti, književnici su angažirano prikazivali stvarnost, tako da je književni tekst bio objektivni odraz ne društvene zbilje nego društvenih odnosa. Književnost je slijedila naloge Partije, glorificirala narodnooslobodilački pokret, posebno se usredsređujući na etičku vertikalnu pripadnika NOP-a, što je, između ostalog, trebalo poticati recipijenta na akciju i djelovanje, s krajnjim ciljem konstruiranja nove kolektivne svijesti na kojoj će počivati „novi život“ i budućnost zasnovana na ideji „Revolucije koja teče“.²²

Već u prvoj agitovki *Krv je uskipjela* (1943) Filipović slijedi naloge socrealističke poetike, tako što donosi sliku srpskog sela u vihoru rata, s dubokim ideološkim i političkim podjelama. Filipovićevo selo je metonimijski uzorak širih odnosa u ratu, pa je tako Miladin, Stanin sin, pripadnik i vođa četničkog pokreta, koji sarađuje s

²² O odnosu revolucije i pozorišta detaljnije vidjeti u tematskom broju časopisa Pozorište „*Pozorište i revolucija*“, br. 5-6, septembar-decembar, Tuzla, 1971.

Njemcima i ustašama, a Dušan, sin Janje, pripadnik partizanskog pokreta. Iako je u ratu Stanin muž stradao od ustaša, njen sin Miladin, za kog je mislila da se bori upravo protiv ubica svoga oca i okupatora, pali muslimanska, hrvatska i srpska sela, i u savezu je sa neprijateljima. To će na kraju drame, kao njena poetička i moralna potka, dovesti do toga da Stana ubije Miladina. Za razliku od Miladina, Dušan, sin Janjin, predstavlja oličenje pravoga borca čije su etičke vrijednosti i život podređene Partiji i NOB-u.

Patriotska ekstaza i poklič etičke i moralne ispravnosti, prikazani crno-bijelom tehnikom, stereotipno propagiraju socrealistički moralitet podložen aktuelnom društveno-političkom i ratnom stvarnošću. Ideološki sadržaj je imao za cilj afirmaciju „novog poretka“, ali se u ovakvom agitiranju gubila književno-estetska vrijednost teksta. Književnik se poistovjećuje s Partijom a tekst drame podupire „veliku priču“ o ratniku i NOB-u kao okvir i stremljenje ka novoj nacionalnoj i kolektivnoj svijesti.

„Partijnost kao visoki estetski stupanj“ (Lešić 1991b: 6) vidljiva je i u drugoj agitovki Rasima Filipovića *Za novi život* (1947). Za razliku od drame *Krv je uskipjela*, u kojoj je radnja odvija u srpskom selu, ova se drama događa u bošnjačkoj sredini. Filipović je i u ovdje ostao u okvirima stereotipiziranog diskursa o pozitivnim i negativnim likovima (crno-bijela tehnika), kontrarevolucionarima i izdajnicima, s jedne strane, i pripadnicima narodnooslobodilačkog pokreta, s druge. Izgrađena na tipskim likovima, a idejno usmjerena protiv izdajnika, fašista i konzervativnih feudalnih grupa, kao tradicionalnih neprijatelja radničkog pokreta, drama reprezentira dubok ideološki sraz u kolektivu i porodici. Protivnike „novog života“ Filipović je vidio u begovskim i klerikalnim grupama, što je predstavio kroz likove Salihbega, nacističkog i ustaškog špijuna, i kroz fašistu Idriz-efendiju. Uхватivši se za stereotipnu predodžbu da su elitne grupe u cjelini, bez izuzetka, podržale fašiste, štiteći svoja stečena prava iz prethodnog sistema, Filipović, kao ljevičar, stigmatizira cijelu ovu grupu i etiketira ih kao bezrezervne protivnike komunističke partije i narodnooslobodilačke borbe. A budući da su likovi plošno prikazani, i to samo kao nosioci ideoloških uvjerenja, u drami se ne može razlučiti individualno od kolektivnog i političkog. Sve je zapravo predstavljeno kroz političko i klasno, a u likove je umjesto karakterologije utjelovljena ideologija.

Kao i u drami *Krv je uskipjela*, i ovdje se javlja unutarporodični sukob. Šefika, Salihbegova kćerka, pripadnica ilegalnog pokreta, izdaje svoga oca i šalje ga u zatvor jer je špijunirao partizane i slao ih u smrt. Ideološka funkcija teksta prenaplašeno dolazi do izražaja na kraju drame kada Šefika, zahvaljujući tom činu, postaje simbol „novog života“ i slobode. Otvorena ideologizacija teksta Filipovića smješta u krug

partijskih pisaca potpuno predanih propagiranju nove ideologije. Zapravo, pisac evidentno postaje političar, samo u drugom ruhu.

Pored teme partijnosti i ideološke dosljednosti, otvoreno je i klasno pitanje (kapitalizam vs. socijalizam), naročito preko likova Mušana, Ilije i Nikole, koji se javljaju kao klasna suprotnost Salihbegu i Idriz-efendiji.

Idriz ef.: Nije u pitanju tvoja glava – u pitanju je čitav jedan svijet za koga smo se borili, a taj svijet je u propadanju, na izdisaju. (Filipović 1947: 31)

Pored socrealističke izgradnje novog čovjeka i glorifikacije partizanstva, Filipović se na nekoliko mjesta dotaknuo i političkih planova NDH za ostvarivanje saveza s Albanijom i Turskom, a o čemu u drami razmišljaju Salihaga i Idriz-efendija²³, a što ovu dramu na ideološkoj ravni, ali i kao „sliku stvarnosti“, čini značenjski složenijom, jer otvara jednu drugu političku dimenziju teksta.

I radnja drame *Zasjede* (1949) smještena je u 1942. godinu, s tom razlikom što direktno nadmetanje partizanskog ilegalnog pokreta s njemačkim i ustaškim vlastima, odnosno, s vanjskim i unutrašnjim neprijateljem. Pripadnici ilegalnog pokreta, kojeg u drami predvodi Nikolić, kao i svi njegovi drugovi (Lela, Slavko, Marin), prikazani su kao uzorni reprezenti partijske požrtvovanosti. Postavljajući ovim likovima kao opoziciju Nadu, špijunku, i Franca, šefa ustaškog zaštitnog redarstva, zajedno s njemačkim oficirima, Filipovićeви ilegalci uspijevaju ostvariti naloge Partije i spriječiti prodor neprijateljske vojske na prostor Romanije. Budući da se već od samog početka može naslutiti kako će završiti drama, ona je u nekoliko segmenata, bez obzira na svoju jasnu političku tendenciju, znatno bolje strukturirana od drame *Za novi život*. Radnja se odvija na tri prostora: u kancelariji, u Točkonjinom podrumu i Fićinom stanu. Svaki od prostora nosi posebnu semantičku vrijednost. Pored podruma i kancelarije, koji se javljaju i kao ideološke opozicije, Fićin stan, bez obzira što je Fićo saradnik NOP-a, dosta je semantički negativno određen, jer se u njemu događa i urušavanje jedne anahrone malograđanske svijesti. I u ovom tekstu se osjeti veoma snažan utjecaj ideološke konjunktura na tekst, kroz partijski disciplinirano konstruisanje velike priče o požrtvovanoj borbi golorukih boraca, posebno njihova moralnog karaktera, zbog čega se ovdje čini prikladnim spomenuti odlično zapažanje Jovana Popovića o odnosu književnosti i partije.

²³ O ovom savezu pisao je Munir Šahinović u knjigama *Albanija kroz nezavisnost: 1912.-1939. i Turska, - danas i sutra: prosjek kroz život jedne države*.

„U toku oslobodilačkog rata Partija je sa sigurnošću računala na svoje književnike kao na deo svojih kadrova, kao na deo sebe. Književnici – komunisti prošli su u ratu kroz dragocenu školu idejno-moralnog i praktičnog vaspitanja. Oni su sprovodili kulturno-političku liniju Partije i svojim književnim stvaranjem mobilisali narod za borbu, izdizali njegovu moralnu i političku svest.“ (Popović 1977: 297)

Zapravo, književnost je nakon rata i dalje nastojala oživljavati rat i ratnike kako bi omogućila novom poretku da usmjeri i održi mase na putu socijalističke izgradnje. Iako je u socrealizmu književnost ratnika preobrazila u radnika i udarnika, ta preobražena figura imala je istu simboličku vrijednost: etička vertikalna, požrtvovani i neupitni borac na putu socrealističke vizije napretka, borac protiv protivnika novog sistema itd.

Na kraju, valja spomenuti Filipovićevu dramu *Zvono* (1957/1965), koja je šapirografski umnožena kao rukopis pri Savezu Amaterskih kazališta Hrvatske 1957. godine. Kao i prethodne drame, i ova je duboko inspirisana temama rata i djelovanja partizanskog ilegalnog pokreta. Radnja drame odvija se 1942. godine „u većem gradu pod okupacijom“. Prostorno je smještena u kuću činovnika Žarka Bradića. Svi likovi (Uroš, Višnja, Djuro, Milan) dolaze u njegovu kuću i donose informacije izvana, bilo da je riječ o njihovim pojedinačnim iskustvima ili, pak, o njemačkim okupacionim snagama i partizanima. Zapravo, Bradićeva kuća je metonimijski uzorak političkih i društvenih zbivanja 1942. godine. Ona je istovremeno kuća spasa za ilegalce (Višnju), ali i mjesto permanentne neizvjesnosti za ljude koji u njoj žive. Trenutak kada ilegalac Uroš dovodi Višnju u Bradićevu kuću i kada Žarko s njom provede noć, pričajući o životu uz Kineski liker, Filipović otvara drugi čin drame u kojem Žarkina žena Zorka, žena koja ne zna šta joj se događa u kući, posumnja da je vara s Višnjom. Tu dolazi do sukoba poslije kojeg Zorka odlazi sestri i kazuje joj umišljenu prevaru svoga muža, nakon čega tu informaciju njena sestra saopštava Plavcu koji dolazi u Bradićevu kuću kako bi uhapsio Višnju. Međutim, Višnja ga ubija, pokazujući tako partizansku visprenost u najkritičnijim situacijama. S druge strane, Filipović je provedenu noć Žarka i Višnje predstavio u skladu s vladajućim partijskim moralom, iako se na trenutak u drugom činu mogla osjetiti njegova strasna žudnja za Višnjom. Bez obzira na monumentalnu sliku partizanskog ilegalnog pokreta, pisac provlači i ideju o zasićenju ratom i konstantnim življenjem „tuđih života“ kroz lažne (ilegalne) identitete²⁴, ali bez obzira na to, njegovi likovi nisu skeptični u svojoj ideji.

²⁴ „Ah, svega mi je toga dosta. Kada će rat svršiti i kada ćemo opet živjeti s pravim fotografijama na pravim legitimacijama i njihovim pravim imenima“. Filipović, Rasim (1957), *Zvono: drama u tri čina*, Zagreb, str. 33.

Kroz sve ove drame jasno se potvrđuje Filipovićeve privrženost Komunističkoj partiji i njenoj ideologiji. Pisac je "partizan kako u ratu tako i u miru", jer, kako će kazati Jovan Popović „kulturno-politički rad bio je i sredstvo za podizanje borbene svesti, a i cilj da se u mase unese socijalistička kultura“. (Popović 1977: 297)

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Književnohistorijska i komparativno-tekstološka analiza dramskog opusa Rasima Filipovića jasno je izdvojila dva poetička toka. Prvi tok duboko je prožet tradicionalnim temama i motivima proizašlim, između ostalog, iz tradicionalnog načina života bošnjačkog naroda između dva svjetska rata te i iz prosvjetiteljsko-realističkog nasljeđa književnosti austrougarskog perioda. Drugi tok oblikovao se u i nakon Drugog svjetskog rata slijedeći socrealističku poetiku i njen tematsko-motivski repozitorij, prije svega teme o ratu, partizanima i socijalističkoj obnovi i izgradnji društva. Detaljna komparativno-tekstološka analiza Filipovićevih drama pokazala je da je autor drame koje je objavljivao do Drugog svjetskog rata retuširao i prilagođavao novom kontekstu. Pored objavljenih drama, naročita pažnja u ovom radu posvećena je onim dramama koje su ostale u rukopisima, što bi rad moglo atribuirati i kao akribijski doprinos rasvjetljavanju dramskog opusa Rasima Filipovića. Rad je ponudio i uvid u recepciju Filipovićevog dramskog djela u različitim periodima njegova stvaranja, što kompletira sliku o njegovom stvaralaštvu. Da bi se potpuno predstavio književni portret Rasima Filipovića, valjalo bi književnokritički i književnohistorijski opisati i sistematizirati njegove pripovijetke i romane, kao i njihovu književnokritičku recepciju, što, naravno, treba biti predmet drugog rada ili pak obimnije naučne studije.

IZVORI:

1. Filipović, Rasim (1984/85), *Putovanje s Čiča Jankom*, u: Memoari (prir. Vojislav Maksimović i Risto Trifković), Svjetlost, Sarajevo.
2. Filipović, Rasim (1935), „Muslimani u našoj poratnoj književnosti“, *Islamski svijet*, br. 133.
3. Filipović, Rasim (1932-1933), „Na sijelu“, *Novi Behar*, br. 9; 12-13.

4. Filipović Rasim (1938), „Raspadanje“, *Novi Behar*, god. XII, br. 5-6.
5. Filipović, Rasim (1950), *Za kruhom*, Nakladno preduzeće „Glas rada“, Zagreb.
6. Filipović, Rasim (1950), *Za kruhom*, Nakladno preduzeće „Glas rada“, Zagreb.
7. Filipović, Rasim (1947), *Za novi život*, Mala pozornica, Zagreb.
8. Filipović, Rasim (1957), *Zvono: drama u tri čina*, Zagreb.

LITERATURA:

1. Ajkić, Muhamed (1935), „Slučaj Rasima Filipovića“, *Islamski glas*, br. 10.
2. Aličić, A. (1943), „Firdus-kapetan i liepa Hana Pehlivana“, *Osvit*, br. 67.
3. Belagija, Abduselam (1936), „Rasim Filipović: „Prikaza“, *Gajret*, br. 4.
4. Dizdar, Mak (2017), „Upravi Udruženja književnika BiH“, *Preporodov Jurnal*, Zagreb.
5. Dizdar, Hamid (1944), *Sevdalinke: izbor iz bosansko-hercegovačke narodne lirike*, Sarajevo.
6. Dizdar, Hamid (1938), *Prošetala Ana Pehlivana ispred kule Firdus kapetana*, *Jugoslovenska pošta*, br. 2764.
7. Duranović, Elvir (2016), „Alija Torlak: između stvarnosti i narodnog vjerovanja“, *Godišnjak*, BZK Preporod, Sarajevo.
8. Filipović, Rasim (1939), „G. Filipović odgovara“, *Jugoslovenska pošta*, br. 3188.
9. Frndić, Nasko (1983): *Socijalna intonacija u dramama Rasima Filipovića*, Mogućnosti, 1-3, IBIS: „Današnja generacija pionira muslimanske književnosti“, *Islamski svijet*, 1935. god.
10. Kikić, Hasan (1996), *Šta se događa u Španiji*, u: Filandra, Šaćir, Bošnjaci i moderna, Bosanski kulturni centar, Sarajevo.
11. Lešić, Josip (1991), *Dramska književnost I*, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo.
12. Lešić, Josip (1988), „Međuratna bh. drama“, *Pozorište: časopis za pozorišnu umjetnost*, septembar-decembar, br. 5-6, Tuzla.
13. Lešić, Josip (1991), *Dramska književnost II*, Institut za književnost – Svjetlost, Sarajevo.
14. Marković, Marko (1961), „Osnivanje dramskog amaterskog kluba“, u: *Članci i ogledi: prilog za kulturnu istoriju života Bosne i Hercegovine*, knj. II, Veselin Masleša, Sarajevo,

15. Muzaferija, Gordana (1996), *Predgovor*, u: Antologija bošnjačke drame, Alef, Sarajevo.
16. Palavestra, Jovan (195?), *Za opštu stvar*, Narodna prosvjeta, Sarajevo.
17. Palavestra, Jovan (1939), „Otkako je Banja Luka postala“, *Jugoslovenska pošta*, br. 3185.
18. Popović, Jovan (1977), *Partija i književnost*, u: Kritičari iz pokreta socijalne literature (prir. Sveta Lukić i Predrag Palavestra), Institut za književnost i umetnost, Beograd.
19. Ramić, Rizo (1966), *Budna Bosna*, Svjetlost, Sarajevo.
20. *Rečnik književnih termina* (fototipsko izdanje), Banja Luka, 2001.

BETWEEN TRADITION AND POLITICAL ENGAGEMENT: RASIM FILIPOVIĆ'S PLAYS

Summary:

The work will follow the poetic development of plays of writer Rasim Filipović. He published one part of his plays in a periodical between the two world wars, and the other part as separate literary works. This paper seeks to present the poetics and literary critical reception of his dramas. Since Filipović had edited and adapted some of his plays in a certain poetical and political context. The author of this text tried to identify the parts in different variants of the same drama and to show how much the writer, by arranging his text, was susceptible to a certain ideological matrix he followed. Among other things, in this paper there are two dramas that have not been published yet, but have been preserved as a manuscript.

Key words: Rasim Filipović, drama, socialrealism, social literature, ideology, tradition

Adresa autora

Authors' address

Nehrudin Rebihić

Filozofski fakultet u Sarajevu

nehrudinrebihic@hotmail.com

UDK 82.09(497.6) Rizvić M.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Erna Murić

RIZVIĆ O ANDRIĆEVOM *OMERPAŠI LATASU*: ROMAN KAO MATERIJAL ZA ČITANJE AUTORA U KLJUČU POZITIVISTIČKOG PSIHOLOGIZMA

Rad se bavi kritičkim čitanjem Rizvićevog tumačenja romana *Omerpaša Latas* sa naglaskom na propitivanju njegovog teorijsko-metodološkog aparata i etičko-političkog sjedišta interpretacije. Rizvićevo čitanje Andrića analizira se iz perspektive imagologije i semiotike sa poststrukturalističkim postamentom procesualnog razumijevanja identiteta i njegovih narativnih pretvorbi. Unutar takvoga pristupa kao centralni problem iskrsava Rizvićeva indistinkcija fikcionalnog i referencijalnog svijeta.

Ključne riječi: identitet, imagologija, pozitivizam, psihologizam

Nemoguće je reći koje je najbolje tumačenje nekog teksta, ali je moguće reći koja su pogrešna.

Umberto Eco, *Granice tumačenja*

Uzalud su se mučili besposlenjaci i ogovarači da otkriju neke `skriven` osobine ovog za njih zagonetnog čoveka; i kako nisu nalazili ni mogli da nađu ono čega nema, upuštali su se u proizvoljna nagađanja i izmišljanja, pri čemu je svak nesvesno pripisivao Kostaću ponešto od sopstvenih želja, sklonosti i strahovanja koje je krio u sebi i nosio kroz život.

Ivo Andrić, *Omerpaša Latas*

1. UVODNA RAZMATRANJA

U bogatom i raznovrsnom opusu književnog kritičara i historičara Muhsina Rizvića, koji tematski seže od književnopovijesnih sinteza i monografskih obrada književnih razdoblja bosanskohercegovačke književnosti, preko književno-teorijskih studija u kojima se, na tragu svog učitelja Midhata Begića kao ključne figure u projektu legitimizacije muslimanske/bošnjačke književnosti, nastoji definirati pojavnost i identitet jednog multikompozitnog kulturološkog i literarnog fenomena, do kritičko-esejističkih radova sa komparatističkim zasnovom – knjiga *Bosanski Muslimani u Andrićevu svijetu* (1995) predstavlja i doslovnu i figurativnu završnicu ovog impresivnog opusa. Prema napomeni redaktora Enesa Durakovića, Rizvić je ovu studiju pisao „bukvalno do zadnjeg trena svog života“ ne doživivši, međutim, njenu naknadnu redakciju, objavljivanje i kontraverznu povijest njenih interpretacija. Za razliku od Andrića, čijom ličnosti i djelom se tako strasno i detaljno pozabavio u ovoj knjizi, on nije želio ostati nedorečen niti je, poput Andrića u vlastitom priznanju, osjećao da „moja istina nije cela, sveobuhvatna i konačna“ i da je „svakom čoveku suđeno da ponešto odnese u grob“ (Jandrić 1977: 510) – Muhsin Rizvić je svoju posljednju knjigu ispisao sebi svojstvenom akribijom i argumentacijom koja je trebala ostaviti što manje prostora za eventualne dubioze budućih generacija čitatelja/tumača.

U izvjesnom smislu studija *Bosanski Muslimani u Andrićevu svijetu* ima vlastitu idejnu prethistoriju položenu u ključnim tezama Rizvićeve monografije *Književni život u Bosni i Hercegovini između dva rata* (1980), od kojih je svakako najpoznatija ona o „pripovjedačkoj Bosni“ kao romantično-egzotičnom stereotipu konstruiranom u „radionici“ Grupe sarajevskih književnika, koju su mahom sačinjavali nekadašnji predstavnici Mlade Bosne: Jovan Kršić kao idejno-teorijski utemeljitelj, a Ivo Andrić i Borivoje Jevtić, između ostalih, kao praktični realizatori „slike Bosne kao tamnog vilajeta“ (Rizvić: 1980., str. 114). Andrićevom poetikom Rizvić će se pozabaviti, i nakon ove monografije, u *Pregledu književnosti naroda Bosne i Hercegovine* (1985) gdje se, u kontekstu književnosti između dva rata, u zasebnom potpoglavlju pokušavaju odrediti ključne poetičke odrednice i svojevrstan *duhovni etimon* Andrićevih proza. Za razliku od povišenog kritičkog tona i proskribirajuće argumentacije koju će monografski uobličiti gotovo desetljeće kasnije, u ovoj sažetoj opservaciji nalazimo Rizvića kao „upućenog čitaoca“ koji se koristi instrumentarijem književne kritike i teorije i kojeg, govoreći u terminologiji Umberta Eka, vodi težnja ka otkrivanju izvjesne *intentio operis* (primjerice, ovdje Rizvić govori o Andrićevoj

„estetici užasa“, „ekspresionističkom podvlačenju“, „romantičarskom erotskom kompleksu“, „demitizaciji epskog herojstva“ te „simbolično-gnomskom“ izrazu), dok se u knjizi *Bosanski Muslimani u Andrićevom svijetu* prevashodno radi o analizi nesvjesnog u autoru odnosno o otkrivanju intentio auctoris.

Podsjetimo, Eco je u knjizi *Granice tumačenja* potvrdio razliku između „tumačenja“ i „upotrebe“ teksta, kao i između „implicitnog“ ili uzornog i „empirijskog“ odnosno eksplicitnog ili „zbijskog“ čitatelja. Razvoj književne teorije u sklopu tzv. poststrukturalističkog obrata u osnovi se fokusirao na dekonstrukciju ovog prvog („uzornog“ ili implicitnog) iz perspektive onog drugog, „zbijskog“ čitaoca, koji je redovito determiniran različitim socijalnim, političkim, rodnim, kulturološkim i drugim faktorima. „Unatoč svim nastojanjima teoretičara da je isključe u korist tekstno nadziranih instanci“, primjećuje Vladimir Biti, „*kontingentna sablast zbijskog čitatelja* neprekidno se vraća u problem /italik E. M./“ (Biti 2000: 26). No, da li postoje granice do kojih empirijski čitalac može baždariti po tekstu i od kojih, recimo, počinje proces nagađanja i falsificiranja (ili „zloupotreba kategorijalnog aparata nauke o književnosti“ kako Rizvićevo čitanje Andrića imenuje Tarik Haverić u knjizi *Kritika bosanskog uma*), ili se čitava „igra“ pretvara u ludičko praznovanje jezika? Čini se da ipak mora postojati neki realni korektiv, neki *operativni esencijalizam* koji zaustavlja beskonačnu veselu protočnost semioze – ne računa li, na koncu, i najobičnija dječija igra s određenim pravilima koja učesnici implicitno prihvataju? Stav o „granicama tumačenja“, u kojem se izgleda slažu i ona izrazitije intrizična kao i ona ekstrizična čitanja, stiče se – u samom djelu, pa tako Eco kaže da iako je tekst *moгуće* tumačiti na bezbroj načina, „na kraju će biti potrebno nagađanje dokazati na osnovu koherencije tog teksta, a tekstualna koherencija moći će samo da odbaci nepromišljeno nagađanje“. (Eco 2001: 34) Preusmjeravanje interpretativnog fokusa sa pitanja „zašto“ na pitanje „kako“ ni u kojem slučaju ne negira autonomnost fikcionalne umjetničke tvorevine kao takve, ali joj odriče ikonoklastički status i tradicionalnu apriornost etičko-estetičke podudarnosti:

Umjetničko prozno djelo ... predlaže spoznaju tvrdeći da je njegova konfiguracija analogna postojećem povijesnom ili moralnom stanju stvari. Čitateljeva percepcija nečega što je posebno proizvodi spoznaju nečega što je opće. Iako je to izražavanje općega neizbježno uokvireno autorovim ideološkim stajalištem, analogijska strategija teksta teži izbrisati čitateljevu svijest o oblikovnoj autorskoj perspektivi. (Biti 1992:34)

U tom smislu zaključak koji Vedad Spahić donosi povodom tumačenja Andrićeve doktorske disertacije, u eseju/referatu *Hljeb od javorove kore* podnesenom za Preporodov naučni skup i zbornik *Andrić i Bošnjaci*, mogao bi se uzeti kao legitiman pristup fikcionalnom tekstu uopće:

Andrićevom djelu nije potrebna ničija advokatura. Ono ima vlastite odbrambene mehanizme, a zadaća je kritičara utvrditi kako ti mehanizmi funkcionišu. (Spahić 2000: 63)

2. RIZVIĆEVO ČITANJE OMERPAŠE LATASA

Cjelokupan Rizvićev pristup Andrićevim djelima i prema tome, polazišna (istovremeno i odredišna) teza studije *Bosanski Muslimani u Andrićevu svijetu* crpi svoju argumentaciju iz Andrićeve doktorske disertacije *Razvoj duhovnog života u Bosni pod utjecajem turske vladavine* (odbranjena 1924., objavljena prvi put 1982.) Citirajući Zorana Konstantinovića iz *Predgovora* disertaciji, gdje se uopćeno konstantira njezin tematsko-motivski i generički značaj za Andrićeva djela, Rizvić će i sam zaključiti da „sve što pripovjedački slijedi u Andrićevom stvaranju nakon 1924. godine samo je književno razvijanje ideologije njegove doktorske dizertacije“. A ideologija disertacije, smatra Rizvić, počiva na Andrićevoj mržnji prema jednom narodu, jednoj vjeri, jednoj kulturi koja se pomoću literarnih predodžbi angažovala u stvaranju svijesti o „turskoj krivici“ Bošnjaka kod drugih južnoslovenskih naroda, pogotovo prijanjajući „srpskom tradicionalnom epsko-etičkom biću i romantičkoj recepciji srpskih čitalaca o Bošnjacima“ (Rizvić 1995:8).

Ono što u Rizvićevoj studiji slijedi nakon uvodnog upoznavanja čitalaca sa sadržajem disertacije, jeste jedan hibridni kritički spoj teorije recepcije, pozitivizma i psihoanalize te, u najuspjelijim dionicama, raskrivanja orijentalističkih i egzotičnih predstava o „drugima“ u samom tekstu¹ Treba istaknuti da je u suštini ovdje manje

⁴ O toj ambivalentnosti rezultata Rizvićeva čitanja Andrićeva djela instruktivno je pisala Nirman Moranjak-Bamburać: „Andrićev „svijet“ predstavlja pozornicu koja se uspostavlja umnožavanjem ogledala: najprije u zrcalnom odrazu faction u fiction, što čini fikciju i historiografiju ekvivalentnim djelatnostima u preoblikovanju našeg iskustva vremena putem konfiguracije zapleta, a u krajnjoj konsekvenci – izgradnjom svojih zapleta preko raznovrsnih figura orijentalno-okcidentalnog dvojništva. Rizvić ne griješi kad indicira problematiku zapadno-kršćanske vrijednosne orijentacije Andrićeve proze, pa čak možda niti u identifikaciji simptoma srpskog nacionalnog mita razasutih Andrićevim tekstom, ali griješi kada apsolutni zahtjev za ljubavlju, za neprijepornim odsustvom ili prisustvom, te potrebu za razumijevanjem oglašenu iz radikalne pozicije drugosti, brka sa žudnjom Drugog (Andrićevog potpisa ispod/iznad nacionalnog kanona), ili, obrnuto, sa „zahtjevom Drugog“ koji nas

riječ o čitanju „djela“ a više o čitanju „pisca“ i to u takvom odnosu koji bi se najbolje mogao opisati odnosom terapeuta i pacijenta: terapeut-psihoanalitičar je, naravno, Rizvić, pacijent je empirijski autor Ivo Andrić dok je objekt analize sam tekst, shvaćen kao manifestni dio onog ledenog brijega što ga čini podsvijest / latentni sadržaj teksta ili „genotekst“ Andrićevih subjektivnih težnji, poriva, potiskivanja i svega onoga što inače čini materijal psihoanalize. U takvom odnosu mehanizam teksta shvaćen je na isti onaj način na koji Freud tumači mehanizam sna, kao svojevrsan simbolični jezik nesvjesnog – taj jezik, međutim, djeluje putem projekcije, kondenzacije te dislokacije značenja (tj. u svom manifestnom vidu) koja zaklanjaju ono „latentno“ (sirovo) značenje koje je izvor problema. Sam proces „terapije“ može se smatrati uspješnim ako pacijent „postaje kadar sjećati se potisnutih događaja iz života, što mu omogućuje da sačini novu, potpuniju pripovijest o sebi kojom će protumačiti i osmisliti postojeće smjetnje“ (Eagleton 1985: 174). Upravo tako Rizvić čita roman *Omerpaša Latas* koji je posthumno redigovan i objavljen 1976. godine. U ovom je romanu, tvrdi Rizvić, više nego i u jednom drugom njegovom djelu, alegorijski ispisan „Andrić njim samim“. „Psihoanalitičko čitanje“ Andrića ovdje, treba dodati, nema ništa zajedničko sa onim teorijskim nadgradnjama Freudovih postavki kakve su na djelu kod J. Lacana, L. Althuissera, Pierra Machereya, Harolda Blooma i dr., a koji rascjep između manifestnog i latentnog sadržaja radije interpretiraju kao odnos između ideologije i književnog teksta pa je zadatak kritičara da ispituje ono što tekst izrijeком ne kazuje odnosno da dekonstruirati mjesta u kojima tekst upada u aporije, protivrječnosti i gubi privid samoidentiteta. U takvome shvaćanju ne govori se više o „književnom djelu kao imaginarnoj transpoziciji stvarnog nego kao o proizvodnji određenih predodžbi /representations/ stvarnog u zamišljeni predmet.“ (Beker 1999: 108). Čini se tako da Rizvićev psihoanalitički metod čitanja ima sličnosti sa ozbiljnom psihoanalizom samo po svojoj nominaciji i temeljnoj preokupaciji podsvjesnim porivima i ego-kompleksima koje (a ovdje smo već na tlu pozitivističkog psihologizma) autor projicira na književne likove i situacije u svojim djelima. Riječju, Andrić se, prema Rizviću, pisanjem oslobađao vlastitih kompleksa i potisnutih poriva te ih medikalizirao i racionalizirao u narativnim identitetima vlastitih likova. Čitajući književni lik Omerpaše Latasa kao neku vrstu literarnog negativa Andrićeve empirijske ličnosti, Rizvić će donijeti nekoliko zaključaka:

histerizira, pretvarajući nas u objekte svoje žudnje, tako da nam oduzima sposobnost da pojmimo vrijednosti koje su u nas uložene“. N. Moranjak-Bamburać: *Ideologija i poetika (Interdiskurzivna analiza kulturoloških strategija i taktika)*, Radovi, Knjiga XII, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2000., str. 141.

„Roman nazvan od redaktora Omerpaša Latasa, koji historijsko-hronološki slijedi nakon Travičke hronike, predstavljao je završnu tačku književnog oživotvorenja Andrićeve dizertacijske antiturske koncepcije, i, kao i uvijek, analogijsko iznošenje i pokušaj oslobođanja od jednog traumatičnog opterećenja vlastitog života, kompleksa renegatstva.“ (Rizvić 1994.: 474)

„Po prirodi egoist, zatvoren i nepovjerljiv prema ljudima, ispunjen osjećajem ugroženosti i vječitim patološkim strahom, koji je u početku nalazio stvaralačkog oduška u Kierkegaardovoj Filozofiji strepnje a ispoljavao se tokom života, pojavno i konkretno, u strahu od oskudice i opsesivnoj brizi za egzistenciju, za život, karijeru, za politički i književni ugled, Andrić je svoje komplekse i psiho-neurotične napone kompenzirao i oslobođao u svojim književnim djelima...“ (ibidem, 476)

„Opisujući Omerpašino seksualno otuđenje, Andrić je iznio i psihologiju te nastranosti, koja se imanentno slagala sa njegovim otuđenjem od ljudi (...) koja se sljedstveno Andrićevoj dizertacijskoj koncepciji i umjetničko-etičkoj postavi ovog lika svakako razvila i deformirala `pod uticajem turske vladavine`...“ (ibidem, 524).

Prema Rizvićevom tumačenju, pored Omerpaše Latasa, u čijoj je konstrukciji simbolički ispisan Andrićev „kompleks renegatstva“ kao i refleksija „samog sebe u društvenom i političkom životu monarhističke Jugoslavije“ postoje u ovome romanu i tri sporedna lika koji, svaki na svoj način, predstavljaju različite strane Andrićeve ličnosti: lik slikara Karasa, kao renegatska, slabašna i oportunistička strana autora; Junus-efendije kao birokratske i egoistične strane Andrićeva karaktera i samo-shvatanja „poziva pripovjedača kao neprikosnovenog sudije“ (sic!), te Idris-efendije koji oličava egzistencijalno-traumatičnu stranu ovako iscertanog Andrićevog autoportreta.

U svemu tome Rizvić nije zaobišao da još jedanput naglasi Andrićeve „erotomanske porive“ koji su se oslobođali u „prikazima nastranosti i seksualnog nasilja“ te kontinuiranu „satanizaciju svega što je bošnjačko i tursko, što je muslimansko“ – koja se negativistička percepcija pak, jedanput nadaje kao subjektivna antipatija prema svemu što je došlo s turskom vladavinom a drugi put kao linija „karijerističkog dodvoravanja većoj i vladajućoj naciji uklapanjem u mitove i epsko-romantičarske konstituense njene geneze“. (Rizvić 1994: 566).

Namjera ovog teksta nije niti da potvrdi niti da ospori *istinitost* Rizvićevih stavova o Andrićevim djelima i namjerama. Ono što se nastoji naglasiti, međutim, jeste da većina Rizvićevih „interpretacija“ u studiji *Bosanski Muslimani u Andrićevu svijetu* spada u klasu Ecovih „nagađanja“ (autorove namjere) te kao takva ona ostaju arhivirana duboko u pretincima tradicionalne pozitivističke „nauke“. Polazeći već od samog naslova studije, pred ozbiljnim i relativno književno-teorijski kompetentnim čitaocem postavlja se pitanje statusa „Andrićevog svijeta“ u Rizvićevoj interpretaciji. Jer, ako se pod ovom sintagmom imao podrazumijevati fikcionalni svijet, onda je interpretacija tog svijeta trebala računati sa posebnosću njegovih istina, njegovih mogućnosti, njegovih zakona i njegovih metapriča² te bi se analizirale narativne strategije stvaranja tzv. metapripovijesti. Ako se, međutim, po liniji argumentacije začete u diskusiji oko „pripovjedačke Bosne“, pod „Andrićevim svijetom“ imala podrazumijevati prvenstveno Andrićeva *predodžba Bosne*, onda se rasprava trebala okoristiti teorijsko-metodološkim aparatom imagologije, te slijedom zaključaka imagološke analize tumačiti pretvorbu imagologema u ideologeme (u stereotipe kao naturalizirane slike o *drugima* i ideologije kao praktična ovjerovljenja različitih oblika diskriminacije drugih i manjinskih grupa). Takav metod čitanja bi, povratno, uspostavio nužne relacije između teksta i konteksta istovremeno održavajući stabilnim granice jednog i drugog entiteta: držeći se „mimetičkog ugovora“ takvo bi čitanje osvijetlilo mimikrijske oblike obrnute mimeze i, shodno prvotnoj svojoj namjeri, „emancipiralo“ čitalačku publiku bez nasilnog rovarjenja po tijelu teksta i njegovog stvarnog autora. Čini se, ipak, da Rizvić nije pravio razliku između fikcionalnog i referencijalnog svijeta, budući je književno relevantnim smatrao i sve one autopoetičke i autobiografske iskaze koje je Andrić u raznim prilikama davao i koji jedino uz izuzetan napor mogu stvoriti neki koherentan samoobjašnjavajući niz – da je ovome tako, dokaz je i završno poglavlje Rizvićeve studije, *Kazivanja Ljubi*

² Kad je riječ o uslovima istinitosti fikcionalnih tekstova Lubomir Doležel kaže sljedeće: „Dok je referencijalni domet predstavljajćih tekstova unapred dat, fikcionalni tekstovi stimulišu vlastiti referencijalni domen tako što stvaraju mogući svet“. Govoreći, pak, o posebnoj kategoriji „fikcionalnih komentara“ (gdje pripovjedači ili likovi izražavaju određene stavove, uvjerenja itd.) Doležel skreće pažnju na tzv. predstavljajćke digresije ili u savremenoj naratologiji tzv. metapripovijesti. Predstavljajćke digresije su ugrađene u fikcionalni tekst ali izražavaju stavove ili uvjerenja o stvarnom svijetu. Pri tome se jasno razlikuju od fikcionalnih komentara, koji se odnose na entitete u fikcionalnom svijetu. „Semantika ovih digresija određena je činjenicom da one preteđu na važenje u stvarnom svetu, zbog čega su podložne uslovima istinitosti P-teksta (predstavljajćkog teksta, op. E. M). Čitalac ili tumač (koji obično veruje da su takve digresije odraz autorovih stavova) ima prava da se pita jesu li one istinite ili neistinite u stvarnom svetu. Budući su podložne uslovima istinitosti, za razliku od fikcionalnom tekstu svojstvenih komentara, P-digresije se ne mogu upotrebljavati kao izvor za semantiku fikcionalnosti“. Lubomir Doležel: *Heterokosmika. Fikcija i mogući svetovi*, Službeni glasnik, Beograd, 2008., str. 37.

Jandriću i drugi tekstovi, u kojem se, na koncu i direktno, iskazuje „Andrić njim samim“, a ono što je jedino konačno i ustanovljivo kao rezultat ovog biografizma jeste - ambivalentnost (i polivalentnost) djela čiju je estetsku djelotvornost na koncu priznao i sam Rizvić, te na liniji svojeg psihoanalitičkog čitanja Andrićev doživljaj Bosne okarakterisao kao „spoj istovremene privlačnosti i odbijanja“. Citirajući Andrićevu refleksiju o tišini i miru tekija i džamija iz kazivanja Ljubi Jandriću, Rizvić je morao donijeti zaključak koji kao da protivrječi svemu ono što je prethodno o piscu rekao:

...Kada se uporedi ovaj afinitet po duševnoj i estetskoj srodnosti sa Andrićevim riječima iz pisma Alaupoviću 6. jula 1920: 'I sve što je veliko i lijepo stvoreno, stvoreno je u krvi i znoju, i u šutnji' - onda se vidi koliko je taj svijet bio u duhovnoj i estetskoj sukladnosti sa Andrićevim najintimnijim bićem, bez obzira što ga je on u svojim djelima, pod pritiskom kompleksa i pragmatizmom životne egzistencije, ideološki i historijski odbacivao i ružio. Odbacivao ga i ružio, ali nije mogao bez njega. On je bio i njegova mržnja i njegova ljubav. (Rizvić 1994: 680).

3. ZAKLJUČAK

Rizvić je nastojao ostaviti što manje prostora sumnji kada je riječ o vlastitom čitanju Andrića. To je čitanje legitimno i ispravno u barem dva segmenta: onom u kojem se interpretiraju orijentalističke predodžbe u Andrićevim pripovijetkama i romanima i onom u kojem se uočava „lakanovski paradoks“ istovremene privlačnosti i odbijanja koje „Ja“ nalazi u „Drugom“ i različitom od sebe. To je čitanje, također, barem djelomično, u jednom vremenu, izraz kolektivnog raspoloženja i dominantnih strategija čitanja unutar interpretativne zajednice akademskih djelatnika – Bošnjaka. Legitimno je zaključiti da su promijenjene vrijednosti i raspršene iluzije „bratstva i jedinstva“ i pogotovo genocidne politike generirane u velikoj mjeri upravo iz akademskih umova, morale polučiti onu karakterističnu promjenu tona u Rizvićevom čitanju Andrića iz godine 1985. naprema beskompromisnoj kritici iz godine 1994. godine. Sve dalje od toga, međutim, spadalo bi u domen nagađanja i domišljanja. Čini nam se ipak da smo ovim čitanjem pokazali da ni oni tekstovi koji su naizgled najmanje otvoreni za drugačija tumačenja, poput Rizvićeve studije o Andriću, i koji autoritarno iznose nedvojbenost svojih zaključaka, ne mogu uvijek kontrolisati upad samorazlike u diskurs samoidentičnosti a pogotovo ne mogu kontrolisati zaplete vlastitog prijema.

IZVORI

1. Andrić, Ivo (1981), *Omerpaša Latas*, Sabrana dela Ive Andrića, Prosveta, Beograd
2. Rizvić, Muhsin (1994), *Bosanski muslimani u Andrićevu svijetu*, Ljiljan, Sarajevo

LITERATURA

1. Moranjak-Bamburać Nirman (2000), "Ideologija i poetika (Interdiskurzivna analiza kulturoloških strategija i taktika)", *Radovi, Knjiga XII*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 105-141.
2. Lovrenović, Ivan (2007), "Ivo Andrić, paradoks o šutnji". u: Ivo Andrić, *Prokleta avlija*, predgovor, Matica hrvatska – Svjetlo riječi, Sarajevo
3. Dukić, Davor i dr. (2009), *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb
4. Doležel, Lubomir (2008), *Heterokosmika: fikcija i mogući svetovi*, Službeni glasnik, Beograd
5. Beker, Miroslav (1986), *Suvremene književne teorije*, SNL, Zagreb
6. Rizvić, Muhsin (1985), *Pregled književnosti naroda BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1985.
7. Biti, Vladimir (1992), *Suvremena teorija pripovijedanja*, Globus, Zagreb, 1992.
8. Haverić, Tarik (2016), *Kritika bosanskog uma*, Evropski centar za liberalnu demokratiju ECLD, Sarajevo
9. Eagleton, Terry (1987), *Književna teorija*, SNL, Zagreb
10. Eko, Umberto (2001), *Granice tumačenja*, Paideia, Beograd, 2001.
11. Spahić, Vedad (2000), "Hljeb od javorove kore. Ogled o Andrićevoj doktorskoj disertaciji", u *Andrić i Bošnjaci*, Zbornik radova, BZK Preporod, Tuzla, 46-63
12. Spahić, Vedad (2017), *Krugovi i elipse - studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla
13. *Andrić i Bošnjaci* (2000), Zbornik radova, BZK Preporod, Tuzla

RIZVIC ABOUT ANDRIC'S NOVEL *OMERPAŠA LATAS*: NOVEL AS A MATERIAL FOR READING THE AUTOR FROM THE PERSPECTIVE OF POSITIVISTIC PSYCHOLOGISM

Summary

The focus of this paper is critical reading of Rizvic's interpretation of the novel *Omerpaša Latas* with an aim to emphasize the problems of his theoretical and methodological apparatus as well as his political and ethical position. Probematizations of these aspects in Rizvic's reading of Andric's novel are based in the poststructuralistic definition of identity and its narrative transformations. Within such approach Rizvic's indistinctness of fictional and referencial world develops as a main topic.

Adresa autora

Authors' address

Erna Murić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

dzemillun@yahoo.com

UDK 82.09(497.6)-34 Nametak A.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Fatima Bećarević

PROJEKTIVNI IDENTITETI I IDENTITET OTPORA U PRIPOVIJETKAMA ALIJE NAMETKA

Česte kulturno-historijske promjene uvjetovane različitim društveno-političkim uređenjima imale su znatan utjecaj na bosanskohercegovačke muslimane, skupinu kojoj je Alija Nametak pripadao i bio joj kao pripovjedač posebno naklonjen. Modernizacija i utjecaji Zapada doveli su do destabilizacije identiteta Bošnjaka kao etničke skupine koja prilikom formiranja novih država prolazi kroz različite procese adaptacije i integracije. Pripovijetke Alije Nametka zagovaraju očuvanje tradicionalne identitetske jezgre kojoj prijeti urušavanje pod uticajem različitih dekadentskih i emancipatorskih tendencija. U takvim okolnostima za Nametka odanost tradiciji predstavlja jedan od osnovnih elemenata u očuvanju identiteta grupe, ali i ukupne društvene kohezije i stabilnosti. Cilj ovog rada je da na primjeru pripovjedaka „Izvan okvira“ i „Napršće“ pokaže način na koji su, po Nametkovom viđenju, Bošnjaci kao narod reprezentirani u očima drugih, kao i modele koji su uticali na stvaranje odrednica važnih za samoidentifikaciju Bošnjaka unutar različitih društveno-političkih sistema u kojima su egzistirali, sve u kontekstu razumijevanja Nametkovih pripovjedaka na fonu suprotstavljanja projektivnih identiteta i identiteta otpora.

Ključne riječi: identitet, orijentalizacija, tradicija, modernizacija, projektivni identitet, identitet otpora

Tekst se ne mijenja! Naš pogled na tekst je taj koji se mijenja. Ali tekst djeluje na stvarnost svijeta samo putem našeg pogleda koji se u svakoj epohi na nekim rečenicama zaustavlja, a preko drugih prelijeće ne primjećujući ih.

Amin Maalouf

Kultura pamćenja predstavlja relativno novu disciplinu koja je u akademskim krugovima dobila znatno više prostora krajem XX stoljeća (Kuljić, 2006:10) Najveći doprinos u istraživanjima kulture pamćenja i zaborava dali su Jan i Aleida Assman, Paul Ricoeur, Pierre Nora, Eric Hobsbawm i drugi istraživači koji u svojim radovima nastoje da otkriju uloge kulturnih obrazaca pamćenja i zaborava u formiranju identiteta pojedinaca i grupe/a, ali i njihovih odnosa prema prošlosti, tradiciji i kulturnom naslijeđu. Kultura sjećanja proučava načine na koje se prenosi znanje o prošlosti, kako se reprezentira u određenim vremenskim diskursima, te koji faktori utječu na pojedine re/prezentacije određenih sjećanja. Književnost nam svakodnevno pokazuje da postoji službeno pamćenje i niz individualnih, porodičnih, generacijskih, političkih i ideoloških pamćenja, čija tumačenja u narativnom diskursu često predstavljaju prikazivanje opozicionih strana jednog istog događaja, a na osnovu toga i potragu za istinom i onim što se stvarno zbilo. Kuljić smatra da je „sjećanje uvijek zahvat u prošlo iz nove sadašnjice“ (Kuljić, 2006:5) čime se naglašava značaj trenutka pričanja/pisanja o prošlosti kao i horizontalni utjecaji koji se odražavaju na identitet onoga ko govori/piše. (Maalouf, 2003:81) Narodi čiju historiju odlikuju česte i turbulentne kulturno-historijske promjene, kao što je slučaj sa Bosnom i Hercegovinom, izloženi su višestrukim počecima koji u sebi uvijek sadrže elemente sjećanja (Konerton, 2002: 15) podložne različitim prilagodbama i interpretacijama u cilju boljeg razumijevanja vremena u kome nastaju. „...dimenzija vremena je ta koja u proces konstrukcije identiteta svojim sadržajem, unosi varijante etničkih, kulturalnih, povijesnih, geopolitičkih“ (Petković, 2010:30) i drugih promjena koje ulaze u polje identiteta te doprinose njenoj kompleksnosti. Ukoliko se pozovemo na konstataciju Stuarta Halla da se identiteti uvijek „konstruiraju kroz razlike“ (Hall, 2001:219) i uzmemo u obzir kulturno-historijske promjene na južnoslavenskim prostorima, uvidjet ćemo da su nedostatak stabilnih kulturno-historijskih oslonaca, kontinuiteta u pamćenju i performativnih rituala kojima bi se obezbijedilo sjećanje, doveli do izgradnje izuzetno nestabilnih identiteta.

Promjene koje su obilježile XIX i XX stoljeće na prostorima južnoslavenskih zemalja (dva svjetska rata, dva totalitarizma i stravičan rat na kraju XX stoljeća) odrazile su se ne samo na društveno i ekonomsko uređenje, nego i na procese kojima su kreirani poželjni obrasci pamćenja ili zaborava. Premda su nova društveno-politička uređenja¹ propagirala ravnopravnost svih etničkih grupa i poštivanje

¹ „U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca samo ta tri naroda smatrana su konstitutivnima za novu naciju. Iako Ustav iz 1921. godine formalno nije diskriminisao manjine kojima je pripadalo skoro dva od dvanaest miliona stanovnika Jugoslavije, one su, barem što se tiče programa stvaranja nacije bile *persone non grata*. Dakle,

različitosti svih ljudi u novoosnovanim državama, kulturne razlike ostale su prisutne, a nacionalni identiteti pojedinih grupa oslabljeni i zbunjujući bez čvrstih oslonaca za stabilnu nacionalnu i kulturnu afirmaciju, što je dovelo do osjećaja nestabilnosti i diskontinuiteta.

Modernizacija društva, koja u Bosni i Hercegovini započinje nakon dolaska Austro-Ugarske, uporedo sa prihvatanjem tekovina zapadne kulture i civilizacije jačala je čežnju za sporijim ritmovima života, odnosno za povratkom tradicijskim vrijednostima kojima se osigurava stabilnost i kontinuitet. Strategije evropeizacije koje su provođene za vrijeme Austro-Ugarske realizovane su pod utjecajem orijentalističkih stereotipa, a s ciljem približavanja Evropi jednog specifičnog kulturnog prostora koji je predstavljao autentičan spoj utjecaja Istoka, Zapada i balkanskog mentaliteta. Orijentalizam kakav je tada na djelu nudi spojnice kojima se pospješuje stvaranje predodžaba o identitetu bosanskohercegovačkih muslimana kao o orijentalnom i drugačijem, zbog čega se Bosna i Hercegovina kao „najjisturenija osmanska provincija“ (Avdagić, 2014:34) doživljava „kao skladište negativnih karakteristika naspram kojih je konstruisana pozitivna i samohvalisava slika ‘Evropljana’ i ‘Zapada’“. (Todorova 1999: 323-324) Ali i u vremenu koje karakterizira prisustvo različitih utjecaja „kultura djeluje kao snaga potčinjavanja, rastvaranja, razvlašćivanja matičnih kulturnih oblika isto, ili barem približno, koliko i snaga produkcije, stvaranja, pospješivanja“. (Spahić 2016: 27) Svijest o nacionalnom biću nastoji se ojačati programima Benjamina Kallaya, koji posebnu važnost daje jeziku i jačanju nacionalnog identiteta bosanskohercegovačkih muslimana – Bošnjaka, odvojenog od Srba i Hrvata čija je strategija nacionalizacije, koja je podrazumijevala supsumiranje Bošnjaka u okrilje jedne odnosno druge etnije, bila izražena kako u Austro-Ugarskom periodu tako i u kasnije formiranim državama.

Bošnjačka zajednica kojoj je pripadao Alija Nametak, i o kojoj najviše piše, doživjela je niz društvenih, ekonomskih i kulturoloških trauma koje su se odrazile na izgradnju identiteta i društveno-političko određenje ove grupe unutar novih političkih sistema. Rušenje feudalizma, gubitak zemlje i materijalnih bogatstava, nametanje obaveza prema državi i moderno uređenje društva dodatno su otežali položaj onih slojeva društva koji su u vrijeme Osmanskog carstva imali određene privilegije, pa

Jugoslovenska nacija ni u kom slučaju nije u sebe uključivala celokupno stanovništvo, kao ni većina ostalih takozvanih nacionalnih država. (...) Kad se sve sabere, etnokulturni ideal Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bio je muški i južnoslovenski.“. (Vahtel 2001: 88-89)

su promjene najviše pogodile begove i age, odnosno bosanskohercegovačku muslimansku vlastelu koja gubi stabilne oslonce.²

Pripovijetke Alije Nametka, pisane u periodu između dva rata i u vrijeme SFR Jugoslavije, tematski obuhvataju period od 1878. godine i prikazuju ekonomska i moralna stradanja plemićkih slojeva bosanskohercegovačkih muslimana koji u vrtlogu vremena nastoje očuvati vlastiti identitet te pokazuju nostalgiju za moralnim i tradicijskim vrijednostima iz vremena u kome su imali bolji položaj i blagostanje.³ Književni kritičari (Hasanbegović 2007) (Rizvić 1994: 354) pripovijetke Alije Nametka svrstavaju u dva tematska kruga: 1) tematski krug u kome se govori o socijalnoj drami Bošnjaka i 2) ciklus erotskih novela sa lirskim rasponom od ustreptalosti do dramatike strasti. Predmet proučavanja u ovom radu bit će pripovijetke iz prvog tematskog kruga, odnosno ona građa u kojoj su uočljivi pokušaji obnavljanja tradicionalnih vrijednosti i modela organizacije života u patrijarhalnoj zajednici. Prikazujući urušavanje moralnih i tradicionalnih vrijednosti vremena koje je prethodilo padu bošnjačkog plemenitaškog sloja, nastoje se obnoviti vrijednosti na kojima počiva patrijarhalno, klasno organizovano društvo za kojim pripovjedač žali, a čiji bi povratak značio ponovno uspostavljanje kontinuiteta i stabilnost. Oponentan odnos između prošlosti i sadašnjosti prisutan je u većini pripovijedaka Alije Nametka u kojima nostalgija za prošlim vremenom i tradicionalnom organizacijom društva reprezentira povratak ka patrijarhalnim vrijednostima i stabilnosti zajednice. Stoga se postavlja pitanje da li je čuvanje tradicije način da se ostvari očuvanje kontinuiteta u postojanju grupe ili su različita društveno-politička uređenja, orijentalizacija i moderni utjecaji doveli do buđenja nostalgije. Osim toga, ovaj rad ima za cilj da pokaže način na koji su Bošnjaci kao narod reprezentirani u očima drugih, kao i modele koji su djelovali na kreiranje identiteta Bošnjaka unutar različitih društveno-političkih sistema.

² „Dakako, zemljoposjednički odnosi u Bosni i Hercegovini bili su povijesno oblikovani na osnovu vjerskih razlika. Prema popisu iz 1910. godine Muslimani su sačinjavali 91,15 posto svih zemljoposjednika čiju su zemlju obrađivali *čivčije* na osnovu običajnog prava...” Nakon nemira 1918. i 1919. godine „Muslimanske vođe javno su izjavljivale da politički sistem u Jugoslaviji „nosi na sebi sistemski biljeg uništavanja nas muslimana” i označili da je širina nepravdi koje su počinjene u prvih četrnaest mjeseci nove države veća od zla što su počinjena u prethodnih četrdeset godina pod Austro-Ugarskom.“ (Banac: 342-343).

³ Treba naglasiti da proces prilagodbe na novo društveno uređenje nije imao iste učinke na sve bosanskohercegovačke muslimane, tako da postoje i oni koji su uspješno prošli proces adaptacije i uklopili se u društvene tokove novog vremena.

PRIPOVJEDAČKI SVIJET ALIJE NAMETKA

Naše bavljenje narativnim identitetima unutar pripovjedačkog opusa Alije Nametka uključit će ispitivanje načina na koji se formiraju identiteti, propitivanje promjenjivih i nepromjenjivih faktora koji utječu na izgradnju identiteta, kao i prostorne, vremenske, kulturne, sociološke i političke odrednice koje čine sastavni dio identiteta grupe/a ili pojedinaca prikazanih u korpusu pripovjedaka koji se uzima kao uzorak za analizu i tumačenje. Deridijanski koncept „promišljanja na granici“, odnosno „promišljanja u intervalu“ omogućava razumijevanje identiteta kao diskurzivne konstrukcije unutar određenog sistema reprezentacija pri čemu je iznimno važno „kako smo reprezentirani i kako to može djelovati na reprezentaciju nas samih“ (Hall, 2005:4)

Vremenski okvir u pripovijetkama Alije Nametka obuhvata historijska zbivanja na prostoru Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. godine pa do formiranja SFR Jugoslavije. Narodi na prostoru ove zemlje više su puta bili u prilici da počinju zajednički su/život, pod različitim uvjetima i vladama. Međutim, organizacija novih početaka nije dovodila u pitanje višestoljetnu tradiciju i patrijarhalno uređenje društva u skladu s kojim su Bošnjaci organizovali svoj život oslanjajući se na tradicionalne vrijednosti uvjetovane kulturološkim, vjerskim i drugim faktorima. U pripovjedačkom svijetu Alije Nametka pažnja je preusmjerena sa velikih događaja na male, individualne priče o pojedincima pri čemu historijska zbivanja i različiti društveno-politički utjecaji dodatno komplikuju teške životne sudbine likova kod kojih je izražena nostalgična potreba za vraćanjem onih vrijednosti koje zbog *modernih*⁴ utjecaja bivaju zapostavljane i ugrožene. Bruno Latur (2010: 25) modernost, između ostalog, vidi kao „pukotinu u pravilnom protoku vremena“ i „bitku u kojoj ima pobjednika i poraženih“, a što se potvrđuje u pripovijetkama Alije Nametka. Proces modernizacije bosanskohercegovačkog muslimanskog stanovništva započeti u austrougarskom periodu nisu u potpunosti završeni, radnička i građanska klasa ostale su neformirane, a nedostatak svijesti o vlastitom nacionalnom identitetu doprinio je stvaranju konfuzne identitetske samopredodžbe koja je uočljiva u pripovijetkama čija je radnja smještena u i kasnije historijske periode. Takav, nestabilan identitet pod utjecajima evropeizacije i zakašnjele nacionalizacije stabilne odrednice nastoji pronaći u prošlosti, ili u njenim pojedinim segmentima, zbog čega pripovijetke Alije Nametka sadrže elemente refleksivne i restaurativne nostalgije.

⁴ „Pridjevom *moderan* obično se označava raskid sa prošlim, arhaičnim oblicima života i modelima integracije i tradicije te ubrzavanje, progres i revolucija.“ (Latur 2010:25)

Kao što je uočio Sanjin Kodrić, bošnjačka književnost koja nastaje u turbulentnim vremenima ukazuje se kao literatura „smisla za historiju“, te postaje „literatura stalnog prisjećanja na traumatični trenutak historijske prekretnice, i to kako u smislu obnavljanja kataklizmatičke slike samog trenutka propasti i nestanka jednog svijeta,... tako i u smislu iskonske starinačke mudrosti podsjećanja na iskustva žrtava, padova i uspona te uopće nastojanja jednog vremena da se, pred silinom ni neslučenih iskušenja života, kako-tako iznađe put opstanka i historijskog izbavljenja, uključujući i nauk histrijskih zabluda i sretnijih, u nužnosti iznuđenih i često kompromisnih rješenja.“ (Kodrić, 2012:75)

Pripovijetke koje će biti analizirane nisu parametri vrsnosti ni revalorizacije unutar pripovjedačkog opusa Alije Nametka, ali su značajne baš zato što govore o različitim društveno-političkim fazama kroz koje su bosanskohercegovački muslimani prolazili unutar vertikalne linije svoga postojanja, a koje su na različite načine utjecale na destabilizaciju identiteta pojedinca i nacije.

GDJE PRIPADAJU ONI KOJI SU „IZVAN OKVIRA“?

Ciklus Duranići, koji obuhvata pripovijetke *Napast*, *Izvan okvira*, *Hamidova kafana*, *Istrgnut cvijet*, *Susret*, *Ljudi iz krša* i *Preporuka*, objavljen u okviru zbirke „Trava zaboravka“ (1998.) prikazuje stradanje porodice Duranić u vremenu obilježenom materijalnim i moralnim propadanjem bošnjačke vlastele o kojoj je Alija Nametak više puta pisao sa simpatijama i suosjećanjem. Nametak svoje individualce, likove koji su u prošlosti predstavljali uzore, prikazuje kao pojedince koji nakon materijalnog i društvenog sloma u jednom sistemu, u drugom tragaju za ličnim identitetima, mijenjaju karte sudbine, nastoje izaći izvan zadatih okvira ne mireći se s normama i suočavajući se sa činjenicom da put ka sreći često postaje stranputica. Njihov bunt nije izravan, pokušaj da se nametnu i nastave egzistirati u novim uvjetima praćen je brojnim preprekama koje sa sobom nosi u kasabi poznato prezime, nekadašnji nam i imetak te sadašnja propast i pokušaj da se preživi i sačuva makar malo dostojanstva i ponosa. Iako se priče u ovom ciklusu međusobno prepliću, fragmenti koji se odnose na suštinske odlike identiteta pojedinaca ponavljaju, a sretnih završetaka skoro da i nema, Nametak je uspio da kreira jedan mali, porodični svijet čije se niti preklapaju. Slika koja prikazuje putanju propadanja i stranputice porodice Duranić prikazana kroz Hasninu priču u pripovijeci *Izvan okvira* razlaže se i u fragmentima ponavlja u ostatku ciklusa:

„Jer, napokon, zar je i to život? Onih dana od kojih počinje pamtiti prestao je život u njenoj porodici. Već deset godina svaki dan je sve crnje. Ona je bila još dijete, pravo pravcato dijete od sedam godina, kad je Nedreta počela živjeti bludno. Otac je kašljao i bacao krv, majka se inatila sa susjedama, brat koji je za vrijeme rata hohštaplirao u Pešti, sada drži plesne tečajeve (da novac od toga prolumpuje s nemogućim ženama koje uči plesati a njihova tijela nisu za to jer vjekovi nisu izdjelavali njihove crte i pokrete), a baba, prastara žena kojoj se brada sastavila s nosom, koja vječno šuti i sjedi kraj prozora s rešetkama misleći na Boga, jedina pravo shvaća ovaj veliki prevrat. Sve što se imalo izgubilo se. Sve što je ostalo prodalo se, jer svi govore: mora se živjeti. Otac umire (njoj je tad bilo deset godina i Nedreta je počela sve kasnije dolaziti), majka krade, jer se mora živjeti, pa kad izađe iz zatvora opet krade, jer se mora živjeti. Brat banči jer nije ni za kakav rad stvoren, psuje sve ovo, žali za Peštom (mora da mu je ondje bilo dobro, jer, kako su pričali, a ona se toga ne sjeća, slao je novaca i kući, a tamo je umio živjeti onako kako je ona poslije gledala u kinu), a baba, godine i godine svezana za jedno mjesto, šuti, a kad progovori, riječi joj padaju kao sudbina: Sve će ovo proći i mi ćemo ostati. Vječni smo mi ovdje i nas ne može ništa zbrisati.“ (*Trava zaboravka*, 1998:10)

Pripadnost porodici jedna je od konstanti u gradnji identiteta pojedinca. Porodica je članstvo kome se pripada i prije samog čina rođenja, ali i poslije smrti, to nije samo slijed generacija, već *komunikativni okvir* u kome se ukrštaju generacije. Ukrštavanje generacija (obično u komunikaciji učestvuju tri generacije) podrazumijeva i ukrštavanje sudbina, iskustava i pripovijesti, stoga i likovi prikazani u ciklusu *Duranići* predstavljaju mrežu sudbinski određenih odnosa i veza koje se teško raskidaju i konstantno utječu jedni na druge. Zbog toga su etičke implikacije koje za sobom povlače određeni postupci izravno vezane za tri generacije i odražavaju se na živote svih Duranića. Tri generacije žena koje sazrijevaju pod jednim krovom, u različitim vremenima i egzistencijalnim uvjetima i dvije generacije muškaraca zarobljenih u svijetu koji im ništa ne pruža a sve uzima, pokušavaju da se ostvare u novom vremenu njegujući uspomene na prošlost i na zlatno doba. Za majku, Nedretu i Hasniju promjene ne znače samo izopćenje iz nekadašnjeg svijeta nego i rasulo harmonične slike o porodici i životu, jer one, ostavši same na vjetrometini života, oko sebe vide samo čemer i patnju. Jedino baba nastoji da zadrži metafizičku sliku dobra i Božije milosti iako se i sama nalazi u haosu stvorenom povijesnim promjenama. Patnja i nesnalaženje u novonastalim društvenim prilikama nalažu određene

napore, trud da se uspostavi lična identifikacija i pozicija u kolektivu koji nije definisan ni stabilan. Prikazivanje poraza i propadanja uglednih porodica pokazuje težnju da se grupni identitet zasnuje na svijesti o *žrtvi*. Samoviktimizacija i pretendiranje na status žrtve, koji je čest u poslijeratnim vremenima, oslobađa stida i krivice. (Kuljić 2006: 287-288) Osim toga, status žrtve oslobađa odgovornosti za novonastalu situaciju, pa činjenica da Duranići nisu učestvovali u kreiranju nove države i da im je imovina oduzimana u zamjenu za papire upitne vrijednosti, oslobađa odgovornosti za stanje u kome se nalaze. Sjećanje na proživljenu patnju čuva se kako bi se prikazalo stanje zajednice, ali kao što navodi Kodrić (2012: 70) ono predstavlja i sliku trenutka propasti, nestanka jednog svijeta iz koga kroz mazohističko suočavanje sa tragedijom priozlazi i potreba za mobilizacijom otpora prema novom društveno-političkom uređenju. Francuski filozof Paul Ricoeur smatra da je „naracija o prošlosti samo kvaziprošlost narativnog glasa“ navodeći i to da „među ispričanim stvarima u formi prošlosti nalaze se projekti, očekivanja, anticipacije kroz koje su protagonisti priče usmjereni prema svojoj smrtnoj budućnosti“. (Ricoeur 2004: 170) Repetitivno vraćanje uspomena ne dozvoljava potiskivanje i zaborav, ali opravdava trenutno stanje i likove iz pripovijetke *Izvan okvira* predstavlja kao žrtve koje reprezentiraju duh jednog vremena i nepravdu koja ostaje urezana kao trajno obilježje njihova identiteta.

Moralno posrnuće i udaljavanje od etičkih vrijednosti na kojima se zasnivao ugled porodice predstavljaju najveći poraz za Duraniće pogotovo što se sve događa preko žena koje su u patrijarhalnoj sredini zaštićene i često ograničene na, uvjetno rečeno, sigurnu egzistenciju u unutrašnjosti doma. U binarnoj opoziciji koja se zasniva na odnosu muškarac/žena i koji je karakterističan za patrijarhalna društva, žena uvijek predstavlja drugost, ona je diskurzivno posredovana kao inferiorno biće, a time i subjekt koji je nezaštićen i podređen muškim članovima porodice za koje se vezuje stabilnost i očuvanje kontinuiteta. Ricoeur pod pojmom etički podrazumijeva ispunjen život, a pod pojmom moralni „artikulaciju etičkog u normama koje pretendiraju biti univerzalnima,...“ (Brnčić 2009: 738) Etika upućuje na poštovanje sebe kao vrijednosti, a moral na poštovanje sebe kao činjenice, pa stoga i Hasnija kao najvišu svrhu svog života shvata *dobar život*. Činjenica da je Hasnija, glavna junakinja pripovijetke *Izvan okvira*, članica porodice koja iza sebe ima tradiciju dobrog života oličenog u materijalnom blagostanju i porodičnom zadovoljstvu, održava snažnim uvjerenje da je visoki standard nešto što im po prirodi pripada. Stoga ni majčino upozorenje da „Nikada se u našu kuću nije dovela druga nego muslimanka i nikada nije naša kći otišla za drugoga. Gdje bi to? Pa to je neprekidan blud“ (*Trava*

zaboravka, 115), ne predstavlja prepreku želji da se ostvari ideja o dobrom životu i vidi primamljivi svijet koji postoji u Beču i Pešti. Hasnijina želja za dobrim životom je ustvari želja za izgubljenim identitetom koji bi se u novim uvjetima obnovio i vratio na prošli nivo, te bi na taj način, po njenom viđenju, došlo do ujedinjenja dobrog i lijepog u okviru istinitog i pravednog življenja za kojim čezne. Ideju o dobrom životu Hasnija ne vezuje usko za muškarca, ali u njemu kao osloncu unutar patrijarhalne kulture pronalazi put ka ostvarivanju svojih želja. Ako uzmemo u obzir da se pojam etičkog udvaja i da može ići *uzvodnom i nizvodnom putanjom*, onda su Hasnijine želje i ono što je prethodilo njenom odlasku sa Hansom uzvodna putanja. Neslavni povratak kući nakon što shvati da život sa Hansom nije ono što je očekivala predstavlja nizvodnu putanju i povratak u grupu koja je, nakon svega, trajno stigmatizira kao drugost jer je njenim postupcima narušena tradicija i etika patrijarhalne zajednice. Odlazak sa strancem Hasniji priskrbljuje novu identitetsku konfiguraciju u čijem su jezgri smjelost i hrabrost, a koje su u matičnoj sredini nepoželjne i suvišne. Povinujući se volji kolektiva i onom što se od njega očekuje, pojedinac pristaje na „bezbržno zajedništvo“ (Biti 2000: 67), što Hasnija odbija stavljajući na prvo mjesto sebe i svoje želje.

U vrijeme kada život pojedinca prožimaju sve dublji diskontinuiteti koji otežavaju zadaću da se u vlastitom okruženju izbalansiraju obilježja jedinstvenosti i posebnosti, jedna od odlika nacionalnog identiteta etničke skupine je zatvoreni karakter pripadnosti koji minimalizira mogućnost ulaska drugih članova. Stoga etničke grupe označavaju druge kao strane i ne ostavljaju mogućnost ulaska i pripajanja, pa oni koji jednom bivaju označeni kao stranci ostaju stranci bez obzira na njihov ulog i doprinos u grupi. Dimitri D’Andrea etničku pripadnost grupi tumači na sljedeći način:

„Iz jedne grupe određene prirodnim faktorima može se izaći, ali se ne može ni na koji način u nju ući: drukčijost je zadana jednom zauvijek obilježjima koja se ne mogu po želji mijenjati. Razlikovanje etničke pripadnosti i pripadnosti utemeljenih na zajedničkim vrijednostima može se očitovati u otvorenoj i zatvorenoj prirodi grupe, u zadanom karakteru isključivosti ili u uvjetovanoj mogućnosti ulaska.“ (D’Andrea 2006:101)

Kada Hans zavodi Hasniju on u njoj vidi sponu koja će mu pomoći da uđe u orijentalni svijet, da zaviri u hamame, u dvorišta u koja je strancima zabranjeno nogom kročiti, i doživi egzotičnu avanturu. Hansova predodžba o životu Bošnjaka u suštini je predodžba zapadnjaka koji na osnovu orijentalističkih stereotipa o Bosni i

Hercegovini traga za 'orijentalnim' elementima unutar bošnjačke zajednice. Svijest o jednakosti unutar grupe kojoj Hans pripada uključuje svijest o razlikama u odnosu na druge, one koji su po nečemu drugačiji i zato ne pripadaju grupi. Pozicija stranca nije slučajna, stranost označava blizinu subjekta koji je prisutan, ali nikad nije postao član grupe. On se uvijek označava kao onaj koji je izvan skupine označene kao „Mi grupa“, kojoj se pripada na temelju rođenjem donesenih i odgojem stečenih odrednica identiteta. (D'Andrea 2006: 90) Hansovo evropsko porijeklo određuje ga kao spoljašnjost. Činjenica da su Osmanlije dugo vladale balkanskim prostorima u svijesti Evropljana 'cementira' bošnjački identitet kao orijentalan, okrenut Istoku, isključujući slavensko porijeklo, evropske uticaje, geografski položaj i specifičnu društveno-političku situaciju. Georg Simmel najreprezentativnijim prikazom stranca smatra prikaz stranca kao trgovca, onog koji dolazi u manju sredinu zbog trgovine i zbog toga ima mogućnost da posmatra stvari spolja i iz drugačije perspektive, a kao takav lik prikazan je i Hans u pripovijeci *Izvan okvira*:

„Hans Muller je išao za poslom ulicama zamrlog grada i nije putem zastajkivao. Bio je zastupnik bečke firme „Ferrum, A. G.“, koja je uvozila plugove i sitnu željeznu robu. „No“, mislio je, „baš se radi ova tri trgovca koji uzmu neznatne količine robe nije ni isplatilo svraćati u ovo mjesto, gdje je pjesma zaplašena, gdje nema živosti i gdje se tako malo trgovine napravi.“ Ali kad je već tu, treba da se svrati svojim starim mušterijama, da se cjenka, kako on to već zna, da popije u dućanima nekoliko crnih kahva, i navečer da se s tim ljudima prošetati od jednog mjesta zabave do drugoga. Ne voli on baš ta mjesta, ne što bi žalio potrošiti na vino i pjevačice, nego on naprosto trpi ako se pjevačica upinje da pjeva a ne može, pa nemoć glasa prikriva defom i reskim klepetom mjedenih kolutića na njemu.“(Nametak 1998: 105)

Razlozi strančeva dolaska prikazuju jedan od sporednih ekonomskih ciljeva evropskih zemalja u Bosni i Hercegovini i skreću pažnju na bijedu i neimaštinu mjesta u kojima se prodaje neznatna količina robe, a ni zabava nije po ukusu Evropejca naviklog na visoke standarde u muzici i drugim umjetnostima.⁵ Upućenost u trgovinu

⁵ „Svako (geografsko) udaljavanje od središta civiliziranosti, koje se vezalo prvenstveno za Francusku i Pariz postepeno je stratificiralo stigmatu barbarstva na specifičnu kulturu. Kako se Austro-Ugarska monarhija našla skoro na samome dnu takve simboličke ljestvice, tako su i Balkan i bosanskohercegovačka kultura na Balkanu – uz to shvaćena i kao najisturenija osmanska provincija, dakle kao ambivalentni trag Orijenta – poslužili „kao skladište negativnih karakteristika naspram kojih je konstruisana pozitivna i samohvalisava slika 'Evropejca' i 'Zapada'“ (Avdagić 2014: 34)

i povezanost sa robnonovčanim poslovima za kojima stalno postoji potreba daju strancu *karakter pokretnosti*, za koju Georg Simmel navodi da

„...time što se nalazi u nekoj ograđenoj grupi, živi ona sinteza blizine i daljine koja tvori formalni položaj stranca: jer onaj tko je naprosto pokretan prije ili kasnije dolazi u dodir sa svakim pojedinim elementom, ali ni s jednim pojedinim nije organski povezan srodničkom, mjesnom, profesionalnom fiksiranošću.“ (Simmel 2001: 153)

S obzirom na to da nije prirodno fiksiran ni za jedan sastavni dio unutar grupe u koju pokušava da se integriše (premda je intencija stvarne integracije u ovom slučaju sama po sebi vrlo suspektna), Hans nije nužno onaj koji ne sudjeluje ni u čemu, njemu upravo ta pozicija s koje može da djeluje jer je istovremeno i unutra i vani, ravnodušan, ali i angažiran u narativnom smislu, pod utjecajem inducirane orijentalizacije, omogućava posebnu vrstu ‘objektivnosti’. To je objektivnost koja podrazumijeva slobodno i individualno sudjelovanje, nezavisno od utjecaja unutar grupe. „Objektivnost se može nazvati i slobodom: objektivni čovjek nije vezan nikakvim fiksiranjima koja bi mogla podrediti njegovo prihvatanje, njegovo razumijevanje, njegovu procjenu danoga.“ (Simmel 2001: 154) To je sloboda za kojom nesvjesno čezne Hasnija i većina drugih likova u pripovijetkama Alije Nametka, sloboda stečena pozicijom stranca, drugoga koji nije podložan pravilima i normama unutar kolektiva. Stereotipi i imagološka vjerovanja vezana za Balkan utječu na kreiranje Hansovih želja i zamisli zbog čega se stvara iskrivljena, orijentalistička slika o Bošnjacima kao o primitivnom narodu koji „uglavnom i jedino razumiju silu i nasilje“ (Said, 2000/2001)

„A da harema ima to je on čitao u romanima i putopisima, harema sa vrelim i tri četvrtine golim ženama koje samo čekaju muškarca da u njegovom zagrljaju iščeznu i ishlape, pa od toga ostane čovjeku samo uspomena i ostane uvjeren da je to doista doživljaj bio, a ne san, jer se čovjek probudi u tom haremu, a žena mu iskliznula kao riba. Taj harem i tu orijentalku on bi htio, jer sve te njegove Fanny, sve Rose, svagdanje su žene, koje namuče čovjeka cijelu noć, da ujutro osjeća bol u kostima i nemoć, a ona, Fanny, provlači mu još uvijek prste kroz kosu (dok je on još imao plavu gustu svilastu kosu), jezikom mu liska uho i mekahnim mišićima steže ga oko vrata. A njegov musliman neće nikako da mu pokaže jedan harem, koji bi on tako rado pogledao i doživio

jedan haremski roman, sve ako bi ga kakav brkati musliman, do zuba naoružan i kvničkog pogleda, rasjekao nožem. Svaki bi njegov komadić mesa tada vikao: Ne žalim; bio sam u haremu i doživio harem.“ (Nametak 1998: 106)

Mit o orijentalnoj ženi kroz Hansovu naraciju počinje da se urušava i on uviđa da žene koje pripadaju njegovim prijateljima, Bošnjacima, ne žive životom opisanim u knjigama, otkrivajući na taj način lažnost i neautentičnost orijentalizacije koja stvara iskrivljenu sliku bosanskohercegovačkog/bošnjačkog identiteta. Osvajanje žene koja pripada drugoj kulturi za Hansa znači osvajanje drugog, potvrđivanje vlastite superiornosti i ulazak u privatni prostor potčinjenog sa snagom i hrabrošću ličnog, ali i penetriranje, koje omogućuje integraciju u skupinu označenu kao „Mi grupa“ unutar bosanskohercegovačke muslimanske zajednice. Razmišljanje o mogućnosti sukoba sa drugim muškarcem u Hansu budi želju za dokazivanjem vlastite superiornosti u odnosu na podređenog i slabijeg. Upoznavanje Hasnije u stvarnom svijetu, onom koji se na momente graniči sa fiktivnom pričom o ljubavnicima koji pobjegnu na more da bi uživali u svojoj sreći, Hansu otvara oči i on novonastalu situaciju počinje da posmatra iz drugog ugla. Hasnija više nije orijentalna hurija, nema čak ni brkatog muslimana koji bi pošao za njom da je traži, već postaje kao i svaka druga žena, slična njegovim Fanny i Rosama. ‘Ostvareni’ i suočeni sa stvarnošću Hansovi snovi postaju ogledalo iznevjerenih očekivanja, a žena samo teret. Time se pokazuje da je proces orijentalizacije patvorina i da je bosanskohercegovački kulturno-politički prostor, uz sve razlike, dio Evrope, te da je orijentalizovana slika bošnjačkog stanovništva proizvod vanjskih imagoloških heteropredodžbi a ne supstancijalitet etničke grupe kao takve.

Zasnivanje narativnog identiteta na razlici i potenciranje različitosti u odnosu na drugog karakteristično je za cijeli ciklus pripovijedaka o Duranićima, a ne samo za pripovijetku *Izvan okvira*, iako se ona može smatrati reprezentativnim primjerom zato što su u kratkoj proznoj formi prikazni različiti načini na koje drugost utječe (ili umišlja da utječe) na izgradnju narativnog identiteta pojedinca i kolektiva. Drugost predstavlja odsustvo u konstruiranju narativnog identiteta i to posebnu vrstu odsustva koje je konstantno prisutno i bez kojeg nije moguće govoriti o identitetu i njegovim odrednicama. Pripovijedanje o Hasninom životu nosi prosvjetiteljsku poruku o pogrešnom putu koji predstavlja izazov modernizacije i okretanja ka Evropi i evropskom modelu življenja, u Nametkovim pripovijetkama reprezentiran kao otuđenje od porodice, udaljavanje i dezorijentacija u društvu u kojem individua egzistira. Etičke vrijednosti zasnovane na poštivanju određenih pravila unutar zajednice bivaju

narušene nedoličnim ponašanjem zbog čega tradicionalne vrijednosti dobivaju veći značaj, a želja za njihovim održanjem/rekuperiranjem postaje središnjim projektom kulturnog pamćenja. Stoga je poenta naracije o Hasniji iskustvu jedan od osnovnih motiva prisutnih u pripovjedačkom opusu Alije Nametka, a to su loše ili čak pogubne posljedice do kojih dolazi usljed narušavanja etičkih načela zajednice i udaljavanja od tradicionalnih vrijednosti. Hasnija je lik „rekvizit“, objekt posredstvom kojeg se uzajamno odmjeravaju iskušenja i krajnosti modernizacije, u odnosu prema tradiciji kao nečemu što je tobož prevaziđeno, potrošeno ili potrošno i što se u tim vidicima modernizacije i progresa može još samo svesti u status egzotike. Nametak, ovakvim poretком događanja u kojem je „izlet“ u strano i tuđe poguban, skoro pa tragičan čin, gradi prosvjeđujući narativ koji bi za učinak trebao imati jaču koheziju unutar kolektiva, a na tim osnovama i reafirmaciju tradicionalnih vrijednosti kao temelja stabilizacije i uravnoteženja.

STRATEGIJE ZABORAVA/PAMĆENJA U PRIPOVIJECI *NAPRŠČE*

Pripovijetka *Napršče* nastala je u periodu poslije Drugog svjetskog rata i predstavlja zanimljiv uzorak književne građe u kojoj se na primjeru bošnjačke porodice pokušava prikazati život cijele zajednice u prvim godinama nakon formiranja socijalističke Jugoslavije. Uspostava novog društveno-političkog uređenja podrazumijevala je i inauguraciju poželjnih obrazaca pamćenja/zaborava kojima se prešutno nastojalo potisnuti one odrednice identiteta koje su u novim okolnostima mogle, po viđenju nove vladajuće elite, dodatno otežati integraciju pojedinca u društvo. Strategije uspostave moći prilikom formiranja novoosnovane države dovele su, međutim, do dodatne destabilizacije identiteta bosanskohercegovačkih muslimana, do potiskivanja vjerske komponente identiteta, koja je do tog perioda predstavljala izuzetno važnu sastavnicu, uz intenziviranu kampanju u javnom diskursu da se opredjeljuju za ideološki konjunkturu ili bar neutralnu poziciju koja omogućava bolju integraciju u zajednicu.

Izuzetno kompleksni odnosi, gdje se od pojedinaca traži da jasno pokažu svoje političko opredjeljenje, podrže dominantnu političku partiju i potisnu one odrednice identiteta koje ne konveniraju vladajućoj ideologiji (vjeru, etničku pripadnost, porodično naslijeđe i sl.) dovodi do konfuzije među stanovništvom koje se teško nosi s pritiskom opredjeljenja odnosno brisanjem/upisivanjem odrednica identiteta. Najveći apsurd društva predstavljen u pripovijeci *Napršče* odnosi se na suprotstavljene

strane u ratu, naime, dva brata glavne junakinje Zumrete bore se na suprotnim stranama, a majka ih očekuje i nada se pomirenju svjesna da će pobjeda jednoga nužno donijeti izopćenje iz zajednice drugog sina: „Gdje je Safet? Je li s domobranima i ustašama koji se povlače? Gdje je Selver? Napreduje li s ostalim partizanima, koji ulaze? Jesu li uopće živi, jer se nikako ne javljaju već godinu dana ni jedan ni drugi niti poručuju jedan drugom da će ga uništiti ‘kad mi pobijedimo’?“ (Nametak 2009: 72) Apsurd postaje veći kad Zumreta od majke traži da pred odbornikom spomene samo jednog sina, prešutno se odričući drugoga zbog pripadnosti domobranima i ustašama. Zumretino insistiranje na nužnosti naglašavanja samo Selverove partizanske prošlosti potvrđuje stav da historiju pišu pobjednici, ali je istovremeno oni i ‘zaboravljaju’ oblikujući kulturno sjećanje onako kako im kao vladajućoj političkoj eliti u datom trenutku odgovara. Poneseni duhom novog vremena partizani mogu sebi dozvoliti brisanje prošlosti i raskidanje veza sa prošlim životom, što nije slučaj sa onima koji poslijeratno vrijeme doživljavaju kao vrijeme gubitka. Naime, Zumretina majka, koja je u ratu izgubila dva sina, ne može da prihvati ono što se dogodilo i sa zazorom posmatra kćerkino ponašanje i djelovanje u poslijeratnom periodu u kome dolazi do suprimiranja vjerskog života, udaljavanja od bližnjih, komšiluka pa i od vlastite djece, pri čemu takvu sliku društvenih prilika ne možemo apstarhovati od osobne Nametkove zacrnjene i gubitničke motrišne perspektive. Jedno od brojnih društvenih opterećenja odnosi se i na poziciju muškarca kao nosioca vrijednosti porodice i nacije, zbog čega se u narativnom diskursu muški likovi obično i prikazuju kao junaci koji žive i umiru za svoj narod ili klasu (Zumretina braća), dok su žene zadužene za biološko reproduciranje, odnosno rađanje novih generacija i brigu za njih. Gubitak sinova u ratu za Zumretinu majku znači kraj loze, odnosno porodičnog prezimena, ali i gubitak njenog autoriteta žene-majke, zbog čega biva prinuđena da se povinuje kćerkinim odlukama i napravi promjene koje je, po Nametku, udaljavaju od odrednica koje čine njen identitet stabilnim i jasno definisanim, a to su preseljenje, udaljavanje od komšiluka, djeljenje stana sa ljudima koji je ne podnose, otuđenje od društva i u konačnici otuđenje članova porodice između sebe što i dovodi do tragičnog kraja. Opoziciono prikazivanje majke kao patrijarhalne žene koja poštuje tradiciju i Zumrete, koja dozvoljava da je ponesu izazovi novog vremena u kome se juri za zaslugama i udobnostima, reprezentuje različit odnos prema tradiciji i tradicijskom naslijeđu koje u novom sistemu doživljava jednu vrstu radikalne revizije. Majčino pripovijedanje o prošlosti potvrđuje čežnju za očuvanjem kontinuiteta putem sjećanja i vraćanja tradicionalnim porodičnim vrijednostima vezanim za ženu (majčinstvu, kuhanju, brizi za mlađe i

sl.) pri čemu se inferiorna pozicija žene u društvu doživljava kao poželjna pozicija za egzistenciju unutar mikrosvijeta u kome se ženi garantuje sigurnost i postojanost zaslužena stalnim obnavljanjem performativnih činova vezanih za porodicu. Obezvrijeđenost i gubitak simboličke moći karakteristične za ulogu majke u patrijarhalnom društvu dovodi kod Nametka do karakterizacije majčinog identiteta kao *identiteta otpora* (Spahić 2016: 40) u odnosu na modernizaciju i novonastale društvene promjene. Rekonfiguracija odnosā moći na primjeru odnosa majke i kćerke Zumrete, u kome se graniče ljubav i podnošenje, specifična je u ovom slučaju po tome što kćerka od majke može naslijediti način života koji je istovjetan u smislu spolnih/rodnih, kulturnih standarda i razlika koje se same po sebi podrazumijevaju, ali se ne priznaju, dok ostale odrednice ličnog identiteta usvaja tokom formativnog razvoja uvjetovanog različitim horizontalnim faktorima koji kod Zumrete vode do formiranja novog, po Nametku, destruktivnog identiteta.

Opisujući Zumretin život i postupke pripovjedač predočava lik samostalne i hrabre žene koja se udaljava od tradicionalnih vrijednosti porodice i pravila kolektiva, prihvatajući pritom i odgovornosti koje takav izbor donosi. Prodornost i ambicija, kao osobine koje nisu karakteristične za ženu u tradicionalnim bošnjačkim porodicama, i u Zumretinom primjeru doživljavaju se kao suvišne i nepotrebne. Iako moderna organizacija života podrazumijeva raskid sa arhaičnim oblicima života i modelima integracije i tradicije te ubrzavanje i progres (Latur 2010: 25), što se u Zumretinom primjeru ogleda u skidanju zara i istupanju iz privatne sfere u javnu, tradicionalna organizacija porodice ipak se nastoji očuvati u intimnom okruženju doma u kome se briga za partnera i ljubav prema njemu prikazuje kao naličje Zumretinog licemjernog odnosa prema drugim muškarcima i prijateljima. Kao ženski subjekt koji je egzotičan i privlačan pripadnicima drugih konfesionalnih grupa Zumreta u prijeratnim i ratnim godinama vanjskom pojavom reprezentira nosioca vjerskih, tradicionalnih vrijednosti, a u poratnom vremenu 'performativnim činovima' zavođenja svjesno osvaja druge ne vodeći računa o njihovoj pripadnosti, što jasno ukazuje da se radi o nestabilnom identitetu individue koja je u konstantnom procesu traženja.

„Zumreta i nije znala za pravo, starinsko skrivanje žena i djevojaka u zar. Išla je u mekteb i ruždiju pod šalom, a onda na igranke u svilenom zaru, u kojemu je bila i interesantnija nego da je bila u samoj haljini. ... S osjećajem za ritam ona je plesala u zaru, zavrativši valu na čelo, i neumorno je govorila s plesačima, bili oni civili ili vojnici raznih vojska od domobrana, ustaša, feldžandermerije do esesovaca.“ (Nametak 2009: 67)

Naglašavanje jedne odrednice identiteta, u ovom slučaju vjerskog, poziva na ispitivanje smisla onih odrednica narativnog identiteta koje se smatraju nepoželjnim u poslijeratnom periodu, te se Zumretin odnos prema vjeri može tumačiti kao u najvećoj mjeri odlikovan poricanjem, ćutanjem, amnezijom, relativiziranjem i krivicom koja je u novom vremenu prevladana. „Odbornik je svima nazdravljao osim Zumreti. Žene su je zadirkivale da je nesuvremena, da je zaostala, ali ona se branila da se može biti napredan i društven, a da se ne pije. ‘Šta biste htjele od mene? Ja sam se otkrila prije nego se naredilo otkrivanje muslimanki, a nisam vala, puno puta u životu ni klanjala, ni postila.’“ (Nametak 2009: 97) Brisanje tragova pamćenja, simbola i odrednica vezanih za identitet pojedinca unutar grupe doprinosi destabilizaciji identiteta i udaljavanju od porijekla. Po Kuljiću „da bi se sačuvao identitet treba pratiti porijeklo“ (2006: 139), koje kao vertikalna odrednica sadrži u sebi kulturno naslijeđe i odrednice svih članova porodice i grupe važnih za određivanje pozicije pojedinca.

Kriza identiteta bosanskohercegovačkih muslimana, u vremenu kad je vjerska komponenta identiteta smatrana nepoželjnom, dolazi do izražaja prilikom davanja imena djeci rođenoj u ratnom i poslijeratnom periodu. Naime, strah, konfuzija i osjećaj inferiornosti vode nastojanju da se stvori neutralan identitet, zbog čega su bosnaskohercegovački muslimani bili etnička grupa koja je u tom periodu najčešće djeci davala neutralna imena Zlatko, Danka, Slobodan itd. (Balorda 2009: 107)

„Kako će roditi? Šta će roditi? Kako će djetetu dati ime? Neće starinsko, to nikako. Dat će mu nekakvo neutralno. Ako bude muško, nadjet će mu ime Zlatko. Neće ona dozvoliti da nekad zbog imena njen Zlatko nastrada, kao što je nedavno, kad su četnici zarobili vod domobrana, poklali sve koji su imali ime Mehmed, Osman, Omer... Neće ga dati ni obrezati, jer su negdje i takvu pretragu vršili i ubijali osunećene. Ili će ga zvati Slobodanom, jer je dosta ove okupacije i nesreće – vrijeme je da nam jednom svane sloboda. A ako bude žensko, bit će joj ime Zlata ili Slobodanka. Zvat će je ‘Mamina Danka’.“ (Nametak 2009: 70)

Praksa davanja vjerski neutralnih imena, i nadimaka koji su u javnom diskursu često bili poznatiji i prepoznatljiviji od samog imena, svjedoči o potrebi Bošnjaka da se integrišu unutar veće, jugoslavenske društvene zajednice. Međutim, kao što navodi Ivan Lovrenović „u Bosni nikad nije bilo da se ‘nije znalo ni pitalo tko je koje vjere i nacije’. U razdoblju druge Jugoslavije vjera jest bila protjerana u privatnost i

potisnuta u treći plan, ali uopće nije nestala kao znak raspoznavanja u neformalnoj svakodnevnoj komunikaciji“ (2010: 163), čime se potvrđuje da je, uprkos potrebi za integracijom, opstajala potreba za očuvanjem tradicije i svijesti o pripadnosti matičnim etničkim grupama. Kao društveni akteri, Zumreta i njen suprug predstavljaju aktivne učesnike u kreiranju *projektnog* identiteta jugoslavenskog društva koji podrazumijeva učešće članova u onim aktivnostima kojima se omogućava uspostavljanje boljih međusobnih veza i izgradnja novog kolektivnog identiteta. Činjenica da je žena u prvim poslijeratnim godinama trebala sudjelovati u obnovi društva u jednakoj mjeri kao i muškarac rezultirala je većim prihvatanjem žene kao ravnopravnog subjekta u području kolektivnog djelovanja. Zumreta prednjači u aktivnostima kojima se potvrđuje kao dio zajednice u kojoj su žene i muškarci ravnopravni. Zato je i doček Nove godine prilika kada Zumreta, kao i druge žene i muškarci, dozvoljava sebi da se opusti i u potpunosti zaboravi drugu važnu obavezu koju poslijeratno jugoslavensko društvo očekuje od žene, a to je majčinstvo i briga za potomstvo. Tragična smrt djeteta koje umire od gladi u zgradi punoj otuđenih stanara, bez osjećaja empatije i bliskosti, poziv je da se preispita uloga majke u modernom društvu koje ‘oprirodњава’ udalјavanje od porodice.

„ – Šuti, krmačo jedna! Sad plačeš! A što si išla, što si ga ostavila? Onakvog maksuma! Onako muško! Da je i žensko grehota bi bila, akamoli muško. Da su Bogdom obje curetine umrle, a da nije on.“ (Nametak 2009: 112)

Bijes i razočaranje koje majka pokazuje u trenutku napada na Zumretu razotkrivaju patrijarhalna vrednovanja prema kojima se žensko dijete doživljava kao manje vrijedno, a žena se poredi sa životinjom. Odnosi zasnovani na binarnim opozicijama potvrđuju da se žena u patrijarhalnom društvu doživljava kao drugi, inferioran i podređen subjekt koji zbog činjenice da nije primarno uključen u kreiranje zajednice, nego je to posredno, biološki, biva osuđen na egzistenciju sa margine. Osim toga, jasno je da se patrijarhalni modeli ne brane samo primjenom različitih strategija pamćenja i zaborava nego i uspostavom rodniх odnosa moći .

Tragičan kraj pripovijetke *Napršče*, obilježen smrću djeteta i ponovnim začecem, ukazuje na negativne posljedice modernizacije i udalјavanja od tradicije i porodičnih vrijednosti, ali i na mogućnost korektiva – za Nametka to je vraćanje istinskim, prije svega porodičnim vrijednostima. Hedonističko predavanje užicima i porocima dovodi do potpunog zaborava i udalјavanja od vrijednosti grupe. Proces prihvatanja promjena za Bošnjake predstavlja generisanje dodatne konfuzije i umjesto lakše integracije u

veću grupu pojačava destabilizaciju identiteta. Na tom tragu poslijeratne Nametkove pripovijetke čitamo kao sraz *identiteta otpora i konjunkturnog projektivnog identiteta*.

IZVORI

1. Nametak, Alija (1998), *Trava zaboravka*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
2. Nametak, Alija (2009), *Za obraz i druge priče*, Svjetlost, Sarajevo

LITERATURA:

1. Avdagić, Anisa (2014), *Narativni pregovori*. Dobra knjiga, Sarajevo
2. Balorda, Jasna (2009), *Preživjeti genocid – analiza postratnih etničkih identiteta Bošnjaka*, Mauganić, Sarajevo
3. Biti, Vladimir (2000), *Strano tijelo pri/povijesti: Etičko-politička granica identiteta*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
4. Brnčić, Jadranka (2008), *Riceurova hermenautika sebstva*, Filozofska istraživanja, III godina. 28 svezak 3.
5. D'Andrea, Dimitri (2006), „Moderna subjektivnost između različitosti i pripadnosti“ u *Identitet i politika*, uredio Furio Curetti, prevela Vesna Pavković, Politička kultura, Nakladno-istraživački zavod Zagreb
6. Hasanbegović, Fatma (2007), „Od narodne priče do novele i drame – Svjedok podnošenja sudbine: Alija Nametak (1906 – 1987 – 2006)“ u *Most – časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*. Mostar
7. Hall, Stuart (2001), *Kome treba identitet?*, sa engleskog prevela Sandra Veljković <http://www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/64/215pdf>
8. Hall, Stuart (2005), „Who needs ‘identity’?“ U: Hall, Stuart and Paul Du Gay (eds). *Questions of Cultural Identity*. London: SAGE Publications
9. Konerton, Pol (2002), *Kako društva pamte*, Samizdat B92, Beograd
10. Kuljić, Todor (2006), *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Čigoja štampa, Beograd
11. Kodrić, Sanjin (2012), *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo

12. Latur, Bruno (2010), *Nikad nismo bili moderni*. Novi Sad: Mediteran Publishing.
13. Lovrenović, Ivan, Miljenko Jergović (2010), *Bosna i Hercegovina: budućnost nezavršenog rata*. Novi Liber, Zagreb
14. Malcolm, Noel (1995), *Povijest Bosne – kratki pregled*, Zagreb: Novi Liber, Dani.
15. Malauf, Amin (2003), *Ubilački identiteti*, Paideia, Beograd
16. Petković, Nikola (2010), *Identitet i granica*, Jesenski i Turk, Zagreb
17. Rizvić, Mushin (1994), „Novele Alije Nametka ili Poetika podnošenja sudbine“, u *Panorama bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo
18. Riker, Pol (1993), *Vreme i priča*, Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci - Novi Sad
19. Riker, Pol (2004), *Sopstvo kao drugi*, Jasen, Beograd
20. Simmel, Georg (2001), „Ekskurs o strancu“, u *Kontrapunkti kulture*, preveo Kiril Miladinov, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
21. Said, Edvard (2000/2001), „Kultura i imperijalizam: Uvod“, u *Izraz* br. 10/11
22. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet - Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*. Lijepa riječ - BZK Preporod, Tuzla
23. Todorova, Marija (1999), *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd
24. Vahtel, Endru (2001), *Stvaranje nacije razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji*, Stubovi kulture, Beograd

PROJECTIVE IDENTITIES AND IDENTITY OF RESISTANCE IN THE STORIES OF ALIJA NAMETAK

Summary

The frequent cultural-historical changes caused by various socio-political arrangements had a significant impact on the Bosnian and Herzegovinian Muslim, a group which Alija Nametak belonged to and was its favorite narrator. The process of the modernization and Western influence led to a destabilization crisis of the Bosniak identity as ethnic agglomerate throughout forming a new state followed by different processes of the adaptations and consolidations. The stories of Alija Nametak advocated preservation of the identity core is in danger of collapse under the influence of the different decadent and emancipatory tensions. In such circumstances, Nameth's loyalty to tradition is one of the basic elements in preserving the identity of the group, but also of the overall social cohesion and stability. The aim of this paper is to show, in the example of the stories "Izvan granica" (Outside the Box) and "Napršče" (Premature baby), how, by Nametak's view, Bosniaks as a people are represented in the eyes of others as well as models that have influenced the creation of important determinants of self-identification of Bosniaks within different social-political systems in which they existed, all in the context of understanding Nametak's narratives on the strings of opposing projective identities and identity of resistance.

Keywords: projective identity, resistance identity, identity, tradition, orientalism, modernization

Adresa autora

Authors' address

Fatima Bećarević

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

fatima-becarevic@hotmail.com

UDK 821.163.4(497.6).09-34 Andrić I.

Pregledni rad

Review paper

Naida Mujkić

LICA ZLOSTAVLJANJA: O PREGOVARAJUĆIM IDENTITETIMA U ADAPTACIJAMA ANDRIĆEVE PRIPOVIJETKE ZLOSTAVLJANJE

Andrićeva pripovijetka *Zlostavljanje* do sada je doživjela tri televizijske adaptacije, te se čini zanimljivim ispitati unutrašnje koncepcije televizijskih i filmskih strategija koje kroz traumatiziranu individualnu svijest emaniraju pregovarajuće identitete, odnosno (i) kroz fenomen traume progovaraju o izborima koji vode do nemogućnosti razumijevanja i efekta destrukcije.

Ključne riječi: zlostavljanje, film, televizija, identitet.

U povjesti kulture od svih vrsta umjetnosti film je nastao najkasnije, tek krajem devetnaestoga stoljeća. Prema nekim teoretičarima filmska kultura je u posljednjih pedeset godina svojim izvanrednim ostvarenjima dostigla stepen najznačajnije oblasti umjetnosti. Vrste umjetnosti nemoguće je upoređivati, prije svega, zbog različitosti umjetničkog izraza, što nas ipak ne sprječava konstatovati činjenicu da film doista uživa nenadmašnu popularnost među masama. Čini se da film, kao i televizija, pruža čovjeku ono što je nekada činio mit, a to su privid smisla i iluzija kontrole. Gledatelji nemaju kontrolu nad slikom koju vide, nego je pasivno primaju, odnosno film kontrolira proizvođač, a ne gledatelj sadržaja. Isijavanje specijalnih efekata odvija se tako velikom brzinom da je svaka reakcija na njih isključena ili izlišna. Film se često koristi u propagandne svrhe, kao i televizija, i najčešće sa ciljem da promoviše ideologije. U knjizi *Četiri razloga za eliminaciju televizije* Jerry Mander govori o

tome kako se koristi ovaj medij u svrhu prodaje, ali i mnogo više, o utjecaju koji televizija ima na ljudski mozak i tijelo (Mander 1978). Gledanje televizije, kaže Mander, nije aktivan nego pasivan proces, odnosno i mozak i tijelo posmatrača ne daju reakcije niti mogu reagovati, zatrpavajući um mislima i slikama nekog drugog. Dakle, televizija i film danas naizgled čovjeku nude odgovore na cijeli niz životnih pitanja, kao što je to nekada činio mit ili knjiga. No, filmska industrija uglavnom ne želi da ljudi sami traže odgovore, nego nudi gotove odgovore, a što je posebno dominantno u blockbusterima ili mainstream produkciji kojima najčešće i jeste svrha nametati potrošačko društvo.

Filmu pripada važna uloga (kao što je nekada pripadala književnosti) u konstruiranju identiteta gledatelja. Potičući identifikaciju sa likovima, film definitivno utiče na (re)konfiguriranje identiteta. Da li film onda reprezentira gotove identitete ili ih intencionalno proizvodi? Nerijetko film potiče identifikaciju s potencijalnom grupom sugerirajući ko ili šta bismo mogli biti. U tom smislu za razumijevanje fenomena prikladnim nam se čini termin **pregovarajući identiteti**, koji nastaje od sociološkog termina „pregovaranje identiteta“, a označava procese u kojima (i tokom gledanja filma) osoba pregovara sa društvenom zajednicom o značenju svoga identiteta. U tom pogledu prikazat će se konstrukcija identiteta subjekta u tekstu i na televizijskom ekranu, odnosno kako i na koji način je predstavljen identitet žene u Andrićevoj pripovijeci „*Zlostavljanje*“, a zatim u dvama adaptacijama, i šta ili koga žena predstavlja, sebe, zajednicu iz koje dolazi ili autora? U obje adaptacije konstrukcijska određenja identiteta fokalizatora i likova usmjerena su ka aktualizaciji tranzicije tj. obuhvćene su postsocijalističkim artikulacijama, koje se publici predstavljaju kao hibridi lokalnog s poopcenim mjestima tradicije, koja će se u takvom kodu prepoznati. Pregovarajući identiteti najbliži su onome što Max Weber označava kao situacione identitete koji se formiraju u konkretnom društvenom okruženju, gdje od situacije zavisi ko je dominantan, a ko subordinaran. Fokus u obje adaptacije jest na porodičnoj traumi s početka dvadesetog stoljeća i njezin nastavak poveziv sa posljedično-uzročnom stvarnosti.

Poznato je da je kinematografija bivše Jugoslavije od svojih začetaka rado posuđivala od književnosti, gdje neke adaptacije nastoje *vjerno* odraziti duh književnog djela, dok se u nekima u uvodnoj špici daju tek napomene tipa „po motivima iz djela...“, pri čemu se ime autora često i ne spominje. Kada se pristupa adaptacijama književnih tekstova prije svega je važno razmoriti razlike između dva medija, ali i poveznice, što je u slučaju filma i književnog djela – narativnost. Kako prepoznae i Krešimir Mikić filmska slika uvijek će prikazati nešto konkretno, dok

slike koje nastaju čitanjem knjige često nastaju nakon što je djelo pročitano. Adaptacije su nerijetko na meti kritike zbog toga što publika biva 'iznevjerena' načinom na koji film prikazuje događaje u književnom djelu, i često su opisane kao „loše verzije književnih djela“. Ali, svaka adaptacija predstavlja isključivo i samo režiserov subjektivni doživljaj književnog djela, odnosno „pogrešno je mišljenje da adaptacija nije stvaralački postupak, da je to nešto manje vrijedno. Adaptirati priču, roman ili dramu za film nije nimalo jednostavan posao, jer određeni sadržaj već oformljen romansijerskim ili dramskim postupkom treba sada ispričati filmskim jezikom“¹. Internet stranica imdb (Internet Movie Data Base) broji 29 televizijskih ekranizacija prema djelu Ive Andrića (tv filmova i serija), od čega su dvije kratke (short) televizijske ekranizacije romana „Na Drini ćuprija“ i jedna romana „Gospođica“, dok se u preostalim ekranizacijama uglavnom radi o pripovjetkama. Dakle, iako je Ivo Andrić naš jedini nobelovac, filmske ekranizacije njegovih djela nisu punile kino sale, štaviše, nijedan njegov tekst nije doživio filmsku adaptaciju. Znači li to da su Andrićevi tekstovi suviše kompleksni da bi poslužili kao predložak za filmsku priču? Da nisu sugerisali bi navodi nekih medija prema kojima je Ivo Andrić odbio holivudsku ekranizaciju romana „Gospođica“, kao i niz drugih adaptacija svojih novela i romana². No, za pripovjetku *Zlostavljanje* televizija (pa i ukupna javnost) je pokazala velik interes, budući da je ova pripovjetka svoju televizijsku adaptaciju doživjela čak tri puta: 1970. godine u režiji Joakima Marušića, 1992. godine u režiji i adaptaciji Petra Zeca i 2012. godine u režiji Petra Stanojlovića. TV drame su prikazivane u okviru kulturno-zabavnog programa Radio televizije Srbije. Osim toga do danas je pripovijetka *Zlostavljanje* nekoliko puta doživjela svoju radijsku, kao i pozorišnu izvedbu, ali i bezbroj prikaza i osvrta na različitim internet platformama koje govore o muško-ženskim odnosima. Razloge, prije svega, možemo tražiti u aktuelnosti teme bračnih odnosa, mentalnog zlostavljanja u braku kojemu se još uvijek pridaje puno manje pažnje u odnosu na fizičko zlostavljanje, zatim neravnopravnog položaja žene ili razbijanja iluzije o prošlosti ispunjenoj dobrim i harmoničnim brakovima, a što može biti jedan od načina na koji čovjek izražava

¹ Opširnije pogledati u tekstu Krešimira Mikića „Film i druge umjetnosti“, dostupno na http://www.hfs.hr/nakladnistvo_zapis_detail.aspx?sif_clanci=1875#.WiA0R0riayJ

² U tekstu „Kako je Andrić odbio holivud“, što ga je, ne referirajući se na jasne izvore, objavio magazin Blic, navodi se odlomak pisma Ive Andrić koje je on uputio Anti Zemljaru 1955. godine, a u kome kaže da „nije do njega krivica što ipak ne mogu da dam svoj pristanak za izradu filma po mojoj pripovesti ‘Aska i vuk’. Stvar je načelne prirode. Uvek sam smatrao da ne treba od novele (naravno, samo moje novele) praviti film i da to nije dobro ni za novelu ni za film. Malo iskustvo koje sam imao u tom pogledu samo me je utvrdilo u shvatanju da ne treba da se sa svojim pripovetkama pojavljujem na dva plana, jednom književnom i drugom filmskom“ (Blic, 2015)

nezadovoljstvo spram različitih aspekata društvene zbilje u kojoj se živ(i)jelo. Brak Anice i Andrije nije temeljen na ljubavi, nego podrazumijeva hijerarhiju u kojoj muž kontrolira sve resurse porodične zajednice: „Ona je vodila ovu veliku kuću u potpunom sporazumu sa mužem, koji je znao sve što treba jednom domaćinstvu...” (Andrić 2011: 113) Ljubav je u ovoj pripovijeci rentabilna investicija, u kojoj svaka od strana slijedi svoj interes – ugovor između dvoje pojedinaca. Odnos između Anice i Andrije neuspio je, prije svega zato što se konstrukcija Ljubavi i Života gradi sa gledišta Jednoga, a ne sa gledišta Dvoga. U knjizi *Pohvala ljubavi* Alain Badiou kaže kako je ljubav danas ugrožena, da se danas, sa jedne tačke gledišta ljubav označava kao „prostor pripremljenog zajedništva koji će se nastaviti u blagosti konzumacije i sa druge strane u sporazumnim i prijatnim seksualnim odnosima, punim uživanja, istovremeno ekonomišući sa strašću“ (Badiou 2012: 17). U pripovijeci *Zlostavljanje* iskustva intimnosti nema. Žena figurira kao pratiteljica događaja u stvarnosti koju u potpunosti organizuje muškarac. Kako Anica odbija poslušnost tako biva naprasno isključena iz toka društvenih zbivanja, ali ona uprkos tome ne odustje od vlastitog izbora da živi „**životom** usamljenih, **odbačenih** žena“ (Andrić 2011: 111).

Prema Farringtonu zlostavljanje je ponavljajuće tjelesno ili psihičko ugnjetavanje slabije osobe koje provodi pojedinac ili skupina ljudi koji su jači od nje (Farrington 1993). Zlostavljanje je ponavljajuće, usmjereno je na istu osobu, s namjerom da se slabija osoba povrijedi: „**Kako koji dan**, njoj su ti razgovori sve neprijatniji i sve teži. Ni sama sebi neće da prizna koliko je muče i zamaraju“ (Andrić 2011: 121). Oblici zlostavljanja mogu biti: fizički, verbalni, psihološki i socijalni. U ovoj pripovijeci riječ je o jednoj vrsti mentalnog zlostavljanja, u kojem Andrija kontinuirano i narcisoidno upućuje na svoja uvjerenja o životu i svijetu, samopolemizirajući o njemu i drugima u njemu: „Žena sve potvrđuje lakim pokretima glave i ćutke, i gleda ga pravo u lice, ne u oči nego u lice, svojim hladnim modrim očima, koje on i ne vidi, nego i dalje priča o svojim poslovnim vezama i uspjesima, o svom nevidljivom ali velikom uticaju u trgovačkom svetu, o svojim doživljajima, planovima i smelim naerama.

Pri tom, on potpuno zaboravlja na nju, i ne želi i ne očekuje od nje ništa drugo do to nemo i pasivno učešće, njeno živo prisustvo“ (Andrić 2011: 121). Jedna od osnovnih karakteristika zlostavljača jest i razvijanje pozitivnog mišljenja o sebi: „Pamtilo bi se i pričalo kad je Andrija Zereković uzeo državno kormilo u svoje ruke“. Prema Frommu autoritarni karakter se osjeća snažnim kad se može potčiniti i postati dijelom preuveličanog i obogotvorenog autoriteta, i kad istovremeno može preuveličati sebe, uključujući i one koji su potčinjeni njegovom autoritetu, odnosno

„bivajući dijelom ‘velikoga’ on postaje velik - da je sam bez drugih pretvoro bi se u ništa“ (Fromm 112: 1989).

Žrtva zlostavljanja je plašljiva i nesigurna, reagira povlačenjem, nema prijatelja: „takve devojke postaju bezlična, nesavremena stvorenja, neotporna prema tuđim egoizmima, virtuozi nesebičnosti, uvek spremne na svaku žrtvu i uvek mučene osećanjem da nisu dovoljno dale ni učinile. Pošto su ugušile u sebi, u samom začetku, prirodnu ženinu težnju za ličnom srećom, one se žrtvuju za svakoga i svako može da ih iskorišćuje, ali nikome nisu dovoljne“ (Andrić 2011: 113). Anica je zarobljena u prostor vječne ženske (ne)sreće ispunjavanja očekivanja drugih, a koji je determiniran kolektivnim nacrtima o sreći i dužnostima što su nametnute ženama: „još kao devojka ona je slušala od udatih žena i drugarica da ima nevaljalih i nastranih muškaraca koji imaju bolesne prohteve i koji traže od žena nedostojne i neprirodne stvari“ (Andrić 2011: 116). Tako se žene od početka pojavljuju kao one koje trpe koliko i djeluju. Anica guta sve u sebe, ali mi ju ne doživljavamo preko njene introspekcije, već kroz pripovjedačev govor, koji ocrtava polove njene psihotraume. Ono što prati Anicu jeste panika kao prezent dana i noći, „ali već oko podne počinje **strah** od noći i onoga što ona može da donese. ... U noćnim satima ženi se razbije san. (...) **Nisu bili laki ti noćni časovi u kojima je žena ležala budna**, ne znajući stoga često ni sama pravo da li je to stoga što ne može da zaspri ili što hoće da bdi“ (Andrić 2011: 125-126)“

Strategije zaustavljanja zlostavljanja mogu podrazumijevati penalizaciju tj. djelotvorne posljedice za zlostavljača ili stvaranje suportivnog konteksta u kojemu se zlostavljačko ponašanje ne toleriše. U ovoj pripovijeci to dakako izostaje. Priča i počinje jednom prostom rečenicom „**svi su se izjasnili protiv Anice**“, koja bi se mogla shvatiti kao zaključak o pasivnom prihvataju ili odbijanju ideja i osjećanja koja se ranije nisu ni na koji način ispitala (akcenat je na ovome Svi). No čini se da je namjera pripovjedača upravo u tome da se na ovaj način ukaže na potrebu odbacivanja sopstvenih neosvještenih predrasuda. Upotreba neodređene zamjenice „svi“ indirektno upućuje na okruženje kao pasivne zlostavljače, ali i sugeriše kolektivni (patrijarhalni) identitet. Postojanje kolektivnog „svi“ koje djeluje horski fiksira prirodu kolektivnog identiteta, to jest jedne zajednice, ali i svijesti o sebi: „**Duhovni sud je samo potvrdio opšte mišljenje**. Brak između Andrije Zerekovića i njegove žene Anice, rođene Marković, razveden je **na štetu** pomenute **Anice**“ (Andrić 2011: 111). Da se radi o identitetskoj mizoginiji, koja se očituje u prijetnji jednom osobitom ženskom „ja“ spram kojeg stoji neodređeno „svi“, upravo je rezimirano u pitanju bez odgovora „niko nije mogao da razume zašto“ je žena napustila muža. Netolerancija se, kako navodi Umerto Ecco u eseju *Definicije netolerancije* (Ecco 1998: 20),

obistinjuje izvan svake doktrine i u tom smislu onda ima biološke korijene, odnosno (prirodno) ne volimo one koji se razlikuju od nas. Patrolinearna tradicija prema različitom zauzima poziciju, čak neprijateljski stav.

Odmah valja kazati da su vidljive razlike između tri adaptacije Andrićeve pripovijetke *Zlostavljanje*, odnosno fabulativni tok prilagođen je jeziku televizijske drame. Prije svega, u info napomeni uz adaptaciju iz 1970. godine, na imdb stranici se kaže da drama Ive Andrića retrospektivno govori priču žene koja je napustila svog bogatog i uvaženog muža zbog njegovog rastućeg šizofernog ponašanja, poznatog samo njoj, dok se uz adaptaciju iz 1992. godine navodi da govori o braku mlade žene koji se zbog muževljeve nasilne prirode, iako je on ugledni član društva, pretvara u pakao. Radnja tv drame iz 1992. godine započinje tako što glavna akterka čisti pod, vidimo samo ruke, krpu i sapun, gdje se metonimijski preko ovih rekvizita prikazuje život žene čija priča predstoji. Sam početak prati akatist, čime se lik Anice dovodi u vezu sa dnevnim molitvom pojedinca, grešnika, što se u originalu pripovijetke niti na jednom mjestu spominje. Drama je ispričana u prvom licu, tako što Anica otpliće klupko svoje priče: „Svi su se izjasnili protiv mene“, kaže ona. Zatim u narednoj sceni također u prvom licu progovara Andrija: „Da nije bilo mene, Anica bi doveka vodila kuću svome ocu“. Njihove priče o zajedničkom životu zapravo su koncipirane u nekom obliku sokratovskog dijaloga, gdje svaki lik zastupa svoju istinu, da bi se kako drama odmiče radnja usmjerila na Andrijin monolog, dok glas Anice zamire. Reditelj pokušava u Andrijinim monolozima, u kojima on, sam sa sobom, raspravlja o važnim temama (društvu, državi, Bogu, itd.) razpresti tezu o propasti njegovog braka sa Anicom.

Zlostavljanje (1992)

U monodrami Petra Stanojlovića lik Anice je djelujući, ostvaren u njenoj izravnoj ispovijesti. Gledatelji Anicu doživljavaju preko njenih misli i govora, koje ona kazuje u nekoj groznici i zanosu čime će ostvariti jedan od zahtjeva što ga pred sebe postavlja medij televizije, a to je da ona djeluje uvjerljivo, odnosno da ono što se kazuje priliči istini. Žena ustaje iz kreveta, a zatim čujemo njen unutarnji glas: "Svi će se izjasniti protiv tebe Anice...", čime se radnja ne kazuje retrospektivno, nego se razmatra neko buduće stanje, da bi u jednom momentu nastavila govoriti u sadašnjosti. S druge strane, čini se da se u ovoj monodrami, prije svega, insistira na pojmu ženske podvojenosti. Kako primjećuje i Laura Kipins danas su (kad je o zapadnom društvu riječ) barijere između spolova srušene, preovladajuće paradigme patrijarhata su u raspadu, a žene mogu biti sve neovisnije o muškarcima. No, cijelo vrijeme žene se spotiču o tragove određene podvojenosti unutar njih samih, te se čini kako je „mentalitet potčinjenosti dugo nadživio propast kolonijalizma“ (Kipins 2009: 12). Anica govori s pozicije kraja svoga bračnog života, iz bračne postelje, ali radnja je koncentrirana u posljednjih nekoliko sati u kojima će ona odlučiti da napusti muža.

Zlostavljanje (2012)

U pripovijeci *Zlostavljanje* pripovjedač se javlja u trećem licu i retrospektivno pripovijeda o životu i braku Anice Marković koja je (naizgled bez vidnog razloga, koji je jedino poznat pripovjedaču) napustila muža, trgovca Andriju Zerekovića. Obje spomenute adaptacije odstupaju od ovakvog oblika naracije. U obje mi čujemo glas Anice, što u pripovijeci nije slučaj. Naime, pripovijetku karakterizira potpuno odsustvo ženskog glasa. Anica će progovoriti samo u jednom dijalogu: „Neprijatno mi“ – kaže ona i to je sve, što je vjerovatno namjera pripovjedača – nemušost je

oblik/modus narativnog identiteta u pripovijeci. Anica postaje nijemi svjedok zlostavljanja koje se sprovodi nad ženom i ženskim, koje se događa ispod „tuđeg krova“, najprije očevog potom muževljevog: „Nije redak slučaj u našim malograđanskim porodicama, gde je otac udovac sa mnogo dece i malo prihoda, da se najstarija sestra, uzevši na sebe ulogu majke, potpuno žrtvuje, ostane u kući kao njen dobar duh i ‘sahrani se’ u temelje porodice“. Žena ‘prirodno’ preuzima svoju ulogu i svojevoljno se odriče prava na slobodu i izbor, zato što u ovoj situaciji odricanje od ličnog života označava inicijaciju u društvenu zajednicu. Na ovaj način naturalizira se ideološki narativ o mehanizmima vladanja koji idejama o skrbištvu jačaju svoje spostvene pozicije: „*sad je on o ženi mogao da govori pred ljudima slobodno, otvoreno i sa ponosom umesto sa stidom i snebivanjem.*“ (Andrić 2011: 117). Dakle, da bi ušao u svijet muškaraca, svijet jakih, muškarcu je neophodna žena (supruga) koja postaje ono što ga veže za zajednicu, dokaz njegovog zasluženog mjesta unutar patrijarhalnog simboličkog poretka. No, kada se psihološki intonirana pripovijetka sažme u televizijsku adaptaciju od 60 ili 45 minuta sigurno je da se dosta toga od književnog originala mora izmijeniti/iznevjeriti. Andrićeva novela problematizira jednu od najvažnijih institucija u povijesti, instituciju braka, potom dominaciju patrijarhalnog kulturnog koda koji je prisutan, ne samo na ovim prostorima, nego širom svijeta. Obje adaptacije prikazuju dominaciju muškog subjekta i način na koji on kontrolira život (potčinjene) žene, a kroz vizualne znakove u kojima se predočava kako likovi izražavaju svoje emocije. Televizija i film upravo koriste vizualne prednosti kako bi se oblikovali likovi koji će se bolje povezati, kako međusobno, tako i sa publikom. Interpretirati ekranizaciju/adaptaciju podrazumijeva transfer na kulturološko i socijalno okruženje koje je utjecalo na njenu produkciju i okolnosti u kojima je redatelj radio, a što će na neki način nužno udaljiti adaptaciju od izvornika. Adaptacija nije ništa drugo do podvlačenje određenih citata u intermedijalnom povezivanju književnosti i filma. U knjizi *Novels into Films* George Bluestone kaže kako „zapažamo da se jezički znakovi moraju prenijeti u slike, osjećanja i koncepte kroz proces razmišljanja. Gdje se pokretna slika pojavljuje direktno kroz percepciju, jezik mora biti filtriran kroz ekran konceptualne sumnje. A konceptualni proces iako je povezan i često crpi svoj smisao u tački odlaska iz percepcije, predstavlja drugačiji način iskustva, drugačiji način opisivanja univerzuma“ (Bluestone 1961: 20). Odnos filma ili TV drame i književnog djela je kompleksan i u procesu „pretvaranja“ književnog djela u film ili u TV dramu promjene su neizbježne, i često će stoga promjena strukture djela rezultirati i promjenom duha djela. Film i književnost su dva različita medija koja impliciraju

različite tačke gledišta i zahtijevaju određene vještine kako bi se njihove intermedijalne stvaralačke konekcije dekodirale i razumjele. Svakako da je ovim adaptacijama Andrićeva pripovijetka dobila drugačija značenja i nove vrijednosti. Identitet shvaćen kao niz predstava koje neko stvara o sebi nastaje u interakciji sa drugima u određenim situacijama. Značenja identiteta u odnosima između likova u ove dvije adaptacije ne uspostavljaju se kroz dijalog, pitanjima kao što su „Ko sam ja i ko si ti?“, nego su ona sadržana u vlastitim odrazima likova koji sačinjavaju relevantne crte njegovog/ njenog kulturnog registra. Situacijski identiteti se mijenjaju od situacije do situacije, i ukoliko uzmemo u obzir dvadesetogodišnju razliku između ove dvije adaptacije, ali to da situacijski identiteti uječu na način na koji osoba sebe percipira, negativno ili pozitivno, onda su nam načini na koji je, filmskim jezikom, ispričana pripovijetka „*Zlostavljanje*“ prihvatljivi i razumljivi, a prije svega zato što prijetnja kulturnom identitetu može biti shvaćena kao prijetnja na ličnom nivou. No, ipak se čini da lik Anice u obje adaptacije supostoji između dva pola: datog identiteta i žuđenog (a što je naročito uočljivo u najnovijoj adaptaciji). Žuđeni identitet „oslobođene“ žene mnogo je važniji u pristupu pregovaranju identiteta, nego što je to stvarni identitet.

Uloga identiteta fundamentalna je u razumijevanju adaptacije obje pripovijetke, budući da nastaje u kontekstu različitih očekivanja, dakle, režisera, glumaca i na koncu publike, a pod utjecajem situacijskih i kulturnih varijabli.

LITERATURA:

1. Lukić, Vladeta, Boško Tokin (1953), *Filmski leksikon*, Bratsvo-Jedinstvo, Novi Sad.
2. Bluestone, George (1961), *Novels into Films*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
3. Ricoeur, Paul (2004), *Sopstvo kao drugi*, Jasen, Beograd.
4. Kipins, Laura (2009), *Ženska psiha*, Algoritam, Zagreb.
5. Badiou, Alan (2011), *Pohvala ljubavi*, Meandarmedia, Zagreb.
6. Mander, Jerry (1978) *Four Arguments for Eliminating Television*, Harper Collins, NYC.
7. Fromm, Erich (1989), *Autoritet i porodica*, Naprijed - Nolit, Zagreb-Beograd.
8. Ecco, Umberto (1998), *Definicije netolerancije*, u *Lica*, časopis za kulturu, Sarajevo.

IZVOR:

1. Andrić, Ivo (2001), *Zlostavljanje*, u *Most na Žepi*, Beograd, 2001.

LITERATURA

1. https://www.youtube.com/watch?v=_cQlu8cQKE4
2. <https://www.youtube.com/watch?v=zBiYlGuYuMA>
3. <http://www.blic.rs/kultura/vesti/kako-je-andric-odbio-holivud/06zxrc7>
4. <http://www.journals.uchicago.edu/doi/abs/10.1086/449217>
5. http://www.hfs.hr/nakladnistvo_zapis_detail.aspx?sif_clanci=1875#.WiA0R0-riayJ

FACE OF ABUSE: ON NEGOTIATING IDENTITIES IN ADAPTATIONS ANDRIC'S STORIES *ABUSE*

Summary

Andrić's novel "Abuse" so far has experienced three television adaptations, and it seems interesting to examine the internal conceptions of television and film strategies that through the traumatized individual consciousness emanate the negotiating identities.

Keywords: abuse, film, television, identity.

Adresa autora

Authors' address

Naida Mujkić

Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici

naida.mujkic@yahoo.com

UDK 81'373.2(497.6)

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Indira Šabić

PREZIMENA MILITARNOGA PORIJEKLA U BOSNI I HERCEGOVINI

U radu su analizirani oblici prezimena militarnoga porijekla u Bosni i Hercegovini. Građa koja je poslužila kao izvor za analizu prezimena u ovome radu ekscerpirana je iz naučnih studija i rječnika bosanskohercegovačkih prezimena, i telefonskih imenika sa prostora Bosne i Hercegovine koji su nastajali u periodu od 1960. do 2007. godine. U tvorbenoj analizi bh. militarnih prezimena je moguće utvrditi dva postupka: a) izravno imenovanje u odnosu na realije iz militarne domene bez tvorbenoga čina i b) posredno imenovanje (po pretku) tvorbenim činom. S obzirom na semantičke realije koje su služile kao motivi u procesu imenovanja, utvrđeni su sljedeći tipovi prezimena militarnoga porijekla: prezimena po vojnoj službi, prezimena po oružju u vojnim redovima, prezimena po zatečenome stanju (paćenička, mučenička ili stradalna prezimena i prezimena po somatskome nedostatku) i prezimena po raslojavanju porodice. Nositelji militarnih prezimena imenovani su s obzirom na zanimanje / vojnu službu, bez obzira na etničku i vjersku pripadnost.

Ključne riječi: antroponimija, akulturacija, militarizam, motiv imenovanja, militarno prezime

Si vis pacem, para bellum

Rat je realizirani oružani sukob između dviju ili više društveno organiziranih i vojnički opremljenih zajednica. S obzirom na globalizacijske promjene, industrijalizaciju, tehnologizaciju i društveni preustroj, kroz historiju su se mijenjali i različito interpretirali uzroci, modusi, razmjeri, ciljevi, percipiranja i projiciranja rata i ratovanja. Isprva, rat je interpretiran i prezentiran svrsishodnim, korisnim i etički prihvatljivim. Društveni preustroj postat će jedan od glavnih razloga izmjene takve interpretacije. Npr. iako su monoteističke religije u svojoj osnovi mirovne, isti religijski monoteizam dobija kroz manipulativne reinterpretacije karakteristike isključivosti, nesnošljivosti i bojovnosti, što postaje nezaustavljivim povodom za rat i ratovanje. S vremenom se definiraju sintagme pravedni rat (lat. *bellum iustum*), sveti rat i džihad, iako su učestala mišljenja da je spajanje riječi sveti i rat, samo po sebi jako svetogrđe i nemoralan čin. Ti su ratovi inspirirani prozelitizmom i nasilnim širenjem religije. K tome, rat je postao osnovno sredstvo stjecanja materijalnih dobara, teritorijalnoga i religijskoga širenja, stjecanja moći, osiguravanja prosperiteta, na račun drugih država.

OSMANLIJSKI SISTEM I VOJNA ORGANIZACIJA U BOSNI

Turski historičar Mehmed Fuad Köprülü, pozivajući se na rane osmansko-turske hronike, ističe da Osmanlije potječu iz područja centralne Azije, iz nomadskoga plemena Kayi Turaka, kao ogranak Turaka Oghuza, koji su pod pritiskom mongolskih najezda migrirali u Anadoliju tokom treće decenije XIII stoljeća. Kao naveske obliku *Osmanlije*, Köprülü interpretira pridjevke *osmanlijski* u političkome, a *turski* u etničkome značenju. Isprva mala grupa nomadskih i polunomadskih Turaka vremenom je pored muslimanskoga življa u strukturu svoj države infiltrirala i značajan broj nemuslimana: kršćana s Balkana i dijelova srednje Europe. Osnivačkom i osvajačkom energijom u neprekidnom ratničkom pohodu uspjeli su izgraditi jednu od najvećih i najdugotrajnijih imperija u historiji narodā.

Osmanlije su srazmjerno lahko osvajale Balkan zahvaljujući dvjema okolnostima: osvajačkom nagonu u ekspanziji i zatečenoj feudalnoj destruktiji koja je uzrokovala slabost osmanskih protivnika. Uspostava osmanlijskoga sistema u Bosni počela je postepeno od dvadesetih godina XV stoljeća. Izuzev militarne – vojne i agrarne – timarske domene, Osmanlije nisu oktroirali druge segmente života. U vojku su

isključivali zarobljenike i plaćenike, mladi naraštaj regrutiran kroz sistem devširme, jednako muslimane i nemuslimane. Uživaoci timara (zemljišnoga posjeda) imali su dvojaku obavezu: ličnog vršenja vojne službe i mobiliziranja izvjesnog broja vojnika (broj je ovisio o površini posjeda i visini dohotka koji je posjed donosio).

Infiltriranje kršćana u osmanlijsku vojsku bila je prelazna metoda Osmanlija sračunata na to da se vlast u novoosvojenim zemljama Balkana brže i sistemski uspostavi i ukorijeni. Osvajanjem terena angažovali su i kršćane za razne vojne službe. Dvije najpoznatije kršćanske vojne organizacije bile su vojnici i martolozi, koji su za naknadu dobijali posjede u okviru timarskoga sistema, potpuno ili djelomično oslobođenu od poreza. S druge strane, npr. vojnički red delija uglavnom je regrutiran od Bošnjaka, te katolika i pravoslavaca koji su prihvatili islam. (usp. Imamović 1997: 130–138)

Militaristički ustroj Osmanskoga carstva koncipiran je načelom: *omnis spes in ferro* (sva nada je u maču), tako da je ratovanje bilo centralna grana gospodarstva. Taj je ustroj bio društveno funkcionalan dok se Carstvo teritorijalno širilo. Nakon toga uslijedili su, što je trajalo više od 200 godina, neuspješni pokušaju reformi s ciljem transformacije u mirnodopski model organizacije društva. U oba slučaja – ofanziva ili defanziva, gubici na ratištima su bivali rastući, a socijalna politika zbrinjavanja žrtava od XVIII stoljeća praktično nepostojeća.

BOSANSKA PREZIMENA OSMANLIJSKOGA PERIODA

Prezimenska pojavnost produkt je feudalnoga društveno-ekonomskog poretka, u kojemu je obitelj nastupila s izvjesnim diferencijalom, s jedne strane, unutar staleža nadređenih ili povlaštenih, s druge strane, unutar staleža podređenih ili inferiornih. Privilegija prvoga staleža očitovala se i u posjedovanju prezimenske jedinice u imenskoj formuli zbog prezentiranja ugleda i položaja te procesuiranju nasljednih prava i prenošenju stečenih povlastica na potomstvo. Zbog toga se kod vlastele prezimena javljaju već u XIII stoljeću, ali su ta prezimena više imala funkciju pridjevka. Takvi i slični pridjevci bili su međufaza, odnosno prijelazni element ili začetak budućim prezimenima. Važan poticaj nastanku i ustaljivanju prezimena u Europi bila je odluka Tridentskoga koncila (1545-1563) koja se odnosila na obavezu vođenja matičnih knjiga. Dakle, do XVI stoljeća u Bosni i Hercegovini patronimska prezimena nose uglavnom velikaši, a tek od odluke Tridentskoga koncila o obaveznom vođenju matica krštenih i vjenčanih, te Rimskim obrednikom (1614)

kojim se propisuje i vođenje matica umrlih, u jednom dugotrajnom procesu prezimena dobivaju i ostali slojevi društva. Prezimana jednom zapisana u župne matice postajala su stalna, nepromjenjiva i nasljedna.

Dakle, iako neka bh. prezimana datiraju već od XIII stoljeća, značajniji je broj prezimena nastao u XVI stoljeću kada Vatikan uvodi obavezu vođenja matičnih knjiga što je prema kauzalnosti značilo postupno ustaljivanje prezimena. *De facto* je moguće govoriti o postupcima poprezimenjavanja u srednjovjekovnoj Bosni, međutim, s njezinim padom pod upravu Osmanlijskoga carstva proces bh. poprezimenjavanja je počeo gubiti na intenzitetu iz više razloga:

1. kao odredbe Katoličke crkve, odredbe Tridentskoga koncila se nisu odnosile na muslimansko i na pravoslavno stanovništvo;
2. odredbe Tridentskoga koncila katolici su otežano provodili u nedostatku svećenstva, vjerske slobode ili zbog vjerskih preobraćanja;
3. u Osmanskome carstvu imensko-prezimenska formula se počela prakticirati za vrijeme vladavine Kemala Atatürka u XX stoljeću.

Matične knjige na prostoru današnje Bosne i Hercegovine katolici vode sistemski tek od početka XVIII stoljeća, ali da antroponimijska formula još nije dosegla ustaljenost i fosiliziranost među različitim popisima u kojima pri identifikaciji pojedinaca u imenskoj formuli nedostaje neka od sastavnica, specifična je i potvrda prezimena *Brezimenčić* u župama Livno i Žepče (usp. Nosić 2000: 141). Na općem planu prezimena su se na terenu današnje Bosne i Hercegovine počela sistemski zapisivati tek pred kraj osmanske i definitivno prakticirati tokom austrougarske uprave. Prezimenā je među kršćanima, a vjerojatno i muslimanima bilo, ali ona nisu sistemski zapisivana jer se još u XVIII stoljeću uglavnom bilježila samo antroponimijska formula tipa *Alija, sin Mehmeda*. Čak je do polovine XIX stoljeća u raznim defterima ili sidžilima moguće susresti imensku formulu bez prezimena, također u formulaciji lično ime + ime očevo; npr. 1817. godine identificirani su: *Lucija, kći Jakova; Simo, sin Petra; Jovan, sin Antona; Stojan, sin Koste; Ilija, sin Antona, Osman-baša, sin Omerov; Ahmed, sin Abdullahov* (GHB, Sidžil 57, str. 1,2, 3, 145; GHB, Sidžil 58, str. 165, 166; Sidžil 44, str. 236; usp. Kasumović 2011: 224)

Islamski svijet prezimensku sastavnicu u antroponimijskoj formuli usvaja tek u vrijeme Kemala Atatürka, u XX stoljeću (mnogi, ustvari, tek uvođenjem obaveznih vjenčanja i umrlica. U vezi s proširivanjem antroponimijske formule na prezimensku sastavnicu, u bosanskohercegovačkoj povijesti da se utvrditi tri moguća datuma nastanka bosanskih prezimena:

- a. XIII stoljeće – doba kada se prezimena definiraju kao pridjevici, čija je uloga nasljednosti relativna;
- b. XVI stoljeće – doba uvođenja vjenčanja, krštenica, umrlica, poslije Tridentskoga koncila, kada je nasljedna uloga prezimena relevantna;
- c. XX stoljeće – doba osmanlijskoga usvajanja prezimenske sastavnice, odnosno, ozakonjenja imensko-prezimenske formule. (usp. Šabić 2017)

Dakle, između XII i XIX stoljeća bosanska prezimena su evoluirala od rijetke pojave do zakonskim aktom propisane obaveznosti. S tim u vezi, prezimenski metamorfozis u bosanskome kontekstu uglavnom se očituje slijedom od pojavnosti preko usvajanja do ustaljivanja prezimenske sastavnice u antroponimijskoj formuli, koju su prvo ponijeli nadređeni a zatim godinama poslije podređeni. Riječju, velikaši su prezime dobili prije seljaka, muškarci prije žena, područja s naglašenim kršćanskim utjecajem prije onih kojima su gospodarile Osmanlije (naročito u rubnim krajevima srednjovjekovne Bosne, i kasnije Bosne kao integrirane jedinice Osmanlijskoga carstva, primjerice u Bosanskoj krajini koja je crkveno pripadala Zagrebačkoj biskupiji ili u istočnoj Hercegovini koja je bila "naslonjena" na Dubrovačku republiku).

Padom srednjovjekovne Bosne pod osmansku vlast, nestalo je samostalne srednjovjekovne bosanske države i, s njom zajedno, svih pravno-političkih atributa koji su joj pripadali. Nova struktura političkoga poretka uspostavila je nove društvene i ekonomske odnose i unutar tih odnosa nova prava i obaveze (čiflučenje, timari, zijameti, porezi, dažbine).

Posebna novost s dalekosežnim posljedicama bila je nova vjera – islam, koja je poslužila kao osnovica za nastanak posebnog etničkog subjektiviteta. Prihvatanje islama dalo je vjernicima svojevrsnu markiranost, kao što je, uostalom, bio slučaj i s prihvatanjem kršćanstva u kršćanskim zemljama. Nova obilježja ogledala su se u raznim vidovima kulturnoga, javnog i privatnog života, u običajima, nošnji, književnosti i u osobnim imenima (Smailović 1977: 48; Purivatra 1970: 5). Bez obzira na motive i razloge zbog kojih su stanovnici počeli adoptirati novu vjeru i kulturu, bez obzira na vrijeme i način adoptacije, za ovo istraživanje relevantna je činjenica da se uz usvajanje nove vjere trebalo uzeti i novo lično ime kao formalni marker pripadnosti novoj religiji. Islamizirani svijet već je ustalio tradiciju da novi muslimani uzimaju imena iz jezika donosilaca islama (Arapa i Turaka). Takav je bio slučaj i na terenu srednjovjekovne Bosne.

PREZIMENA MILITARNOGA PORIJEKLA

Bosanski antroponimijski sistem imao je dvije glavne odlike: tvorbenu slivenost i semantičku prozirnost. Motivacija je bivala izrazito plodonosna, npr. ljudske osobine i svojstva, umne i fizičke sposobnosti i stanja, zanimanja, rodbinski odnosi, razna vjerovanja (s apotropejskim imenima koja su pokrivala više semantičkih realija), svijet u svoj fizičkoj pojavnosti (zemljopisni pojmovi i pojavnosti, biljke, životinje i njihovi dijelovi), apstraktni pojmovi duhovne nadgradnje i sl.

S obzirom da je obaveza uvođenja prezimenske sastavnice u antroponimijski obrazac, Bosnu zatekla u fazi njezinoga razvoja pod okriljem Osmanlijskoga carstva, mnoga bh. prezimena su formirana u XX stoljeću. S tim u vezi, mnogi su pojedinci dobivali prezimena tvorena od leksema turskoga porijekla bez obzira na etničku i vjersku pripadnost. Kako je taj period (novi vijek, vrijeme osmanskih širenja) imao glavnu karakteristiku rata i ratovanja, regrutacija i mobilizacija bile su učestala pojava. Porodica kao osnovna ćelija društva u takvim je okolnostima bila je narušena odvođenjem muških članova. A kako je proces oblikovanja prezimenske sastavnice uglavnom tekao preko antroponima, odnosno prema imenu živućega muškog člana porodice ili njegovoga pretka, po privremenom ili konačnom povratku iz rata, administracija je muškim članovima i njihovim porodicama, po obavezi, dodjeljivala prezimena. Za motiv u procesu imenovanja kod muslimana najčešće je služilo muslimansko ime. Kod manjega broja muslimana, te kod kršćana koji nisu imali ustaljena prezimena, motiv se tražio u trenutku imenovanja. S tim u vezi, često su razni segmenti ratovanja i ratne odlike imenovanoga ulazile u motivacionu sferu. Sudionici rada: vojnici, zarobljenici, emigranti dolazili su (ili su doneseni) u različitim stanjima i s različitim posljedicama: živi ili mrtvi, s vojnim priznanjima ili promaknućima, s različitim oblicima invaliditeta, odnosno sa somatskim nedostacima, socijalno dezintegrirani, slabe integrativnih potencijala i sl. Sve te, i druge slične semantičke realije služile su kao motivi u procesu oblikovanja prezimenske sastavnice, koja je pri tome dobijala odliku semantičke slivenosti i prozirnosti.

NOSITELJI MILITARNIH PREZIMENA

U periodu osmanske uprave i neposredno poslije njega, na bh. prostoru pojedinci su dobivali prezimena u kojima se na različite načine odrazilo vojno nazivlje, te prema statusu i zanimanju u vojnoj službi. Takva militarna prezimena mogla su biti tvorena

od idioglotskih ili aloglotskih elemenata, odnosno od leksema bosanskoga ili orijentalnoga porijekla bez obzira na etničku i vjersku pripadnost. Pogrešno je nositelje takvih prezimena poistovjećivati s turskim etničkim porijeklom ili ih isključivo dovoditi u vezu s muslimanskom vjeroispovjesti, iako su njihovi nositelji najčešće muslimani. Potvrde o militarnome prezimenovanju u narodnosnoj i vjerskoj različitosti je moguće evidentirati u naučnim istraživanjima, pa tako su Milan Nosić i Magdalena Vidinić u knjigama: *Bosansko-hercegovačka hrvatska prezimena I* (obrađen prvi izvještaj biskupa Pavla Dragičevića popisa katolika iz prve polovine XVIII stoljeća) i *Bosansko-hercegovačka hrvatska prezimena II* (obrađen izvještaj fra Marijana Bogdanovića iz druge polovine XVIII stoljeća) abecednim redom popisali katolike po župama i naseljima, sistematizirali prezimena hrvatskih starješina obitelji i evidentirali, pored ostalih, militarna prezimena orijentalnoga porijekla npr.: Tufek (Nosić 1998: 621), Delija (Nosić 1999: 117), Dizdar (Nosić 1999: 117), Azap (Nosić 1999: 108), Borozan (Nosić 1998: 178), Buzdoan (Nosić 2000: 142), Čomaga (Nosić 1998: 182), Čorda (Nosić 1998: 185), Garbin (Nosić 1998: 194), Džido (Nosić 1998: 291), Dizdarević (Nosić 1999: 117), Delić (Nosić 1999: 117), Džidić (Nosić 1998: 291), Ajduković (Nosić 2000: 137) itd. Rekorencije i korespondencije militarnih prezimena orijentalnoga porijekla zabilježene su i kod pravoslavnoga stanovništva u Bosni i Hercegovini, što je moguće potvrditi u knjizi *Prezimana Srba u Bosni* Đorđa Janjatovića npr.: Azap (Janjatović 1993: 22), Ajduk, Ajduković (Janjatović 1993: 23), Busdovan (Janjatović 1993: 61), Garabin (Janjatović 1993: 89), Čolak, Čolaković, Čolić, Čolović (Janjatović 1993: 389), Delija (Janjatović 1993: 107) itd.

TVORBA MILITARNIH PREZIMENA

Od trenutka kada prezime u službi lakše identifikacije postaje obligacionom sastavnicom imenske formule, dolazi do promjene njegova značenja. Dok je u pridjevačkoj fazi razvoja prezimenske sastavnice mačar nosio pridjevnik *Mačar* (u srednjem vijeku Deb. Not. 15, fol. 35-47, 20, XI, 1426) u obliku jednokratnoga prezimena srednjega vijeka, njegov sin je postajao *Mačar(ev)ić*. Dakle, bitno je razlikovati da li su prezimena nastajala izravnim ili posrednim imenovanjem (što je moguće otkriti tvorbenom analizom prezimena) kako bi semantika prezimena bila jasna, iako danas, u fazi obavezne prezimenske sastavnice u imenskoj formuli, onaj koji se preziva *Mačar* (Sarajevo, Goražde TIBHT 2007: 278, 814) nije mačar po zanimanju, niti je *Mačar(ev)ić* mačarev sin, nego daleki potomak.

U tvorbenoj analizi bh. militarna prezimena je moguće dvojako dijeliti - na sufiksalsna i asufiksalsna prezimena. Kod asufiksalsnih prezimena motivirajući je leksem jednak prezimenu, a isti može biti naziv zanimanja odnosno naziv vojne službe ili neka realija (predmet ili pojava) iz militarne domene. Takva prezimena nastajala su izravnim imenovanjem u odnosu na realije iz militarne domene, bez tvorbenoga čina tj. onimizacijom npr:

Čauš (Banja Luka TISRBiH 1970: 231; Novi Travnik, Mostar TIBHT 2007: 571, 672; Kasumović 2017: 57; Brčko TI076 1991: 46)
Delija (Sarajevo TIPTTS 1999: 164; Kasumović 2017: 65; Nosić 1999: 117)
Džeba (Sarajevo TISRBiH 1970: 58; TIPTTS 1999: 188)
Džebo (Sarajevo TIPTTS 1999: 188; Kasumović 2017: 70)
Dizdar (Sarajevo TISRBiH 1970: 54; TIPTTS 1999: 170; Prijedor TIBIHL 1991/1992: 390; Kasumović 2017: 66; Nosić 1999: 117)
Dahija (Hadžići TIPTTS 1999: 14)
Azap (Nosić 1999: 108)
Begler (Konjic Milićević 2005: 228; Kasumović 2017: 40)
Feriz (Bogodol, Blagaj Milićević 2005: 344; Kasumović 2017: 77)
Bostandžija (Sarajevo TIBHT 2007: 57, 496; Kasumović 2017: 46)
Solak (Podlugovi, Sarajevo, Ilidža, Ilijaš, Vogošća, Donji Vakuf TIBHT 2007: 408, 763; Kasumović 2017: 173)
Tufekčija (Sarajevo TIBHT 2007: 456)
Borozan (Sarajevo TIPTTS 1999: 105; Nosić 1998: 178; Kasumović 2017: 46)
Čaluk (Sarajevo TIPTTS 1999: 127)
Hajduk (Radešina i Seljani kod Konjica usp. Milićević 2005: 374; Sarajevo, Konjic, Mostar TIBHT 2007: 164, 587; Kasumović 2017: 88)
Ajduk (Ljubuški Milićević 2005: 201; Kasumović 2017: 32)
Sablja (Ripci i Draževu kod Prozora, Poklečani kod Posušja usp. Milićević 2005: 612; Kasumović 2017: 167)
Mačar (Glasinac usp. Milićević 2005: 473; Kasumović 2017: 128)
Batina (Popovo usp. Milićević 2005: 226; Kasumović 2017: 40)
Brkljač / Brkljača (Banja Luka TIBIHL 1991/1992: 13; Sarajevo TIPTTS 1999: 112; Nosić 1998: 179; Kasumović 2017: 47)
Topuz (Mostar, Bugojno, Goražde TIBHT 2007: 636, 774, 824; Kasumović 2017: 189)

Čomaga (Sarajevo TIPTTS 1999: 143; Nosić 1998: 182; Kasumović 2017: 59)
Ćorda (Banja Luka TIBIHL 1991/1992: 20) od tur. *kürde* – sablja (usp. Nosić 1998: 185; Kasumović 2017: 62)
Garbin / Garbina / Garabin (Sarajevo TIBHT 2007: 143, TIPTTS 1999: 218; Janjatović 1993: 89) prema tur. *garabin* – kratka puška (usp. Nosić 1998: 194)
Džido / Džida (Nosić 1998: 291; Sarajevo, Blažuj, Ilijaš, TIBHT 2007: 121) prema tur. *cida* – koplje, tanko i dugačko, usp. Škaljić 1989: 240)
Tufek (Sarajevo, TIBHT 2007: 456; Nosić 1998: 621)
Kundak (Sarajevo, Vogošća, TIBHT 2007: 261)
Puška (Vareš, Janjatović 1993: 303; Sarajevo, Ustikolina, TIBHT 2007: 540, 820; Brčko TI076 1991: 94; Kasumović 2017: 160)

Nekada su na korijenski morfem, odnosno motivirajući leksem dodavani nastavci pa su dobijani raznorodni derivacioni oblici koji su jednako nastajali izravnim imenovanjem u odnosu na realije iz militarne domene – imenovali su direktno nositelja prema njegovom militarnom obilježju. Iz tog razloga su ovako tvorena prezimena uvjetno rečeno "neizvedena". Takva prezimena su u tvorbi sa sufiksima:

- ak*: Sabljak (Jajce, TISRBiH 1970: 260; Sarajevo, TIBHT 2007: 384; Kasumović 2017: 167)
- ar*: Puškar (Tarčin, Donji Vakuf, TIBHT 2007: 540, 751; Kasumović 2017: 160), Mačar (Glasinac Milićević 2005: 473; Kasumović 2017: 128)
- ica*: Sabljica (Dragočaj – Banja Luka TIBIHL 1991/1992: 146; Kasumović 2017: 167), Eškerica (Sarajevo TIBHT 2007: 132)
- ina*: Kundačina (Nosić 1998: 300).

Kod sufikslnih prezimena prezime se sastoji od osnove (motivirajućega leksema) i sufiksa, odnosno ona postaju posrednim imenovanjem (po pretku) tvorbenim činom, tj. sufiksacijom kao izvedena prezimena. Najosnovnija sufikslna determinacija producirala se prema porodici i vršila se prema neposrednom pretku, primjerice prema roditeljima, odakle nastaju patronimici (prezimana prema ličnom imenu oca) i matronimici (prezimana prema ličnom imenu majke), a od njih s vremenom postaju porodična imena, odnosno *prava prezimana*. Patronimik se iskazuje sufikslnim dodacima, posvojnim nastavcima kojima se označava pripadnost, upućuje na descendenciju, potomstvo, na vezu otac – sin, odnosno patronimijsko prezime označava potomka osobe koja je označena prezimenskom osnovom. Unutar sufikslnih patronimnih prezimena prepoznaju se takozvani pravi patronimski sufiksi

(oni koji sadržavaju i posvojni i deminutivno-hipokoristični element, npr. *–ović / –ević* od kojih prvi dolazi na nepalatalne osnove, a drugi na palatalne osnove) i nepravu patronimsko-hipokoristični sufiks *–ić*, koji sadržava samo deminutivno-hipokoristički element.

pravi patronimici (motivirajući leksem + sufiks *–ović / –ević*):

Ajduković (Nosić 2000: 137; Janjatović 1993: 23)
Beglerović (Sarajevo, Mostar TIBHT 2007: 42, 565)
Ferizović (Sarajevo TIBHT 2007: 137)
Sabljaković (Sarajevo, TIBHT 2007: 384)
Solaković (Sarajevo, Ilidža TIBHT 2007: 408)
Topuzović (Sarajevo TIBHT 2007: 453)
Čaušević (Mostar TIBHT 2007: 571)
Dizdarević (Sarajevo TIBHT 2007: 106; Nosić 1999: 117)
Puškarević (Sarajevo, Ilidža TIBHT 2007: 369)

nepravu patronimici (motivirajući leksem + sufiks *–ić*):

Batinić (Sarajevo, Ilidža, Blažuj TIBHT 2007: 38)
Bostandžić (Sarajevo, Ilidža TIBHT 2007: 57)
Dahić (Sarajevo, Konjic TIBHT 2007: 502, 576)
Delić (Sarajevo TIBHT 2007: 100; Nosić 1999: 117)
Dizdarić (Sarajevo TIBHT 2007: 107)
Džidić (Nosić 1998: 291; Sarajevo, Ilidža, Vogošća, Mostar, Travnik, Vitez
TIBHT 2007: 121, 580, 683)
Puškić (Sarajevo, Ilidža TIBHT 2007: 369)
Sabljić (Nosić 1999: 131)
Tufekčić (Sarajevo, Ilidža TIBHT 2007: 456)

SEMANTIČKO-MOTIVACIJSKA KLASIFIKACIJA MILITARNIH PREZIMENA

Motivacijski su poticaji pri nadijevanju prezimena vezani za vrijeme, prilike i mjesto nastanka bez obzira na jezičko porijeklo tvorbenih leksema. Kako je u prošlosti teren Bosne i Hercegovine bio poprište različitih sukoba i ratova, ne čudi činjenica da bh. prezimenar sadrži i prezimena koja su nastala od zanimanja, statusa, službe u vojsci.

To su uglavnom prezimena koja su nastala kao rezultat činjenice da je prvonositelj bio izravno u vojnoj službi. S obzirom na semantičke realije koje su služile motivima u procesu imenovanja, utvrđeni su sljedeći tipovi prezimena militarnoga porijekla: prezimena po vojnoj službi, prezimena po oružju u vojnim redovima, prezimena po zatečenome stanju (paćenička, mućenička ili stradalna prezimena i prezimena po somatskom nedostatku), i prezimena po raslojavanju porodice.

Nomen est omen – prezimena po vojnoj službi

U Osmanskome carstvu vojnički korpus se dijelio na mnoge tipove vojnih jedinica, odnosno vojne redove: konjanici (farisi), stražari (azapi), oklopnici (džebedžije), dobrovoljci (džonulije), zapovjednici u tvrđavi (dizdari), delije itd. Sve te službe, od kapetana do posljednjega vojnika, bile su nasljedne i prelazile su po sistemu odžakluka, sa oca na sina, starijega brata ili nekoga bližeg rođaka. Takva receptura se s vremenom prenijela i na proces imenovanja, pa su prilikom proširivanja imenske formule prezimenskom sastavnicom porodice često bivale prozivane po službi koju su muški članovi obnašali, s obzirom da su od ranije mogli ostavljati službu jednom od muških potomaka ili srodnika. Slično feudalnoj vojsci, mnogi od pomoćnih i glavnih redova su vremenom gubili na značaju, ukidani su ili su, jedan po jedan, do kraja XVIII stoljeća sami nestajali. Ta su zvanja su prisutna u osnovama prezimena, npr.:

Azap (ar. *àzab*, *àzap* – pripadnik posebnog roda vojske. Azapi su u mornarici služili kao puškari, a u kopненоj vojsci kao pješadija. Azapi su držali stražu u utvrđenim gradovima, kulama i mostovima. Njihov zapovjednik zvao se *àzapaga* ili *àzabaga*. usp. Škaljić 1989: 106)

Azap (Nosić 1999: 108; Janjatović 1993: 22)

Bajraktar (tur. *bayraktar* < pers. *bayrakdār*, usp. Škaljić 1989: 114, zastavnik, onaj koji nosi bajrak)

Bajraktari (Bosanski Šamac TI076 1991: 267)

Begler (tur. *beyler* – vrhovni vojni i civilni zapovjednik jedne veće oblasti ili pokrajine, koja se sastojala od više sandžaka; usp. Škaljić 1989: 130) u složenom obliku s imenicom *beg*, dakle *beglerbeg*, označavao komandanta sa širokim vojnim nadležnostima. Kad su uspostavljeni ejaleti kao administrativne jedinice, beglerbegu su dodijeljene pored vojnih i upravne kompetencije. (HODC 2004: 274)

Begler (Konjic usp. Milićević 2005: 228; Kasumović 2017: 40)

Bešlija (tur. *beşli* – pripadnik plaćene konjice, usp. Škaljić 1989: 139-140)

Bešlija (Sarajevo TIBHT 2007: 47)

Bostandžija (tur. *bostanci* – pripadnik sultanove tjelesne garde; usp. HODC 2004: 1048) Mladići dovedeni u devširmi koji su davani na rad u baštama i bostanima što su pripadali visokim državicima, nazivali su se *čikma bostandžijskoga korpusa*. Nakon određenog vremena upisivali su se u janjičarski korpus. Svaki je bostandžija prilikom prelaska u janjičarski korpus bio plaćen. Od XVIII stoljeća bostandžije su u janjičarskom korpusu većinom postajali konjanici. (HODC 2004: 427)

Bostandžija (Sarajevo TIBHT 2007: 57, 496; Kasumović 2017: 46)

Borozen (tur. *boruzen* – vojni trubač, usp. Škaljić 1989: 148)

Borozen (Sarajevo TIPTTS 1999: 105; Nosić 1998: 178; Kasumović 2017: 46)

Buzdovan / buzdozan (tur. *bozdoğan* – vrsta starinskog oružja, topuz, usp. Škaljić 1989: 157)

Buzdoan (Nosić 2000: 142)

Busdovan (Janjatović 1993: 61)

Čauš (tur. *çavuş* – niži zapovjednik; usp. Škaljić 1989: 166) je niži čin u vojsci ili dvorski službenik kojemu su povjeravani razni poslovi u saraju i izvan njega. Po rangu je niži od čehaje, a njemu su podložni bili aščibaše. Zajedno su nadzirali adžemije u njihovome radu. (HODC 2004: 425)

Čauš (Banja Luka TISRBiH 1970: 231; Novi Travnik, Mostar TIBHT 2007: 571, 672; Kasumović 2017: 57; Brčko TI076 1991: 46)

Čorbeg (tur. *çorbaci* – oficirski čin, zajednički naziv za zapovjednike orti u džematima – jajabaše, i odreda janjičarskoga age – buljukbaše, usp. HODC 2004: 1048).

Čorbeg (Novi Travnik TIBHT 2007: 674)

Dahija (tur. *dayi* – janjičarski starješina, usp. Škaljić 1989: 204; stariji čovjek koji je bio u boju, kapetan, starješina janjičarske vojske, usp. Skok 1971: 375)

Dahija (Hadžići TIPTTS 1999: 14)

Delije (tur. *deli* – poseban red konjice; usp. Škaljić 1989: 210) su organizirani krajem XV stoljeća. Najprije su djelovali samo duž granica u europskome dijelu Carstva, išli su u vojne pohode ispred vojske. Isprva su bili garda velikoga vezira i drugih vezira, a od kraja XVII stoljeća organizirali su se kao pratnja beglerbegova i vezira u pokrajinama, i za to su bivali plaćeni. (HODC 2004: 486)

Delija (Sarajevo TIPTTS 1999: 164; Kasumović 2017: 65; Nosić 1999: 117; Janjatović 1993: 107)

Dizdar (pers. *dizdār* – zapovjednik tvrđave ili utvrđenog grada; usp. Škaljić 1989: 221) je bio pripadnik vojne klase koje je vodio brigu o utvrđenju i zapovijedao jedinicama stacioniranim u utvrđenju. (HODC 2004: 1049)

Dizdar (Sarajevo TISRBiH 1970: 54; TIPTTS 1999: 170; Prijedor TIBIHBL 1991/1992: 390; Kasumović 2017: 66; Nosić 1999: 117)

Kastel i kaštel (lat. *castellum* – utvrđeni dvor, zamak, tvrđava; kastelan – u srednjem vijeku osoba koja je čuvala tvrđavu, utvrđeni zamak, porkulab, gradštak, kasnije nadzornik zamka; usp. Klaić 1982: 673)¹

Kaščel / Kaščel (Travnik, Novi Travnik TIBHT 2007: 714)

Džebe (tur. *cebeli* – oklopnik, naoružani neregularni vojnik, konjanik kojeg je sa sobom u rat vodio spahija; usp. Škaljić 1989: 234) u turskom jeziku doslovno znači *oklop* ili *pancir*. Vojnici džebedžijskoga korpusa su u vrijeme borbi snadbijevali janjičare oružjem: strijelama, lukovima, puškama, sabljama, motikama, lopatama, barutom, municijom, oklopima i kacigama. U vrijeme mira zadatak džebedžija bio je da oružje održavaju i čuvaju u skladištu – džebehani. Kada je u vojni pohod išao sultan ili veliki vezir, odlazili su i svi vojnici džebedžije, a kad je vojsku predvodio neki drugi vezir, u vojnu je odlazio određeni broj džebedžija. (HODC 2004: 465)

Džeba (Sarajevo TISRBiH 1970: 58; TIPTTS 1999: 188)

Džebo (Sarajevo TIPTTS 1999: 188; Kasumović 2017: 70)

Feriz (tur. *farisî*) bio je vojni red, glavni red plaćene konjice u tvrđavama (HODC 2004: 1050; Kreso) tvrđavski konjanici, dio garnizonske službe, kasnije su patrolirali po agalucima u sklopu teritorijalne vojske (Kreso 2013: 189, 214)

Feriz (Bogodol, Blagaj usp. Milićević 2005: 344; Kasumović 2017: 77)

Solak (tur. *solak* – pješaka tjelesna garda, usp. HODC: 1057) Prema Šimunoviću (1985: 191) ovaj turcizam se javlja u značenju pripadnik janjičarskoga gardijskog korpusa ali i ljevorukog čovjeka.

Solak (Podlugovi, Sarajevo, Ilidža, Ilijaš, Vogošća, Donji Vakuf TIBHT 2007: 408, 763; Kasumović 2017: 173)

Tufekčija (tur. *tüfekçi* – majstor i vojnik koji je izrađivao puške ili pripadnik organizacije čuvara u saraju, usp. HODC: 1057)

Tufekčija (Sarajevo TIBHT 2007: 456)

¹ U vezi sa značenjem ovoga prezimena zanimljiva je priča o dvojici pjesnika: Mehmedaliji Maku Dizdaru i Juri Kaštelanu, koji su prilikom upoznavanja zamijenili prezimena jer imaju ista značenja osoba koja je čuvala tvrđavu ili bila zapovjednik u istoj. Kazuje Majo Dizdar u dokumentarnom filmu Slovo o Maku: "Kada su se Mak i Jure Kaštelan upoznavali, Mak Dizdar i Jure Kaštelan, namjerno podvlačim prezimena, Jure je rek'o: Jure Dizdar, a Mak je rek'o: Mak Kaštelan. Zašto? Zato što i dizdar i kaštelan znače zapovjednik tvrđave, grada." (arhiv BHRTV i FTV autorica Alema Kazazić, urednik Namik Kabil, proizvodnja 2017.)

Nefer (ar. *nāfār* – obični vojnik, vojnik – pješak, usp. Škaljić 1989: 490)

Nefer (Nosić 1998: 304)

Serdar (pers. *serdār* – vojskovođa, starješina janjičara, usp. Škaljić 1989: 559)

Serdar (Nosić 1998: 309; Sarajevo TIBHT 2007: 396)

Gazija (tur. *gazi* – ratni junak, usp. Škaljić 1989: 290)

Gazija (Sarajevo TIBHT 2007: 144)

Jamak (tur. *yamak* – bajraktarev zamjenik, regrut u janjičarskoj vojsci, usp. Škaljić 1989: 360)

Jamak (Sarajevo TIBHT 2007: 205)

Kavaz (tur. *kavas* – stražar, strijelar, usp. Škaljić 1989: 402)

Kavaz (Sarajevo TIBHT 2007: 235)

Keser (tur. *kesici* – junak, dobar borac koji siječe glave protivnicima, usp. Škaljić 1989: 406)

Keser (Sarajevo, Hadžići TIBHT 2007: 237)

Krvavac (Derventa usp. Janjatović 1993: 194; Kasumović 2017: 116) Akademijin rječnik (Rječnik JAZU) oblik *krvavac* navodi u značenju čovjeka koji proljeva tuđu krv, koji kolje, ubija, ali može biti riječ i o čovjeku junaku, ubojniku. Petar Šimunović piše da je prezime vjerovatno motivirano ljudima koji su se isticali u ratovima i po junaštvu dobili ime. (Šimunović 1985: 52)

Jednako kako su imenovani prema službi u vojsci, tako su mogli biti imenovani i prema istupanju iz vojske, npr. iz oblika čaluk (tur. *çalık* – onaj koji je otpušten iz janjičarske vojske i brisan iz knjiga janjičarskih odreda; usp. Škaljić 1989: 161). Za motiv imenovanja mogla je poslužiti i pripadnost drugoj strani, odnosno protivničkim redovima, npr. iz oblika hajduk (ar. *haydūd* – borac protiv turske vlasti za osobađanje naroda; usp. Škaljić 1989: 300; 1. odmetnik od turske vlasti i borac protiv nje za narodnu slobodu; 2. odmetnik uopće, razbojnik; 3. provalnik, lopov, tat, prepredenjak, previjanac; 4. momak slobodnog ponašanja, bečarina, junak; 6. tjelesni stražar, gardist, pandur; usp. Klaić 1982: 512).

Čaluk (Sarajevo TIPTTS 1999: 127)

Hajduk (Radešina i Seljani kod Konjica usp. Milićević 2005: 374; Sarajevo, Konjic, Mostar TIBHT 2007: 164, 587; Kasumović 2017: 88)

Ajduk (Ljubuški usp. Milićević 2005: 201; Kasumović 2017: 32; Janjatović 1993: 23)

Eškija / Eškerica (Sarajevo TIBHT 2007: 132) prema tur. *eşkiya* – odmetnici, hajduci (Škaljić 1989: 272)

Prethodno navedena prezimena nastala su izravnim imenovanjem u odnosu na realije iz militarne domene. Bliska njima su prezimena koja su nastajala posrednim imenovanjem (po pretku: patronimici po ocu, avonimici po djedu) iz ličnih imena, nadimaka ili jednokratnih prezimena militarnoga porijekla, i koja su mogla imati derivacijski raznorodne oblike s patronimijskim sufiksima *-ić*, *-ović*, *-ević*, npr.:

Ajduković (Nosić 2000: 137; Janjatović 1993: 23), Beglerović (Sarajevo, Mostar TIBHT 2007: 42, 565), Bešlić (Sarajevo TIBHT 2007: 47), Bostandžić (Sarajevo, Ilidža TIBHT 2007: 57), Dahić (Sarajevo, Konjic TIBHT 2007: 502, 576), Delić (Sarajevo TIBHT 2007: 100; Nosić 1999: 117), Dizdarić (Sarajevo TIBHT 2007: 107), Dizdarević (Sarajevo TIBHT 2007: 106; Nosić 1999: 117), Čaušević (Mostar TIBHT 2007: 571), Eškić (Sarajevo TIBHT 2007: 132), Ferizović (Sarajevo TIBHT 2007: 137), Gazić (Sarajevo TIBHT 2007: 144; Nosić 1998: 293), Jamaković (Sarajevo, Mostar TIBHT 2007: 206, 593), Serdarević, Serdarović (Nosić 1998: 309), Solaković (Sarajevo, Ilidža TIBHT 2007: 408), Tufekčić (Sarajevo, Ilidža TIBHT 2007: 456) itd.

PREZIMENA PO ORUŽJU U VOJNIM REDOVIMA

Motiv u procesu imenovanja je moglo biti i oružje koje su vojnici nosili u određenim vojnim redovima. S obzirom na masivnost i glomaznost prvobitnog vatrenog oružja, koja je otežavala njegovu upotrebu, neki su redovi preferirali pokretljivost, odnosno izbjegavali teške puške koristeći radije luk, koplje, strijele, mačeve ili sablje, pračke, sjekire, motike, lopate i sl. (usp. (HODC 2004: 465). Kao i na zapadu, u sklopu redova postojala je i pratnja: oružonoše (Kreso 2013: 183). S obzirom na to kojim su oružjem rukovali, ili koje su nosili, kasnije su mogli biti i imenovani preko istih, npr.:

Sablja (Ripci i Draževo kod Prozora, Poklečani kod Posušja usp. Milićević 2005: 612; Kasumović 2017: 167)

Sabljak (Jajce, TISRBiH 1970: 260; Sarajevo, TIBHT 2007: 384; Kasumović 2017: 167)

Sabljica (Dragočaj – Banja Luka TIBIHL 1991/1992: 146; Kasumović 2017: 167)

Mačar (Glasinac Milićević 2005: 473; Kasumović 2017: 128)

Batina (Popovo Milićević 2005: 226; Kasumović 2017: 40)

Brkljač / Brkljača (Banja Luka TIBIHL 1991/1992: 13; Sarajevo TIPTTS 1999: 112; Nosić 1998: 179; Kasumović 2017: 47)

Topuz (Mostar, Bugojno, Goražde TIBHT 2007: 636, 774, 824; Kasumović 2017: 189)

Čomaga (Sarajevo TIPTTS 1999: 143; Nosić 1998: 182; Kasumović 2017: 59)

Ćorda (Banja Luka TIBIHL 1991/1992: 20; Kasumović 2017: 62) od tur. *kürde* – sablja (usp. Nosić 1998: 185)

Džido / Džida (Nosić 1998: 291; Sarajevo, Blažuj, Ilijaš, TIBHT 2007: 121) prema tur. *cida* – koplje, tanko i dugačko (usp. Škaljić 1989: 240)

Jarak (Sarajevo, Mostar TIBHT 2007: 207, 593) prema tur. *yarak* – oružje, vojna oprema, (usp. Škaljić 1989: 362)

Kudus (Sarajevo, Ilidža TIBHT 2007: 257) prema tur. *kuduz* – vrsta velikog topa, haubica (usp. Škaljić 1989: 422)

Mizdrak (Sarajevo, Ilidža, Trnovo TIBHT 2007:306) prema ar. *mizrāq* – koplje čiji bodež ima bridove (usp. Škaljić 1989: 466)

Od polovine XV stoljeća raširila se upotreba kratkih pušaka kojima su naoružavani za borbu na distanci. S tim u vezi, i puška (pers. *tūfek*) ili neki njezin dio (tur. kundak – drveni dio puške usp. Škaljić 1989: 424) je mogao poslužiti kao motiv imenovanja:

Puška (Vareš, Janjatović 1993: 303; Sarajevo, Ustikolina, TIBHT 2007: 540, 820; Brčko TI076 1991: 94; Kasumović 2017: 160)

Puškar (Tarčin, Donji Vakuf, TIBHT 2007: 540, 751; Kasumović 2017: 160)

Tufek (Sarajevo, TIBHT 2007: 456; Nosić 1998: 621)

Kundak (Sarajevo, Vogošća, TIBHT 2007: 261), Kundo (Sarajevo, Ilidža, Blažuj, TIBHT 2007: 261), Kundačina (Nosić 1998: 300)

Garbin / Garbina (Sarajevo TIBHT 2007: 143, TIPTTS 1999: 218) prema tur. *garabin* – kratka puška (usp. Nosić 1998: 194)

Pri ovakvoj interpretaciji svakako je potrebno ostaviti dovoljno prostora i za drugačija tumačenja, jer prezimena ovoga tipa (npr. Puškar, Mačar) svakako su mogla nastati i od naziva zanimanja u značenju *onaj koji izrađuje mačeve / puške*.

Prezimenima koja su nastajala direktnim imenovanjem po oružju bliska su prezimena koja su nastajala posrednim imenovanjem iz ličnih imena, nadimaka ili jednokratnih prezimena koja su tvorena iz identičnih osnova, i koja su mogla imati derivacijski raznorodne oblike s patronimijskim sufiksima *-ić*, *-ović*, *-ević*, npr.:

Sabljić (Nosić 1999: 131), Sabljaković (Sarajevo, TIBHT 2007: 384), Batinić (Sarajevo, Ilidža, Blažuj, TIBHT 2007: 38), Džidić (Nosić 1998: 291; Sarajevo, Ilidža, Vogošća, Mostar, Travnik, Vitez, TIBHT 2007: 121, 580, 683), Topuzović (Sarajevo,

TIBHT 2007: 453), Puškić, Puškarić, Puškarević (Sarajevo, Ilidža, TIBHT 2007: 369), Tufekčija (Nosić 1999: 135) itd.

PREZIMENA PO REGRUTACIJI

Osmanlije su vojsku kvantitativno osnaživale mobilizacijom i regrutacijom od ratnih zarobljenika, zreloga muškog stanovništva i adoptacijom djece putem sistema devširme. Regrutacija, novačenje ili konskripcija opća je pojava u vrijeme rata i ratovanja. Regrutaciju, mobilizaciju ili devširmu, međutim, nisu svi jednako prihvatili. Dok su je muslimani doživljavali kao privilegiju, kršćani su se opirali, odbijali i oplakivali. S obzirom da je društvo kod Osmanlija poimano dvojako, kroz: a) klasu nadređenih koju su činili: vojna klasa ili *seyfije* – ljudi pod oružjem, vojnici; dvorjani, ulema i administracija; b) klasu podanika ili tzv. raju – skupinu koja nije sudjelovala u vlasti i koja je svoju egzistenciju osiguravala poljoprivrednom proizvodnjom i trgovinom i davala poreze državi usp. HODC 2004: 597–631), Bošnjaci su vojni poziv smatrali značajnom povlasticom, jer su najobdareniji izdvajani za ličnu sultanovu pratnju i za razne službe na dvoru. Takva shvatanja i razilaženja između Bošnjaka i kršćana, posljedica su fenomena akulturacije, rezultat postojanoga i izravnoga dodira između pripadnika različitih kultura, koji uzrokuju preoblikovanje izvornih kulturnih modela jedne ili obiju skupina (Herskovits 1939: 4). A preoblikovanje je u kontekstu devširme značilo i religijsko preobraćenje na islam, i svakako u skladu s tim i potpunu preobrazbu običaja. Linton dopunjuje prethodnu definiciju akulturacije: ukoliko se jedna skupina divi drugoj, ona će uložiti velike napore da bi joj postala sličnom (što je bio slučaj s Bošnjacima, ističe I. Š.), a ako je prezire trudit će se da bude različita od nje. (Linton 1940: 5)

Od osnivanja Bosanskoga ejaleta, domaća vojska se regrutovala sa oko 3.000 osnovnih timara, ali je uživalaca bilo dosta više, pa je po zamjeni akindžija plaćenim delijama, njen kontigent dostizao oko 10.000 konjanika. (Kreso 2013: 188) S obzirom da je novi vojnički red delija, koji su činili uglavnom muslimani, Bošnjaci, bivao plaćan za vojna sudjelovanja, taj je *specificum* sam po sebi bio dovoljan marker i u kasnijem imenovanju, npr.:

Plaćan (Sarajevo TIPTTS 1999: 500)

Zaplata (Sarajevo TISRBiH 1970: 178)

U Osmanlijskome carstvu je postojala praksa da brojno konjaništvo koje je Carstvo širilo, branilo i stabiliziralo bude izdržavano vrstama nadarbinama, tačnije u okviru timarskoga sistema pravom na rentu (desetina i pristojbe na teret seoskoga stanovništva). Međutim, napredovanje u red spahija vremenom je postalo mnogobrojno i skoro nezaustavljivo, a da bi se omogućila sredstva za njihova plaćanja u obliku timara moralo se nastaviti s osvajanjima, često i protiv vojne i gospodarske logike. Tako je uživalaca timarsko-spahijskoga sistema bio ogroman broj, pa nije začuđujuće što je ista pojava poslužila i u procesu imenovanja. S obzirom na to iz kojega statusa (dobrovoljačkoga ili zarobljeničkoga) se prisupalo vojnome redu, nastaju imenovanja npr.:

Sloboda (Sarajevo TIPTTS 1999: 559; Kasumović 2017: 172)

Trampa (Sarajevo TIPTTS 1999: 625; Kasumović 2017: 190)

Doveden (Sarajevo TISRBiH 1970: 56)

Predan (Jelovac, Prijedor usp. Janjatović 1993: 299)

Ukraden (Sarajevo TISRBiH 1970: 169; Kasumović 2017: 193)

Janjičari su isprva bili regrutirani od ratnih zarobljenika, a kasnije kupljenjem djece putem sistema devširme koja je u kasnijoj kršćanskoj, naročito pravoslavnoj epskoj tradiciji bila ozloglašena i oplakivana kao *danak u krvi*. (Imamović 1997: 131) I Bošnjaci su bivali obuhvaćeni obavezom devširme, ali su je oni smatrali značajnom povlasticom zbog dugogodišnjega školovanja, profesionaliziranja, profiliranja, odnosno mogućnosti ostvarivanja vojne i političke karijere. I u ovoj različitosti u pristupu i interpretiranju sistema devširme između kršćana i muslimana na Balkanu moguće je prepoznati fenomen akulturacije.

U XVI stoljeću devširma je provođena na način da je sultan svojim ukazom, fermanom, postavljao povjerenika i janjičarskoga časnika za svaki okrug. Povjerenstvo je bilježilo ime, i ime oca, nekad i ime majke svakoga regruta (npr. *Ahmed, sin Mehmeda* usp. TKSM, D 10177 *Hamza - Petar, sin Stojana i majke Milice* usp. TKSM, D 9451), naziv mjesta na kome je regrutiran, i zapisivalo je njegov opis u registar, a zatim su upućivani u Istanbul na obuku i službu. Aladin Husić (2016: 51) ističe da je većina regrutiranih mladića potjecala iz muslimanskih porodica, te da se donja i gornja dobna granica kretala između 13 i 20 godina.

Da je specifičnost devširme vezana i za motiviranosti prezimenske sastavnice, moguće je vidjeti u prezimenu Adžem (tur. *acemioğlan* – strani dječaci koji su sistemom devširme odabrani u janjičarske regrute i u razne dvorske službe; usp. HODC: 1047):

Adžem (Sarajevo, Ilidža, Hadžići, Bugojno TIBHT 2007: 5, 653; Kasumović 2017: 32)

Tragove provođenja devširme moguće je interpretirati i u prezimenima tipa: Doveden (Sarajevo TISRBiH 1970: 56) ili Predan (Jelovac, Prijedor usp. Janjatović 1993: 299)

Nomina sunt odiosa – prezimena po zatečenome stanju

Rat je bio osnovno sredstvo stjecanja materijalnih dobara, teritorijalnog i religijskog širenja, stjecanja moći, osiguravanja prosperiteta, što se jedino ostvarivalo na račun drugih zemalja. Trajnost ratnih sukoba, nasilja, pustošenja, zločini i brutalnost, odražavaju se na biološko, socijalno, kulturno i duhovno stanje svih sudionika rata i ratovanja, direktnih ili indirektnih, te uzrokuju masovna stradanja koja se manifestuju u različitim vidovima: različitim oblicima invaliditeta, lakšim ili težim tjelesnim ili psihičkim povredama, smrću, raslojavanjem porodice i drugim vidovima trajnih posljedica. S tim u vezi, vojnici, oružonoše i drugi sudionici rata su se vraćali u različitim stanjima koja su mogla služiti kao motivi u procesu oblikovanja prezimenske sastavnice, npr.:

Tučen (Mašići i Romanovci kod Gradiške usp. Janjatović 1993: 373)

Ranica (Sarajevo TIPTTS 1999: 524)

Mrda (Sarajevo Janjatović 1993: 258)

Duran (Ravno Janjatović 1993: 119; Hadžići TIPTTS 1999: 15; Fojnica TIBHT 2007: 681; Kasumović 2017: 69) prema tur. *durmak* – onaj koji trpi, podnosi bol (Škaljić 1989: 228)

Duronja (Sarajevo TISRBiH 1970: 57)

Duraj (Prijedor TIBIHL 1991/1992: 391)

U slučajevima pogibije, porodice smrtno stradaloga mogle su biti imenovane po načinu prema kojem se stradanje dogodilo, npr. Zaklan (Sarajevo TIPTTS 1999: 655; Dubica, Demirovac usp. Janjatović 1993: 136; Mostar TISRBiH 1970: 286; Bosanski Novi TIBIHL 1991/1992: 437; Bijeljina TI076 1991: 219), ili prema situaciji kada im je vijest prenesena, npr.: Oplakan (Osjek, Blažuj usp. Janjatović 1993: 272).

Ovakva receptura imenovanja s obzirom na stanje povratnika iz rata, oblik invaliditeta, odnosno somatski nedostak stradalnika, često se nalazila u motivacionoj sferi imenovanja, npr.:

Čolak (Sarajevo TIPTTS 1999: 141; Široki Brijeg, Ljubuški, Milićević 2005: 282; Bijeljina TI076 1991: 165; Kasumović 2017: 59; Nosić 1999: 116; Janjato-
vić 1993: 389) prema tur. *çolak* – čovjek koji je kljast, sakat u ruku, odnosno
jedoruk (Šimunović 1985: 190)

Čolaki (Sarajevo TIPTTS 1999: 141; Kasumović 2017: 59)

Čolo (Hadžići, Sarajevo TIPTTS 1999: 14, 141; Kasumović 2017: 59; Nosić 1999:
116)

Čolan (Sarajevo TIPTTS 1999: 142)

Kolak (Hum, Popovo, Stolac, Milićević 2005: 419; Sarajevo, Ilidža, Nišići TIBHT
2007: 242; Brčko TI076 1991: 71; Kasumović 2017: 119) prema tur. *kolak*
– čovjek kojemu je koji od okom nevidljivih organa odstranjen (usp.
Šimunović 1985: 190; Skok 1971: 123)

Topal (Sarajevo, Vogošća TIBHT 2007: 452; Kasumović 2017: 189; Nosić 1999:
135) prezime je izvedeno od tur. *topal* u značenju čovjek kljast, jednog
(usp. Šimunović 1985: 190)

Bezdrob (Pazarić TIPTTS 1999: 94–95; Kasumović 2017: 42)

Prezimenima koja su nastajala direktnim imenovanjem po zatečenome stanju
ratnika stradalnika, bliska su prezimena koja su nastajala posrednim imenovanjem iz
ličnih imena, nadimaka ili jednokratnih prezimena koja su tvorena iz identičnih
osnova, i koja su mogla imati derivacijski raznorodne oblike s patronimijskim
sufiksima *–ić*, *–ović*, *–ević*, npr.:

Čolaković (Sarajevo, Ilidža, Blažuj, TIBHT 2007: 83; Nosić 1999: 116), Čolić
(Sarajevo, Vogošća, Ilidža, TIBHT 2007: 83; Nosić 1999: 116), Kolaković (Sarajevo,
Ilidža, TIBHT 2007: 242), Topalović (Sarajevo, Tarčin, Ilidža, Vogošća, TIBHT 2007:
452; Nosić 1999: 135) itd.

PREZIMENA PO RASLOJAVANJU PORODICE

Kao i kod drugih slavenskih naroda, i na terenu Bosne i Hercegovine jedan rod
predstavlja srodničku zajednicu sačinjenu od više porodica, koje imaju porijeklo od
zajedničkoga pretka i koje nose isto prezime. Patrilinearnost je jedna od karakteristika
rodova u Bosni. Porijeklo se izvodilo gotovo isključivo prema muškoj liniji (što se
označavalo pojmom debela krv, za razliku od ženske tanke krvi). Francuski pisac
Fransis Kont, baveći se slavenskom kulturom izradio je opsežnu studiju (Kont,

Fransis 1989. *Nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi* (VI–XIII vijek), Tom I, i Tom II, Biblioteka Retrospektive, Beograd), u kojoj je, između ostalog, opisao ranu fazu u dominaciji matrijarhata, unutar kojega su žene uživale nadmoć koja se očitovala čak i u odabiru muškaraca (seksualna selekcija). Međutim, povodeći se za drugim tradicijama i kulturama slavensko društvo podliježe indoeuropskoj patrijarhalnosti i patrilinearnosti. Dolaskom Osmanlija ojačana je patrijarhalnost i patrilinearnost, jer i prema osmankom konceptu glava porodice je muškarac i on mora poznavati vještinu upravljanja, izdržavati porodicu, oženiti se kako bi produžio lozu (HODC 2004: 655).

U ratu raslojavanja porodica su učestala, motivi raslojavanja su višestruki, a među najčešćima jeste fizička likvidacija članova porodice. Šanse za likvidaciju su veće na otvorenom frontu, kod direktnih sudionika, a kako su muškarci u vrijeme osmanskog ratovanja bili isključivi sudionici na bojištima, njihove likvidacije su bivale brojnije. Ostali članovi porodice, žene i ženska djeca (muška su regrutirana ili mobilisana) postajali su čuvarima ognjišta. Društvena piramida koja se temelji na porodici kao osnovnoj ćeliji društva, poprima novu dimenziju jer biva kvalitativno i hijerarhijski različita u odnosu na istu iz vremena mira. To se odražava na društvene, kolektivne i pojedinačne standarde, pa s tim u vezi i na sistem imenovanja. Ustaljeni obrazac porodičnoga imenovanja ostvarivao se preko muškoga člana porodice (preko muževog imena ili njegovog patronima), dok su u slučajevima muževe pogibije porodice sticale prezimena preko novoga statusa majke – udovičkog (mada pri ovakvoj interpretaciji treba ostaviti otvorena vrata i za druge načine interpretiranja, jer svaka udovica nije po nužnosti žena poginulog vojnika / ratnika), npr.:

Udovčić (Ilijaš TIPTTS 1999: 34; Sarajevo TISRBiH 1970:168; Zavidović
TISRBiH 1970: 228)

Udovički (Zenica TISRBiH 1970: 216; Kasumović 2017: 193)

Udovičić (Sarajevo TISRBiH 1970: 168; Široki Brijeg usp. Milićević 2005: 697;
Brčko TI076 1991: 109; Nosić 1999: 136)

Udovica (Kasumović 2017: 193)

ZAKLJUČAK

Militarna prezimena na terenu Bosne i Hercegovine nastajala su, uglavnom, u periodu osmanske vladavine na Balkanu. Pored toga što ih na topikalnom terenu karakterizira izrazita frekventnost, imaju odliku tvorebne slivenosti i semantičke prozirnosti.

Tvorena su bosanskim (npr. *Puška, Sablja*) ili orijentalnim leksemama (npr. *Ćorda, Garbin*) kao asufiksalna ili sufiksna prezimena, direktno u odnosu na vojno nazivlje (npr. *Čauš, Solak*) ili posredno militarnim patronimom (npr. *Čaušević, Solaković*). S obzirom na semantičke realije koje su služile motivima u procesu imenovanja, utvrđeni su sljedeći tipovi prezimena militarnog porijekla u Bosni i Hercegovini: prezimena po vojnoj službi (npr. *Delija, Čauš, Dahija, Hajduk*), prezimena po oružju u vojnim redovima (npr. *Sablja, Puška*), prezimena po zatečenome stanju i to: paćenička, mućenićka ili stradalna prezimena (npr. *Tućen, Duran*) i prezimena po somatskom nedostatku (npr. *Čolak, Kolak, Topal*), i prezimena po raslojavanju porodice (npr. *Udovićić*). Tako utvrđeni tipovi prezimena mogli bi, s obzirom na opći karakter, biti univerzalni u okviru jednoga načina antroponimizacije – grupe prezimena koju objedinjava militaristički motiv imenovanja. Najćešće je u osnovi opća imenica ili pojava iz opažajnoga svijeta u domeni rata i ratovanja. Prijelaz opće, konkretne ili apstraktne imenice iz apelativnoga polja, gdje ima funkciju oznaćavanja, u imensko polje, gdje ima funkciju imenovanja, može biti izravan, npr. *Dahija* – janjićarski starješina, *Hajduk* – borac protiv turske vlasti, *Čolak* – jednoruk ćovjek, *Topal* – jednogov ćovjek, ili posredan temeljen na nekom iskustvu i opažanju, npr. *Udovićić*. U radu su ekscerpirani prototipovi militarnih prezimena prvonositelja npr. *Topal* (Sarajevo, Vogošća TIBHT 2007: 452), a i njihovi derivacijski raznorodni oblici s patronimijskim navescima –ić, –ović, –ević koji se javljaju u funkciji markiranja descendentnosti (potomstva, izdanka, loze, roda) npr. *Topalić, Topalović, Topal-bećirović, Topalbegović, Topalhodzić* (Sarajevo TIBHT 2007: 452, 551).

IZVORI

1. GHB - Gazi Husrev-begova biblioteka, Sidžili – sudski zapisnici br. 44, 57, 58.
2. Kasumović, Ahmet (2017), *Rječnik karakteristićnih prezimena u Bosni i Hercegovini*, Perfecta, Sarajevo
3. Janjatović, Đorđe (1993), *Prezimana Srba u Bosni*, Prosveta-trgovina d.d., Sombor
4. Milićević, Risto (2005), *Hercegovaćka prezimena*, Svet knjige, Beograd
5. Nosić, Milan (1998), *Prezimana zapadne Hercegovine*, HFD, Rijeka
6. Nosić, Milan, Magdalena Vidinić (1999), *Bosansko-hercegovaćka hrvatska prezimena I*, HFD, Rijeka
7. Nosić, Milan (2000), *Bosansko-hercegovaćka hrvatska prezimena II*, HFD, Rijeka

8. TIS (1960), *Telefonski imenik Preduzeća poštanskog telegrafskog i telefonskog saobraćaja Sarajevo*, Oslobođenje, Sarajevo
9. TISRBiH (1970), *Telefonski imenik Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine*, Preduzeća PTT saobraćaja SRBiH, Štamparsko preduzeće Kultura, Trebinje
10. TIS (1992), *Telefonski imenik Sarajeva*, Javno preduzeće PTT saobraćaja Bosne i Hercegovine, GIK OKO d. d. Sarajevo
11. TIPTTS (1999), *Telefonski imenik Javnog preduzeća PTT saobraćaja*, Javno preduzeće PTT saobraćaja Bosne i Hercegovine, Dom štampe d. d. Zenica
12. TIBHT (2007), *Telefonski imenik pretplatnika BH Telecoma 2007/2008*, BH Telecom d. d. Sarajevo
13. TIBIHL (1991/1992), *Telefonski imenik BiH Banja Luka*, Svjetlost – SARS, Sarajevo
14. TI076 (1991), *Telefonski imenik mrežne grupe 076 Brčko*, DP PTT Saobraćaja Brčko, DP
15. TKSM - *Topkapı Sarayı Müzesi*, D 10177, D 9451 – dokumenti o regrutaciji u adžemi oglane u Bosni 1565. godine

LITERATURA

1. Brozović Rončević, Dunja (2003), “Turski jezični sloj u hrvatskim prezimenima”, *Od indoeuropeistike do kroatistike: Zbornik u čast Daliboru Brozoviću*, 67–77
2. Herskovits, M. J. (1939), *Acculturation: The Study of Cultural Contacts*, New York
3. HODC (2004), *Historija Osmanske države i civilizacije*, priredio: Ekmeleddin Ihsanoğlu,
4. Husić, Aladin (2016), “O regrutaciji u adžemi oglane u Bosni 1565. godine”, ODC (2004), *Anali GHB* 45 (37), str. 43-62.
5. IRCICA Istanbul, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo
6. Imamović, Mustafa (1997), *Historija Bošnjaka*, Preporod, Sarajevo
7. Kasumović, Fahd (2011), “Prijelazi na islam u sidžilima sarajevskog šerijatskog suda iz prve polovine 19. stoljeća”, u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju: zbornik radova 1*, Institut za istoriju, Sarajevo, 215-239.

8. Klaić, Bratoljub (1982), *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb
9. Kont, Fransis (1989), *Nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi* (VI–XIII vek), Tom I, i Tom II, Biblioteka Retrospektive, Beograd
10. Kreso, Muharem (2013), *Iskustva odbrane Bosne i Hercegovine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
11. Linton, R. (1940), *Acculturation in Seven American Indian Tribes*, New York
12. Skok, Petar (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb
13. Slovo o Maku (2017), Dokumentarni film *Slovo o Maku*, Arhiv BHRTV i FTV, autorica Alema Kazazić, urednik Namik Kabil
14. Stojak, Rudi (1995), “O fenomenima antagonističke akulturacije”, *Naučni skupovi Psihosocijalni aspekti rata u Republici Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, knjiga 25, Sarajevo, 19–27
15. Šabić, Indira (2017), *Antroponimija i toponimija bosanskoga srednjovjekovlja*, Dobra knjiga, Sarajevo
16. Šimunović, Petar (1985), *Naša prezimena – porijeklo, značenje, rasprostranjenost*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb
17. Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo
18. Vlašić, Anđelko (2015), “Danak u krvi sultanu Osmanskog Carstva” (Tribute in blood to the sultan of the Ottoman Empire), *History.info: povijesni časopis*, br. 1, 20–27

MILITARY ORIGINS OF SURNAMES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

In the paper, the surnames of military origins in Bosnia and Herzegovina are given and analysed. The examples in this paper are excerpted from the scientific studies and dictionaries of Bosnian-Herzegovinian surnames and the telephone directories of Bosnia and Herzegovina published in the period from 1960 to 2007. In the formation of military surnames, it is possible to establish two ways: a) direct naming in relation to military motive, without formation; and b) indirectly naming (by the name of the father or grandfather) with formation by suffixation. With regard to their semantic realia which survived motives in the process of naming, the following types of military surnames are given: surnames by military rank, surnames by the use of the weapons, surnames by the status (martyrdom or victim surnames and surnames by somatic disadvantage), and surnames by family stratification.

Key words: anthroponimy, acculturation, militarism, motive for the appointment, military surnames

Adresa autora

Authors' address

Indira Šabić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

indirasmajlovic@yahoo.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TOKOVI KNJIŽEVNE TEORIJE

Maja Džafić

NOVI HISTORIZAM KAO PRISTUP PROUČAVANJU KNJIŽEVNOSTI:
OD STEPHENA GREENBLATTA DO DANAS / NEW HISTORICISM AS AN
APPROACH TO THE STUDY OF LITERATURE: FROM STEPHEN
GREENBLATT UNTIL TODAY 141

UDK 82.0:1

Pregledni rad

Review paper

Maja Džafić

NOVI HISTORIZAM KAO PRISTUP PROUČAVANJU KNJIŽEVNOSTI: OD STEPHENA GREENBLATTA DO DANAS

Zanimanje nauke o književnosti sve više je usmjereno ka istraživanju historijskih okolnosti pod kojima nastaju književna djela. Historizam u nauci o književnosti je određen vid restauracije prošlosti, ali i povezivanje književnih i neknjiževnih tekstova u jedan kontinuitet. Ne možemo prihvatiti pomisao da književna djela nastaju bez ikakve povezanosti sa historijskim kontekstom. Dakle, književna djela nisu autonomna estetska oblast, dio su vremena i prostora, ali i drugih oblika kulturnog stvaralaštva. Književnost iz historijskih okolnosti crpi inspiraciju i često postaje društveno angažovana kritikujući, ili pak afirmirajući, razne ideologije, politike i ideale na direktan i indirektan način. Moglo bi se reći da su sva književna djela historična, makar to bilo samo zato što su našla svoje mjesto u historiji. Zbog toga moramo biti zadovoljni što savremeni tumači književnosti nisu uspjeli protjerati, kako ih Zdenko Lešić naziva, „demone hronologije“ iz književnosti.

Cljučne riječi: historizam, historija, književnost, kontinuitet, avangarda, tekst, hronologija

U fokus istraživanja nauke o književnosti se sve više stavljaju historijske okolnosti pod kojima su nastajala književna djela. „Polazeći od raznih, ponekad srodnih, a ponekad sasvim različitih stanovišta, od pisanja i čitanja tekstova, kao i procesa kojima se predstavljaju publici i kako se ona kategorišu, analiziraju i predaju, oni uviđaju da su književna dela istorijski uslovljena, u istoj meri u kojoj su uslovljene i druge vrste kulturne delatnosti“ (Felbabov 2002: 10). Ta historijska uslovljenost je i ono što često dovodi u vezu književna djela nastala na različitim mjestima i različitim jezicima. Avangardna književnost je svakako odličan primjer za to jer književna djela

nastala nakon Prvog svjetskog rata imaju izrazit antiratni diskurs i socijalni karakter, što ih dovodi u usku povezanost, bez obzira gdje su nastala. Primjeri su zaista brojni, ali spomenut ćemo neke: *Provincija u pozadini* Hasana Kikića, *Hrvatski bog Mars* Miroslava Krleža, *Priče o muškom* Miloša Crnjanskog (kao literarni uzorci avangardnog stvaralaštva na južnoslavenskom prostoru), te *Doživljaji dobrog vojnika Švejka u Prvom svjetskom ratu* Jaroslava Haška, *Zbogom oružje* Ernesta Hemingveja (Ernest Hemingway), *Na zapadu ništa novo* Eriha Marije Remarka (Erich Maria Remarque), *Putovanje nakraj noći* Luj-Ferdinanda Selina (Louis-Ferdinand Celine) i mnoga druga djela svjetske književnosti s antiratnim predznakom. Naime, nakon svjetske kataklizme nazvane Veliki rat, književnost je ta koja svojim angažmanom osuđuje rat i iznalazi načine za izlazak iz opće depresije. Posljertni period, obilježen međuklasnim razlikama, borbom za vlast, međunacionalnim sukobima i živim slikama rata, reflektira se u književnim djelima. Teri Iglton (Terry Eagleton) u knjizi *Književna teorija* slikovito opisuje ovo društveno stanje nakon završetka rata koje, po njemu, više predstavlja ruševine i pustoš u duhovnom smislu nego u materijalnom, s čime se možemo i složiti.

„Evropa je 1918. ležala u ruševinama, opustošena najstrašnijim ratom u povijesti [...], ali je ratni pokolj sa svojim burnim političkim posljedicama do temelja potresao društveni poredak evropskog kapitalizma. Duboko poremećene bile su i ideologije na kojima je taj poredak vijekovima počivao, kao i kulturne vrijednosti na temelju kojih je vladao. Znanost se gubila u sterilnom pozitivizmu, kratkovidnoj opsjednutosti kategorizacijom činjenica; filozofija se dvoumila između pozitivizma s jedne i neodrživog subjektivizma s druge strane; širili su se razni oblici relativizma i iracionalizma, a umjetnost je odražavala tu posvemašnju zbunjenost“ (Iglton 1987: 66).

Jasno je da je historija, i kao nauka i kao pojam kojim označavamo prošlost u najširem smislu te riječi, sama po sebi tekstualna i narativna, može se prepričati, opisati, zapisati. Međutim, historijski tekstovi nisu isto što i književni. Oni nisu, ili su veoma rijetko, umjetnički tekstovi. S druge strane, književno-umjetnički tekstovi su u većini slučajeva historijski, društveno i socijalno uvjetovani. Zato, kada govorimo o književnim tekstovima nastalim pod takvim uslovima, mi govorimo o historičnosti tih tekstova, a historizam je u tom smislu sasvim legitiman pristup proučavanju književnosti. Historizam je „historijsko prilaženje pojavama prirode i društvenog života, njihovo promatranje u procesu postanka i razvitka“ (Hrvatski enciklopedijski rječnik IV, 2002: 120). Kada naučnici (u ovom slučaju historičari) prilaze društvenim i prirodnim pojavama, nastoje ih opisati tačno i precizno,

argumentovano i bez (ili sa vrlo malo) emocija. Književni tekstovi nisu satkani od prepričavanja važnih događaja iz prošlosti nastalih na osnovu historijskih izvora. Književni tekstovi su umjetnički i poetski, a njihova historičnost se ogleda u utemeljenosti na stvarnom historijskom događaju ili događajima, kao i stilsko-formativnim karakteristikama koje ih vežu za određenu epohu odnosno književni pravac. Nije nužno da oni nastaju na osnovu prikupljenih činjenica i podataka, historijske građe ili izvora, nego na osnovu ličnih stavova i osjećanja prema stvarnom događaju. Historizam u nauci o književnosti ne znači samo restauraciju jednog ranijeg društvenog stanja, nego jednu sasvim novu književnu praksu koja podrazumijeva, po mišljenju Zdenka Lešića, „povezivanje književnih i neknjiževnih tekstova u jedan kontinuitet“ (Lešić 2003: 25). Nama ostaje da proniknemo u djelo i eventualno otkrijemo, uz ono što je historično, poruke i dijelove teksta koji historijski nisu utemeljeni ili se protive našim predrasudama i stereotipima o historijskim događajima.

Raniji pozitivistički koncept historijskih proučavanja odbacio je bilo kakve teološke ili metafizičke ljudske misli usmjeravajući se na egzaktno proučavanje utvrdljivih, stvarnih, činjenica. Prema ovakvoj filozofskoj teoriji, čiji je osnivač Ogist Komt (Auguste Comte) polovinom XIX st., upitna je naučnost historije jer činjenice, od kojih je satkana, nije moguće empirijski provjeriti. Pozitivistički metod je prihvaćen i za istraživanja u nauci o književnosti. Cilj ovakvih istraživanja je prikupiti što više relevantnih činjenica (biografske i bibliografske podatke o piscu, informacije o sredini i periodu o kojem je i u kojem je stvarao, refleksije stvarnih događaja na djelo isl.). Na ovaj način se etika i estetika drže besmislenim, a umjetnička vrijednost izvan opsega naučnog djelovanja. No, s druge strane, omogućena je izrada, itekako važnih i nauci korisnih, književnohistorijskih sinteza.

U razvoju nauke o književnosti veliku ulogu je imala, kako je Milivoj Solar naziva, „pobuna“ protiv pozitivizma. „Pozitivizam je shvaćen kao historizam koji valja prevladati ili naprosto napustiti.“ (Solar 2000: 248) Ta „pobuna“ je, između ostalog, dovela do stvaranja novog „nepozitivističkog“ historizma po kojem se književni tekstovi nikako ne mogu odvojiti od konteksta, tj. od kulture kojoj pripadaju, od društvenih i političkih tokova unutar kojih se oblikuju. Samim tim ni njihovo tumačenje također nije imuno na vrijeme u kojem djela nastaju kao ni na ono u kojem se interpretiraju.

Novi historizam kao pristup proučavanju književnosti javio se osamdesetih godina XX stoljeća, kada je američki kritičar Stiven Grinblat (Stephen Greenblatt) u uvodnom članku posebnog broja časopisa *Žanr*, govoreći o renesansnoj književnosti,

skrenuo pažnju tadašnjim autorima „da ponovo promisle kako se renesansna književna dela uklapaju u širi spektar diskursa i društvene prakse koji su oblikovali englesko društvo i kulturu XVI i XVII veka. Ponovno promišljanje bilo je nužno jer su se mnogi proučavaoci književnosti, koji su se u to vreme bavili engleskom renesansom, sukobljavali s nizom gledišta na kojima su se zasnivala naučna istraživanja i tumačenja prethodnih decenija. Za razliku od sledbenika angloameričke nove kritike, Grinblat i njegove kolege nisu mogli da prihvate da književna dela postoje u estetskom vakuumu, kao da nemaju nikakve veze sa istorijskim kontekstom u kome su nastala. Nisu smatrali da su književna dela autonomna estetska oblast, niti da književna dela engleske renesanse postoje odvojeno od drugih oblika kulturnog stvaralaštva tog istorijskog perioda“ (Felbabov 2002: 7).

Tako je akademskim krugovima u kojima je ponikao novi historizam, ali i onim koji su ga ubrzo prihvatili, postao imperativ da pri tumačenju književnih djela mnogo bolje shvataju društvene okolnosti pod kojima su nastala, ali i, općenito, društvene okolnosti određene historijske epohe, pa čak i okolnosti koje su joj prethodile ili joj slijedile.

Definisati historizam kao pravac i kao novi pristup u proučavanju književnosti pokušali su mnogi na razne, više ili manje prihvatljive načine. Prema mišljenju Stivena Grinblata (Stephen Greenblatt), historizam tumači odnos između umjetničkog djela i historijskog događaja. Slično tvrdi i Džin Hauard (Jean Howard), po kome je historizam povezivanje književnih djela sa raznim historijskim kontekstima. Ričard Vilson (Richard Wilson) novi historizam vidi kao „povratak istorije u književnu kritiku“ (Wilson 2002: 86). Ali, historizam je i proces vraćanja teksta u kontekst koji ga je generisao, po mišljenju Edvarda Pehtera (Edward Pechter). Zdenko Lešić, koji je na našem prostoru u značajnoj mjeri odredio status književnohistorijskih proučavanja, historizam definiše kao povratak historiji, jer je, po njemu, historija jedini sistem u koji se književna djela mogu svrsishodno uklopiti. Viliam Benet (William Bennet) čak izražava „uznemirenost što se humanističke nauke ponekad tako koriste kao da su služavke ideologije, podređene pojedinim predrasudama, pa se stavovi cijene ili odbacuju na osnovu njihovog odnosa prema nekom socijalnom gledištu.“ (Montrose 2003: 103), ali to, nazovimo ga „socijalno gledište“, smatra razumljivim i neospornim, a nove oblike interpretacije kulture, historije i politike dobrim načinom borbe protiv gubljenja tradicionalnih vrijednosti i svrstava ih u ono najbolje što je ikada pisano (ali i mišljeno) o ljudskom životu. Slično su primijetili i Džonatan Dolimor (Jonathan Dollimore) i Alan Sajnfild (Alan Sinfield) koji, uz problem uticaja ideologije na subjekte unutar nove historijske orijentacije, ukazuju i

na formiranje pojedinca kao inicijatora novih aktivnosti u rasvjetljavanju socijalnih stavova i kulturnih kodova. To, na neki način, upotpunjuje tvrdnja Arama Vizera (Aram Veaser) da književni i neknjiževni tekstovi nerazdvojno cirkulišu. Pri tome se, smatra Džon Branigan (John Brannigan) književna kritika ne bavi problemima u kojoj su mjeri neke ideologije ili historijske okolnosti tačne, nego kako i na koji način se pojedinci (ili pak društvo) razvijaju pod određenim okolnostima. Književni kritičari i teoretičari su oni koji uspostavljaju dijalog između književnih i neknjiževnih tekstova. I koju god definiciju da uvažimo, a s pravom možemo sve, jasno je jedno – književnost, a time i nauka koja se njome bavi, u potpunosti su historične društvene kategorije. Možda se historija zaista može teško obuzdati, kako tvrdi Elizabet Foks-Đenoveze (Elizabet Fox-Genovese) i zaista nam se uvijek vraća da je koristimo koliko i kako nam treba. Međutim, taj epitet neobuzdanosti još više priliči književnosti. Književnost ne samo da se prilagođava historiji i crpi iz nje inspiraciju, nego je čak prilagođava sebi, jer književna djela mogu poljuljati činjenice, premazati ideologije raznim bojama, usprotiviti se politikama i idealima na direktan i indirektan način. Ne možemo historičnost pripisati samo djelima koja su, uslovno rečeno, opterećena društvenim previranjima i socijalnim stanjem.

Ne postoji nehistorično književno djelo. Ako ništa drugo, makar je našlo, hronološki gledano, svoje mjesto u historiji, pa ne čudi da je Zdenko Lešić zadovoljan time što savremeni tumači književnosti nisu uspjeli protjerati „demone hronologije“ (Lešić 1985: 7) kada su nastojali svoj pristup usmjeriti književnosti kao autonomnoj isključivo umjetničkoj kategoriji.

Iz navedenog je jasno da je novi historizam pobudio mnogo interesovanja. Poredeći radove, razmišljanja i zaključke na ovu temu, stiče se utisak da historizam, kao novi pristup proučavanju književnosti, pred nauku o književnosti stavlja i niz novih izazova:

- potrebno je neprestano se uključivati u književnohistorijske, a time i književnonaučne tokove, što podrazumijeva neprestano traženje univerzalnih i svesvremenskih poruka koje nose književna djela, bez obzira na to kada su nastala;
- formalno rastaviti estetsko od realnog kako bi se u sadržaju književnog djela otkrili historijski, ali i društveni i socijalni elementi na kojima počiva to djelo;
- bolje upoznati historijsku epohu o kojoj govori neko književno djelo, kako bi se utvrdilo koje su epizode u djelu autentične, a koje su pišćeva improvizacija;
- u historijskoj podlozi nekog djela ukazati na to po čemu se književnost razlikuje od tipičnog historijskog, odnosno naučnog diskursa;

- bolje upoznati društveni angažman autora u periodu o kojem piše, kako bi se eliminisala autorova, eventualna, pristrasnost i uticaj ideologije na njegovo stvaralaštvo ili čak istakli i afirmirali spomenuti uticaji, ukoliko su ispravni;
- u djelima čiji autori ne pokazuju svoj društveni angažman, pokušati pronaći uticaj društvenih zbivanja i socijalnih prilika;
- uporediti djela pisaca iz različitih književnohistorijskih perioda koji pišu o istom historijskom periodu, vidjeti da li nam savremeni pisci o nekom davnom poglavlju ljudske prošlosti pišu s novim pogledom na svijet i da li se taj pogled kosi s onim koji ima autor – stvaralac u vremenu o kojem piše;
- u potpunosti, možda kao najteži izazov, sistematizovati i prezentovati književnu prošlost nekog naroda ili prostora.

Stavljajući ove izazove pred nauku o književnosti, dokazujemo da je književnost neodvojiva od historije i kao nauke i kao prošlosti u najširem smislu, te da se nauka o književnosti opire antihistorijskim tendencijama. Zbog te transhistorijske uloge književnosti, mnoga književna djela su dobila značajnu ulogu u rasvjetljavanju događaja do kojih historiografija nije mogla doći. Tu vidimo i zajednički interes na koji ukazuje i Luis A. Montrouz (Louis A. Montrose) u svom djelu *Poetika i politika kulture*, tvrdeći da se na ovaj način u isto vrijeme afirmišu i problematizuju veze između nauke o književnosti i drugih nauka, a time i veze između teksta i svijeta, pa novi historizam naziva obnovljenim interesom za historijske, socijalne i političke uslove i posljedice književne produkcije i reprodukcije.

U knjizi *Moderna tumačenja književnosti* Zdenko Lešić nam skreće pažnju na svijest o historiji kao stalnoj smjeni vrijednosti. Činjenica je da, kako i narodna poslovice kaže, svako vrijeme nosi svoje breme. Kroz dugu historiju ljudskog društva mijenjale su se norme, načela, vrijednosti, ideali i ideologije. Ono što je vrijedno i moralno u nekom periodu ili u nekom društvenom sistemu, za druge to prestaje biti. To bi moglo dovesti u pitanje tumačenje mnogih književnih djela. Način na koji su interpretirana u jednom vremenu, za naše vrijeme bi mogao biti neprihvatljiv. Također bi današnja tumačenja u budućnosti mogla postati upitna. Naravno da pojam istine ne zastarijeva, ali „zato mijenja značenje, dobija drugačiju definiciju. Ta historija redefiniranja je, u bitnom, sama povijest filozofije, logos njenog trajanja, samo-osvješćivanje filozofsko-kritičkog mišljenja“. (Hamburger 1982: 8) Kao primjer nam mogu poslužiti kritike zbirke *Priče o muškom* Miloša Crnjanskog koje su se mijenjale promjenom društvenih prilika. Godine 1924., u doba Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Siniša Kordić oštro kritikuje Crnjanskog, nazivajući njegovo rodoljublje

smiješnim. Međutim, vremenom su kritike postajale blaže i pozitivnije, od Tina Ujevića koji je smatrao da Crnjanski ima smisla za pripovijest, preko Petra Džadžića po kojem je Crnjanski u svom preziru i gnjevu standardan za tadašnju Evropu, do mnogobrojnih danas, uglavnom pozitivnih, kritika. Čak je i sam Crnjanski imao promjenljiv stav prema svojim pripovijetkama. O tome se možemo obavijestiti u *Pogovoru* koji je za *Pripovednu prozu Miloša Crnjanskog* napisao Novica Petković. Naime, Crnjanski je 1956. godine odbio ponovno štampanje pripovijetki iz zbirke *Priče o muškom*, smatrajući ih nezrelim, a deset godina kasnije ih sve unio u *Sabrana dela*. Naravno, u ovom slučaju ne mora značiti da su na odluke autora uticale kulturne, političke i socijalne prilike, ali vrijeme sigurno jeste. Ove tvrdnje se gotovo slažu sa tvrdnjama ruskih formalista da jedan tekst u određenoj epohi može funkcionisati kao neknjiževni, a u drugoj kao umjetnički. Teri Iglton (Terry Eagleton) tako na primjeru Bodlerove (Baudelaire) pjesme *Mačka (Les Chates)* poredeći formalističku i strukturalističku kritiku ističe da se u književnim djelima ne smiju previđati „itekako važne konotacije riječi, konotacije koje postaju uočljive tek kada sa teksta prijedemo na kodove kulture i društva iz kojih tekst crpi.“ (Iglton 1987 :130)

Mi se svakako moramo saglasiti s činjenicom da ljudska objektivnost može biti narušena kulturnim i društvenim uticajima vremena u kojem živimo. „Mnoge postavke i prakse koje se danas poistovećuju sa novim istorizmom dobro su poznate. Kažu nam da oni koji se bave novim istorizmom u načelu polaze od pretpostavke da ne postoje transistorijska i univerzalna ljudska bit i da je ljudska objektivnost sazdana od kulturnih kodova koji svima nama određuju položaj i ograničavaju nas na različite načine. Polaze od pretpostavke da objektivnost ne postoji, da iskustva o svetu stičemo putem jezika i da su sve naše predstave o svetu, naša čitanja teksta i prošlosti predodređena našim mestom u istoriji, vrednostima i politici koja je u njima ukorenjena.“ (Newton 2002: 164)

No, sa ovom tvrdnjom u koštac se hvata mišljenje Slobodana Grubačića, koji piše: „istorizam: to su oči koje dozvoljavaju da se objektivno proceni i ono što je strano i strašno, dajući značenje onim magijskim maskama koje nas okružuju“ (Grubačić 2006: 313). Da bismo riješili ovu dilemu, pozvamo u pomoć tradicionalno tumačenje historizma. Naime, smatralo se da se književna djela nastala pod uticajem nekog historijskog događaja, ali i sva književna djela uopćeno, mogu pravilno protumačiti tek nakon što se između historijskog događaja ili perioda u kojem su djela nastala i vremena u kojem se djela proučavaju uspostavi određena vremenska distanca. Dakako, predstavnici novog historizma s tim nisu saglasni, književna djela se sasvim dobro mogu protumačiti u bilo kojem vremenu i vremenske distance ih ne

čine razumljivijima. Tu bi jedino mogle nastati razlike u objektivnosti. Svakako ćemo se saglasiti sa Grubačićem kada kaže: „Pre svih istoričara i kolekcionara, uostalom sami umetnici su kadri da vide svet različitim očima“ (Grubačić 2006: 314). I premda Kete Hamburger (Kate Hamburger) smatra da je „suština umjetnosti stavljanje sebe u djelo istine“ (Hamburger 1982: 82), na društvene pojave, politička previranja, razne ideologije niko nije imun, pa ni oni koji kritikuju ili analiziraju djela u vremenu u kojem su nastala. Poput samih umjetnika, gledajući svijet različitim očima, u svoje analize mogu unijeti više subjektivnosti, pristrasnosti ili negodovanja nego oni koji na ta djela gledaju nakon vremenske distance. Ova konstatacija svakako ide u prilog naučnosti nauke o književnosti, jer bez obzira na to koliko su književni kritičari i teoretičari pisali o nekom djelu, nove historijske epohe nude nove mogućnosti i nove perspektive za razumijevanje i istraživanje.

„Osim toga, ‘novi istoricizam’ je odbio da vjeruje da je književnost autonomna ‘estetska djelatnost’ kojoj se može prići specijalističkim metodama ‘estetske analize’. Za razliku od većine istoričara književnosti, koji svjesno ograničavaju svoja istraživanja, stavljajući u prvi plan književni tekst kao jedini legitimni predmet nauke o književnosti, ‘novi istoricisti’ slobodno zalaze u ‘tuđa’ područja, ignorirajući zamišljene granice koje dijele istoriju, antropologiju, umjetnost, politiku, ekonomiju. Pridajući istu važnost svim sačuvanim tekstovima iz jednog vremena, oni čitaju uporedo, i podjednako pomno, i književne i neknjiževne tekstove. Pri tome oni ne smatraju da su književni tekstovi primarni (kao osnovni predmet izučavanja), a neknjiževni sekundarni (kao dokumenti koji osvjetljavaju književne tekstove), već i jedne i druge tretiraju na isti način, kao ravnopravne i podjednako relevantne ‘tekstualne tragove’ koje je ostavila prošlost i koji, zajedno, čine onu mrežu tekstualnosti (ili ‘kulturu’) koju nazivamo ‘renesansa’, ili ‘klasicizam’, ili ‘romantizam’ i sl.“ (Lešić 2003: 20)

Prema tome, u usku vezu sa historizmom dovode se pojmovi intertekstualnost i poetika kulture. U najširem smislu, intertekstualnost označava odnos između dva ili više tekstova na način da se u jednom tekstu osjeća prisustvo drugog teksta ili drugih tekstova. Kada se historizam dovodi u vezu s pojmom „intertekstualnost“, onda se spomenuti odnosi definišu kao pretpostavka da je svaki tekst novo tkanje prošlih citata. „Tragovi koda, formule, ritmički modeli, fragmenti socijalnih jezika itd. ulaze u tekst i raspoređuju se u njemu, jer prije teksta i oko teksta uvijek postoji jezik. Intertekstualnost, uslov svakog teksta, ne može se, naravno, svesti na problem izvora ili utjecaja; intertekst je polje anonimnih iskaza, čije porijeklo jedva da se ikad može utvrditi; polje nesvjesnih ili automatskih navoda, datih bez navodnika. (Hamzić 2009:

149) Jednostavnije rečeno, društvene, političke, kulturne informacije koje je autor iz određenog historijskog trenutka unio u svoje djelo, manifestuju se kao izvjesni intertekst.

Postoje primjeri u kojima se intertekstualnost može definisati kao oblik književnog pamćenja pri čemu se književna tradicija ili raniji (stariji) književni tekstovi oživljavaju u novim. Kao primjer za ovu tvrdnju poslužiti će priča *Mejtaš* iz zbirke *Inšallah, Madona, inšallah* Miljenka Jergovića u kojoj put putuju Latif-aga i njegov jaran Sulejmanom i razgovaraju:

„Je l’ ti žao?, nije prestajao Latifaga. Odgovorio bi mu Sulejman, zašto da ne odgovori, ali mu se jezik svezao. (..) Ako progovori, povrijedit će prijatelja. Ili će sam zaplakati. Zato mu je bolje da šuti, sve dok Latifaga ne prestane pitati. Je li ti žao Banja Luke?, upita Latifaga, pa odmah zatim počne nabrajati sve ono čega bi mu trebalo biti žao. Ali začudo, nije se sjetio ničega što su izgubili (...), ništa više Latifagi nije na umu, nego akšamluci, ašikluci i teferiči. Ono čega usred njegove brige ionako nije bilo koliko je moglo i trebalo biti.“ (Jergović 2004: 329)

Sevdalinka *Put putuje Latif-aga* je u ovom primjeru poetski tekst od kojeg je autor, zahvaljujući svom spisateljskom umijeću, na inovativan način, stvorio prozni kontekst. Ovdje se ujedno radi o tekstualnom posredovanju na čemu posebno insistiraju teoretičari novog historizma. Tekstualna posredovanost je, naravno, moguća, ne samo među književnim tekstovima, već i na relaciji književni i neknjiževni tekst što se vidi u primjerima kada se intertekstualnost definiše kao oblik socijalnog pamćenja i pamćenja prošlosti. Višeglasje nekog novog teksta često je, dakle, rezultat upliva (ne)književnih tekstova, ali i kulturnih, tradicionalnih, socijalnih vrijednosti, historijskih događaja, davnih sjećanja, vlastitog iskustva isl. Tako Hasan Kikić u zbirci *Provincija u pozadini* (pripovijetka *K. und K. goveda*) spominje Huseina-kapetana Gradašćevića kroz jednu smiješnu anegdotu, opisujući šiljak na sahat-kuli „koju je po usmenoj tradiciji naših matera Zmaj od Bosne preskočio na svojoj bedeviji.“ (Kikić 1991: 242) Na sličan način se Miloš Crnjanski u zbirci *Priče o muškom* prisjeća Oktobarske revolucije kada Toma Sapun iz pripovijetke *Veliki dan* „već juče ne beše zadovoljan, nije voleo što se nazivaju boljševici, mrzeo je te, jer su ubili ruskog cara. A ruskog cara, nikog više, voleo je Toma Sapun“ (Crnjanski 1983: 144)

Prema tome, složiti ćemo se da je intertekstualnost „teorijska i metodološka figura u kojoj barem neke od starih aporija komparativizma – poput dihotomija sumjerljivost

- nesumjerljivost tradicija, istost - razlika ideja, pristranost - neutralnost subjekta znanosti – tek dolaze do mogućnosti zadovoljavajućeg razrješenja. Među tim aporijama postoje i one manje manifestne, poput problema uvijek nužno izvanjskog i otud neukidivo neautentičnog pristupa samog subjekta-istraživača koji po pretpostavci uvijek nosi sobom više-manje osviješten ili neosviješten vrijednosni sustav tradicije iz koje dolazi i nameće ga kao standard i kriterij komparacije.“ (Mikulić 2006: 977).

Poetika kulture je, kako je već spomenuto, uz intertekstualnost jedan od ključnih pojmova novog historizma. David Šporer je u svojoj knjizi *Novi historizam: poetika kulture i ideologija drame* napravio prikaz djela novije angloameričke historiografije i pokušao rasvijetliti situaciju na književnoteorijskoj sceni nakon pojave novog historizma. O poetici kulture zaključuje sljedeće:

„Termin ‘poetika kulture’ ne bi trebalo shvatiti kao slučajnost. Poetiku bi, dapače, trebalo shvatiti vrlo doslovno, u onom smislu u kojem se, uz ostala značenja, odnosi na proučavanje, odnosno interpretiranje književnosti. A ono uvijek počiva na čitanju. Kako se uz poetiku pojavljuje izraz kultura, a ne književnost, proizlazi da je posrijedi ‘čitanje’ kulture, pri čemu bi kulturu valjalo shvatiti u vrlo širokom smislu kako bi obuhvatila sve moguće prakse, diskurse i fenomene određenog razdoblja.“ (Šporer 2005: 69)

Sanjin Kodrić u svojoj knjizi *Književna prošlost i poetika kulture* tvrdi da je posezanje za prošlosti u književnosti balkanska osobenost i da se književnost naših prostora može opisati kao literatura priča o prošlosti, te da historizam kod nas ima status interpretacije umjetnosti uopće, a samim tim i književnosti. Avangardna književnost nam opet može poslužiti kao primjer. U periodu između dva svjetska rata stvarana su književna djela, geografski i etnički gledano, na različitim mjestima, u različitim tragičnim društvima, ali pod istim okolnostima. Većina onih koji su stvarali svoja djela nisu bili u društveno dominantnom položaju, pa su se više doticali onih koji su Prvim svjetskim ratom i poslijeratnim stanjem bili poniženi, razočarani i najviše pogođeni. Na taj način stvorili su obrasce posebnog pripovjedačkog stila sa jasnim oznakama tog vremena i društva. Pokazali su kako historijski događaji mogu uticati na ljudske sudbine i učiniti ih nepodnošljivim. S obzirom na to da je od Prvog svjetskog rata prošlo čitavo stoljeće, u interpretaciji djela avangardne književnosti možemo uvažiti i tradicionalne i nove inačice historizma jer ova djela u sebi nose univerzalne vrijednosti. Antiratne poruke u avangardnim djelima univerzalne su i primjenljive na svaki rat u svakoj fazi povijesti ljudskog društva, od najstarijih vremena do danas. Bilo da se radi o svjetskom ratu, kakav je bio onaj između 1914.

i 1918. godine, ili o nekom lokalnom ratu, pa i o davnim ratovima ili nekom ratu iz bliske nam prošlosti, poruke koje nam ostavljaju autori ovih djela mogu se primijeniti i prepoznati, ne može ih prevrednovati ili obezvrijediti nijedan društveni sistem niti ideologija.

Koliko god puta su se historijska tumačenja mijenjala zbog različitih društvenih okolnosti, književnost kao umjetnost ostajala je da svjedoči o vremenu na svoj način. Djela iz raznih perioda književnog stvaralaštva, od trenutka kada su nastala, omogućavaju čitaocima da se užive u sudbine ljudi određene historijske epohe i dok god se budu čitala, ono o čemu nam pričaju neće izgubiti svoju snagu i smisao. Vrijeme nam može samo donijeti nove načine i metode interpretacije književnih djela i omogućiti nam da u njihov smisao proniknemo još dublje nego što to možemo danas.

LITERATURA:

1. Anić, Vladimir i drugi (2002), *Hrvatski enciklopedijski rječnik u 20 knjiga*, knjiga IV, Novi Liber, Zagreb
2. Crnjanski, Miloš (1983), "Priče o muškom", u: *Dnevnik o Černojeviću i druga proza*, Nolit, Beograd
3. Džadžić, Petar (1967), „Mirni čovek sa Sumatre – Pogled na jedan vid stvaranja Miloša Crnjanskog“, u: Miloš Crnjanski: *Pesme, putopisi, eseji*, Prosvjeta, Sarajevo, str. 9–28
4. Felbabov, Vladislava (2002), „Novi istorizam“, u: *Dometi* (časopis za kulturu, proleće–leto–jesen–zima, četverobroj), Gradska biblioteka „Karlo Bijelica“, Sombor, str. 7–24
5. Fox-Genoveze, Elizabet (2002), „Književna kritika i politika novog istorizma“, u: *Dometi* (časopis za kulturu, proleće–leto–jesen–zima, četverobroj), prevela Vladislava Gordić, Gradska biblioteka „Karlo Bijelica“, Sombor, str. 149–163
6. Greenblatt, Stephen (2002), „Ka poetici kulture“, u: *Dometi* (časopis za kulturu, proleće–leto–jesen–zima, četverobroj), preveo Zoran Paunović, Gradska biblioteka „Karlo Bijelica“, Sombor, str. 43–58
7. Grubačić, Slobodan (2006), *Aleksandrijski svetionik: Tumačenja književnosti od Aleksandrijske škole do postmoderne*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad

8. Hamburger, Kate (1982), *Istina i estetika istina*, Svjetlost, Sarajevo
9. Hamzić, Mirzet (2009), *Književni leksikon*, Dobra knjiga, Sarajevo
10. Howard, Jean (2002), „Novi istorizam u proučavanju renesanse“, u: *Dometi* (časopis za kulturu, proleće–leto–jesen–zima, četverobroj), prevela Ivana Đurić – Paunović, Gradska biblioteka „Karlo Bijelica“, Sombor, str. 69–85
11. Jergović, Miljenko (2004). „*Inšallah, Madona, inšallah*“, Biblioteka Dani, Sarajevo:
12. Kikić, Hasan (1991), *Provincija u pozadini*, Svjetlost, Sarajevo
13. Iglton, Teri (1987), *Književna teorija*, SNL/ Zavod za znanost i književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb
14. Kodrić, Sanjin (2010), *Književna prošlost i poetika kulture (Teorija novog historicizma u bosanskohercegovačkoj književnohistorijskoj praksi)*, Slavistički komitet, Sarajevo
15. Kodrić, Sanjin (2012), *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*, Slavistički komitet, Sarajevo
16. Kordić, Siniša (1924), „Priče o muškom od g. M. Crnjanskog“, u: *Umetnost i neumetnost*, Jugoslavija, Beograd, str. 61–66
17. Lešić, Zdenko (1985), *Književnost i njena istorija*, Veselin Masleša, Sarajevo
18. Lešić, Zdenko (2003), *Novi istoricizam i kulturni materijalizam*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd
19. Lešić, Zdenko i ostali (1981), *Moderna tumačenja književnosti*, Svjetlost, Sarajevo
20. Mikulić, Borislav (2006), *Intertekstualnost i interdiskurzivnost: Komparativizam između filologije i etičke teorije subjekta*, u: Filozofska istraživanja, Sv. 4, str. 975 – 984, Filozofski fakultet, Zagreb
21. Montrose, A. Louise (2003), „Poetika i politika kulture“, u: *Zdenko Lešić: Novi istoricizam i kulturni materijalizam*, preveo Zdenko Lešić, Narodna knjiga – Alfa, Beograd, str. 104–134
22. Newton, Judith Lowder (2002), „Istorija po starom? Feminizam i novi istorizam“, u: *Dometi* (časopis za kulturu, proleće–leto–jesen–zima, četverobroj), prevela Vladislava Gordić, Gradska biblioteka „Karlo Bijelica“, str. 164–183, Sombor
23. Pechter, Edward (2002), „Novi istorizam i njegova nezadovoljstva: politizacija renesansne drame“, u: *Dometi* (časopis za kulturu, proleće–leto–jesen–zima, četverobroj), prevela Vladislava Felbabov, Gradska biblioteka „Karlo Bijelica“, Sombor, str. 107–131

24. Petković, Novica (1996), „Pogovor“, u: Miloš Crnjanski: *Pripovedna proza (Priče o Muškom. Pripovetke. Dnevnik o Čarnojeviću)*, Zadužbina Miloša Crnjanskog, L'age d'homme, BIGZ i Srpska književna zadruga, Beograd, str. 501–509.
25. Solar, Milivoj (2000), *Paradigma povijesti književnosti*, u: *Granice znanosti o književnosti: izabrani ogledi*, Naklada Pavičić, Zagreb
26. Šporer, David (2005), *Novi hoistorizam: Poetika kulture i ideologija drame*, AGM, Biblioteka Sintagma, Zagreb
27. Ujević, Tin (1965), „Povodom Purića i Crnjanskog“, u: *Kritike, prikazi, članci i polemike o hrvatskoj i srpskoj književnosti*, Znanje, Zagreb, str. 367–369
28. Veenser, H. Aram (1989), *The New Historicism*, Routledge New York
29. Wilson, Richard (2002), „Istorijat novog istorizma“, u: *Dometi* (časopis za kulturu, proleće–leto–jesen–zima, četverobroj), prevela Ivana Đurić – Pاونović, Gradska biblioteka „Karlo Bijelica“, Sombor, str. 86–106

NEW HISTORICISM AS AN APPROACH TO THE STUDY OF LITERATURE: FROM STEPHEN GREENBLATT UNTIL TODAY

Summary

Many literary theorists and historians of our time are increasingly exploring the historical circumstances under which literary works were created. Historicism in literary science is not only about the restoration of an earlier state of society, but rather an entirely new literary practice that involves linking literary and non-literary texts in one continuity. It is impossible to accept that literary works exist in a aesthetic vacuum that has nothing to do with the historical context in which they arose. So literary works are not an autonomous aesthetic sphere, neither do literary works exist separately from other forms of cultural creativity of a historical period. Literature not only adapts to the history and draws inspiration from it, but even adjusts it to itself because literary works can sway the facts, spread the ideology of various colors, oppose to the policies and ideals in a direct or indirect way. There is no unhistorical literary work. If nothing else, it has found, chronologically speaking, his place in history, so it is no surprise that Zdenko Lesic is satisfied by the fact that contemporary interpreters of literature failed to banish the “demons of chronology” when they tried to approach their target literature as a purely artistic category.

Key words: historicism, history, literature, continuity, text, chronology

Adresa autora

Authors' address

Maja Džafić

Univerzitet u Bihaću

maja_dzafic@outlook.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Sanel Hadžiahmetović Jurida

WORD FORMATION IN ENGLISH: DERIVATION AND COMPOUNDING /

TVORBA RIJEČI U ENGLESKOM JEZIKU: IZVEDENICE I SLOŽENICE 157

Augustin Zonjić, Ivona Šetka-Čilić

THE CAUSES AND CONSEQUENCES OF BREXIT ON ENGLISH

LANGUAGE IN THE EU / UZROCI BREXITA I NJEGOVE POSLJEDICE

NA POLOŽAJ ENGLESKOG JEZIKA U EUROPSKOJ UNIJI 171

UDK 811.111'373.611

Pregledni rad

Review paper

Sanel Hadžiahmetović Jurida

WORD FORMATION IN ENGLISH: DERIVATION AND COMPOUNDING

Within the broad field of word formation in English, the paper outlines particular available means for production of new meanings in established forms of words in the English language. More specifically, the paper presents two major types of production of complex forms (derivation and compounding), with accompanying definitions and generalisations which are substantiated with relevant examples which are further discussed and analysed.

Key words: English word formation, derivation, compounding

1. INTRODUCTION

English appears to abound in mechanisms that help enlarge its lexis. This paper aims at outlining a number of different available means of getting new meanings of words in established forms in English by discussing possible ways to get new meanings.

The purpose of this paper, however, is not to provide an exhaustive survey of English word formation, as this has already been done by many authors. The intention, in fact, is to provide an outline of particular types of word formation in English, focusing on derivation and compounding, which closely relate to new meanings of words in the forms that have already been established. More particularly, the paper presents derivation and compounding as two major types of production of complex forms (Bauer, 1983).

Most examples representing the corpus in this study have been taken from Hudson (2000). Crystal (2002), Adams (1973), Kövecses (2002) and Bauer (1983) have also proven invaluable as sources of a significant portion of examples in the study.

The paper provides an overview of the theoretical preliminaries in the field of word formation, including the definition, and it continues with the problems suggested by various authors, as there are several problems suggested by leading researchers in the field: the status and definition of word, establishment of rules, the morphology and the lexicon, the process of lexicalization, which are followed by the analysis and discussion on examples selected for the corpus in this study in the Analysis and Discussion section of the paper, with the focus on derivation and compounding.

2. THEORETICAL PRELIMINARIES

Word formation is nowadays perceived to be such a confused area of study that it would not be possible to write an uncontroversial introduction to the subject. Bauer (1983) recognises that much of the confusion in word formation studies is terminological.

He further acknowledges that, given the confusion that reigns at the moment, it should be borne in mind that virtually any theoretical statement about word formation is controversial.

The ways in which new words are formed, and the factors which govern their acceptance in the language, are generally taken very much for granted by the average speaker. To understand a word, it is not necessary to be aware of how it is constructed, or whether it is simple or complex, that is, whether or not it can be broken down into two or more constituents. Human beings are only able to use a word which they find new if they learn the new word together with objects or concepts it denotes. On the other hand, when new coinages are met, like *shutup-ness*, *talkathon* etc, our reactions to them may not be readily explained. We may find them acceptable and in line with our own feelings about how words should be built up, or they may seem in some way contrary to the rules.

According to Crystal (2002), English vocabulary has a “remarkable range, flexibility, and adaptability”. Owing to the periods of contact with foreign languages and its readiness to coin new words out of old elements, English seems to have far more words in its core vocabulary than other languages. For example, alongside kingly (from Anglo-Saxon) we find royal (from French) and regal (from Latin).

2.1 On word Formation in English

Bauer (1983: 1) claims that there is no single “theory of word *formation*”.

“Interest in word-formation has probably always gone hand-in-hand with interest in language in general, and there are scattered comments and works on the subject of word-formation from the time of Panini, who provided a detailed description of Sanskrit word-formation, right up to the present day.”

Questions that still cause difficulties have been asked by scholars for centuries. Furthermore, word formation has been considered by various linguists from different points of view: from a phonological point of view (Halle, 1973); from a syntactic point of view (Jackendoff, 1975); and from a semantic point of view (Leech, 1974; Lyons, 1977).

According to Bauer, there appears to be no doctrine on the subject which attracts many new researchers precisely because of the nature of word formation.

Bauer (1983: 30) gives the following definition of the term *word formation*:

“Word formation can be defined as the production of complex forms. ‘Complex’ is used by other scholars to mean ‘produced by derivation’. Thus, word formation can be divided, in the first instance, into derivation and compounding (although there are other categories which do not fit neatly under either of these headings.”

Therefore, word formation can be understood to mean a collection of different processes (compounding, affixation, back-formation, blending, and so on) about which, as a whole, it is slightly difficult to make a general statement.

Obviously, any discussion of word formation makes two assumptions: that there are such things as words, and that at least some of them are formed. Bauer (1983) argues that the definition of the word has been, for a long time, a major problem for linguistic theory because, however the term “word” is defined, there are some items in some languages which speakers of those languages call ‘words’ but which are not covered by the definition.

Adams (1973: 7) agrees that there is a failure of general linguists to provide a consistent definition of the word across languages, which has shown that it can only be defined with respect to a particular language.

Both Adams (1973: 7) and Bauer (1983: 8) agree that, regardless of the difficulties the notion *word* may carry, it has a certain psychological validity, and that there are good reasons for operating with such a notion. To illustrate this, they claim that speakers of a language, even illiterate speakers, (must) have a feeling for what is, or is not, a word. Sapir (1921: 34) reports that speakers of languages that have never been written have no difficulty whatsoever in determining words, although they have some difficulty in learning to break up a word into its constituent sounds. Repeating the sentences, “word for word”, therefore, is not a problem for such speakers. As an exception to this rule, there are words in English that divide English speakers into those who claim that they should write *all right* as opposed to those who opt for *alright*, but in general terms this holds true.

Bauer concludes that, obviously, the rules that must be established for forming words depend on what counts as a word in any given language. There are words that are formed by rules of syntax, whereas formation of words may be considered as being explained not by syntactic rules but by rules that depend on syntactic factors. ‘Word-formation’ is a traditional label, and one which is useful, but it does not generally cover all possible ways of forming everything that can be called a ‘word’.

2.2 Lexicalisation

There are several stages a lexeme goes through, ranging from the so-called nonce formation, through institutionalisation to, finally, lexicalisation. On its path, a lexeme may start as a new complex word-form designed by a speaker simply to meet some immediate need, the next stage emerging when the nonce formation starts to be accepted by other speakers as a known lexical item. Quite typical of this stage, Bauer argues (1983: 48), is

“...that the potential ambiguity is ignored, and only some of the possible meanings of the form are used (sometimes only one). Thus, for example, there is nothing in the form *telephone box* to prevent it from meaning a box shaped like a telephone, a box which is located at/by a telephone, a box which functions as a telephone, and so on.”

As it appears, it is only because the item is familiar that the speaker-listener knows that it is synonymous with *telephone kiosk*, in the usual meaning of *telephone kiosk* (institutionalisation).

Bauer (1983: 48) concludes that the lexeme enters its final stage when it takes on a form which it could not have if it had arisen by the application of productive rules. This is the stage when the lexeme is lexicalised.

2.4 Morphology and the Lexicon

Both morphology and the lexicon are considered equally important ways of providing words in a language. Aronoff and Anshen (1998) give arguments to substantiate this claim:

“In fact, the two systems, i.e. morphology and the lexicon, do have a great a great deal to do with one another, for two simple reasons...they both provide words, and...they are independent...”

The morphology of a language, they argue, as part of grammar, trades in structural matters, dealing primarily with the internal make-up of the potential complex words of a language. The lexicon, on the other hand, of any language, is a simple listing of items that exist in that language – the items that a speaker must know, as they are arbitrary signs, hence, unpredictable in a particular way.

According to Aronoff and Anshen (1998), there is an apparent rivalry between the two, as with any two entities sharing a task. The rivalry obviously plays an important role within the larger system of the language as it gives added value to the total number of words in a language, regardless of the fact that words may be provided by the morphological rules, including the morphologically well-formed complex potential words, or merely as words listed within the lexicon of a language by being simply stored into an individual’s mental lexicon. According to Aronoff and Anshen, the interaction between morphology, being the system that creates regular words, and the lexicon, the system that stores irregular words, can only be observed where both are capable of being invoked.

A good illustration of the interaction includes a simple case of the plural noun in English. It is generally known that some plural forms come from the lexicon, whereas some originate from the morphology. In case of the former, plurals are said to be

originating from the lexicon simply on account on their irregularity, and stored accordingly into the individual's mental lexicon, such as *men* or *mice*. The latter, on the other hand, encompasses plural forms coming from the morphology in case they are regular, like *cups*. A question arises here – how do speakers know not to say *mans* but *men*? Why is it the case that if a word has an irregular plural stored in the lexicon, there is no regular plural, the one coming from the morphology? There must be a blocking power that prevents the morphology from producing a regular plural just in case an irregular plural for the same word is in the lexicon already. The only possible conclusion we can arrive at here is that both lexicon and morphology appear to interact in making sure that only one form will be used.

Aronoff and Anshen (1998) explain this phenomenon by the centuries-long linguistic tradition of languages having the tendency of avoiding synonyms. They argue that most speakers will use a word from their lexicon (*men*) rather than resort to morphological rules of producing a new word with the same meaning – the phenomenon called *blocking*, i.e. “the non-occurrence of one form due to the simple existence of another” (Aronoff 1976: 43).

In conclusion, morphology is clearly distinct from the lexicon, and depends on it, bearing in mind that the production of morphologically complex words is done largely by applying morphological rules to normally lexical entries which are stored in a speaker's mental lexicon.

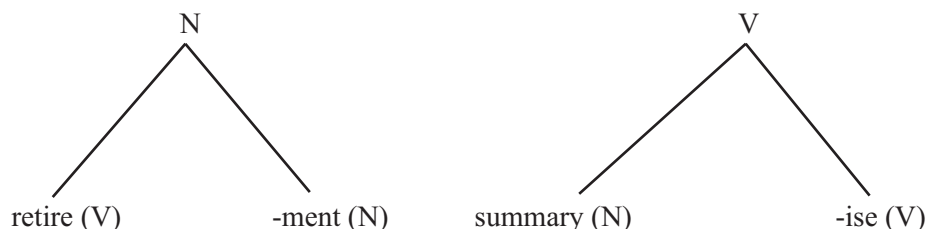
3. DISCUSSION AND ANALYSIS: DERIVATION AND COMPOUNDING

3.1 Derivation

Hudson (2000: 255) defines derivation as the creation of new words by the use of derivational affixes. Unlike inflectional affixes, which there are typically said to be eight in English (all are suffixes), and have very customary use, the use of derivational affixes is not obligatory. They tend to form words the meaning of which is somewhat narrower than that of their parts. A good illustration in English are result nouns, such as those ending in *-ment*, e.g. *government*, the result of governing.

An important aspect to look at when discussing derivational affixing is certainly heads and modifiers. According to Hudson (2000: 256), “...some derivational affixes seem to bring about changes of part of speech...”. One understanding that can be

given here is that derivational affixes are the heads of their words. However, prefixes, which are also derivational affixes, do not function as heads, and are in fact hardly ever word-class changing. It should be recalled that in a noun phrase, the head is a noun, and in a verb phrase the head is the verb – the head is the essential element of a phrase, towards which other elements are modifiers. Having said that, *retirement* would have the structure at the left, and *summarise* would have the structure at the right, below.

Here, *-ment* is clearly a sort of N, which obligatorily combines with verbs, and as the head of its phrase naturally yields a noun. If *-ise* is a verb, as head of its construction with a noun the result is a verb.

Some English examples include (Hudson: 256):

- a. **geosynchronous** (geo + syn + chron + ous) ‘in time with the orbit of the earth’ (of communications satellites which stay over one point on the surface of the earth). *Geo-* ‘earth’, *-syn-* ‘alike’, *-chron-* ‘time’, *-ous* ‘suffix forming adjectives from nouns’. Like typical derivations of new words in the technical fields, all the morphemes have Greek or Latin origins.
- b. **Cabledom** (cable + dom) ‘the cable television business and its sphere of influence’. The suffix *-dom* is quite rare, probably most encountered in the word kingdom.
- c. **Energiser** (energ(y) + is + er) ‘which causes to have energy’. The suffix *-ise* is added to nouns to form verbs with the meaning ‘cause to have the quality of the noun’. *-Er* is added to verbs to make noun instruments or agents, causers of the verb, as in *walker* ‘instrument to help walking’.

Hudson (2000: 257) concludes that derivation is perhaps the most common way to express new meanings in English, especially when it comes to technical fields such as computer science, medicine, and the physical and natural sciences, where new

discoveries, new technology, and new ways of thinking are regular occurrences which necessitate a ready means of expression.

According to Beard (1998), unlike inflectional morphology, derivational morphology or word formation is so named because it usually results in the derivation of a new word with new meaning. They argue that derivation is purely lexical, as opposed to inflection, which, on the other hand, is considered to be relevant only to syntax. Therefore, the output of a derivation rule is inevitably a new word, to be incorporated into the lexicon. Lexemes, or lexical entries, upon which derivational rules operate, are considered to comprise three types of features: a phonological matrix, a grammatical subcategorisation frame, and a semantic interpretation, all of which mutually imply each other.

In addition to suffixation, prefixation in English offers a vast number of options for derivation of new words. According to Bauer, most prefixes in English are class-maintaining. However, the majority of prefixes can be added to bases of more than one form class. Some examples (Bauer, 1983: pp. 217-9) are:

- a. **arch-**, used exclusively with a noun base, added particularly to human nouns to denote an extreme or pre-eminent person, e.g. *archmonetarist*
- b. **de-**, used exclusively with a verb base, not so frequent partly due to its being in competition with *dis-* and *un-*, e.g. *decapacitate*, *deboost*
- c. **fore-**, added to nouns and verbs, e.g. *foretell*, *foreground*, *forelock*
- d. **in-**, added to nouns and adjectives, has a number of forms depending on the initial segment of the base, e.g. *inoperable*, *improbable*, *illegal*

Of the class-changing prefixes, it may be worth mentioning here the following ones:

- a. **a-**, forms adjectives from forms mainly ambiguous between nouns and verbs, e.g. *asleep*, *aglaze*
- b. **be-**, forms transitive verbs from adjectives, verbs or nouns, e.g. *becalm*, *befriend*, *bewitch*
- c. **en-**, forms transitive verbs mainly from nouns, e.g. *enslave*, *entomb*

As it has been said, in its broadest sense, derivation refers to any process which results in the creation of a new word. Beard argues that backformation could also be discussed here, given that some types of derivation do not fit into derivational lexical paradigms holding for many other bases, like the following:

re-laser, out-laser, over-laser, ...
laser-er, → laser-er-s, laser-er-'s
LASER laser-ing → laser-ing-s, laser-ing-'s
(un)laser-able → (un)laser-abil-ity

They argue that the result of misanalysis of words when a phonological sequence identical with that of an affix is misperceived as that particular affix is that a previously non-existent underlying base is extracted and stored in the lexicon via backformation (see section 3.7).

3.2 Zero-Derivation

Zero-derivation is also known as 'functional shift' or 'conversion' (Hudson: 2000: 257). This is the principle of using a word as another part of speech, without any affix or change of form at all. Nouns can thus become verbs, and vice versa. The phenomenon is becoming quite common in English. Verb-to-noun and noun-to-verb cases are common; others are seldom. All zero-derivation has recently been analysed as involving metonymic shifts. Some Hudson's examples include:

- a. **swim**, basically a verb (as in 'Can you swim?'), may be used as a noun, as in 'have a swim'
- b. **fun**, essentially a noun (as in 'Are we having fun yet?'), may be used as adjective, as in 'That would be a fun thing to do.'
- c. **trail**, basically a noun (as in 'a trail through the woods'), may be used as a verb in sports-talk, as in 'The Pistons trailed until the second period.'
- d. **laugh**, basically a verb (as in 'They seem to laugh a lot. '), may also be used as a noun, as in 'We had such a laugh then.'
- e. **ring**, essentially a verb (as in 'The phone's been ringing for minute snow. '), may also be used as a noun, as in 'I'll give you a ring later today, ok?'

3.3 Compounding

In simple terms, compounding is combining two or more words as a word, with the meaning of the resulting word not predictable as the simple combination of the meanings of the two combined words.

3.3 Some Hudson's examples include:

- a. **greenhouse** (*green* + *house*, adjective (or noun) + noun) 'a building for nurturing plants' (noun)
- b. **soccer-mom** (*soccer* + *mom*, noun + noun) 'a mother whose time is occupied with children who play soccer' (the American Dialect Society's Word of the Year for 1996)
- c. **dry-clean** or *dryclean* (*dry* + *clean*, adjective + verb) 'clean by a dry process' (verb)

As shown above, examples a. and b. clearly illustrate the unpredictability of the meanings of the resulting words, given that a *greenhouse* is not green, and *soccer-moms* do not play soccer. Hudson (2000: 258) concludes that "Compounds really yield new meanings, even though the words they are made of are old and familiar."

The lack of predictability, Fabb argues, arises from two characteristics of compounds (1998: Chapter 3):

- "(a) compounds are subject to processes of semantic drift, which can include metonymy, so that a *redhead* is a person who has red hair;
- b) there are many possible semantic relations between the parts in a compound, as between the parts in a sentence, but unlike a sentence, in a compound, case, prepositions and structural position are not available to clarify the semantic relation".

There are endocentric and exocentric compounds. The former category encompasses those compounds that have a head, which, in turn, has similar characteristics to the head of a phrase thus representing the core meaning of the constituent. It is also of the same word class. For example, in *head-chef*, *chef* is the head, while a *head-chef* is a kind of chef, and both words are nouns.

Compounds with no head are called exocentric compounds. A clear line between the two types of compounds is not always present, as it is subject to interpretation, for example, *greenhouse*, whether we think it is endo- or exocentric depends on whether we think it is a kind of house. English has endocentric compounds that tend to have heads systematically on the right.

The third kind of compound, where there is reason to think of both words as equally sharing head-like features, as in *student-prince* (Fabb) is called co-ordinate or appositional compounds.

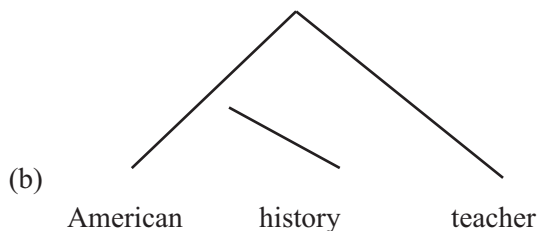
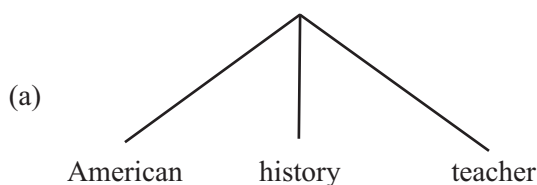
There are also other types of compounds found, such as synthetic (verbal) compounds. In these, particular formal characteristics co-occur with particular restrictions on interpretation. Fabb (1998) argues that the formal characteristic is that a synthetic compound has as its head a derived word consisting of a verb plus one of a set of affixes. Therefore, the following may be formally characterised as synthetic compounds (Fabb):

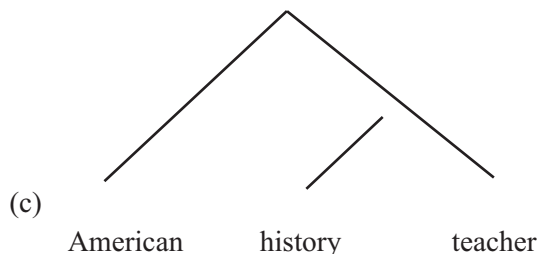
- expert-test-ed
- checker-play-ing (as an adjective: a checker-playing king)
- window-clean-ing (as a noun)
- meat-eat-er

Some English examples of the so-called repetition compounds include words such as *higgledy-piggledy* and *hotchpotch*, where there is reduplication of whole words.

Where compounds are composed of three (or more words), the compound can sometimes be interpreted by breaking it down into subconstituents. According to Fabb (1998), this is particularly true, for example, of *chicken-leg-dinner*, which is interpreted by taking *chicken-leg* as a subcompound within the larger compound. On the other hand, there may be ambiguity in some cases, for example, American history teacher (a teacher of American history or a history teacher who is American).

This raises the question of whether such compounds might have a subconstituent structure like a phrase [(b) or (c) below], rather than the flat structure (a):

Many languages are said to disfavour compounding as a means of deriving new words. German for example, is a language that exploits compounding more than English, with examples like (Hudson):

- a. **Erdkarte** ‘map of the earth’ (*Erd* ‘earth’ + *Karte* ‘map’)
- b. **Lastkraftwagen** ‘truck’ (*Last* ‘load’ + *Kraft* ‘power’ + *Wagen* ‘vehicle’)
- c. **Bundesausbildungsfoerderungsgesetz** ‘National Law for the Advancement of Education’ (*Bundes* ‘national’, *Ausbildung* ‘education’, *Foerderung* ‘advancement’, *Gesetz* ‘law’)

An important aspect to look at in English compounds is stress. Some compounds are written as a single word, with no space between the combining words (*football*, *dryclean*); others have a hyphen (*time-consuming*, *drip-dry*), and some are written with a space between (*rugby ball*, *spot clean*). The main (primary) stress is usually placed on the left-hand word and secondary stress on the right-hand word.

Fabb (1998) argues that compounds are subject to both phonological and morphological processes, “which may be specific to compounds or may be shared with other structures”. The words in a compound are said to retain a meaning similar to their meaning as isolated words, but with certain restrictions. For example, as quoted in Fabb (Downing: 1977), not every man who takes out the garbage is a *garbage man*.

4. CONCLUSION

The preceding sections of this paper provide an outline of particular available means for production of new meanings in established forms of words in the English language. In order to present two major types of production of complex forms (derivation and compounding), it was prerequisite to provide some definitions and

generalisations. In the focus of the theoretical part were word formation and related topics as viewed by different authors. Following are the conclusions that can be drawn:

Concerning the theoretical part of the paper, generally speaking, word formation is a largely explored area. Many authors agree on the basic principles that motivate and govern the process of word formation.

However, on the particular processes of word formation outlined in the paper, it can be said that there are areas that are relatively productive (such as compounding) given all the constraints the process of an established form of a word obtaining a new meaning can pose. Not only is each particular type discussed in this paper present in casual speech, rather it is employed quite frequently.

Overall, it can be concluded that there is definitely reason for studying language and its lexis, as Chomsky puts it (1976: 4), “it is tempting to regard language, in the traditional phrase, as a ‘mirror of mind’”, simply because language with its lexis is a never-ending process, governed by principles that are universal by biological necessity.

The variety of mechanisms that English offers for the production of new words, which have been presented in the paper, as well as the numerous corresponding examples, have shown what qualifies English as a language medium which is universally intelligible. English thus continues to occupy the position of the world’s first language.

5. REFERENCES

1. Adams, V. (1973), *An Introduction to Modern English Word-formation*. Eighth impression. Longman Group, London and New York
2. Anshen, F. and Aronoff, M. (1998), “Morphology and the Lexicon: Lexicalisation and Productivity”, In Spencer, A. and Zwicky, A. (eds), *The Handbook of Morphology*, Blackwell, Oxford, 238-247
3. Aronoff, M. (1976), *Word formation in generative grammar*, Mass.: MIT Press, Cambridge
4. Bauer, L. (1983), *English Word-formation*. Cambridge University Press, Cambridge
5. Chomsky, N. (1976), *Reflections on Language*. Fontana/Collins, Glasgow
6. Collins English Dictionary (1999), Millennium edition. HarperCollins Publishers, Glasgow

7. Crystal, D. (2002), *The English Language*. Second Edition. Penguin Books, London
8. Crystal, D. (2001), *Language and the Internet*. Cambridge University Press, Cambridge
9. Fabb, N. (1998), Compounding. In A. Spencer, & A. Zwicky (Eds.), *The Handbook of Morphology* (pp. 66-83), Oxford
10. Halle, M. (1973), *Prolegomena to word formation*. *Linguistic Inquiry*, 4/1,3-16
11. Hudson, G. (2000), *Essential Introductory Linguistics*, Blackwell Publishers Ltd, Oxford
12. Jackendoff, R. S. (1972), *Semantic interpretation in generative grammar*. Mass.: MIT Press, Cambridge
13. Kövecses, Z. (2002), *Metaphor: A Practical Introduction*, Oxford University Press, New York
14. Lyons, J. (1968), *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge University Press, Cambridge
15. Marchand, H. (1969), *The categories and types of English word-formation*, 2nd edn, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, Munich
16. Sapir, E. (1921), *Language*, Harcourt, Brace and World, New York

TVORBA RIJEČI U ENGLESKOM JEZIKU: IZVEDENICE I SLOŽENICE

Sažetak:

U okviru tvorbe riječi u engleskom jeziku, u ovom radu se daje pregled određenih mogućnosti za stvaranje novih značenja već postojećih oblika riječi. Preciznije, u radu se predstavljaju dva glavna tipa proizvodnje složenih oblika (izvedenice i složenice), uz prateće definicije i opća razmatranja potkrijepljena relevantnim primjerima koji su dalje u radu analizirani i diskutirani.

Ključne riječi: tvorba riječi u engleskom jeziku, izvedenice, složenice

Adresa autora

Authors' address

Sanel Hadžiahmetović Jurida

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

sanel.h.jurida@untz.ba

UDK 81'272
811.111EU

Pregledni rad
Review paper

Augustin Zonjić, Ivona Šetka-Čilić

THE CAUSES OF BREXIT AND ITS CONSEQUENCES ON THE ENGLISH LANGUAGE IN THE EU

The paper discusses the causes and consequences of exit of the UK from the European Union, popularly called “Brexit” and whether that would change the position of English as the dominant language of the EU. Authors are also discussing whether the beginning of Brexit can be traced back further in the past, with a possible reality after 2016, when David Cameron, the Prime Minister of that time, being certain that it would not happen, agreed to hold a referendum on that question. However, the Prime Minister, the European Union and the entire world were taken by surprise when the majority of voting citizens opted for exit from the EU. The reasons for that are discussed in the paper. It is especially interesting whether, if it actually happens, the position of English will change, since it has been the “strongest” official language of the EU.

Key words: Brexit, English language, European Union, official language, future of the EU

INTRODUCTION

The UK exit from the EU, popularly known as Brexit has long been the main intriguing and discussing point since at the long-expected referendum (in 2016) 52% of the UK citizens declared that they wanted to live the EU after 43 years (Withnall and Payton, 2016). The expected results of the referendum were impossible to predict due to difference in polling results from different sources, but the only obvious thing was that it had been extremely dubious till the very end, which was, however,

confirmed by the results. There were different factors influencing the result of the referendum - public support for this side, or that side, from the Queen to David Beckham. They all influenced the British public which, at that point, had a chance not only to decide to make an important step for Britain, but also for Europe and the entire world.

The founders of the EU have been thinking of languages since 1958, when one of the first regulations of common institutions was made, and which stated that: "The official languages and the working languages of the institutions of the Community shall be Dutch, French, German and Italian" (EEC Council, 1958). The development of the Union influenced the need for extending the legislation and citizens' rights on communication with the EU in language they understand. Therefore, the article 21 of the Treaty establishing the European Community says: "Every citizen of the Union may write to any of the institutions or bodies (...) in one of the languages (...) and have an answer in the same language" (Official Journal, C 325). Hence, citizens have the right to address the official EU bodies in any of the EU's official languages and to receive a reply in that language. Nevertheless, all documentation or communication with citizens as a right, day-to-day work of the European Commission, for example, is based on approximately three commonly used working languages: English, French, and German, out of which English is the most widespread (Europa.eu, 2016).

The domination of English vs. French depends a lot on the unit or directorate within the EU institutions. Only few of the Commissioners use a non-English language as their working language. German is rarely used as a true working language in the Commission, and German media have called this as the dominance of English and French and a discrimination against German, as well as a violation of the regulations pertaining to the EU's working languages (Ammon, 2010). The language situation also disappoints many in France. European Commissioner for the Budget and Human Resources, Kristalina Georgieva, who is from Bulgaria, gained a round of applause when she told in the Parliament that she would learn French while being in the Commission (Morris, 2010). Parliament translates its proceedings into all official languages although the actual spoken language of members of the parliament (MPs) is English, so fellow MPs can understand each other better than if they had the delayed translation. Committee meetings are also mostly done in the language understood by the attenders.

The EU ability for legislative acts and other initiatives on language policy is legally based on provisions in the Treaties of the European Union. Based on the principle of "subsidiarity," the EU institutions play a supporting role in promoting

cooperation between the member states, as well as in promoting of the European dimension in the language policies of the member states, especially through teaching and dissemination of the languages of the member states (Journal C 321E).

ENGLISH AS A *LINGUA FRANCA*

The special status that can be recognized worldwide is what makes a global language global, which means that countries whose official language is not global have to choose such language as a means of communication. This can be done in two ways. First, by giving that language an official status in the country, which means that it is used as a means of communication in domains such as government, law, education and media; second, by giving that language a predominant status in the process of foreign-language teaching. Therefore, it becomes the language that children will most likely learn when they enter the educational system or it becomes the most available language for the adults in their process of foreign language teaching (Crystal, 2003). The term English as Lingua Franca has emerged as a way of denoting communication among speakers of English with different first languages. English has become a contact language of the people who share neither a common native language nor culture, and for whom English is a chosen language of communication (Seidlhofer, 2005). The process of globalization enabled English language to become what Latin was during the Middle Ages. However, that is not connected with the number of English language speakers. There is a strong connection between language dominance and economic, technological and cultural power of its speakers (Crystal, 2003). Considering the fact that language only exists in people's minds, the success of the nation reflects on its language. Therefore, when the language speakers succeed, their language becomes more prominent and successful. It was believed that simplicity of English grammar (lack of gender markers, lexical productivity, etc.) made it so appealing to the speakers, which resulted that English has become so popular on a global scale. Nevertheless, Latin as complex as it is, was once an international language, which brings us to conclusion that neither intrinsic properties nor ease of learning promote a language into global-like status. As Crystal (2003, p.9) states, "A language traditionally becomes an international language for one chief reason: the power of its people - especially their political and military power." The military power itself is not sufficient. The military power only enables establishing of a language, but it is economic power that maintains and expands it. This has become particularly

prominent since the nineteenth century, when economy became the major driving force supported by the development of the new communication technologies: radio, telephone, and television. Mass media crossed international boundaries and made information available to everyone. Accordingly, any language that could have found itself in the center of such an explosion of international activity, would have gained a global status. English seems to have been at the right place in the right time. Britain had become the world's leading industrial and trading force by the beginning of the nineteenth century. At the beginning of the twentieth century the population of the USA was larger than that of any other country in Western Europe (counting 100 million) and its economy was the most productive and the fastest growing in the world. British imperialism launched English around the world. This worldwide supremacy continued throughout the twentieth century with the continual rise of the new American superpower. Politics was replaced by economy as the main driving force (Crystal, 2003).

THE NEED FOR A GLOBAL LANGUAGE AND THE DANGERS THAT IT CAUSES

The idea that a *Lingua Franca* might be needed by the whole world emerged during the 1950s. It was the time when many international organizations, such as United Nations (UN), World Health Organization (WHO), World Bank, (...), were established. As regards to the fact that many nations and countries are part of these organizations, there is a growing tendency to reduce the number of languages used in it. This is motivated by practical considerations – the need to avoid too much bureaucracy in the process of translation and interpreting. Nowadays, the majority of English users are non-native speakers, and the number of people speaking English as a foreign or second language has surpassed the number of native speakers. As Seidlhofer (2005) claims, it cannot be denied that English functions as *global Lingua Franca*. As a consequence of its international use, English has been shaped by the non-native speakers as much as by the native speakers. This has led to a somewhat paradoxical situation where for the majority of its users, English is a foreign language and a great amount of verbal exchanges do not involve any native speakers at all. The need for a global language is particularly appreciated by the international academic and business communities. The availability of technology and transportation enabled people to have been mobile, both physically and electronically

with a result that they have become the inhabitants of the so-called “*global village*” (Crystal, 2003).

There are several arguments which can be pointed out as relevant in the race for the global status and applied to any language besides English. The first argument is a linguistic power. Those people who speak a global language as a mother tongue are in a superior position in comparison to those people who have to learn it as an official or foreign language. This is of course a possible outcome, but if we consider the fact that children are apt for bilingualism or even multilingualism, then this statement does not have to be true. Significant efforts have to be made in children’s education, especially in foreign language teaching. As regards to this process, we have to be led by the key principle - the sooner, the better, exposing children to comprehensible input that can lead to their native-like language competence (Crystal, 2003). The second argument, as Crystal (2003) suggests, is a linguistic complacency, which means that a global language will eliminate adults’ motivation for learning other languages. Unwillingness to learn other languages can be triggered by poor test results or negative experiences during a language learning situation. A considerable effort has been made during recent years to stop the trend of monolingualism. Many countries and governments pay a lot of attention to this, especially those which use English as a mother tongue. Australia has made Japanese the first foreign language, and the USA and the UK are devoting time and attention to Spanish, whose number of native speakers is growing more rapidly than the English ones. The third argument that Crystal (2003) points out is a linguistic death, which means that the rise of global language will accelerate extinction of minority languages. By establishing a general perspective on this issue, it is visible that throughout the history many languages died out mostly because of the fact that some ethnic group assimilated to more dominant society and accepted its language. This process continues nowadays, especially in North America, Brazil, and Australia and in parts of Asia and Africa. Nevertheless, it is evident that global language has a little impact on local communities and their languages. For example, the status of Galician in Spain simply depends on political and economic history of that country.

The status of language is often somewhere between mutual intelligibility and identity. The former has a prevalent role. All in all, not only has the process of globalization had disastrous effects on English language, but on global diversity as well. Luckily, there are many organizations which deal with the issue of language extinction. However, a concrete solution has to come from the domains of economy and politics; the branches that have eventually caused this issue. The world’s

governments have to make a step in creation of linguistic future whether in promoting English or developing the use of other languages in their communities (Crystal, 2003).

BREXIT IS NOT YESTERDAY'S NEWS – IT HAS BEEN LASTING FOR MORE THAN 40 YEARS

The first thing to be mentioned is that Brexit did not become the main topic in the last few months; some people consider it has been the most important topic since 1973. Nevertheless, since then, some people, groups and political trends in the UK have been trying to make Britain exit from the Union, which was then called the European Economic Community (EEC), not European Union. EEC was founded on 25 March 1957 in Rome by six states, members of the European Coal and Steel Community. It had been previously considered as the forerunner of the European integration. The goal of such a community was to enlarge trade, the flow of goods and profit, as well as to enlarge and unite the power. When talking about EEC, the vital thing to be mentioned is which states formed that block considering the fact that the founder would always have the “preference treatment,” as it is the case with every club, no matter what it is like and with which capacities it participated later. Therefore, these would be the first arguments for Brexit since Britain is not one of the original founders of the EEC, but the following states are: Belgium, France, Italy, Luxembourg, the Netherlands and former West Germany (these six states are sometimes called “

”). The UK submitted the claim for membership in 1961. However, Charles de Gaulle, the French president at that time, was strongly against it arguing that Britain was the American “Trojan horse” and that the British entering the EEC would mean enlarging of the American influence on Europe. After de Gaulle had left, the UK became the member of the EEC in 1967 (Hoskyns and Newman 2000).

Hence, there are several reasons for British Euroscepticism, some of which are general, while some are very “British”. With the implementation of the Maastricht Treaty, the EEC changed its name into the European Community, which together with the European Coal and Steel Community and the European Atomic Energy Community became one of “three keystones” on which the EU is based. Nevertheless, in the EU there is a group of states often called “The Big Four” or EU4, which are the four most powerful EU states: France, Germany, Italy and the UK. Does it mean that Britain has finally achieved its goals? Does it mean that it has eventually become

a power state next to other European power states despite the fact that it was not among the founding member states of the block?

The first British “Brexit” referendum took place in 1975, only two years after joining the EU. All big political parties wanted Britain to stay in the EEC, as well as all leading media, but there was the split as regards to the dilemma whether to stay or not inside the governing Labourist party, whose members on party conference voted 2 vs 1 for British exit from the block.

However, due to extremely anti-European ministers in the government in that period, the referendum was organized on 5 June 1975 and it ended with the result that 67.2% of citizens voted that Britain should stay in the EEC, whereas 32.8% voted that Britain should exit the EEC, and the total number of citizens who voted was 64.5% (BBC, 1975).

Eight years after that, the Labourists tried to (re)initiate the topic of British exit from the EEC, which was the main political message during the elections for the British parliament. The elections took place in 1983, when the Conservative candidate Margaret Thatcher became the British Prime Minister. Of course, Thatcher, who at that time had a very close connection with the USA, did not even think of taking Britain out of the EEC, and her victory was so strong that even the Labourists mostly quit the idea of “Brexit”.

For those who favored European integration, the logical, reasonable and natural step took place in 1993, when the EEC became the political union as well. However, for those who were against the integration, it was the nightmare and the beginning of the end of European national states. Therefore, it is not surprising that in the same year, 1993, the United Kingdom Independence Party (UKIP) was founded, which is currently led by Nigel Farage, who is known by his speeches which vary from intuitive, humorous to insulting. Nevertheless, he remained determined in his goal as one of the founders of the UKIP (UKIP, 2016). However, the UKIP has been improving its results, especially after the European crisis. In the year 2014 it won the largest number of votes, 27.5% at the EU elections, which was the first time since 1910 that one political party, with the exception of Labourist and Conservative parties, won the majority in some national elections in Britain (Wintour and Watt, 2014). It is also important to mention that since the day it was founded, the UKIP has been fighting for British exit from the EU, and in recent years it has turned to extreme nationalism, as well as neoliberalism. Its messages have already been known and there is no need to look for too many reasons why some right-oriented party would support the exit of its state from the EU.

The hypothesis that is likely to occur or prove the truth is that most of “right-oriented” European parties, with some exceptions, want their state to exit from the EU. The reason which would justify that decision is very simple. *“Self-determination of the people, together with national sovereignty, is the starting lever for creation of national states;”* however, in the modern world, as well as in the EU, *“One-Nation states are mostly disappearing as a combination of unifying the identities, (...) now, an ethnically homogeneous states are almost non-existent”* (Iličić, 2015). Namely, by being members of the political union, national states are becoming less important and their world turns to internationalization, globalization and total freedom of movement, labour, goods, capital and services. Such development of events would not be so bad if decisions made in Bruxelles were actually good for all citizens of Europe and elsewhere. However, it does not mean that all decisions made in Bruxelles are *a priori* bad, it is actually completely opposite - the EU as an integrate union brings many advantages and sets bases for potentially high life standards of its citizens. One of the “troubles” with Europe is in fact the invasion of neoliberalism, primarily from the USA, mostly via Britain in the 1980s, as well as the breaking of the European “social state.” Accordingly, it is important to mention that inside the EU, the controversy over whether to stay or leave is not the only issue. There are also proponents for a total reform of the EU (Lasić, 2016). Why could it not be possible to reform the EU as an organization in a way that it keeps everything that is good, and fix everything that is bad? However, there will be a problem with nationalism and all stronger right-oriented parties because they neither want to make pressure on Bruxelles nor carry out internal reforms. Such parties want to return their national borders and authorities at any cost while speaking in public about anything that is good, patriotic, etc. However, in reality, it is all about the conflict inside the capitalist class, actually, it is all about conflicts between minor national, regional capitalists and major supranational capitalists.

There are important differences in profiles among the proponents of remaining in the EU, especially regarding age groups, education or geographic position. According to the results of the referendum by regions, Scotland, Northern Ireland and the capital city London were the strongest supporters of staying in the EU. Is this surprising? Not at all since these regions realize that they would have less influence if they exit from the EU. According to the research conducted before the beginning of the referendum, the younger generations mostly wanted to stay in the EU. As regards to older generations, the older they are, the more they want to exit the EU. The British exit from the EU was mostly supported by the labor class and lower classes, whereas

upper classes and managers preferred to stay in the EU (Kirk, 2016). These data are not connected to politics since it is all about classical sociology – the poor want to change their life status and therefore they vote for changes, whereas the rich are satisfied with their status and they are resisting to changes, which Myers (2013) confirms saying: *“Those who attribute poverty and unemployment as a personal dispositions tend to adopt political positions unsympathetic to other people. (...) Tell me your attributions for poverty and I will guess your politics.”*

The question which cannot be answered with a single answer is why did David Cameron actually accept to make a referendum if he personally supports staying in the EU? One of the possible answers is that he wanted to silence those who were increasingly louder in their demands for the referendum - the UKIP, as well as half of representatives from his Conservative Party. He did it in a way that he made a promise in 2012 that if he won, as he did, he would allow the referendum. Nevertheless, in order to become stronger in favour of remaining in the EU, he demanded that the EU should make many concessions for Britain, to which the EU agreed since it did not want to lose Britain as its member state. Those concessions included the fact that Britain could regulate many issues, such as social funds for migrant workers and keeping the pound (Erlanger and Castle, 2016). Accordingly, why do the UKIP and Eurosceptics want Britain to exit from the EU? It is obvious that there is no threat of losing national identity in Britain. On the contrary, they think that EU forces too many rules on British business, and Britain hates paying annual membership which costs billions of pounds. Nevertheless, at this point it is important to note that the UK is the only EU state that has a “discount” on the contribution to the EU budget. The UK rebate is a financial mechanism that reduces the UK’s contribution to the EU budget which has been in effect since 1985. It is a complex calculation which equates to approximately 66% of the UK’s net contribution – the amount paid by the UK into the EU budget reduces the EU expenditure in the UK (EEC Euratom, 1985). Based on a net contribution of €12.1 billion (£9.8 billion) in 2014, the UK Treasury estimated the 2015 rebate had amounted to €6.2 billion (£4.9 billion), which reduced the ultimate UK contribution for the 2015 budget to €16.6 billion (£12.9 billion) (HM Treasury, 2015). Although the rebate is not set in the EU treaties, it is negotiated as part of the Multiannual Financial Framework every seven years and must be unanimously agreed (Kovacevic, 2016). However, everything is about money and conditions for business with which they finally showed that the voters had been cheated on in the pre-referendum campaign, and the masses were engaged with nationalism and promises about better social welfare (Piccaver, 2016).

Supporters of the British exit from the EU have never cared about the policy of free movement inside the EU, and therefore they wanted to return the control over their borders. Furthermore, they dislike the process of increased integration of the EU, i.e. the process which leads steadily and certainly toward the increased transfer of parts of sovereignty to common institutions and policies. Only now is the British panic regarding the EU integration understood since they are afraid that eventually Bruxelles or Berlin would become “the capital of Britain”. Those who voted for the stay in the EU are actually those who belong to the other side of the same medal. They argued that Britain had profited from the membership in the EU, which means that it is much easier to sale goods to other EU members; and as regards to migrants, they are mostly thought to be the young people who are willing to work, which is more important for the business-oriented way of thinking than the issue of the ethnic structure of future Britain.

However, some think that the British status in the world would be degraded with its exit from the EU and that it is safer if Britain stays in the EU. Not only is there a point in it, but this was also confirmed by dramatic change on the stock markets and the fall of the value of the pound in the morning after the referendum. The British economist Andrew Lilico thinks that it would be better for both Britain and the EU if Britain gets out from the EU. He believes that the British exit became inevitable at the moment when Britain decided not to introduce the EU currency, the Euro. Lilico claims that the Euro can function only if Europe becomes united, integrated “superstate”. Therefore, by rejecting the common currency, Britain has become the biggest obstacle to European integration (Lilico, 2016). Almost all member states have introduced, or are introducing the Euro. There are seven states which are supposed to introduce the Euro after a period of coordination, and they are: Croatia, Bulgaria, the Check Republic, Romania, Poland, Hungary and Sweden. Furthermore, there is also Denmark, whose citizens rejected the Euro at the 2000 referendum, which presents a minor problem for Europe since the exchange rate of Danish national currency is connected to the one of the Euro. Evidently, Britain is the only “renegade” in this club. Ten years ago, Britain did the so-called “five economic tests”, which the Euro should satisfy in order to be accepted by Britain. From the very beginning “the tests” were not set as the British wanted in order to accept the Euro, but they were set as conditions which could not be satisfied by any other currency in the world.

The liberal democracy triumphed inside the EU. So far it has succeeded in absorbing even the post-fascist Spain, Portugal, and Greece, as well as the post-socialistic states of the eastern block and part of the broken Yugoslavia. However,

liberal democracy is not an ideal system. It is actually “incomplete democracy” in which people are only rarely asked for opinion, but corporations and the capitalist class are taking more and more power. Nevertheless, it is easier to turn incomplete democracy to democracy than to do the same with totalitarianism. There are no wars in the EU, which is also an important fact, but some claim that there is a confrontation between the EU and Russia. Is that true? It is clear to everybody who followed the international economic forum in Sankt Peterburg in 2016 that Russia would make a big economic integration with the EU if it could. Conflicts, such as the one in the Ukraine, would not have happened if the entire situation had been decided only by Russia and the EU. The USA is the one which causes problems here, as it has not yet overcome its cold war legacy. As a matter of fact, the explanation of geopolitical games in “Heartland” is not the goal of this paper, but the short review was needed for a better understanding of Brexit.

LANGUAGES IN THE EU

There are many languages spoken in the EU. There are 23 officially recognized languages, more than 60 indigenous regional and minority languages, and many non-indigenous languages spoken by migrant communities. The EU, although having limited influence because educational and language policies are the responsibility of individual member states, is committed to safeguarding this linguistic diversity and promoting knowledge of languages. This is motivated by reasons of cultural identity and social integration and cohesion and because multilingual citizens are in a better position to take advantage of the economic, educational and professional opportunities created by integrated Europe (EACEA, 2012). A mobile workforce is a solution for the competitiveness of the EU economy. The Commission’s very first Communication on Multilingualism (2005) “*A New Framework Strategy for Multilingualism*”, adopted in November 2005 and now superseded by the 2008 Strategy, set out three basic strands to the EU’s policy in this area: “1) *underlining the major role that languages and multilingualism play in the European economy and finding ways to develop this further*; 2) *encouraging all citizens to learn and speak more languages in order to improve mutual understanding and communication*; 3) *ensuring that citizens have access to the EU legislation, procedures and information in their own language*.” This Strategy complements the Commission’s Action Plan “*Promoting Language Learning and Linguistic Diversity*”, adopted in

2003, which set out measures aimed at supporting initiatives carried out at local, regional and national levels, designed to extend the benefits of language learning to all citizens as a lifelong activity; improving the quality of language teaching at all levels; and building an environment in Europe favorable to languages by embracing linguistic diversity, building language-friendly communities, and making language learning easier. The EU encourages all citizens to be multilingual, with the long-term objective that every citizen should have practical skills in at least two languages in addition to his or her mother tongue.

German is the most widespread mother tongue in the EU and it is spoken by approximately 18 % of the EU population. English, Italian and French are each mother tongues for approximately 60 to 65 million people (each accounts for 12 – 13% of the total number). However, there are 38 % of people who beside their mother tongue speak English as the first foreign language, which puts English in front of German and other languages which are mostly used in the EU. Only 14% of the EU population use French or German as the first foreign language. The joining of additional 12 states to the EU only confirmed the supremacy of English as the language whose use largely goes beyond the boundaries of the state in which it is spoken, i.e. English is the EU *Lingua Franca* (CEPEI, 2016). In 15 states or regions of the states it is regulated by the law which languages are obligatory for the students, i.e. which languages must be learned by all students. In Belgium (German and Flemish community), Cyprus, Island and Lichtenstein there are two obligatory languages. In Luxembourg there are even three obligatory languages. All students must learn German, French and English during the obligatory education. In 14 states or regions of the states all students must learn English and in most cases it is the first language to be learned. French is more often the second official language. In 3 out of 5 states or regions of the states in which French is the obligatory language, the same thing happens with one of the national languages. In several states, foreign-language learning is obligatory due to historical or political reasons, for example in Belgium, Luxembourg, Finland and Island (except for Italy and Lichtenstein), in which learning of a certain language was obligatory at some stage of education in 2010/2011. Such policy was applied even in 1992/1993. According to the reform which was conducted in Slovakia in 2011/2012, English became obligatory (EACEA 2012). The Croats learn foreign languages more than ever before. It is interesting that even 97.1 % of children in Croatia learn English, 42.3% learn German and only 1.5 % learn French. More than 97 % of children in elementary school in Croatia learn English as a foreign language, which is an increase of 12 % in comparison to 7 years before. This was

shown by the latest data of Eurostat published in Bruxelles on the occasion of the European Day of the Language (Palokaj, 2014).

WHAT WILL HAPPEN WITH ENGLISH LANGUAGE IN THE EU?

Danuta Hübner, the head of the European Parliament's Constitutional Affairs Committee, warned that English would not be one of the European Union's official languages after Britain's leaving of the EU. English is one of the EU's 24 official languages because the UK identified it as its own official language, Hübner said: *"We have a regulation (...) where every EU country has the right to notify one official language. The Irish have notified Gaelic, and the Maltese have notified Maltese, so you have only the UK notifying English. If we don't have the UK, we don't have English. English is one of the working languages in the European institutions, it's the dominating language. (...) When Ireland and Malta joined the EU, English was already an official language, which is why the two countries asked for Irish and Maltese to be added to the list. If a member state has more than one official language, the language to be used shall, at the request of such state, be governed by the general rules of its law,"* (Politico.eu)

As argued above, Britain's relationship with the European Union has been a rather turbulent one from the very beginning, and the final "Brexit" referendum results raise the question of the future of English, the language which currently seems to dominate the institutions of the European Union. Despite the fact that all the 24 official languages of the 28 member states of the EU have equal legal status, English has become the most used language, gradually displacing French as the European Lingua Franca. If Britain leaves the EU, this will create a very odd linguistic phenomenon – the result will be a language which is only co-official for some 5 million people (Ireland with a population of 4.6 million and Malta with a population of 450,000) and which is used to discuss and further the interests of 450 million European citizens. Therefore, following the results of the Brexit referendum, many European politicians and MPs have questioned the status of English in the European institutions. Furthermore, the European Commission has released a statement to counter these claims: *"The Council of Ministers, acting unanimously, decides on the rules governing the use of languages by the European institutions. In other words, any change to the EU Institutions' language regime is subject to a unanimous vote of the Council, including Ireland"* (EC, 2016).

Will Brexit pave the way for a greater linguistic variety and increased multilingualism in Europe? Language groups across Ireland, Wales, and the rest of the UK have warned of the damaging consequences of Brexit on lesser-spoken languages, such as Welsh, Cornish or Gaelic. UKIP's MP Nathan Gill has countered these claims pointing out that Welsh did not have a full official status in the European Union, and claiming that *"the Welsh language is safer...by us having the freedom to legislate ourselves in the Senat or in Westminster"* (Williamson, 2016). However, the groups argue that the EU plays an important role in the promotion of lesser-used languages, and "cultural wealth", as opposed to the British governments which *"throughout much of our shared history conducted aggressive language policies designed to eradicate our languages"*. They go on to say that *"being a part of a heterogeneous European Union with its robust congregation of minority and majority cultures allows for a better understanding and protection of our own languages"* (Williamson, 2016). What can be said about the European future of English language without England? The language seems less dependent on Britain's membership in the EU than legislation seems to suggest. In fact, a sort of Euro-English, influenced by foreign languages has already been in use, particularly among members whose native language is not English. An EU report from 2013, by Jeremy Gardner, an official at the European Court of Auditors, entitled *"Misused English Words and Expressions in EU Publications,"* addresses dozens of incorrectly used terms, e.g. "actor," "valorize," or "delay": *"Delay' is often used in the EU to mean 'deadline' or 'time limit'. In English 'delay' always refers to something being late or taking longer than is necessary. You cannot, therefore comply with (or 'respect') a delay"* (Curia Rationum, 2016). Namely, the language is capable of surviving outside the zone of British influence, yet such an existence will have unparallel consequences on the type of English spoken in the European institutions. Euro-English has already been rife with various quirks which seem to resemble the type of English spoken in India or South Africa, where a small group of native speakers is dwarfed by a far larger number of second-language speakers. Despite the fact that such languages successfully exist in many parts of the world, they are not usually used as the main legislative and communication tool for a Union of such unprecedented geographical scope and influence. They cannot be an accurate tool for political negotiations and subsequent rendition of the European law. Nevertheless, rather than enriching the original language, putting it in the hands of non-native speakers risks the simplification of more complex linguistic features. Brexit would not be the end of English, but as Dr Ingrid Piller, professor of Applied Linguistics at Macquarie

University, suggests, it would represent “*another nail in the coffin of native speaker supremacy*,” with native speakers choosing to give up their prime role in the story of English (Piller, 2016). The preponderance of English has nothing to do with the influence of Britain or even Britain’s membership of the EU. Historically, the expansion of the British empire, the impact of the industrial revolution and the emergence of the US as a world power have embedded English in the language repertoire of speakers across the globe. Unlike Latin, which outlived the Roman empire as the Lingua Franca of medieval and renaissance Europe, there are native speakers of English (who may be unfairly advantaged), but it is those who have learned English as a foreign language and who now constitute the majority of users (Jenkins, Modiano, and Seidlhofer, 2001). The report of the 2012 Special Eurobarometer on Europeans and their Languages, it was stated that English was the most widely spoken foreign language in 19 member states in which it was not the official language. It was also stated that across Europe, 38% of people spoke English as a foreign language well enough to have a conversation, compared to 12% of people speaking French and 11% of people speaking German. The report also found that 67% of Europeans considered English the most useful foreign language, and that the number of people favoring German (17%) or French (16%) had declined. As a result, 79% of Europeans wanted their children to learn English, compared to 20% of people who preferred their child to learn French or German (DG COMM, 2012). Huge sums of money have been invested in English teaching by both national governments and private enterprise. Not only has the demand for learning English increased, but the supply has increased as well. English language learning worldwide was estimated to have been worth US\$63.3 billion in 2012, and it is expected that this market will have risen to US\$193.2 billion by 2018 (Ragan and Jones, 2013). As regards to the speakers of other languages, the importance and value of English language are not going to diminish any time soon. Namely, too much has been invested in it. Speakers of English as a second language outnumber speakers of English as a first language by 2:1 not only in Europe but all over the world. For many Europeans, and especially for those employed in the EU, English is a useful “tool” which is used when necessary – a point which has become evident in a recent project on whether the use of English in Europe was an opportunity or a threat (Linn, 2016). Therefore, in the majority of cases, using English has precisely nothing to do with the UK or Britishness. The EU needs practical solutions and English provides one. We can assume that English will not maintain its privileged position forever. However, it is not the predominantly monolingual British that benefit now, but European anglocrats

whose multilingualism provides them with a key to international education and employment.

CONCLUSION

Which language will become the new *lingua Franca* if English loses that position? Since Britain was not one of the founding members of the European Community, French was initially used as the official language. In fact, certain institutions, such as the European Court of Justice, have maintained the use of French as their working language for both historical and economic reasons. However, it is unlikely that it can be restored to its former primacy. Despite the economic and political strength of Germany, it is unlikely that German will become the obvious replacement either. To forcefully eject English would be to plunge the Union into a period of costly and complicated structural revisions in every unit and at all levels. For many years now, English has not been the prerogative of the British. In time, it has become almost neutral, a tool for communication with friends and colleagues. In an ideal world, the Union would have a language of no state which belongs to no one and everyone all at once. Yet, would that really celebrate the European motto of being “*united in diversity*”? To move away from English would be to go against both heart and mind. Although the UK may not be linked with the EU in legislation, it remains the part of the same continent united by the same values and in solidarity with all those who want to partake in them, regardless of the language they speak.

The idea of integration is and will always be especially attractive. Nevertheless, what will happen if the ideals of integration become false; if integration becomes only the goal of the ruling class profiting? How can we support and look forward to integration if it, at this very moment, threatens us with cruelty of neoliberalism? Such integration can not be a good result even though it presents itself as such. However, those who want to take chances with neonationalism, may do it, but all who support such a scenario have to keep in mind the proverb “*Historia est magistra vitae*” before they take it as their final answer. The answer and the key could be found in a positive reform of the EU, but in order to make it happen, those *pressures to which such reform is unimaginable should be bowed*. Maybe, from such point of view, the victory of economic nationalism in the USA would be good because in that case, Europe would have a space for “breathing”, i.e. those forces willing and ready to make such reforms could take over. Nevertheless, if the British government listens to the voice of its

people at the unobligatory Brexit referendum and starts the procedure of exiting from the EU, they will both instantly encounter instability. The EU will then have to either quickly become consolidated through even larger integration, or it will inevitably break by the domino theory. Both could be bad. Unfortunately, there are no ideal scenarios here; however one thing is certain: Europe will not be the same, but we are only to find out how much it will change. Nevertheless, the world changes, and if Liberal democracy, as was predicted by Francis Fukuyama, stays the only dominant global ideology, that is definitely not “the end of history” because as it can be seen now, crucial changes could happen inside the EU which would change everything, including history.

LITERATURE

1. Ammon, U. (2010), *Warum Deutsch in der EU diskriminiert wird*. Die Welt, 25 Feb. 2010, available at: <https://goo.gl/k6X8gg>, retrieved 2 Dec. 2016
2. BBC (Jun. 6, 1975) *UK embraces Europe in referendum*. Available at: <https://goo.gl/HeGWMm>, retrieved 15 Nov 2016
3. CEPEI (2016), *Stanovništvo EU i strani jezici*, available at: <https://goo.gl/mPLZyc>, retrieved 19 Nov 2016
4. Comition of the European Communities (2005), *A New Framework Strategy for Multilingualism*, Brussels, 22.11.2005 COM(2005) 596 final, available on <https://goo.gl/Wird71>, retrieved 19 Nov 2016
5. Crystal, D. (2003), *English as a Global Language*. 2nd. Cambridge University Press, New York
6. Curia Rationum (2016), *Misused English words and expressions in EU publications*, available at: <https://goo.gl/HSTwSg>, retrieved 18 Nov 2016
7. DG COMM (2012), *Europeans and their Languages*, available at: <https://goo.gl/ZjaiB3>, retrieved 19 Nov 2016
8. EACEA (2012), *Ključni podaci o poučavanju jezika u školama u Europi*, Eurydice, available at: <https://goo.gl/NWu1lj>, retrieved 14 Nov 2016
9. EC (2016), *EU languages: Statement on behalf of the European Commission Representation in Ireland*, available at: <https://goo.gl/z6tvQW>, retrieved 30 Nov 2016
10. EEC Council (1958), *Regulation No 1 determining the languages to be used by the European Economic Community*, EUR-Lex - 31958R0001

11. EEC Euratom. (1985), *Council Decision 85/257/ of 7 May 1985 on the Communities' system of own resources*. EUR-Lex.
12. Erlanger S., Castle, S (June 21, 2016) *In 'Brexit' Vote, David Cameron Faces Problem of His Own Making*. The New York Times. <https://goo.gl/iJqXFO> retrieved 19 Nov 2016.
13. Europa.eu (2016), FAQ - *What are the working languages of the European Commission?* Available at: <https://goo.gl/EDCXff>, retrieved 2 Dec. 2016.
14. Gourland, H. (Jun. 27, 2016), *English will not be an official EU language after Brexit, says senior MEP* Politico.eu: <https://goo.gl/pYayrD>, retrieved 29 Nov 2016
15. HM Treasury (2015), *European Union Finances 2015: statement on the 2015 EU Budget and measures to counter fraud and financial mismanagement*. Available at: <https://goo.gl/SrVJYm>, retrieved 14 Nov 2016
16. Hoskyns, C. and Newman, M. (2000), *Democratizing the European Union: Issues for the twenty-first Century (Perspectives on Democratization)*. Manchester University Press.
17. Iličić, G. (2015), *Različiti pristup nacionalnom fenomenu i problem ravnopravnosti. u Identitetska i kulturna raznolikost BiH i europske perspektive jednoga podijeljenog društva*, Zbornik radova, Sv 1, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru, Mostar, str. 215
18. Jenkins, J., Modiano, M. and Seidlhofer, B. (2001), 'Euro-English', *English Today*, 17(4), p. 13-19
19. Journal C 321E (2006), *Consolidated version of the Treaty establishing the European Community*, EUR-Lex - C:2006:321E:TOC.
20. Kirk, A. (June 22, 2016), *EU referendum: Which type of person wants to leave, and who will be voting to remain?* The Telegraph: <https://goo.gl/8doK3T>, retrieved 18 Nov 2016
21. Kovacevic, T. (2016), *Reality Check: How vulnerable is the UK's rebate?* BBC News. Available at: <https://goo.gl/U0cUwf>, retrieved 14 Nov 2016.
22. Lasić, M. (2016), *Transnacionalne socijalizacije – politike i institucije Europske Unije*. Paneuropska unija BiH i HKD Napredak, Mostar i Sarajevo
23. Lilico, A. (2016), *We have won the Brexit war. Now it's time to win the Brexit peace*, available at: <https://capx.co/54KqJ>, retrieved 18 Nov 2016
24. Linn, A. (2016), *Investigating English in Europe - Contexts and Agendas*, Vol. 6. Gruyter Mouton, London

25. Morris, H. (2010), *French language losing its cachet? Au contraire!* Financial Times, available at: <https://goo.gl/vS93lK>, retrieved 21 Nov 2016
26. Myers, D. (2013), *Social Psychology, Eleventh Edition*. New York: The McGraw-Hill Co. p. 108
27. Official Journal, C 325 (1957), *Treaty establishing the European Community*. EUR-Lex - 12002E/TXT
28. Palokaj, A. (2014), *Čak 97 posto djece uči engleski jezik*, Jutarnji list, 25.09.2014,
29. Piccaver, M. (Jun. 24, 2016), *The biggest political decision for a generation was based on a lie about £350m – the NHS will never see that*. The Independent: <https://goo.gl/E0JmSF>, retrieved 30 Nov 2016
30. Piller, I. (2016), *Have we just seen the beginning of the end of English?* Available at: <https://goo.gl/19SuOb>, retrieved 29 Nov 2016
31. Ragan, L. and Jones, S. (2013), *The Global English Language Learning (ELL) Market*, available at: <https://goo.gl/cXKfMf>, retrieved 30 Nov 2016
32. Seidlhofer, B. (2005), *English as lingua franca*. Oxford Journals: 339-341.
33. Steinhäuser, G (2016), *English Loses Currency as Europe's Lingua Franca After Brexit Vote*, The Wall Street Journal, available at <https://goo.gl/hf1ewW>, retrieved 29 Nov 2016
34. UKIP (2016), *Statement from UKIP Leader Nigel Farage on EU Referendum Designation*. Available at: <https://goo.gl/qJoctH>, retrieved 18 Nov 2016
35. Williamson, D. (2016), *Language groups join forces to warn of 'disastrous' consequences of Brexit*, Wales Online, available at: <https://goo.gl/k1MCHN>, retrieved 30 Nov 2016
36. Wintour, P. and Watt, N. (2014), *Ukip wins European elections with ease to set off political earthquake*. The Guardian, available at: <https://goo.gl/znwC3S>, retrieved 18 Nov 2016
37. Withnall, A. and Payton, M. (2016), *EU referendum results tracker: Follow the results live as Brexit is confirmed*. Independent, 22 June 2016, available at: <https://goo.gl/UdAEXQ>, retrieved 2 Dec. 2016.

UZROCI BREXITA I NJEGOVE POSLJEDICE NA POLOŽAJ ENGLSKOG JEZIKA U EUROPSKOJ UNIJI

Sažetak

U ovom se radu raspravlja o uzrocima i posljedicama izlaska Ujedinjenog Kraljevstva iz Europske Unije, što je poznato pod nazivom "Brexit" i hoće li to napuštanje utjecati na promjenu položaja engleskog jezika kao dominantnog jezika u Europskoj Uniji. Autori ovoga rada također razmatraju može li se početak Brexita nazrijeti u prošlosti, a što je postalo stvarnost nakon 2016., kada je tadašnji premijer David Cameron, siguran da do navedenog neće doći, pristao na održavanje referenduma o tom pitanju. Međutim, tadašnji Premijer, Europska Unija, kao i cijeli svijet su bili iznenađeni kada se većina građana koja je glasala odlučila za izlazak iz Europske Unije. U ovom se radu raspravljaju razlozi navedenog. Posebice je zanimljivo pitanje hoće li se položaj engleskog jezika promijeniti budući da je engleski jezik "najjači" službeni jezik u Europskoj Uniji.

Ključne riječi: Brexit, engleski jezik, Europska Unija, službeni jezik, budućnost Europske Unije

Adresa autora

Authors' address

Augustin Zonjić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

zonjic.augustin@gmail.com

Ivona Šetka-Čilić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

ivonasetka7@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

GERMANISTIKA

Merima Delić

CRNO-BIJELI SVIJET U NOVIJEM POLITIČKOM DISKURSU BOSANSKOG
I NJEMAČKOG JEZIKA / BLACK AND WHITE WORLD IN THE LATEST
POLITICAL DISCOURSE OF BOSNIAN AND GERMAN LANGUAGE 193

UDK 811.112.2'373.7
811.163.4*3'373.7

Pregledni rad

Review paper

Merima Delić

CRNO-BIJELI SVIJET U NOVIJEM POLITIČKOM DISKURSU BOSANSKOG I NJEMAČKOG JEZIKA

U radu se analiziraju frazemi bosanskog i njemačkog jezika sa sastavnicom crne i/ili bijele boje. Frazemi kao ustaljeni izrazi sa prenesenim značenjem su veoma interesantni za kontrastiranje jezika, jer prijevod istih iziskuje dobro poznavanje ciljnog jezika. Prevođenje frazema zahtijeva vrlo često poznavanje historijskih, društvenih, te političkih okolnosti izvornog odnosno ciljnog jezika. Nerijetko su brojni frazemi upravo plod raznih društvenih promjena i stanja. Teoretski dio daje osvrt na sličnosti i razlike između frazema i kolokacija, jer se svi analizirani primjeri mogu posmatrati i kao kolokacije, s obzirom na veoma mala razlikovna obilježja. Čak i mnogi lingvisti koji se bave izučavanjem kolokacija, smatraju ih dijelom frazeologije. U radu su obrađeni konkretni primjeri iz korpusa¹, a kako ne postoji mnogo literature o frazemima i kolokacijama u b/h/s jeziku, korištena je literatura na njemačkom, hrvatskom i srpskom jeziku, s ciljem da se što bolje predstavi data tema.

Boje kao sastavni dio našeg života nose u različitim kulturama različitu simboliku, pa njihovo prisustvo u raznim jezičkim strukturama predstavlja iznimnu priliku za istraživanje i upoznavanje određene kulture upravo preko jezika. Crna i bijela boja obiluju u svim kulturama velikom simbolikom. Uđemo li dublje u polje istraživanja simbolike crne i bijele boje, uvidjet ćemo da ove dvije boje u različitim kulturama imaju različite konotacije, što je naravno uslovljeno i različitim društvenim porecima koji su se vremenom mijenjali i uticali na njihovu simboliku. Rad

¹ Korpus obuhvata 50 primjera (32 primjera za bijelu boju, 14 za crnu, te 4 primjera u čijim se sintagmama pojavljuju i bijela i crna boja) pronađenih u bosansko-hercegovačkim online izdanjima novina i portala, u izdanjima iz susjedne Hrvatske i Srbije, te Njemačke i Austrije. S razlogom se u naslovu koristi sintagma politički diskurs. Politički, jer korpus obuhvata političke tekstove, a diskurs, jer po Sandri Petraškaité-Pabst (2006: 7) termin diskurs u smislu intertekstualnosti označava skup sadržajno povezanih tekstova ili izraza koji nisu povezani u nekoj stvarnoj govornoj situaciji, već čine intertekstualni govor u nekoj komunikaciji.

daje uvid u različita značenja koje ove dvije boje nose u frazemima oba jezika. Analiza se bavi leksičkim fenomenom frazema s ciljem spoznaje sistematskih razlika bosanskog vs. njemačkog jezika, te eventualnih kulturoloških razlika spram upotrebe ove dvije boje u frazemima.

Ključne riječi: frazem, kolokacija, politički diskurs, kontrastivna analiza, bosanski jezik, njemački jezik

1. TEORIJSKI DIO ISTRAŽIVANJA

1.1 Kolokacije

Riječ *kolokacija* dolazi iz latinskog jezika (*com/zajedno* + *locare/smjestiti*). U Metzlerovom jezičkom leksikonu (2005: 327) kolokacija predstavlja očekivano zajedničko pojavljivanje leksema na osnovu: pravilnog odnosa denotata (*Regen/kiša ↔ Wolke/oblak*, *Raabe/gavran ↔ schwarz/crn*, *Wolf/vuk ↔ heulen/zavijati*), semantičkih asocijacija (*Mut/hrabrost ↔ Zuversicht/(čvrsto) vjerovanje, uvjerenje*, *groß/veliko ↔ klein/malo*, *vergeben/oprostiti ↔ vergessen/zaboraviti*), leksičke solidarnosti (*Pfote/šapa → vierfüßiges Tier/četveronožna životinja*, *Rappe/vranac → schwarz/crna*, *blond/plava → Haar/kosa*, *beißen/gristi → Zähne/zubi*), frazeološke veze (*Anordnung treffen* vs. *Befehle erteilen/ izdati nalog nasuprot izdati naredbe*, *Vortrag halten* vs. *Konzert geben/održati govor* vs. *održati koncert*, *hohe Erwartungen* vs. *große Hoffnungen/velika očekivanja* vs. *velike nade*), te na osnovu konceptualne stereotipije (*tragischer Unfall/tragična nesreća*, *bedauerlicher Zwischenfall/žalosna nezgoda*, *glänzende Karriere/blistava karijera*).

J. R. Firthu, predstavniku britanskog kontekstualizma, kako navodi Caro Cedillo (2004: 60), se pripisuje zasluga da je 1951. godine u svom članku „Modes of Meaning“ prvi put spomenuo termine *kolokaciju* (eng. *collocation*) i *kolokativno značenje* (eng. *meaning by collocation*) i primijetio da neke riječi ostvaruju svoje značenje tek zajedničkim pojavljivanjem sa nekim drugim riječima. Njegov mnogo citirani primjer *dark night/tamna noć* govori o tome da značenje riječi *night/noć* je njegovo kolociranje sa *dark/tamna* i obratno. Jedan od temeljnih koncepata britanskog kontekstualizma je i bio razdvajanje gramatike od leksike, pa je Firth shodno tome razlikovao gramatički (eng. *colligation*) i leksički nivo (eng. *collocation*). Bitna razlika između *colligation* i *collocation* je u tome što se kod *colligation* radi o sintagmatskim odnosima između gramatičkih kategorija, dok se *collocation* odnose na sintagmatske veze riječi u uobičajenoj upotrebi. Dalje, Bahns (1996: 6-7) navodi

da je Firth razlikovao više nivoa lingvističke analize i opisivanja: fonetsko-fonološki, leksički i gramatički nivo, od kojih je odvojio kolokacioni nivo. Kolokaciju je smatrao sintagmatskom vezom čije lekseme obično idu zajedno i koje čine jedan dio značenja neke riječi. I na svakom od tih nivoa Firth je vidio organizovan jezik kako sintagmatski tako i paradigmatski, pri čemu se sintagmatske veze slažu u strukture, dok paradigmatske veze grade sisteme. Firth je kolokacije podijelio i na osnovu njihove učestalosti i to na na uobičajene (*general, usual collocations*) i okazionalne kolokacije (*technical, personal collocations*). Uobičajenim kolokacijama smatrao je one čije se sastavnice mogu udruživati sa neograničenim brojem drugih sastavnica. Tako as možemo upotrijebiti sa mnogim pridjevima kao *silly, obstinate, stupid, awful*. Okazionalnim kolokacijama smatrao je naprotiv one čije se sastavnice mogu pojaviti samo u određenim kontekstima, kao npr. *an old man, a young lady*. Firth je svojom teorijom dao veliki doprinos polju istraživanja kolokacija, ali ono što su mu mnogi zamjerili je da ih nikada nije jasno okarakterisao do kraja, niti dao jasnu definiciju svojih podjela. Mnoge Firthove pokušaje su kasnije preuzeli i preradili njegovi učenici, Halliday i Sinclair.²

Dok se u britanskom kontekstualizmu cjelokupna pojava znakova leksikona smatra jedinim obilježjem kolokacija, Caro Cedillo (2004: 66) smatra da su Viehwegerovim istraživanjima na polju kolokacija definisana njihova bitna obilježja, na koja se do tada nije obraćala pažnja i to:

- kolokacije su sintaksički i semantički ograničene
- kolokacije pokazuju leksička ograničenja, podliježu semantičkim uslovima kompatibilnosti koji imaju veze sa idiosinkrazijskim osobinama nekog jezika.
- kolokacije se najbolje mogu prepoznati kroz jezičke konfrontacije.

Hausmannova tipologija veza riječi veoma je doprinijela razvoju teorije o kolokacijama. Tako je Hausmann (1984: 398) prema stepenu stabilnosti razlikovao vezane (*fixierte Wortverbindungen*) i nevezane veze riječi (*nicht fixierte Wortverbindungen*). U vezane veze riječi ubraja složenice i izreke koje smatra jednim jezičkim znakom, dok je nevezanim vezama riječi smatrao kombinacije (*Kombination*) dva jezička znaka. Nevezane veze riječi Hausmann je podijelio na tri tipa kombinacija: *slobodne kombinacije ili sukreacije (Ko-Kreationen)*, *kolokacije ili srodne kombinacije (Kollokationen)* i *kontra-srodne kombinacije ili kontrakreacije (Konter-Kreationen)*.³

² O njihovim zaslugama na polju istraživanja kolokacija neće biti govora u ovom radu.

³ Navedeni izrazi nisu autorov prijevod, jer za njih već postoje ustaljeni izrazi u hrvatskom jeziku: sukreacija (Ko-Kreation), srodne kombinacije (affine Kombinationen), kontrakreacije (Konter-Kreationen) navodi Stojić (2012: 33), a kontra-srodne kombinacije (konter-affine Kombinationen) navodi Košuta (2016: 22).

Slobodne kombinacije ili sukreacije (Ko-Kreationen) predstavljaju po Hausmannu (1984: 398) veze riječi sa neograničenom mogućnošću njihovog kombinovanja na osnovu minimalnih semantičkih pravilima. Kod ovakvih kombinacija komponente su semantički autonomni partneri koji se mogu neograničeno kombinovati. Uzmemo li kao primjer *une valise rouge/crveni kofer*, vidjet ćemo da se od te kombinacije može napraviti hiljadu drugih ispravnih kombinacija (*plavi/teški/mali/moderni kofer*).

Kolokacije ili srodne kombinacije (Kollokationen) predstavljaju po Hausmannu (1984: 398–399) veze riječi sa ograničenom mogućnošću njihovog kombinovanja koje se po diferenciranim semantičkim pravilima vežu sa riječima sa kojima se nalaze u srodnosti. Hausmann definiše srodnost (*Affinität*) kao „sklonost dvije riječi da se pojavljuju u kombinaciji” („*Neigung zweier Wörter, kombiniert aufzutreten*”). Srodne kombinacije odnosno kolokacije kao *un ton péremptoire/zapovjedničkim tonom*, *rentrer sa colère/obuzdati izljeve bijesa*, *un murfissuré/pukotina zida* su po njemu „*polugotovi proizvodi nekog jezika koje govornik ne kombinuje kreativno, već kao cjelinu preuzima iz svog sjećanja, i koje mu se kao slušaocu čine poznatim*”.

Kontra-srodne kombinacije ili kontrakreacije (Konter-Kreationen) po Hausmannu (1984: 399) predstavljaju riječi sa ograničenom mogućnošću kombinovanja koje se pod izvjesnim semantičkim minimalnim uvjetima povezuju sa riječima koje stoje izvan normalnog područja kombinovanja riječi, odnosno sa riječima sa kojima ne uobičajavaju da se kombinuju. Takve kontrastne kombinacije kao *le jour est fissuré/dan je pukao*, *la route se rabougri/putanja grebena* sa sukreacijama dijele slobodu njihovog kombinovanja. Ali za razliku od sukreacija koje predstavljaju ispravne kreacije, kontrakreacije su one kreacije koje krše pravila, veoma su rijetke, jedinstvene i karakteristične za književni stil, kada nekom kreativnom upotrebom riječi želimo proizvesti neki stilsko-literarni efekat.

Kolokacije po Hausmannu (1985: 118) predstavljaju tipične, specifične i karakteristične binarne kombinacije riječi koje prema Saussureovoj dihotomiji pripadaju polju *langue*. Primjeri poput *eingefleischter Junggeselle/okorjeli neženja*, *schütteres Haar/prorijeđena, rijetka kosa*, *heikles Thema/šakaljiva tema* su po njemu polugotovi proizvodi jezika. Kao dva osnovna problema u pokušaju definisanja kolokacija Hausmann navodi njihovo razgraničavanje od nespecifičnih, banalnih binarnih kombinacija koje pripadaju *parole*, a ne *langue*. Drugim problemom smatra status komponenata u kolokaciji. Po Hausmannu (1985: 119) je presudno da su sastavnice kolokacije hijerarhijski jedna drugoj podređene, jedna komponenta se određuje, a druga biva određena. Kolokacija (Hausmann 1984: 401) se sastoji od baze

(*Haar/kosa*) koja je semantički autonomna komponenta veze, a time i sukreativna (*ko-kreativ*) i kolokatora (*schütteres/rijedak*) koji je srodan bazi ili je kolokativan. Kao baza najčešće se pojavljuju imenice, dok pridjevi i glagoli dolaze u obzir u ulozi baze samo onda ukoliko su prilozi kolokatori. Baza (Hausmann 2007: 218) je riječ koja se bez konteksta može definisati, naučiti i prevesti, a kolokator je riječ koja se prilikom formulisanja bira u zavisnosti od baze i ne može se definisati, naučiti, a niti prevesti bez baze. Prirodni slijed kolokacije uvijek ide od baze ka kolokatoru i nikada obratno: *Ko govori o zločinu/gluposti/krivokletsu treba glagol koji bi izrazio tu realizaciju: počiniti (Wer von Verbrechen/Dummheit/Meineid redet, braucht ein Verb, das die Realisierung ausdrückt: begehen)*. To znači da se u većini slučajeva ide od imenica ka pridjevu ili glagolu. Tako, pišemo li neki tekst o *bijesu/Zorn*, tražit ćemo u rječniku odgovarajući glagol, dok nikada nećemo to učiniti obrnutim postupkom, smatra Hausmann (1984: 401). Veza između upotrebe kolokatora i baze po Hausmannu (2007: 218) ide od blago idiomatske (*holen/donijeti u in Aufzug holen/pozvati lift*, ali ne *rufen/vikati*) pa sve do snažne idiomatske veze (*blind u blinder Passagier/slijepi putnik*⁴). Kolokator može da bude i izreka: *vom Zaun brechen u einen Streit vom Zaun brechen/hotimično izazvati svađu*. Hausmann je kolokacije dugo vremena posmatrao kao binarne jedinice i tek je u svojim novijim radovima (2004: 316) osnovnu strukturu kolokacije proširio na trostruku (*Tripelkollokation*), spojivši dvije kolokacije u jednu trostruku strukturu (*Tripel-Struktur*). Tako je njemačku kolokaciju *Kritik üben/kritikovati* spojio sa kolokacijom *massive Kritik/žestoka kritika* i rezultat je bila trostruka kolokacija: *massive Kritik an jmdn./etwas üben/žestoko nekoga/nešto kritikovati*.

Mnogi lingvisti koji se bave istraživanjima kolokacija promatraju ih kao sastavni dio frazeologije. Tako Fleischer (1982: 63–64) u svojim istraživanjima primjećuje da postoje veze riječi koje ne upućuju na idiomatičnost, ali čije komponente u velikoj mjeri jedna drugu određuju, što nije slučaj sa potpuno slobodnim vezama riječi, pa takve veze riječi Fleischer naziva imenovanim stereotipima (*Nominationsstereotypen*). Njihova cjelokupna semantika data je kroz semantiku njenih komponenti koje se ipak razlikuju od značenja pojedinih komponenti. Ta razlika leži u činjenici da je redoslijed komponenti nepromjenljiv: *Freud und Leid/radost i tuga, schöpferische Potenzen freisetzen/osloboditi kreativni potencijal, offenes Feuer/otvorena vatra, Kern der Sache/srž stvari*. Imenovanim stereotipima, odnosno kolokacijama kako ih Fleischer stručno naziva, dodjeljuje nominativnu funkciju

⁴ Osoba koja bez plaćene prevozne karte ili bez dopuštenja ovlaštene osobe koristi prijevoz.

(*nominative Funktion*) i ne posmatra ih kao „leksikalizirane”, već kao „institucionalizovane” stereotipne konstrukcije. Također, i po Hausmannu (2007: 218) kolokacije (eng. *to meet a deadline/ispoštovati rok*) zajedno sa idiomatskim izrazima (eng. *to kick the bucket/otegnuti kapke*) i frazeološkim izrazima/*Phraseoterme*⁵ (eng. *cardiac arrest/srčani udar*) čine srž frazeologije. I Burger ubraja kolokacije u polje frazema i to u grupu nominalnih frazema, zajedno sa idiomima (*Idiome*) i poluidiomima (*Teil-Idiome*) i posmatra ih kao neidiomatične ili blago idiomatične frazeologizme.⁶ Fleischerov termin *imenovani stereotipi* Burger (2007: 38) ne smatra prikladnim, jer kako on kaže termin *stereotip* u lingvistici, a posebno u sociolingvistici ima sasvim drugo tumačenje.

Po Stojić (2012: 7–8) kolokacije predstavljaju kombinacije riječi koje na sintagmatskoj razini čine smislenu cjelinu i nalaze se na ljestvici između frazema i slobodnih sintagmi: *crni humor* (frazem), *crni papar* (kolokacija), *crna majica* (slobodna sintagma). Stojić ovo objašnjava tako što kaže da za razliku od slobodnih sintagmi koje tvore veze neograničenog značenjskog potencijala, kolokacije karakteriše mala paradigmatska zamjenljivost njihovih članova. Po njoj su tako leksičke veze riječi *kovrdžava kosa*, *gusta kosa*, *rijetka kosa* kolokacije, dok su veze riječi *lijepa kosa*, *duga kosa*, *kratka kosa* slobodne sintagme što po njoj znači da *kovrdžava kosa* može biti i *lijepa* i *duga*. Shodno tome, kolokacije po Stojić podliježu reduciranom i selektivnom kombinovanju leksičkih elemenata i obrazac po kojem se formiraju kolokacije imanentan je u svakom jeziku i baš zbog toga kolokacije u različitim jezicima potvrđuju njihov idiosinkratički odnos. Kombinacije riječi poput *prati zube*, *sklopiti brak*, *izučiti zanat* i sl. čine nam se uobičajenim i sastavnim dijelom naše svakodnevnice. Upravo zbog njihove neupadljivosti i semantičke transparentnosti na prvi pogled i ne uočavamo njihovu razliku od slobodnih kombinacija. Ali pokušamo li ih prevesti na neki drugi jezik, uočiti ćemo vidljive razlike. Engleska kolokacija *to brush teeth* ‘čerkati zube’ u njemačkom jeziku glasi *Zähne putzen*, doslovno čistiti zube; engl. *enter into matrimony* ‘ući u brak’/njem. *eine Ehe schließen* ‘zaključiti/zatvoriti brak’; engl. *to learn a trade* ‘učiti zanat’/njem. *eine Lehre machen* ‘napraviti/učiniti zanat’ itd. Ovim primjerima Stojić nam ukazuje na to da su kolokacijske veze u međujezičkom promatranju arbitrarne i predstavljaju specifičnost svakog jezika.

⁵ *Phraseoterme* predstavljaju po Hausmannu izraze koji se sastoje od više riječi.

⁶ Pod neidiomatičnim frazeologizmima Burger (2007: 32) podrazumijeva takve frazeologizme kod kojih ne dolazi do nikakve ili pak samo minimalne semantičke razlike između idiomatičnog i doslovnog značenja, kao npr.: *sich die Zähne putzen/prati zube*.

Butina-Koller (2005: 21) smješta kolokacije na ljestvici jezičkih jedinica između slobodnih veza riječi i idioma. Kolokaciju definiše kao uobičajenu neidiomatsku vezu dvije punoznačne riječi koja je karakteristična za pojedinačne jezike. U svojoj definiciji jasno napominje da misli samo na leksičke kolokacije, pozivajući se na Behnsovu podjelu kolokacija na leksičke (sadrže dvije punoznačne riječi) i gramatičke (sadrže jednu punoznačnu i jednu nepunoznačnu riječ). Za razliku od slobodnih veza riječi kolokacije su uobičajene jezičke jedinice koje proturječe algoritmu slobodne kompatibilnosti leksema.

Kolokacije i slobodne kombinacije

Caro Cedilla (2004: 93–94) navodi sljedeće kriterije za razgraničavanje kolokacija od slobodnih veza:

1. specifičnost izraženoga sadržaja (*Spezifität des ausgedrückten Sachverhaltes*): Ovaj kriterij znači da kolokator u pogledu na bazu izražava jedan za kolokatora specifičan sadržaj: *ein Buch aufschlagen* vs. *ein Buch kaufen/otvoriti knjigu* vs. *kupiti knjigu*. *Kaufen* je u pogledu na *knjigu* nespecifično i banalno, za razliku od specifičnog sadržaja u *ein Buch aufschlagen*.
2. komutacija (*Kommutierbarkeit*): Slobodna veza kao npr. *das Gerät erden/uzemljiti uređaj* je semantički i sintaksički pravilna i dozvoljava sve transformacije, pa time i komutaciju: *das elektrische Aggregat erden/uzemljiti električni agregat*, *die Antenne erden/uzemljiti antenu*, *das Radio erden/uzemljiti radio*. Kolokacija kao npr. *ein Testament errichten/napisati testament* je također semantički i sintaksički pravilna i pokazuju određene leksičke restrikcije koje se prepisuju lingvističkoj normi koja je odgovorna za to da kolokator ne dopušta komutaciju putem potencijalnih sinonima. Tako su *aufsetzen*, *beurkunden*, *machen*, *abfassen* mogući sinonimi za *errichten* u kolokaciji *ein Testament errichten*. Ipak, ovi sinonimi ne mogu zamijeniti *errichten*, jer nisu uobičajeni za područje pravnog jezika. Tako varijante kao *ein Testament machen*, *ein Testament aufsetzen*, *ein Testament verfügen* su uobičajeni i čak su više u upotrebi od varijante *ein Testament errichten*, dok su varijante *ein Testament erstellen* ili *ein Testament aufschreiben* u potpunosti neuobičajene za jezik. Ovime možemo zaključiti da je komutacija kod kolokacija moguća, ali je ipak ograničena.
3. sematička ovisnost kolokatora (*semantische Abhängigkeit des Kollokators*): Kolokacija gradi konceptualnu cjelinu semantičkom ovisnošću kolokatora. Ono po čemu se razlikuju glagoli *induzieren* ili *sehen* od glagola *errichten* i *ziehen*

je apstraktna autonomija koja je odgovorna za to da se *induzieren/izazvati* i *sehen/vidjeti* u spojevima *Strom induzieren/* ili *Auto sehen/vidjeti auto* mogu prevesti samo kao cjelina, dok se *ziehen* i *errichten* u spojevima *einen Wechsel ziehen* i *ein Testament errichten* mogu prevesti samo u kontekstu sa bazom, jer se njihovo specifično značenje i ostvaruje tek u kontekstu sa bazom. Kriterij semantičke ovisnosti da se jako teško provjeriti i najbolji kriterij za to je prevođenje.

4. prevođenje (*Übersetzungseinheit*): Caro Cedilla smatra da je kriterij prevođenja najbolji pokazatelj razgraničavanja kolokacija od slobodnih veza, jer se kolokacija uvijek prevodi kao jedna cjelina a ne svaka komponenta za sebe. Pa ako usporedimo kolokacije dva ili više jezika, možemo se lako utvrditi da li je neka veza kolokacija i ima li idiosinkratički karakter.

Kolokacije i frazemi

Kolokacije se od frazema po Butini–Koller (2005: 21) razlikuju po svom neidiomatskom i transparentnom značenju. Butina–Koller (ibidem: 29) navodi da je glavna razlika između kolokacija i frazema u tome što frazemi nisu neophodni za pravilnu upotrebu jezika. Tako možemo sadržaje kao '*verspotten*'/*rugati se kome*, *čemu* ili '*Angst bekommen*'/*bojati se izraziti* i bez frazeoloških izraza *j-n durch den Kakao ziehen/zafркavati koga*, *šaliti se na nečiji račun/na račun čega*, *ismijavati koga/što* ili *kalte Füße bekommen/uplašiti se*, *odustati*. Za razliku od idiomatskih izraza poznavanje kolokacija za govornika, odnosno za osobu koja uči neki strani jezik, je nužno. Ne samo da kolokacije u svom cjelokupnom značenju većinom nemaju sinonime i stoga se ne mogu zamijeniti drugim riječima iz rječnika koje bi imale istu denotaciju, također i značenje neke kolokacije može se opisati često upravo samo samom kolokacijom. Cjelokupno značenje *Aufmerksamkeit schenken/obratiti pažnju na koga/što* teško se može drugačije izraziti osim ovom kombinacijom riječi.

1.2. Frazemi

Frazemi su po Tanoviću (2000: 11–12) višeksemni spojevi koji se po nizu karakteristika razlikuju od slobodnih kombinacija riječi i sintagmi. Ono što ih izdava od drugih leksičkih pojava su: ustaljen i kompaktan sastav leksičkog spoja od

najmanje dvije punoznačne riječi, globalno frazeološko značenje, ekspresivnost, slikovitost, reproduciranje u gotovom obliku i neprevodivost sa jednog jezika na drugi. Proces frazeologizacije slobodnih kombinacija riječi i sintagmi u tijesnoj je vezi sa razvojem retorike i stilistike. Značajan podsticaj razvoju frazeologije kao posebne discipline predstavljaju radovi u kojima se frazeološki izrazi distanciraju od slobodnih kombinacija riječi i sintagmi, na jednoj strani, te izreka, poslovice i krilatica na drugoj strani. Daljem razvoju frazeologije, smatra Tanović, doprinijelo je i potpunije uključivanje frazeoloških jedinica u leksikografska izdanja u vidu posebnih rječničkih (frazeografskih) članaka.

Osnivačem frazeologije, kao zasebne lingvističke discipline, smatra se Charl Bally. On je, kako smatra Tanović, među prvima ukazao na složenost semantičke (i smisaone) strukture frazema te na njihove stilističke karakteristike. Bally je izvršio i klasifikaciju ovih jedinica, izdvajajući tri osnovna tipa frazema: frazeološke sintagme, frazeološke grupe i frazeološka jedinstva čije međusobne granice nisu bile strogo određene. Osnovne ideje Ballyja dalje je razgradio V. V. Vinogradov, tako što je podvukao crtu između semantičkih transpozicija i odnosa značenjskog centra i frazeoloških komponenti. Prema ovim kriterijima izdvojio je četiri grupe frazema: frazeološke sraslice, frazeološka jedinstva, frazeološke sintagme i frazeološke izraze. Njegova teorijska misao o frazeologiji snažno je uticala na razvoj ove lingvističke discipline u mnogim od evropskih jezika. U drugoj polovini 20. stoljeća frazeologija se najstrastvenije izučavala u slavističkoj nauci o jeziku, posebno u ruskoj, čemu svjedoče desetine hiljada radova o frazeologiji. Istraživanja u ruskoj frazeologiji imala su veliki odjek na razvoj ovih jezičkih disciplina u mnogim evropskim jezicima, a posebno u njemačkom i francuskom. Izučavanje frazeologije u bosanskom jeziku zapostavljeno je u poređenju sa drugim disciplinama, kako tvrdi Tanović, o čemu svjedoči i veoma mali broj radova u kojima su osvijetljene tek pojedine odlike bogatog i raznolikog frazeološkog blaga bosanskoga jezika. Možemo reći da knjiga „Frazeologija bosanskog jezika“ I. Tanovića predstavlja prvo ozbiljnije bavljenje frazeologijom u poslijeratnom periodu. Što se tiče razvoja frazeologije na njemačkom govornom području, ona se u svojim počecima odvijala u okviru leksikologije. Prvi obimniji radovi o frazeologiji, po Hrustić (2001: 11–12), nastaju iz potreba leksikografije. Ruth Klappenbach, jedan od prvih autora Rječnika savremenog njemačkog jezika zahtijeva preciziranje predmeta frazeologije i klasifikaciju frazema. Prvo samostalno predstavljanje njemačke frazeologije potiče od I. I. Černyševa koja pravi podjelu između „frazeološke jedinice“ (sa promijenjenim značenjem makar jedne komponente) i „ustaljenih kompleksa riječi nefrazeološkog tipa“ (bez promjene

značenja). Značajan doprinos razvoju njemačke frazeologije dali su U. Fix i A. Rothkegel koji su se u svojim radovima prvenstveno bavili predmetnim određenjem i klasifikacijom frazema. Veliki značaj za njemačku frazeologiju ima i Fleischerova knjiga „Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache“⁷ (1997) koja predstavlja prvo sveobuhvatno bavljenje frazeološkim problemima njemačkih autora te Burgerovo djelo „Handbuch der Phraseologie“⁸ (1982) koje je bilo poticaj za detaljnije pragmatične, psiholingvističke pristupe u frazeologiji, te za historijsku frazeologiju, dijalekte i frazeologiju. Hrustić posebno ističe da je za njemačko govorno područje bitna činjenica da su za razvoj frazeologije u germanistici zaslužniji od domaćih bili strani germanisti i veliki značaj se upravo i posvećivao kontrastivnoj frazeologiji. Od kontrastivnih radova, značajnih za doprinos bosanske frazeologije predstavljaju knjiga M. Hrustić „Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom Kopf/glava u njemačkom i b/h/s jeziku“ (2001) i „Bosansko – njemački frazeološki rječnik“ od Z. Ćoralić iz 2013. godine.

Budući da je frazeologija mlada lingvistička disciplina, njena terminologija je još uvijek u procesu kodificiranja. Fleischer (1997: 2–3) najvažnije terminološke oznake dijeli u dvije grupe. U prvu grupu ubraja *Phraseologie/frazeologija* i *Phraseologismus/frazeologizam* (od grčko-latinske riječi *phrasis* koja označava ‚rednerischer Ausdruck‘/,govornički izraz‘), a u drugu *Idiom/idiom*, *Idiomatik/idiomatika*, *Idiomatismus/idiomatska fraza* (od grčke riječi *idiōma* koja označava ‚Eigentümlichkeit‘, ‚Besonderheit‘/svojstvenost, osobitost). Za označavanje nadređenog termina Fleischer upotrebljava izraz *Phraseologismus*, te izraze (*feste*) *Wendung/ustaljena veza*, *feste Wortverbindung oder Wortgruppe/ustaljena veza ili grupa riječi*. Tu ubraja i frazeologiju koja je po njemu danas poznata u dvije značenjske varijante: znanstvena poddisciplina koja se bavi istraživanjem frazema i popis svih frazema nekog jezika.

Frazem⁹ po Fleischeru (1997: 29) predstavlja kombinaciju riječi koja sadrži najmanje jednu punoznačnu riječ. Sastavnice frazema tumači kao riječi koje su uprkos djelimično semantičkim, leksičkim i formalno morfološkim razlikama zadržale karakter običnih riječi. U pokušaju da odvoji frazeme od slobodnih kombinacija riječi i rečenica, Fleischer (ibidem: 30–64) navodi slijedeće kriterije:

1. Idiomaticnost (*Idiomatizität*) predstavlja odnos značenja veze riječi i značenja ustaljene veze riječi. U primjerima koje navodi: *Gustav hat bei seinem Vater ein Auto in der Garage* (Gustav ima auto u garaži svog oca) i *Gustav hat bei*

⁷ Frazeologija savremenog njemačkog jezika

⁸ Frazeološki priručnik

⁹ Autorica koristi u radu termin frazem.

seinem Vater einen Stein im Brett (Gustav uživa u naklonosti svog oca) vidimo da nam je u prvom primjeru značenje rečenice razumljivo na osnovu značenja njenih pojedinačnih sastavnica, dok se u drugom primjeru radi o idiomatičnosti, jer se značenje rečenice ne može razumjeti na osnovu doslovnog značenja njenih pojedinačnih sastavnica, već iz prenesenog značenja.

2. Semantičko–sintaksička stabilnost (*semantisch–syntaktische Stabilität*) znači da je mogućnost izmjene sastavnica frazema nepostojeća (i ako da, onda u veoma maloj mjeri), jer njenom izmjenom dolazi do gubljenja frazeološkog značenja. U prvom primjeru su imenice *Auto/auto* i *Garage/garaža* zamjenljive: *Gustav hat bei seinem Vater ein Motorrad im Schuppen* (Gustav ima motor u šupi svog oca.) U drugom primjeru nije moguće zamijeniti imenice *Stein/kamen* i *Brett/daska*, a da se zadrži isto frazeološko značenje: **Gustav wirft bei seinem Vater einen Stein ins Brett* (*Gustav baca kod svog oca kamen u dasku).
3. Leksikaliziranje i reprodukcija (*Lexikalisierung und Reproduzierbarkeit*) podrazumijeva da idiomatičnost i stabilnost imaju za posljedicu da se frazemi koriste kao obične riječi koje se leksikaliziraju i pohranjuju u leksikonu. Leksikaliziranje sintaksičkih konstrukcija znači da se oni u izjavi ne „produciraju“ po sintaksičkom strukturnom modelu, već se „reproduciraju“ kao „gotove“ leksičke jedinice. Fleischer koristi termin *Phraseolexeme/frazeolekseme* za sve one frazeme koji imaju tendenciju da se pohrane u leksikonu kao obične riječi.

Po Burgeru (2007: 11–14) frazemi predstavljaju kombinacije više od jedne riječi koje su izvornom govorniku poznate u toj kombinaciji ili eventualno u još nekoj varijanti. Na osnovu osobina koje iskazuju, Burger dijele frazeme na frazeme u širem i užem smislu. Osobine koje iskazuju frazemi, odnosno *Phraseologismen/frazeologizmi* po Burgeru u širem smislu su: *polileksičnost/Polylexikalität* (frazem se sastoji više od jedne riječi), *čvrstoća/Festigkeit* (frazem postoji samo u jednoj kombinaciji riječi i u upotrebi je kao obična riječ). Frazeme u užem smislu naziva *Idiome/idiomima* koji se za razliku od frazeologizama pored polileksičnosti, čvrstoće odlikuju i idiomatičnošću, što znači da komponente frazema tvore cjelinu koja se ne da u potpunosti objasniti sintaksičkim i semantičkim pravilima vezivanja.

I po mišljenju Tanovića (2000: 33) suština distanciranja frazema od različitih sintagmatskih cjelina jeste u razlici između leksičkog značenja, tj. semantike primarne denotacije i transponiranog, konotativnog značenja semantički objedinjenih leksema.

Metaforičke kolokacije, frazemi i metafora

Skaistė Volungevičienė (2008: 294) pokušavajući objasniti razliku između ova tri usko povezana pojma, navodi primjer od Anne Reder *dicke Freunde* i postavlja pitanje: U koju se sintagmatsku vezi riječi može svrstati ova veza riječi? Prvo uviđa da kolokator ima dva značenja. Kolokacija se dakle može doslovno shvatiti da su to dva prijatelja koja su korpulenta i drugo značenje je povezano sa metaforičkim značenjem pridjeva *dick*, u smislu bliski. Ova veza riječi upućuje i na određenu strukturnu čvrstoću, pa bi se u tom slučaju moglo reći da je u pitanju kolokacija. Vodeći se podjelom kolokacija po Anni Reder, ova kolokacija ima metaforičko značenje i smješta je u grupu tzv. metaforičkih kolokacija. Da bi utvrdila da li se zaista radi o toj vrsti kolokacije, ispituje da li se kolokator može shvatiti polisemno i koje leksičko ili kontekstualno značenje pokazuje kolokator u određenom kontekstu. Da se metaforička kolokacija ne može izjednačiti sa idiomom, svjedoči nam kriterij prevodljivosti. Doslovno prevedene metaforičke kolokacije čine se u određenom kontekstu čudnim, ali ne i apsurdnim, što nije slučaj i sa idiomima. Doslovan prijevod nekog idioma uvijek zvuči apsurdno, jer se njegovo cjelokupno leksičko značenje ne sastoji od leksičkog značenja pojedinačnih elemenata, već može biti jako daleko od toga. Nasuprot tome, doslovan prijevod metaforičke kolokacije vodi samo ka slobodnoj vezi riječi čiji se kolokator pojavljuje upravo u svom konkretnom značenju, zbog čega se rijetko pojavljuje u određenom kontekstu. Metaforičke kolokacije ne mogu se izjednačiti ni sa metaforom, iako se u oba slučaja radi o prenesenom značenju. Kako po Aristotelu metafora predstavlja prenošenje stranog imena, razlika između metaforičke kolokacije i metafore je stoga jasna: kolokaciju čine najmanje dvije riječi, i samo jedna od te dvije riječi je metaforična. Leksička vrsta metafora i vrsta metaforičkih kolokacija imaju doduše elemenata koji se mogu pripojiti i jednoj i drugoj vrsti, ali su ustvari jako različite. Kao podloga za metafore služe često mrtve metafore koje se u savremenom jeziku više i ne shvataju kao metafore, budući da se leksem ne upotrebljava u svom prvobitnom značenju, od kojeg se metaforička upotreba izvodi. Često su to tzv. leksikalizirane metafore, kojih većinom nismo svjesni da su metaforički motivisane, jer se njihovo metaforičko pretvorilo u kovencionalno značenje. Vodeći se Kurzovim (2004: 18) objašnjenjem ove razlike da je za metaforu karakteristično da slušaocu/čitaocu mora biti jasno njeno dominantno značenje kao krajnje značenje, inače se ne radi o metafori, već o polisemiji, pri čemu jedna riječ jednom označava jedno, a drugi put nešto drugo, Volungevičienė zaključuje da se u slučaju polisemije radi se o metaforičkoj kolokaciji.

2. SIMBOLIKA BOJA

Boje su u svim kulturama oduvijek služile kao sredstvo za izražavanje društvenog identiteta. Od davnina je boja igrala važnu ulogu u stvaranju različitih kodova za raspoznavanje čije je značenje i danas aktuelno u društvenom, političkom i vjerskom kontekstu. Tako primjerice u Indiji boja tradicionalno označava kaste. *Brahmane*, svetu kastu, simbolizira bijela boja. *Kšatrije*, vojničku kastu, crvena. *Vaišije*, trgovačku kastu, žuta, a *šudre*, kastu sluga, crna boja. Bojom odjeće ili njezinih dijelova odmah se mogla ustanoviti pripadnost nekoj društvenoj zajednici ili pak mjesto pojedinca u društvenoj hijerarhiji.

Značenja boja razlikuju se u različitim kulturama. Kad Englez kaže da se *osjeća plavo*, *feel blue* znači da je u melanholičnom raspoloženju, a za Nijemca *blau sein* znači biti pijan. U lingvistici postoje brojni primjeri metaforičke upotrebe boja koja je karakteristična samo u određenoj zajednici. Neke metafore danas gube značenje. Na primjer, izrazi *plavi ovratnik* i *bijeli ovratnik* u smislu fizičkih radnika i činovnika više nemaju simboliku koju su imali, jer se danas nosi raznobojna odjeća bez obzira na radno mjesto (Moć boja, 2009: 9).

Još od vremena Aristotela postojale su klasifikacije boja, a u njima su crna i bijela uvijek zauzimale istaknute krajnje pozicije. Crna je boja često suprotstavljena bijeloj, kao dobro i zlo (Colin 2004: 89). Crnoj se boji simbolički najčešće pripisuju negativne konotacije pa često označava sumorne misli, tjeskobu, tugu, melanholiju, žalost, zlobu, opake namjere, mračne, opskurne i uznemirujuće predmete ili životinje (ibidem: 90), dok bijela boja nosi pozitivnu konotaciju i simbol je čistoće, nevinosti, neokaljanosti i savršenstva (ibidem: 37).

Konotacije crne boje poput umjerenosti, poniznosti, skromnosti i suzdržanosti osobito dolaze do izražaja u doba reformacije. Posljedice koje je protestantski moral imao na boju odjeće osjećaju se i danas. Puritanizam kao moćna društvena pojava, osuđuje razmetljivost i zagovara tamnu odjeću. Crno-bijeli kod u odijevanju i danas je dominantan u svečanim prigodama (smoking, crno odijelo i bijela košulja). Pozitivna značenja crne boje tijekom vremena redefinirala su se u crnu koja predstavlja autoritet: suci, arbitri, svećenici, političari i danas nose crnu odjeću (Brenko 2009: 40). Crna odijela za muškarce nisu bila neuobičajena, jer je crna boja dugo vremena bila boja građanstva. Ali je bijela u ženskoj modi predstavljala novost, jer je izražavala ideal epohe klasicizma koja je svoju inspiraciju nalazila u starogrčkoj i rimskoj kulturi. Ujedno je simbolizirala i društveni status, jer dama u bijelom nije mogla obavljati poslove koji bi je zaprljali, to su bili poslovi za služavke (ibidem: 51).

Simbolika boja kulturološki je određena jer ista boja u različitim kulturama može imati različita značenja. Ta simbolika ne proizlazi iz samih boja, jer boje zapravo same po sebi ne znače ništa, nego im je čovjek na osnovu svojih doživljaja i iskustava dodijelio određeno značenje. Uprkos tome, univerzalnost je osnovna karakteristika simbolizma boja, jer boje ipak, uvijek i svugdje, ostaju uporišta simboličke misli (Chavalier i Gheerbrant 2007: 62).

3. ANALIZA

U analizi bit će riječi o frazemima sa sastavnicom crne i/ili bijele boje. U prethodnim poglavljima bilo je govora o tome kako kolokacije mnogi lingvisti smatraju dijelom frazeologije, te granica koja bi jasno odvojila frazeme od kolokacija ustvari i ne postoji. Idiomatičnost je jedina razlikovna karakteristika kako smatraju Stojić/Murica (2010: 115) koju kolokacije za razliku od frazema nemaju, ali ne i apsolutna, jer i značenje nekih kolokacija može biti preneseno. Da je neke kolokacije teško razlikovati od tzv. polufrazema¹⁰ svjedoči nam i njihovo objašnjenje na njemačkom u izrazu *sich gute Aussichten eröffnen* (doslovno: 'otvoriti sebi dobre izgled') gdje baza ima doslovno značenje, a značenje kolokatora je preneseno i upravo se u takvim primjerima po njima očituje idiosinkratički karakter kolokacija. Ova kolokacija na bosanskom jeziku znači *imati dobre izgled*. U prikupljenim primjerima radi se o frazemima kod kojih jednu sastavnicu čini crna i/ili bijela boja. Mi smo se u svojoj analizi odlučili da se u primjerima radi o frazemima, a ne o kolokacijama, vodeći se definicijom Anete Stojić (2012: 7) da se frazemi za razliku od kolokacija odlikuju stepenom idiomatičnosti, te nam kao primjer tome navodi *crni humor*. Cilj analize je usporediti obrađene primjere iz korpusa bosanskog i njemačkog jezika, te utvrditi razlike koje se među njima pojavljuju s obzirom na njihov leksički sastav i strukturu. Poseban uvid bit će dat kroz kulturološke razlike koje crna i/ili bijela boja ostvaruju u navedenim primjerima.

bos.: *bijeli hljeb* ≈ njem.: *das weiße Brot*¹¹

Radovan Višković, šef poslaničkog kluba SNSD-a, tvrdi da je ta partija za ukidanje bijelog hljeba, te vjeruje da će podrška stići i od koalicionih partnera, Socijalističke partije i DNS-a. (Oslobođenje, 29. 11. 2016.)

¹⁰ Kod polufrazema jedna komponenta ima preneseno, a druga doslovno značenje (Burgeru 2007:)

¹¹ Kako u njemačkom jeziku ne postoji izraz *bijeli hljeb* kojim bi se označavale dodatne naknade političara, obrađeni primjer u korpusu je ustvari bukvalni prijevod istog. Ovaj izraz nema nikakve veze sa namirnicom *bijeli hljeb/das Weißbrot* koja se u njemačkom jeziku piše kao jedna riječ.

Und in der Tat haben die bosnischen Proteste bereits einiges erreicht: Drei Kantonalregierungen sind zurückgetreten, die hohen Übergangsgelder ausgeschiedener Funktionäre (das sogenannte „weiße Brot“) wurde abgeschafft und einige Kantonalversammlungen haben Krankenversicherung einiger ArbeiterInnen übernommen. (www.dielinke-nrw.de, 4.5.2014)¹²

Frazem *bijeli hlje*b predstavlja pravo političara da nakon odlaska s dužnosti još godinu dana primaju platu, što na prvi pogled nema nikakve veze sa namirnicom *bijeli hlje*b. U pokušaju objašnjenja da li je *bijeli hlje*b kolokacija ili frazem, oslonit ćemo se ponovo na primjer frazema koji navodi Stojić (2012: 7) *schwarzer Humor/crni humor*. Značenje i imenice *Humor* i pridjeva *schwarz* je preneseno. Pogledamo li naš primjer *bijeli hlje*b uvidjet ćemo da se ovdje također radi o idiomatičnosti. I imenica *hlje*b i pridjev *bijel* imaju preneseno značenje, pa se u našem primjeru ne radi o kolokaciji, već o frazemu koji se po definiciji i odlikuje stepenom idiomatičnosti. Nerijetko ćemo umjesto frazema *bijeli hlje*b pročitati i naziv nezarađena plaća:

Ukida li se pravo na nezarađenu platu. (www.6yka.com, 13.4.2016.)

Nastanak ovakve kolokacije mogli bismo pripisati već postojećem izrazu *biti na bijelom hljebu/kruhu* čije značenje seže u daleku prošlost. Prvobitno je taj izraz bio sinonim za čekanje izvršenja smrtne kazne, jer bi se u Osmanskom carstvu noć prije izvršenja kazne osuđeniku tradicionalno posluživao bijeli hlje**b** kao posljednji obrok. Vremenom je izraz poprimio novo, preneseno značenje i označavao je nadolazeću nevolju ili zlo. Kasnije, paralelno sa društvenim promjenama i običajima ovaj izraz poprima još jedno, potpuno novo značenje.

Nakon što je bijeli hlje**b** zamijenio kukuruzni, postao je simbolom izobilja jer ga nisu svi mogli sebi priuštiti i od tada se ovaj izraz veže za blagostanje¹³, pa i u rječnicima bilježimo novo značenje ovog izraza – *živjeti u izobilju i blagostanju, voditi gospodski život*.

Bijela boja u mnogim kulturama metaforički predstavlja mir i blaženstvo (Brenko 2009: 47). Pa i naša metaforička kolokacija *bijeli hlje*b upravo oslikava blagostanje i izobilje u novcu koji je političarima omogućen s dodatnim naknadama. Sve ovo možemo povezati i sa glagolom *uhljebiti se/nekoga* koji u prenesenom značenju označava *postavljanje neke osobe na veoma plaćeno radno mjesto*. Bijela boja

¹² I zaista je bosanskim protestima nešto postignuto: Tri kantonalne vlade su dale ostavku, visoke naknade funkcionera (tzv. bijeli hlje**b**) su ukinute, a neke kantonalne skupštine preuzele su zdravstveno osiguranje nekih radnika.

¹³ <http://lingolero.com/2014/03/na-bijelom-kruhu/> (19.2.2017.)

osigurava i odsustvo krivnje u novoj situaciji (Brenko 2009: 47), a postupno je postala i znak opozicije (Chevalier/Gheerbrant 2007: 80). Kako bijeli hljeb podrazumijeva nezarađen novac, samim time predstavlja i sramotu onih koji ga bez obraza i časti uzimaju. To nam najbolje oslikava naredni primjer u kojem je upotrijebljena metaforička kolokacija crni obraz koja u prenesenom značenju označava *sramotu*. Obraz je simbol časti i poštenja, a crna boja može da simboliše i nešto nemoralno i nedozvoljeno (Immoos, 2009: 22):

Bijeli hljeb za crni obraz (balkans.aljazeera.net, 4. 3. 2016.)

Iz toga su proizašli frazeološki izrazi *okaljati* (*ocrniti*) <*svoj*> obraz sa značenjem *osramotiti se, moralno pasti, izgubiti poštenje (dostojanstvo)* za razliku od izraza *osvjetlati obraz* u značenju isticanja nekakvim časnim djelom, te poslovice *Sve se vodom može oprati osim crnog obraza*. Za razliku od bijelog hljeba kao metafore gospodskog života i života u izobilju, *crni hljeb sa sedam kora* odnosi se na težak i mukotrpan rad, na teško stečenu zaradu, poistovjećujući je npr. sa teškim poslom rudara, naziva se još i rudarski hljeb:

Crni hljeb sa sedam kora i bijeli hljeb bez motike (www.hayat.ba, 4. 3. 2017.)

Rudarski hleb sa sedam kora (www.slobodnaevropa.org, 6. 8. 2015.)

Izraz *hljeb sa sedam kora* simbolizira svaki težak i mukotrpan posao. Tako se primjerice u Hrvatskoj taj izraz najčešće odnosi na zanimanje mornara, ali u Italiji na posao sluge.¹⁴

bos.: *bijela knjiga* ≈ *das Weißbuch*

Prema riječima Branimira Muidže, predsjednika Upravnog odbora Vijeća stranih investitora (VSI), oni svake godine objavljuju *Bijelu knjigu* kako bi istakli ključne prepreke za investiranje i istovremeno bh. vlastima sugerirali prioritetne reforme radi rješavanja tih prepreka. (Oslobođenje, 23.11.2013.)

Die Welt hat sich in den letzten zehn Jahren radikal verändert, jetzt legt die Bundesregierung ihr neues Weißbuch zur Sicherheitspolitik vor. (<http://www.spiegel.de>, 13.7.2016)¹⁵

U primjeru *bijele knjige* možemo također govoriti o frazemu, jer obje sastavnice imaju preneseno značenje i predstavljaju dokument Evropske komisije koji sadrži prijedloge budućih aktivnosti Zajednice u određenim oblastima¹⁶. Ime je dobila zbog

¹⁴ <http://kucarije.yolasite.com/poslovice.php> (3.3.2017.)

¹⁵ Svijet se u zadnjih deset godina radikalno promijenio, te Savezna vlada sada predstavlja svoju novu Bijelu knjigu za sigurnosnu politiku.

¹⁶ <http://www.dei.gov.ba/dokumenti/default.aspx?id=4545&langTag=bs-BA> (19.2.2017.)

bijelih korica uveza, jer bijela boja u službi označava nešto što je dobro, prihvatljivo i poželjno (Halilović/Palić/Šehović, 2010: 65).

bos.: *kriminal/krađa u bijelim rukavicama* ≈ *die Mafia in/mit weißen Handschuhen*

bos.: *kriminal bijelog ovratnika/bijele kragne* ≈ *die Kriminalität der weißen Kragen*

U BiH je prisutan kriminal u bijelim rukavicama, jer, kako sam rekao, postavljaju se nestručni i nesposobni ljudi koji rade ono što im šefovi kažu, odatle sve počinje. (<http://tuzlanski.ba> 22. 4. 2016.)

Krijumčari do umjetnina ne dolaze tipičnim načinom krađe, iako je zabilježeno i nekoliko takvih slučajeva, već je riječ o tzv. "krađi u bijelim rukavicama". To, posebno u zemljama zapadne Evrope podrazumijeva da je u krađu uključena cijela struktura, primjera radi, muzeja - od rukovodioca, kustosa, kurira do naručioca "posla" ili diplomatskih predstavnika i slično. (Oslobođenje, 23. 4. 2017.)

*„ARD und ZDF sind eine Mafia mit weißen Handschuhen“.*¹⁷ (<http://www.fo-cus.de>, 26. 3. 2014)

*Er warnt vor der „Mafia in weißen Handschuhen“, die nicht mehr mordet – aber zu „wandelnden Leiche“ mache, wer sich in ihren Maschen verfängt.*¹⁸ (www.welt.de, 18.8.2014)

Milan Tegeltija: "Kriminal bijelog ovratnika" iza sebe ima čitav sistem. (www.avaz.ba, 1. 11. 2014.)

Korupcija, mito i kriminal na Univerzitetu u Bihaću je tema koja je svakako začeta još samim osnivanjem Univerziteta. Uredništvo portala [USN.ba](http://www.usn.ba) će takav oblik kriminala nazvati "kriminalom bijele kragne". (www.usn.ba, 13. 1. 2016.)

*Die Kriminalität der weißen Kragen und die Schleuser als Beispiel für die kriminelle Ökonomik der Margen.*¹⁹ (aktuelle-wirtschaftspresse.blogspot.ba, 15. 2. 2017)

Kriminal bijelog ovratnika ili kriminal bijele kragne predstavlja kriminalne radnje viših slojeva društva. Termin dolazi od engleskog izraza *white-collar* (*bijeli ovratnik*) koji je u SAD označavao radnu snagu koja se bavila uglavnom intelektualnim radom. Američki sociolog E. H. Sutherland prvi put upotrebljava ovaj izraz sedamdesetih godina prošlog stoljeća za oblik kriminala koji vrše lica sa visokim, prestižnim i društvenim statusom u okviru zanimanja koje obavljaju. Osobe koje čine kriminal

¹⁷ ARD i ZDF su mafija u bijelim rukavicama.

¹⁸ On upozorava na „mafiju u bijelim rukavicama“ koja više ne ubija – ali stvara „hodajuće leševe“ od onih koji se uhvate u njihovu mrežu.

¹⁹ Kriminal bijelog ovratnika i krijumčarenje kao primjeri kriminalne ekonomije marže.

bijelog okovratnika su poslovni ljudi, činovnici i lica koja imaju poseban društveni status, vlast, uticaj i moć, za razliku od radničke klase koja se karakteriše kao *plavi ovratnik* (eng. *blue collar*).

U primjerima *bijele rukavice* i *bijela kragna* može nam se na prvi pogled učiniti da se radi o slobodnim kombinacija (*plave/crvene rukavice* ili *plavi/crveni ovratnik*) ili čak o kolokacijama. Kako slobodne kombinacije tvore sveze neograničenog značenjskog potencijala (Stojić 2012: 7) u našim primjerima neće se raditi o slobodnim kombinacijama, jer reduciranim kombinovanjem komponenti *bijel* i *rukavice*, te *bijel* i *kragna* se stvara novo značenje. Neće se raditi ni o kolokacijama, jer sastavnice u oba primjera pokazuju svoje idiomatično značenje. Oba primjera referiraju na visoki sloj društva koji se bave sumnjivim radnjama čiju je suprotnost teško dokazati. Bijela boja u značenju nečega čistoga i nedužnoga koristi se u njemačkom jeziku prije svega za označavanje određenih odjevnih predmeta kao *prsluk/Weste* i *ovratnik/Kragen* (Glanemann 2006: 383). Bijela boja je boja nedužnosti, nevinosti. *Bijeli prsluk/die weiße Weste*, u našim primjerima su to *bijele rukavice*, predstavlja u prenesenom značenju besprijeckorno ponašanje ili ono ponašanje čiju je suprotnost teško dokazati. Osim toga, bijela boja simboliše čistoću i istinu (Brenko 2009: 47). I bijela i crna boja su podjednako ekstremi, polarnosti svijetlog i tamnog kontrasta. Bijela boja postaje idealna kroz svoju suprotnost – crnu boju. Dualistički primjeri za bijelo-crno su: *dobro i loše/Gut und Böse*, *dan i noć/Tag und Nacht*, *Bog i đavo/Gott und Teufel* (Immoos 2009: 51). Kako su bijela i crna boja suprostavljene jedna drugoj, tako je i njihova zastupljenost u frazemima pogodna za izražavanje suprotnosti. Tako je kriminal koji po definiciji označava izvođenje nezakonitih, prljavih radnji predstavljen upravo kroz svoju suprotnost – bijelu boju, simbol čistoće i nevinosti, kroz bijeli ovratnik i bijele rukavice. Brenko (2009:53) također navodi primjer filmova u kojima su dobri momci stereotipno odjeveni u bijelu odjeću ili nose bijeli šešir za razliku od negativaca u crnom. To se, naravno, može namjerno obrnuti tako da negativac nosi bijelo kao simbol hipokrizije i arogancije.

bos.: *bijeli Šengen/bijela šengenska lista*~*die weiße Schengen-Liste*

bos.: *crni Šengen/crna šengenska lista*~*die schwarze Schengen-Liste*

Napredak BiH ka "bijelom Schengenu" (www.oslobodjenje.ba, 30. 9. 2009.)

Kad je Evropska komisija u maju ove godine procjenjivala napredak zemalja zapadnog Balkana u ispunjavanju uvjeta za kvalificiranje za tzv. bijelu šengensku listu, Bosna i Hercegovina se zajedno sa Albanijom našla na magarećoj klupi. (www.oslobodjenje.ba, 30. 9. 2009.)

*Dennoch scheint eine Aufnahme von Kosovo auf die weiße Schengen-Liste [...] nicht opportun.*²⁰ (<http://www.migazin.de>, 16. 7. 2009)

Srbiji i Makedoniji prijete crni šengen? (www.vijesti.me, 13. 2. 2011.)

Uvesti vize zemljama s crne šengen liste. (www.danas.rs, 2. 8. 2009.)

*Die Schweiz belegte 188 Libyer mit einem Einreiseverbot und setzte sie auf eine schwarze Liste der Schengen-Staaten.*²¹ (<http://www.thurgauerzeitung.ch>, 17. 2. 2010)

Bijela boja često nosi pozitivnu konotaciju (Colin, 2004: 37), za razliku od crne kojoj se pripisuju negativne konotacije (ibidem: 90). Tome svjedoče i naši primjeri, gdje bijela šengenska lista označava nešto pozitivno, ulazak u zemlje Šengena bez vize, dok crna lista Šengena nosi negativnu konotaciju i predstavlja sve one zemlje kojima je neophodna viza za ulazak na teritoriju zemalja članica Šengena. U primjerima *bijelog* i *crnog Šengena* također možemo govoriti o frazemima, a ne kolokacijama, s obzirom na idiomatično značenje koje proizlazi kada se kombinuju ove leksičke komponente.

bos.: (*crna*) *marica* ≈ njem.: *die grüne Minna*

Policijske marice pod rotacijom kruže naseljima Podgorice (<http://www.avaz.ba>, 17. 10. 2016.)

*Nur bewaffnet in die grüne Minna. Landes-Justizbedienstete fordern bessere Eigensicherung bei Gefangenentransporten.*²² (<http://www.volksfreund.de>, 11. 1. 2016)

U primjeru *crne marice* isto kao i u primjeru *bijelog hljeba* ne možemo govoriti o kolokaciji, jer je značenje imenice *marica* i pridjeva *crn* idiomatično, pa se shodno tome radi o frazemu. *Crna marica*²³ ili samo *marica* je žargonski naziv za blindirano policijsko auto kojim se prevoze uhapšeni (Halilović/Palić/Šehović 2010: 629). Ime je dobilo po korpulentnoj crnkinji koja je u 19. stoljeću živjela u Bostonu (SAD) i vodila javnu kuću. Kako bi joj posao bolje išao, a budući da je bila jaka, osobno je pomagala policiji kada bi u bordelu došlo do nereda. Ta priča je prešla Atlantik i kada je u Velikoj Britaniji 1938. uveden automobil za hapšenje u sjećanje na crnu Mariju (eng. „*Black Maria*”) nazvan je po njoj²⁴. U njemačkom jeziku naprotiv, nailazimo na potpuno drugačiji naziv. Po Wilewki (2009: 5) priča o zelenoj Minni kreće iz Berlina, kada je 1866. godine uvedeno vozilo za prijevoz zatvorenika. Izraz

²⁰ Ipak, prihvatanje Kosova na bijelu šengensku listu ne izgleda prikladnim.

²¹ Švicarska je kaznila 188 Libijaca sa zabranom ulaska u zemlju i stavila ih na crnu listu zemalja Šengena.

²² Samo naoružani u zelenoj Minni. Pokrajinsko sudsko osoblje zahtijeva bolju sopstvenu sigurnost u vozila za prijevoz zatvorenika.

²³ Crna marica se isto kao i bijeli hljeb po Aneti Stojić može posmatrati kao frazem.

²⁴ <http://leksikon.thinking-garment.com/crna-marica/>

zur Minna gemacht werden već je postojao u to vrijeme i značio je *fertig gemacht* bzw. *herabgesetzt zu werden*/biti premlaćen, prebijen, pretučen. Ko bi u to vrijeme bio uhapšen, bio bi prevezen u zelenom vozilu za hapšenje i u policijskom stožeru na Aleksandar placu bio pretučen, premlaćen (*jn./etw. zur Minna=jn./etw. fertig machen*). Taj izraz i zelena boja smatraju se zaslužnim za nastanak naziva *zelena Minna*. Kako su u novije vrijeme policijska vozila plave boje, postoji tendencija da će zelena mina vremenom postati plava, čemu nam svjedoči i naslov jednog novinskog članka:

*Die „Grüne Minna“ wird jetzt blau. Das erste Einsatzfahrzeug in der neuen Farbgebung in ganz Niederbayern hat die Mainburger Polizei in Dienst genommen.*²⁵ (<http://www.mittelbayerische.de>, 22. 10. 2016)

bos.: Čuvaj bijele pare za crne dane. ≈ njem.: *Spar dein weißes Geld für schwarze Tage. /Weißes Geld sollte für einen schwarzen Tag gesammelt werden.*

Čuvaj bijele pare za crne dane. (www.dw.com, 30. 10. 2010.)

Vodeći se već spomenutom definicijom da je idiomatičnost upravo ta razlika kojom uspijevamo razgraničiti frazeme od kolokacija i u primjerima *bijele pare* i *crni dani* možemo govoriti o frazemima zbog prenesenog značenja njihovih sastavnica. Oprečne boje, poput crne i bijele u mnogim kulturama simboliziraju unutrašnji dualizam bića ili sukob sila, pri čemu crna označava nešto negativno, a bijela pozitivno (Chavalier i Gheerbrant 2007: 63). Tako metaforička kolokacija *bijele pare* označava nešto pozitivno, ušteđeni novac, koji će se iskoristiti kada dođu *crni dani* koji predstavljaju dane nevolje, oskudice ili nesreće.

ZAKLJUČAK:

Analiza frazema sa sastavnicom crne i/ili bijele boje provedena na novijem političkom diskursu bosanskog i njemačkog jezika pokazala je veliku strukturnu i semantičku podudarnost, te ukazala na uticaj društvenih faktora na nastanak novih frazema u jeziku. Kako se radilo o sastavnicama crne i/ili bijele boje, velika pažnja posvećena je upravo njihovoj simbolici. Kontrastivnom analizom, kojom se nastojalo ustanoviti koliko su frazemi bosanskog jezika podudarni sa svojim prijevodnim ekvivalentima, utvrđeno je da se značenja i konteksti u kojima se pojavljuju frazemi sa sastavnicom crne i/ili bijele boje u velikoj mjeri podudaraju. Razlog tome mogu predstavljati

²⁵ Zelena Minna je sada plava. Prvo interventno vozilo u novoj boji u cijeloj Donjoj Bavarskoj preuzela je u službu policija Mainburgera.

mnoge sličnosti u kulturološkom pogledu, kao i geografska blizina ove dvije zemlje. Crna i bijela boja koje se pojavljuju kao sastavnice frazema imaju u oba jezika slične konotacije, kao i prototipove sa kojima se povezuju (*ovratnik, rukavice, knjiga, lista*). Frazemi koji su kao sastavnicu imali crnu boju oslikavali su uglavnom nešto negativno, za razliku od frazema sa sastavnicom bijele boje koji su označavali ili nešto pozitivno ili su poslužili kao kontrast za izražavanje svega onoga negativnog u društvu čiju je suprotnost veoma teško dokazati. Kod većine primjera simbolika boje je bila ta koja je uticala na značenje frazema (*bijeli/crni hljeb, crni obraz, bijela knjiga, kriminal u bijelim rukavicama, kriminal bijelog ovratnika, bijeli Šengen, crni Šengen, bijele pare, crni dani*). Veoma mali broj primjera se temeljio na vizeulnom aspektu gdje simbolika boje nije bila presudna za značenje frazema (*crna marica, zelena mina*). Također, utvrđeni su i oni primjeri koji nemaju svoje ekvivalente u drugom jeziku (*Čuvaj bijele pare za crne dane*), kao i oni primjeri koji su jedinstveni samo za jedan jezik, pa se u prijevodu pribjeglo doslovnom prijevodu (*bijeli hljeb*). Svi doneseni zaključci važe samo za obrađeni korpus. Da se radilo o većem korpusu, vjerujemo da bi i rezultati bili donekle drugačiji.

LITERATURA:

1. Bahns, Jens (1996), *Kollokationen als lexikographisches Problem: Eine Analyse Allgemeiner und spezieller Lernerwörterbücher des Englischen*, Niemeyer Verlag, Tübingen
2. Brenko, Aida (2009), "Simbolika boja", u: *Moć boja*, Etnografski muzej, Zagreb, 15 – 93
3. Burger, Harald (2007), *Phraseologie: eine Einführung am Beispiel des Deutschen*, Erich Smidt Verlag GmbH & Co., Berlin
4. Butina-Koller, Ekaterina (2005), *Kollokationen im zweisprachigen Wörterbuch: Zur Behandlung lexikalischer Kollokationen in allgemeinsprachlichen Wörterbüchern des Sprachenpaares Französisch/Russisch*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen
5. Caro Cedillo, Ana (2004), *Fachsprachliche Kollokationen: Ein übersetzungsorientiertes Datenbankmodell Deutsch-Spanisch*, Günter Narr Verlag, Tübingen
6. Chevalier, Jean, Alain Gheerbrant (2007), *Rječnik simbola: Mitovi, snovi, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Naklada Jasenski i Turk, Zagreb

7. Colin, Didier (2004), *Rječnik simbola, mitova i legendi*. Naklada Ljevak, Zagreb
8. Fleischer, Wolfgang (1982), *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, VEB Bibliographisches Institut Leipzig, Leipzig
9. Fleischer, Wolfgang (1997), *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, 2. durchgesehene und ergänzte Auflage, Max Niemeyer verlag, Tübingen
10. Glück, Helmut, ur. (2005), *Metzler Lexikon Sprache*, Dritte, neubearbeitete Auflage, Verlag J. B. Metzler Stuttgart, Weimar
11. Halilović, Senahid, Ismail Palić, Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskog jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
12. Hausmann, Franz Josef (1984), "Wortschatzlernen ist Kollokationslernen: Zum Lehren und Lernen französischer Wortverbindungen", u: *Praxis des neusprachlichen Unterrichts*, 4/31, 395–406
13. Hausmann, Franz Josef, Kathrin Steyer, ur. (2004): "Was sind eigentlich Kollokationen?", u: *Wortverbindungen-mehr oder weniger fest*, 309–334, de Gruyter, Berlin
14. Hausmann, Franz Josef (2007), "Die Kollokationen im Rahmen der Phraseologie. Systematische und historische Darstellung", u: *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik*, 3/55, 217–234
15. Hrustić, Meliha (2001), *Kontrastivna analiza frazeoloških izraza sa komponentom Kopf/glava u njemačkom i b/h/s jeziku*, doo „OFF – SET“, Tuzla
16. Immoos, Franz (2009), *Farbe: Energie der Farbe*, Amsterdam, dostupno u januaru na <http://franz.immoos.eu/farbe.pdf>
17. Nataša, Košuta (2016), *Kolokacijska kompetencija u pisanoj proizvodnji srednjoškolskih i učenika njemačkog jezika u Hrvatskoj*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
18. Petraškaitė-Pabst, Sandra (2006), *Metapherngebrauch im politischen Diskurs. Zur EU–Osterweiterung im Deutschen und Litauischen*. Stauffenburg, Tübingen
19. Reder, Anna (2006a), „Kollokationsforschung und Kollokationsdidaktik“, u: *Linguistik online* 28, 3/06, 157–176
20. Reder, Anna (2006b), *Kollokationen in der Wortschatzarbeit*, Präsenz-Verlag, Wien
21. Stojić, Aneta (2012), *Kolokacije: Prilog teoriji i praksi*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka

22. Stojić, Aneta, Sanela Murica (2010), „Kolokacije – teorijska razmatranja i primjena u praksi na primjerima iz hrvatskoga i njemačkoga jezika“, u: *Fluminensia*, 22/2, 111–125
23. Tanović, Ilijas (2000), *Frazeologija bosanskoga jezika*, Dom štampe Zenica, Sarajevo
24. Volungevičienė, Skaistė (2008), „Metaphorische Kollokation: Zwischen Metapher und Phraseologismus“, u: *Kalbotyra*, 59/3, 290 – 297
25. Wilewka, Manfred (2009), *Die Grüne Minna: Gefangenentransportfahrzeuge der Justiz*. Books on Demand GmbH, Norderstedt

BLACK AND WHITE WORLD IN THE LATEST POLITICAL DISCOURSE OF BOSNIAN AND GERMAN LANGUAGE

Summary

The analysis of idioms with a component of black and/or white colours carried out in recent political discourse of Bosnian and German language showed a great structural and semantic congruence, and also indicated the influence of social factors on the formation of new collocations in the language. Special attention was dedicated to the black and white colour symbolism. Contrastive analysis, whose aim was to determine how the idioms of Bosnian language matched with their translation equivalents, revealed that the meanings and contexts in which idioms with components of black and/ or white colour appear largely coincide. The reason for this might be the presence of many similarities in cultural terms, as well as the geographic proximity of the two countries. Black and white colour, as elements of idioms, in both languages have similar connotations, as well as prototypes with which they usually connect (collar, gloves, books, sheet). Idioms, in which black colour was mostly engaged indicated something rather negative; white colour idioms indicated something positive or have served as a contrast to everything negative in the society, usually something that is very difficult to prove. In most examples, the colour symbolism was the one who influenced the importance of idioms (white / brown bread, black face, white book, Crime in white gloves, white collar crime, white Schengen, Schengen black, white vapor, dark days). Few examples were based on the visual aspect of the symbolism where colour was not crucial to the meaning of the idiom (black Marica, green mine). Moreover, the analysis has identified examples that do not have their equivalents in other language (put aside white money for black days), as well as those in which literal translation was highly appreciated as they are unique and appears only in one language (white bread). The conclusions reached are fully valid only for the

kind of text types included in the corpus. The results would have been more different, if larger corpus had been used.

Key words: collocation, metaphorical collocation, political discourse, contrastive analysis, Bosnian Language, German Language

Adresa autora

Authors' address

Merima Delić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

meriima.delic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TURKOLOGIJA

Соња Новогни, Михајло Марковић

ТУРСКЕ ЈАЗИЧНЕ ЕЛЕМЕНТИ И НИВНАТА ФОНЕТСКА

АДАПТАЦИЈА ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК / FOR SOME TURKISH

LANGUAGE ELEMENTS AND THEIR PHONETIC ADAPTATION IN

MACEDONIAN LANGUAGE 219

UDK 811.163.3:811.512.161
81'282.8

Pregledni rad

Review paper

Соња Новотни, Михајло Марковиќ

ЗА НЕКОИ ТУРСКИ ЈАЗИЧНИ ЕЛЕМЕНТИ И НИВНАТА ФОНЕТСКА АДАПТАЦИЈА ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

Овој труд претставува лингвистичка анализа на избрани турцизми кои се фреквентни во македонскиот јазик, но и во останатите балкански јазици, преку приказ на фонетската адаптираност во македонскиот јазик. Турскиот јазик извршил силно влијание во речникот на балканските јазици, а воедно и на македонскиот јазик. Турцизмите во македонскиот јазик се застапени со повеќе од три илјади лексички заемки (добар дел од нив веќе се чувствуваат како архаизми или излегле од употреба). Во оној фонд од зборови што го нарекуваме „турцизми“ се содржи голем број зборови од арапско и персиско потекло. Турскиот јазик во ваквите случаи се јавил како посредник при пренесувањето на тие лексеми. Одделни турцизми среќаваме во нашите текстови откај почетокот на XVI в. Тие навлегуваат во писмениот јазик заедно со останатите лексички елементи од нашиот народен јазик. Бројот на турцизмите во македонскиот јазик го достигнал својот врв во XIX в., кога во градовите се зголемува фреквенцијата на турскиот јазичен елемент во најголема мера преку трговијата и занаетчиството. Турскиот јазик за говорителите од македонската интелигенција бил јазик што овозможувал контакт во рамките на пространата Отоманска Империја, односно средство за меѓународна комуникација. Оформувањето на македонскиот литературен јазик обележи уште една фаза во ограничувањето на употребата на турцизмите. Се разбира, покрај тоа во нашиот јазик се употребуваат ред турцизми што наполно се адаптирале во основниот речнички фонд и спаѓаат во неутралната лексика.

Целта на трудот е да се покаже силното влијание кое го има турскиот јазик низ вековите на синхрониски план на Балканот, но воедно компаративно да се даде фонетската адаптација на зачуваните турски јазични заемки во македонскиот јазик. При

истражувањето во најголема мера ќе се служиме со методите на ексерпција, систематизација и елаборација, со што на проблематиката ќе и пријдеме од теоретски аспект, а воедно ќе ја доловиме практичната употреба на турцизмите во македонскиот јазик при нивното артикулирање. Разговорниот јазик ќе биде предмет на работа, токму поради неговата важност за пенетрирање и опстанување на турцизмите како дел од македонскиот литературен јазик. Најголем број на турцизми во македонскиот јазик се навлезени преку разговорниот јазик, односно во директна комуникација помеѓу припадниците на населението со говорен македонски јазик и оние што се користеле со турскиот јазик.

Клучни зборови: турцизми, македонски јазик, фонетска адаптација, лексеми.

Турскиот јазик извршил силно влијание во речникот на балканските јазици, меѓу нив и на македонскиот јазик. Турцизми се набројуваат во нашиот јазик на преку три илјади (добар дел од нив веќе се чувствуваат како архаизми или излегле од употреба). Распадот на Отоманската Империја значи решителен момент и за судбината на голем број турцизми во нашиот јазик. Многу зборови сврзани со државното устројство, правото, финансиите и сл. излегоа од употреба и беа брзо заборавени, зашто институциите што ја одржуваа нивната употреба беа укинати. Оформувањето на македонскиот литературен јазик обележи уште една фаза во ограничувањето на употребата на турцизмите. Се разбира, покрај тоа имаме се уште во нашиот јазик ред турцизми што наполно се адаптирале во основниот речнички фонд и спаѓаат во неутралната лексика. Тоа се пред се зборови што означуваат материјални предмети: *алва*, *нишесте*, *тава* итн. Некои турски наставки станале продуктивни во нашиот јазик. Кај именките тоа се наставките *-џија*, *-чија*, *-лак* и сл. (Конески 1965: 218-221)

Несомнено е дека проучувањето на турските јазични елементи во македонскиот јазик е од големо значење и има свое оправдување, бидејќи овие елементи со векови се присутни во народниот говор. Следствено, тоа има и голем придонес во проучувањето на народната литература, на фолклорниот материјал, како и за проучувањето на историјата на македонскиот народ. Голем број зборови коишто во македонскиот народен говорен јазик се преземени преку турскиот јазик, а со текот на времето станале составен дел и на македонскиот литературен јазик. Од тоа произлегува дека голем број изрази, народни песни, поговорки и анегдоти, гатанки не можат правилно да се сфатат и да се разберат без да се даде правилно објаснување на тие елементи (Škaljić 1996: 11). Општо

земено, турските јазични елементи се третираат како ориентални зборови кои во поголемиот дел на Балканот, особено во словенско-балканските јазици, биле присутни дури и пред доаѓањето на Османлиските Турци на Балканот. Познато е дека со појавата на Аварите во Панонската Низина и со нивните контакти со балканското население, посебно со Словените, настанало извесно турско-татарско влијание, кое уште од тоа време, остава извесна трага и во балканските јазици. Така на пример, главната жена кај Аварите се викала Катун (tur. chatun, што означува угледна жена и од таму во словенските јазици доаѓа Кадуна - турска жена)(Jitrošek 1952: 4) од што може да се заклучи дека некои зборови чие значење не е многу јасно, во словенските јазици биле под влијанието на турско-татарските јазици. Сепак, неоспорно е дека влијанието на турските јазични елементи во македонскиот јазик започнува со доаѓањето на Османлиите.

Познато е дека ниту еден јазик не е чист, дека секој има позајмени зборови од другите јазици. По пат на селидби на луѓето, и зборовите се пренесуваат од еден јазик во друг. Тоа зависи од разни околности (разлика во културата на народите, соседство, окупација и др.), до која мера поединчните јазици подлежат на повеќе или помалку влијанија на другите јазици. Истражувачите на условите и причините за навлегувањето на турцизмите во другите јазици констатираат дека „Сите словенски јазици кои биле под османска управа се развивале слободно, окупаторот бил индиферентен како спрема обичајите, така и спрема јазикот на Словените. Турцизмите не се со сила, ниту со некој плански систем наметнувани и со нивното присуство во словенските јазици не се навредувале јазичните чувства на словенските народи“. Зборови кои се земени од турско потекло, или преку турскиот јазик, зборовите од другите јазици кои се среќаваат во македонскиот, па и во другите словенски јазици, немаат иста вредност и исто значење. Затоа има потреба секој турски елемент да се анализира и да се разгледува од повеќе страни и од разни аспекти, бидејќи со тоа ќе може да се согледа карактерот на поедини зборови и нивниот статус, доколку зборовите се распределат во одредени групи како што се: 1) зборови кои немаат замена: *бакар, боја, бубрег, чорап, чешме, џеп, кутија* и др.; 2) зборови на кои може да им се најде замена, но нема потреба, или има замена, но замената не се употребува: *чаршаф, чобан, јастук, кусур, марама, мегдан, мираз, бајрак, гајтан, башка, комшија, пенџере* и др. (Аго 2006: 32, 33)

По доаѓањето на Балканот, македонските словенски племиња стапуваат во директен допир со балканските староседелци: Грци, Албанци и Власи кои,

поради словенските наезди, почнуваат да се повлекуваат од краевите во кои живееле со векови. Најјужните словенски племиња ги потиснуваат старите Грци сосем на југоисточниот дел на Балканот, а албанските племиња ги присилуваат да се повлечат длабоко во планинските краишта на најзападниот дел на Полуостровот, додека добар дел од Власите почнуваат да ги асимилираат. Со конечното населување на Словените на Балканот, во VII век, не се завршуваат и миграциите на Полуостровот. И во следните неколку века низ земјите во кои денес живеат Македонците, проаѓаат многу племиња и народи, а на македонската јазична територија се образуваат повеќе држави. До нови, позначајни и подолготрајни промени доаѓа во втората половина на XIV век со османските освојувања на Балканскиот Полуостров. Овие освојувања на Балканот предизвикуваат големи промени кај балканските словенски и несловенски народи. Пред крајот на XVI век Турците се апсолутни господари на Балканот а македонските земји се, уште од почетокот на XV век, под турска власт. Со потпаѓањето под новите освојувачи, Македонците доаѓаат во тесен контакт со еден неевропски народ и со еден неиндоевропски јазик. Овој директен контакт, како и неколкувековното заедничко живеење на македонскиот и турскиот народ, не можеле а да не остават видни траги, во поголема или помала мера, и кај двата народа скоро во сите области на духовниот и материјалниот живот, макар што ни културата ни верата, ни јазикот, ни обичаите, ни степенот на развитокот немале многу заеднички компоненти (Јашар-Настева 2001: 18).

Разговорниот јазик го претставува основното јадро на литературниот јазик. Тој се употребува во секојдневниот живот, во семејството, на работа како и во вообичаените комуникативни односи помеѓу луѓето. Овој комуникативен акт се одвива на спонтан начин. Нормата на разговорниот јазик е многу еластична, таа понекогаш се зачувува, а понекогаш не, во зависност од многу фактори кои се наметнуваат при реализирањето на овој акт. Образовниот и културниот степен на говорителите како и нивното географско потекло како и ред други фактори, се важни чинители за почитување или непочитување на нормата.

Турцизмите во рамките на македонскиот јазик се делат во три групи: а) зборови или изрази што не се употребуваат од помладата генерација: *akşam* (тур.); *акшам* (мак.), *kapı* (тур.); *капија* (мак.), *toptan* (тур.); *montan* (мак.), *sefa* (тур.); *сефа* (мак.), *dikkat* (тур.); *дикат* (мак.) и др.; б) зборови кои се среќаваат во пасивниот лексички фонд на малку постарата генерација: *karar* (тур.); *карап* (мак.), *şükür* (тур.); *шукур* (мак.), *aferin* (тур.); *аферим* (мак.), *işaret* (тур.); *иша-рет* (мак.), *vergi* (тур.); *вергија* (мак.) и др.; в) зборови кои се употребуваат без

некои ограничувања и се дел од неутралната или од активната лексика на литературниот македонски јазик: *şeker* (тур.); *шекер* (мак.), *şerbet* (тур.); *шербет* (мак.), *bakır* (тур.); *бакар* (мак.), *berber* (тур.); *бербер* (мак.), *börek* (тур.); *бурек* (мак.) и др. (Муртезани 2002: 58-63)

Лексиката како најважен составен дел на македонскиот литературен јазик, покрај изворниот фонд, е составена и од голем број туѓи лексички елементи, од кои се izdelуваат заемките од турскиот јазик кои речиси пет века пенетрирале непрекинато во лексичката структура на македонскиот јазик. Во македонскиот литературен јазик, најмногу се зацврстиле оние турски заемки кои воопшто не можат да се заменат. Познато е дека овие заемки главно ги пополнуват лексичките празнини во системот на јазикот што ги прима. Тие се често и единствени изразни средства и затоа се третираат и како нужни заемки. Овие терминологички заемки можат да се поделат и на неколку семантички групи: а) терминологија за јадења: *helva* (тур.); *алва* (мак.), *uufka* (тур.); *јуфка* (мак.), *yahni* (тур.); *janija* (мак.), *kadayif* (тур.); *кадаиф* (мак.), *çorba* (тур.); *чорба* (мак.) и др.; б) терминологија за пијалоци: *çay* (тур.); *чай* (мак.), *boza* (тур.); *боза* (мак.), *şerbet* (тур.); *шербет* (мак.), *sahlep* (тур.); *салеп* (мак.), *kahve* (тур.); *кафе* (мак.) и др.; в) терминологија за облека: *çorap* (тур.); *чорап* (мак.), *mintan* (тур.); *минтан* (мак.), *şati* (тур.); *шатија* (мак.), *yelek* (тур.); *елек* (мак.), *kolan* (тур.); *колан* (мак.) и др.; г) од терминологијата на кујната: *çini* (тур.); *чинија* (мак.), *cezve* (тур.); *чезве* (мак.), *tepsi* (тур.); *менџија* (мак.), *sofra* (тур.); *софра* (мак.), *kazan* (тур.); *казан* (мак.) и др.; д) од терминологијата на музичките инструменти: *dair*e (тур.); *дајре* (мак.), *gayde* (тур.); *гајда* (мак.), *saz* (тур.); *саз* (мак.), *tanbur* (тур.); *тамбура* (мак.), *zurna* (тур.); *зурла* (мак.) и др.; е) од религиозната терминологија: *bayram* (тур.); *бајрам* (мак.), *ramazan* (тур.); *рамазан* (мак.), *haci* (тур.); *хаџија* (мак.), *yatsi* (тур.); *јаџија* (мак.), *imam* (тур.); *имам* (мак.) и др.

Не се ретки случаи кога посебната функција на одделните турцизми се реализирала и на семантички план, особено кога се употребуваат со преносно значење. Со ваквите модификации се среќаваат низа турцизми, кои се мошне распространети и се употребуваат и во разговорна и во писмена форма на македонскиот литературен јазик. Така, со метафорична употреба и со поголема фреквенција се среќаваат: дизгини „управување, власт“, корсокак „тешка, безизлезна ситуација“, чаршија „јавно мислење“. Од овие примери може да се заклучи дека првата група на турцизми, односно нивната употреба во рамките на македонскиот литературен јазик е поврзана само за означување на поими кои се преземени заедно со предметот од ориенталниот пазар. Втората група на турски заемки во литературниот македонски јазик е поврзана со тие зборови

кои се позајмуваат, најчесто од пасивниот, а понекогаш и од активниот вокабулар на разговорниот јазик со кои сака да се постигне стилистички ефект (Муртезани 2002: 63-70).

Треба да се констатира дека петте турски вокали: *a, e, i, e, u*, претрпуваат минимални измени. За нив е карактеристично она што, речиси, секогаш се задржуваат и тоа во сите позиции. Нивната артикулација никогаш не се разликува од артикулацијата на соодветните македонски вокали. За разлика од овие, вокалите: *ı, ü, ö*, претрпуваат поголеми измени, бидејќи за нив не постојат аналогни гласови во македонскиот фонетски систем. Поради ова тие се заменуваат со други блиски вокали (Јашар-Настева 2001: 176, 177).

Вокалитеа, *e, i, e, u*. Вокалот *a* - Најчесто овој вокал се задржува: *алаџа, аџаџ, арслан, ачик, ада, аба* за турските: *alaca, ancak, arslan, ačık, ada, aba*. *a > e* - Преминувањето на *a* во *e* е прилично ретка појава. Ја забележуваме само воследниве неколку примери: *шемиџа, газеп* за турските: *şamı, gazap*. Ова преминување се забележува и пред консонантот *m*: *занаџет, кабаџет, насиџет, табиџет* за турските: *zanaat, kabahat, nasihat, tabiat*. *a > o* - Се среќава особено во кумановскиот говор во: *омбар, потлиџан, собајле, тобор* за турските: *hambar, patlıcan, sabahleyin, tabur*. Вокалот *e* - Во голем број случаи се задржува во почетокот на зборот: *екмек, ексик, емниџет, еснаф, етраф* за турските: *ekmek, eksik, emniyet, esnaf, etraf*. Вокалот *i* - Како и претходните вокали, така и овој вокал главно се задржува во сите позиции: *ибрик, ибришим, идаре, челебиџа* за турските: *ibrik, ibrişim, idare, çelebi*. Вокалот *o* - Овој вокал се задржува редовно и на почетокот и во средината на зборот: *олук, онбашиџа, орман, оџаџ, чорба* за турските: *oluk, onbaşı, orman, ocak, çorba*. Вокалот *u* - И вокалот *u* редовно се задржува: *уџун, уџурма, уста, курбан, учкур* за турските: *uçgun, uydurma, usta, kurban, uşkur*.

Вокалите *ı, ö, ü*. Вокалот *ı* - Овој турски вокална замена, како во странските зборови присутни во турскиот јазик, така и во фонетскиот систем на македонскиот литературен јазик. Вокалот *ı* често се заменува со слични вокали, или пак сосем исчезнува. Изговорот на овој вокал е задржан само во оние македонски говори во кои постои полувокалот *ă*. *ı > a* - Во зборовите во кои постои полувокалот *ă*, вокалот *ı* се заменува со овој вокал: *касмет < kismet, џанам < canım, алтан < altın, калабалак < kalabalık, анлаџам < anladım, анама < hanım, јарамазлак < yaramazlık* и др. Меѓутоа, се среќаваат турски заемки во кои вокалот *ı* е задржан. Овој глас е задржан кај генерациите кои се школувале на турски јазик или кај оние кои имале почести контакти со турското население. *ı > y* - Оваа замена се среќава во ретки случаи: *каришилук < karşılık, азирилук <*

hazırlık, арамирук < *haramılık*, будалалук < *budalalık*, ѓунлук < *günlük*, ектилук < *ektilik*, ербаплук < *erbarlık*, кадилук < *kadılık* и др. **ı** > **u**: *aup* < *hayır*, *aupcız* < *hayırsız*, *ajlıkçı* < *aylıkçı*, *ançıja* < *hancı*, *arşın* < *arşın*, *bozacıja* < *bozacı*, *jüzbaşı* < *yüzbaşı*, *karşı* < *karşı* и др. Вокалот **ö** - Овој мек и преден вокал најчесто се заменува со вокалот **o**: *köce* < *köse*, *köle* < *köle*, *göz* < *göz*, *çömlek* < *çömlek*, *kör* < *kör*, *kötek* < *kötek*, *köş* < *köse* и др. **ö** > **y**: *böbrek* < *böbrek*, *düşek* < *düşek*, *bölük* < *bölük* и др. Вокалот **ü** - Овој вокал одговара на тврдиот тесен вокал у и најчесто се заменува со него: *bükme* < *bükme*, *düşman* < *düşman*, *büyük* < *büyük*, *dünja* < *dünya*, *rüşvet* < *rüşvet* и др. **ü** > **u**: *müftar* < *müftar*, *bülbül* < *bülbül* и др. (Аго 2006: 83, 84)

Во турската азбука има 21 консонант. Доста голем број консонанти во турските јазични елементи се измениле со текот на адаптирањето кон македонскиот фонетски систем. Пред сè, во очи паѓаат измените во турските јазични елементи на следниве турски консонанти: **h, ğ, f, r, c, y, l**. Во извесен број турски јазични елементи, некои од овие консонанти потполно исчезнуваат, а некои, пак, преминуваат во гласови блиски до нивниот изговор.

h (x). Најчесто, овој консонант наполно исчезнува во почетокот на зборот, а во некои случаи тој се заменува и со други гласови. Постепено, употребата на **h** сè повеќе се намалува како во почетокот, така и во средината и на крајот на зборовите кои се преземени од турскиот јазик. Неговата позиција во заемките од турско, арапско и персиско потекло е најслаба, па дури и речисиредовно отпаѓа. Гласот **h** редовно отпаѓа во почетокот на заемките, а во помал број на средината и на крајот на зборот: *ajlaz* < *haylaz*, *arani* < *harani*, *yj* < *hiy*, *ou-beş* < *hoş-beş*, *jaot* < *yahut*, *dikimaane* < *dikimhane*, *aber* < *haber*, *ava* < *hava*, *ajduk* < *haydut*, *azar* < *hazır*, *aznetar* < *haznedar*, *azno* < *hazine*, *ajvan* < *hayvan*, *ak* < *hak*, *al* < *hal*, *alva* < *helva*, *anc* < *hapis*, *ancana* < *hapisane*, *aram* < *haram*, *aramzade* < *haramzade*, *arem* < *harem*, *arac* < *haraç*, *acmpet* < *hasret*, *ecan* < *hesap*, *maalo* < *mahalle*, *raam* < *rahat*, *bismlam* < *bismillah*, *sabajle* < *sabah*, *avan* < *havan*, *emen* < *hemen*, *an* < *han*, *em* < *hem*, *er* < *her*, *ic* < *hiç* и др. (Аго 2006: 89, 90)

Meко ğ (ğ). Мекото **ğ** во турскиот јазик има неинтензивен изговор во сите зборови од турско потекло. Овој консонант никогаш не доаѓа на почетокот на зборот, туку во средина и на крај кога воопшто тонот не се изговара. Меѓутоа, некои примери се со полна артикулација, како и македонскиот глас **г**, додека во некои примери воопшто нема артикулација, исто како и во турскиот јазик: а) заемки со полна артикулација: *aga* < *ağa*, *baglama* < *bağlama*, *bezprigan* < *boz-*

doğan, *букаги* < *bukağı*, *дограмаџи* < *doğratası*, *еге* < *ege*, *леген* < *leğen*, *погача* < *poğaçı* и др.; б) заемки со неинтензивен изговор: *јамурлук* < *yağmurluk*, *јатаан* < *yatağan*, *пезевенголи* < *pezevenkoğlu*, *сал'к* < *sağlık*, *чираам* < *çırağıt* и др.

f (ф). Овој глас од турските заемки во многу примери доаѓа до супституција со консонантот *в*, а во некои примери го задржува својот изговор: *вајде* < *fayda*, *верман* < *ferman*, *вес* < *fes*, *ветфа* < *fetva*, *севтоса* < *seftelemek* и др. (Аго 2006: 92, 93)

y (ј). Консонантот *y* во фонетиката на турскиот јазик се вбројува како полувокал и доаѓа најчесто на почетокот, на средина, а поретко и на крајот на зборот. Овој глас во турските јазични елементи се задржува главно пред тврдите вокали (*а, и, о, у*): а) во почетокот на зборот: *јабанџија* < *yabancı*, *јанија* < *yahni*, *јаз'к* < *yazık*, *јок* < *yok*, *јолдаш* < *yoldaş*, *јорган* < *yorgan*, *јуз* < *yüz* и др.; б) во средината на зборот: *кајнак* < *kaynak*, *каја* < *kaya*, *кајмакам* < *kaymakam*, *пајтон* < *paeton*, *сабајле* < *sabahleyin*, *кијамет* < *kiyamet*, *ујдуса* < *uydu* и др.; в) на крајот на зборот: *деребеј* < *derebeyi*, *колај* < *kolay*, *сарај* < *saray*, *сој* < *soy* и др. (Аго 2006: 93)

r (р). Турскиот глас *r* при преминот, во македонскиот јазик станува слоговен глас во оние зборови во кои пред него се наоѓал вокалот *и*. На тој начин се среќава: *лакрдџија* < *lakırtı*, *калдрма* < *kaldırım*, *срма* < *sırma*, *шадрван* < *şadırvan* и др. (Јашар-Настева 2001: 191)

s (ц). Овој турски глас се задржува главно во почетокот и во средината на зборот: *џенк* < *cenk*, *џенем* < *cehennem*, *баџа* < *baca*, *мерџан* < *mercân*, *маџир* < *tihaşir*, *хоџа* < *hoca* и др. Замената на *s* со друг глас е карактеристична за дебарските говори каде се заменува редовно со ж: *јамиа*, *жубе*, *межлис*, *жамадан*, *жеп*, *меанџија*, *ожа*, *аџија*, *жам* и др. Само во неколку заемки забележуваме замена на *s* со *г*: *гуздан*, *ѓезве* и др.

l (л). Изговорот на овој турски глас се задржува како на почетокот, така во средината и на крајот од зборот: *лезет* < *lezzet*, *леке* < *leke*, *локум* > *lokum*. Во извесни македонски говори, турското *l*, како и македонското, се вокализира. Оваа појава е редовна во турските заемки што се употребуваат во Тетовско и Кратовско: *аува* < *helva*, *топај* < *topal*, *коупите* < *kolpide*, *шауваре* < *şalvar* и др. Што се однесува до мекоста на турското *l*, таа се задржува пред меките вокали *е* и *и*. Оваа мекост е зачувана како во македонските народни говори, така и во литературниот јазик, само што, според македонскиот правопис, не се одбележува. Мекоста на турското *l*, се бележи со гласот *љ*: *тељ*, *биљбиљ*, *пељте*, *бољме*, *диљбер* и др. (Јашар-Настева 2001: 192-194)

Во процесот на восприемање на зборовите од еден јазик во другдоаѓа до фонолошка адаптација за јазикот-примач зборот од јазикот-давач да го чувствува како свој. Всушност, на тој начин јазикот примач новиот збор од јазикот-давач го вклопува и го хармонизира восвојата јазична структура и свест. Таква е состојбата со меѓусебното влијание на турскиот јазик, како давач, и на македонскиот јазик, како примач. Сите нови турски зборови ко и што навлегувале и си го утврдувале своето место, од страна на македонскиот народ доживувале фонетска адаптација. Турското влијание врз фонетскиот систем на македонскиот јазик е најголемо во поглед на: *одржување и утврдување на фонемите во фаза на исчезнување* (/x/, /л'/, /ǎ/); *палатализација на одредени фонемите* (/к/, /г/, /л/); *внесување нови фонемите* (/џ/, /ф/).

Во поглед на првото, како што наведовме погоре, во текот на XVI век голем дел од македонските говори пополека почнале да ја губат фонемата /x/. А токму во овој период турските заемки почнале да навлегуваат во поголем број и пополека да си го утврдуваат своето место во македонскиот јазик. Македонските говорите ли слушајќи ги, а во голем дел и присвојувајќи ги зборовите *алах* < тур. им. Allah; *махале* < тур. им. mahalle; *хаџи* < тур. им. hacı; *хан* < тур. им. han; *харман* < тур. им. harman; *харч* < тур. им. harç; *хат* < тур. им. hat; *хич* < тур. прил. hiç; *чохаџија* < тур. им. çuhacı; *хикимџија* < тур. им. hekim; *харачџија* < тур. им. harağcı; *харамилук* < тур. им. haramilik; *харемак* < тур. им. haremlik; *хаирсџ* < тур. им. haırsız; *хазарлак* < тур. им. hazırlık, добивале поддршка во своите говори да не ја изгубат фонемата /x/. Оваа појава мошне сликовито ја опишува Блаже Конески: „...Зачувањето на /x/ во градскиот охридски говор несомнено придонесло и тоа што /x/ започнало да се сфаќа како одлика на попрефинетиот изговор, бидејќи се среќавало во јазиците со престиж (турски, грчки), кои им биле познати на повеќе претставници на градската средина во XIX век во Охрид...” (Конески, 2001: 93). Во стариот период македонскиот јазик имал меко /л'/, кое воисторискиот развој преминало во полумеко /л/, а при крајот на 14 век во централните говори, во прилепскиот и во велешкиот говор наполно затврднало. При крајот на X век и почетокот на XI век во западните македонски дијалекти еровите се изговарале неинтензивно и се загубиле, а во источните дијалекти еровите биле интензивни и конечно преминале во вокалите /o/, /a/, /e/. Македонските дијалекти набргу доаѓаат во директен контакт со турскиот јазик, што во себе содржи голем број зборови со шва-вокал /ə/. Во источните говори овој темен вокал или шва-вокал редовно почнал да се изговара во турцизмите, како *каџа* < тур. им. kına; *каџмет* < тур. им. kismet; *сџклет* <

тур. им. *siklet*; *пишманлак* < тур. им. *pişmanlık*; *сакатлак* < тур. им. *sakatlık*; *сакалма* < тур. им. *sıkılma*; *колајлак* < тур. им. *kolaylık* и слично, а во западните а-говори овој шва-вокал во текот на адаптацијата преминал во вокалот /а/: *кана*, *касмет*, *саклет*, *пишманлак*, *сакатлак*, *сакалма*, *колајлак* и сл. Денес шва-вокалот во турцизмите во македонскиот јазик се прикажува со вокалот /а/, бидејќи за основа на современиот македонски јазик се земени западните а-говори. Но овој вокал и денес е присутен во источните говори. Токму турската фонема /х/ во турските заемки придонела темниот вокал да не исчезне од некои народни говори во Македонија (Леонтиќ, 2009: 89-93).

Во поглед на второто, прасловенските фонетски групи *tj* (kt), *dj* се заменуваат со фонетските групи /шт/, /жд/ и со фонемите /ќ/, /ѓ/. Замените со /ќ/, /ѓ/ надвладеале, бидејќи овие фонеме нашле поддршка од грчките лексички заемки, кои содржеле меко /к/ и/г/ какви што се *ќерамида*, *ангел*, *калуѓер* и од лексемите навлезени од север преку српските говори, како што се *свеќа*, *куќа*, *меѓа*, *ноќ* ислично. Во новиот период со навлегувањето во македонскиот јазик на голем број турцизми што ги содржат меките фонеме /к/ и /г/ и задржувањето на нивниот мек изговор при адаптација во македонскиот јазик, придонесло употребата на консонантите /ќ/ /ѓ/ во македонскиот јазик да се зголеми, а истовремено и да се зацврсти позицијата на овие фонеме во македонскиот консонантски систем. Македонскиот говорител честопати бил соочен пред вокалите /е/, /и/, /â/, /ö/, /ü/ меките турски консонанти /к/, /г/, /л/ во македонскиот јазик да ги пренесе на следниов начин: *kel* > *ќелав*; *kibrit* > *кибрит*; *kâr* > *ќар*; *kör* > *ќор*; *küp* > *ќуп*; *gevrek* > *ѓеврек*; *gizli* > *ѓизли*; *gâvur* > *ѓавур*; *gön* > *ѓон*; *gül* > *ѓул*; *güzel* > *ѓузел*; *dilber* > *диљбер*; *ilâç* > *иљач*; *bölme* > *бољме*; *bülbül* > *биљбил* и др.

Во поглед на третото, влијанието на турскиот јазик не само што е големо во поглед на одржувањето и на палатализацијата на одредени фонеме во македонскиот јазичен систем, туку е големо и во поглед на внесувањенови фонеме. Во стариот период фонемата /џ/ немала свој звучен парник. Гласот/џ/, пред да се оформи како посебна фонема, се јавувал при едначење по звучност, во состав на консонантската група жџ и при замена на /џ/со /ж/ во почетните консонантски групи (Леонтиќ, 2009: 89-93). Во новиот период навлегувањето на турцизмите што ја содржат фонемата /џ/ како што се: *џилџан* < тур. им. *finçan*; *оџак* < тур. им. *o sak*; *џамија* < тур. им. *camî*; *џеб* < тур. им. *ser*; *џамбаз* < тур. им. *cambaz*; *џамлија* < тур. прид. *camlı*; *џумбуџлија* < тур. прид. *cümbüşlü* овозможувало фонемата /џ/ да се осамостои во посебна фонема. Посебно

суфиксот -џи (ja), кој се покажал посебно продуктивен возборо образувањето, обезбедил независна позиција на фонемата /џ/. Сп.: *абериџија, арабаџија, бичкиџија, бозаџија, бојаџија, гајдаџија, кавалџија, дукаџија, кираџија, сапунџија, илјаџија, јаланџија, кафеџија* и др. Во стариот период, фонемата /ф/ што не е карактеристична за прасловенскиот јазик, доаѓа преку грчките заемки. Во народниот јазик, бидејќи фонемата /ф/ тешко се изговарала, се адаптирала прво со /п/, а подоцна се заменува со фонемата /в/. Оваа ситуација се надминала во новиот период со примањето на ред турцизми со фонемата /ф/ како што се: *филџан* < тур. им. *fincan*; *фидан* < тур. им. *fidan*; *филиз* < тур. им. *filiz*; *фајдалија* < тур. прид. *faýdalı*; *фодулак* < тур. им. *fodulluk*; *фукаралак* < тур. им. *fukaralık*; *фурнаџија* < тур. им. *fırınçı*; *фустанлак* < тур. прид. *fistanlık*, кои в-лијаеле на утврдувањето и на редовната употреба на оваа фонема. Присуството на фонемата /ф/ во зборови од грчко и од турско потекло, кои биле престижни јазии, се сметало за специфичност на префинетиот говор на вишиот општествен слој, и придонесло тие редовно да се користат и да се утврдат во македонскиот јазик.

Заклучни согледби. Материјалот што го анализираме јасно укажува на фактот дека турскиот јазик одиграл значајна улога во одредена етапа од историскиот развиток на македонскиот јазик. Интензитетот на турското влијание бил таков што речиси и да нема област од материјалниот и од духовниот живот во кој тој не се почувствувал. Ова е сосема разбирливо, со оглед на тоа што македонскиот народ живеел во непосреден контакт со турското население во тек на неколку века. Влијанието на турскиот јазик врз македонскиот најверојатно започнало непосредно по доаѓањето на Османлиите, што значи некаде пред крајот на XIV и во почетокот на XV век и најмногу се чувствува на лексичко ниво. Голем број зборови од словенско потекло биле заменети со заемки од турскиот јазик. Заемките што влегле во македонскиот јазик се потчинувале до голема мера на законите на македонскиот фонетски и морфолошки систем. Во текот на своето адаптирање поголеми гласовни промени претрпеле вокалите *ι, ö, ü* и консонантите *h, f, ğ, c, y*. Влијанието на турцизмите подоцна се раширило и во фонетиката, морфологијата, фразеологијата и синтаксата. Тенденцијата за изместување на турцизмите со зборови од словенско потекло е несомнена, но и покрај тоа во македонскиот стандарден јазик е зачуван голем број зборови што воопшто не се чувствуваат како туѓи, туку како составен дел на македонската лексика.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аго, Актан (2006), *Турските јазични елементи во јазикот на Марко Цепенков*, Логос-А, Скопје
2. Бугарски, Ранко (2001), *Јазици*, ЕИН-СОФ, Скопје
3. Јашар-Настева, Оливера (2001), *Турските лексички елементи во македонскиот јазик*. Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје
4. Јашар-Настева, Оливера (1987), *Турските елементи во јазикот и стилот на македонската народна поезија*, МАНУ, Скопје
5. Конески, Блаже (1965), *Историја на македонскиот јазик*. Скопје: Култура.
6. Конески, Блаже (1967), *За македонскиот литературен јазик*. Култура, Скопје
7. Конески, Блаже (1971), *Јазикот на македонската народна поезија*, МАНУ, Скопје
8. Конески, Блаже (1987), *Грамматика на македонскиот литературен јазик*. Култура, Скопје
9. Конески, Блаже (2001), *Историска фонологија на македонскиот јазик*. Култура, Скопје
10. Леонтиќ, Марија (2009), *Турските суфикси во македонскиот јазик со паралели од македонската патронимија и топонимија*. (необјавена докторска дисертација), Универзитет „Свети Кирил и Методиј“ - Филолошки факултет „Блаже Конески“, Скопје
11. Муртезани, Изим (2002), *Турцизмите во јазикот на албанската и македонската народна поезија*. Скопје: Матица македонска.
12. Škaljić, Abdulah (1996), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svetlost, Sarajevo
13. Jitroček, Č. (1952), *Istorija Srba*. Izdanje, Beograd

FOR SOME TURKISH LANGUAGE ELEMENTS AND THEIR PHONETIC ADAPTATION IN MACEDONIAN LANGUAGE

Summary

This paper presents a linguistic analysis of selected Turcizm which are frequent in the Macedonian language and in other Balkan languages, through the preview of phonetic adaptation to Macedonian language. Turkish had a great influence in the vocabulary of the Balkan languages, as well as the Macedonian language. Turcizm in the Macedonian language is represented by more than three thousand lexical loanwords (some of them already feel as archaisms or were not used). In that fund of words we call "Turcizm" is contained many words from Arabic and Persian origin. Turkish in these cases occurred as an intermediary in the transfer of these languages. Certain Turcizm found in our texts out from the early 16th century. They had entered the written language along with other lexical elements of our national language. The number of Turcizm in Macedonian language peaked in the 19th c., when in cities increases the frequency of Turkish language element mainly through trade and crafts. Turkish language for the Macedonian intelligence was language that enabled contact within the Ottoman Empire, and for the international communication. The establishment of the Macedonian literary language marked another stage in limiting the use of Turcizm. Of course, in addition to our language are used as row Turcizm completely adapted to the dictionary in the basic fund and fall into the neutral vocabulary. The purpose of the paper is to show the strong influence that has the Turkish language from centuries of synchronic plan in the Balkans, but also to give a comparative phonetic adaptation of preserved Turkish language loanwords in the Macedonian language. During the research will mostly not use methods excerption, systematization and elaboration, making the issue will approach the theoretical aspect, but also will capture the practical use of Turcizm in Macedonian language and their articulation. The spoken language will be the subject of work, precisely because of its importance to penetrating and survival of Turcizm as part of the Macedonian literary language. The largest number of Turcizm in the Macedonian language is entered through spoken language, ie direct communication between members of the population who speaking the Macedonian language and those who used in Turkish language.

Keywords: Turcizm, Macedonian language, phonetic adaptation, lexeme.

Adresa autora

Authors' address

Соња Новотни, Михајло Марковиќ

Државниот универзитет во Тетово

snovotni@yahoo.com, mihajlomarkovikj@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
TUZLI

SOCIOLOŠKE STUDIJE

Abdel Alibegović

POTENCIJAL ETNIČKOG – MIT KAO SREDSTVO MOBILIZATORSKO-
RESURSNIH PRISTUPA / THE POTENTIAL OF ETHNIC - MYTH AS A
MEANS OF MOBILIZATION-RESOURCE APPROUCH 235

Emir Džambegović

DRUŠTVENI USLOVI ZA UPRAŽNJAVANJE VJERSKIH PRAVA I SLOBODA
NA UNIVERZITETU U I JAVNIM SREDNJIM ŠKOLAMA U TUZLI / SOCIAL
CONDITIONS FOR PRACTICING THE RIGHTS AND FREEDOM OF
RELIGION AT THE UNIVERSITY AND HIGH SCHOOLS IN TUZLA 249

UDK 316.344.42:323.1

Pregledni rad

Review paper

Abdel Alibegović

POTENCIJAL ETNIČKOG – MIT KAO SREDSTVO MOBILIZATORSKO-RESURSNIH PRISTUPA

U radu autor nastoji teorijski problematizirati slojevitost, kako vremensku, tako i pojamovnu, a koja se tiče različitih upotreba pojma etniciteta sa njegovim terminološkim srodniciima i izvedenicama. Poseban akcenat je dat motivima interesovanja za fenomen etničkog, u smislu važnosti potencijala koje nosi ili sa kojim može da raspolaze etnicitet, odnosno načinima na koje može biti upotrijebljen, posebno za političku mobilizaciju. Razmotrena su dva važna pitanja značajna za razumijevanje fenomena etničkog, a tiču se dugovječnosti etničkih zajednica, kao i temelja političke mobilizacije etničkih zajednica. U radu se takvi pristupi prikazuju uz osvrt na fenomene popularizacije diskursa o etnicitetu, *nehajnog govora*, upotrebe etniciteta kao *pojma za sve prilike* i osvrt na praksu svrstavanja etniciteta u *opasne pojmove*. Fokus interesovanja usmjeren je na problematiziranje značaja znakova, simbola i značenja u identifikaciji i autoidentifikaciji etničkih zajednica, kao i na značenja mitskih simbola i njihovu aracionalnu utemeljenost, a sve vrijeme imajući u vidu Weberovo mišljenje o primarnom zadatku znanosti o društvu - otkrivanju značenja društvenih i kulturnih fenomena. Namjera autora je bila da se kroz prizmu sociološkog narativa o pojmu etniciteta i mobilizatorsko-resursne pristupe etničkom fokusira na fenomen mita i njegovih mobilizatorskih potencijala.

Ključne riječi: etnicitet, politička mobilizacija, resursni pristup, teorija elite, mit, razumijevajuća sociologija

UVOD

Popularnost koja je u javnom ali i znanstvenom diskursu pridata pojmovima etničnost¹, etničko, etnički identitet i njima sličnim pojmovima traži od aktivnih mislećih subjekata određenu dozu odgovornosti, posebno kada je u pitanju potencijalna mogućnost njihove zloupotrebe kako u (kvazi)znanstvenom vokabularu, tako i vokabularu svakodnevne komunikacije. Naime, na djelu je svojevrsna nehajna, nemarna, kao i neodgovorna upotreba i zloupotreba značenja etničkog. U savremenim sociološkim pristupima, referirajući na aktuelno društveno-političko stanje i tendencije, fenomenu i samom značenju etničkog pripisuje se karakter „pojma za sve prilike“ uz akcentiranje ukupne slojevitosti nemarne upotrebe, ali, prije svega, planske zloupotrebe ovog pojma. Posebno važan pristup kada je u pitanju diskurs o etničkom jeste onaj koji uzima u obzir značaj strategija sile i obmane koje na sve moguće načine računaju na potencijal etničkog u mobilizatorske svrhe. Motivacijski poriv da se fokusiramo na mobilizatorsko-resursni pristup kada je u pitanju fenomen etniciteta jeste iskustvo koje smo preživjeli sa ideologijama nacionalnih mesijanstava, velikodržavnim ideologijama i pretenzijama i iskustvom apsolutnog zločina, masovnih stradanja, progona, ubijanja, genocida. Upotreba simbola, znakova, pripremljenih/instant značenja od presudne je važnosti kada nastojimo misliti moduse mobilizacije u političke i druge svrhe. Samo otvorena, po svaku cijenu objektivna analiza ukupnog habitusa, načina i logike života u ovovremenom društvu može doprinijeti dekonstrukciji i razotkrivanju predatorskih formi zla, velikodržavnih ideologija, ideologija o odabranim narodima, nacijama, idejama i pojedincima.

ETNICITET KAO „SPECIFIČAN OBLIK KULTURNE RAZLIKE“

Pojmu etniciteta, kao i njegovim različitim upotrebama, ukupnoj pojmovnoj slojevitosti kao što su etničnost, etničko, etnički identitet i njima sličnim pojmovima, u sociološkom diskursu pridata je, prema mišljenju Srđana Vrcana (Vrcan, 1999:15-39), neočekivana popularnost. Ova situacija označena kao „neočekivana“ može biti znanstveno, epistemološki i povijesno problematizirana u kontekstu društvenih

¹ Obratiti pažnju na određenje etničke grupe, eniciteta, etnija u *Leksikonu socioloških pojmova*: „Etnička grupa, etnicitet, etnija ili jenostavno narod, jeste organizovana skupina ljudi unutar šire etničko-kulturne, prostorne cjeline koja se iskazuje kao posebnost, te se to može imenovati kao njen prvi samoidentificirajući elemenat.“, ali isto tako: „Etnička grupa je manja društvena skupina koja još nije dostigla stupanj naroda, ali ima zajedničko porijeklo, jezik, običaje i druge bitne etničke oblike.“ (Lavić, Senadin (2014), *Leksikonu socioloških pojmova*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, str. 204-205.)

odnosa, društvenih pojava i društvenih procesa, kao i sa aspekta relativne stabilnosti ukupne društvene strukture. Imajući u vidu da se kultura, koja je bila i ostala supstrat etničkog identiteta, u postmodernom kontekstu direktno vezuje uz pojam *kulturnog okreta* ili *kulturnog obrata* (*cultural turn*), Paić će povezati kulturni okret/zaokret sa interpretativnim, performativnim, literarnim, postkolonijalnim, prevoditeljskim, prostornim i slikovnim zaokretima/okretima. (Paić, 2009:39) Riječ je o okretu u poimanju fenomena kulture, prije svega funkcije/a kulture, koje ona dobija u postmodernom kontekstu. Znakovito je i to da kultura valjano gubi, ili joj biva uskraćen njen uzvišeni karakter. Tako je kultura bila određena u modernom kontekstu kao: „način na koji jedna ljudska zajednica živi i regulira svoje odnose sa prirodom, drugim ljudima i sa Bogom i te odnose prenosi u nauku, tehniku i umjetnost, u svoj privredni sistem i ustanove“ (Žiga; Đozić, 2013:345). Vedad Spahić će na tragu Terryja Eagletona u svojoj knjizi *Književnost i identitet* pisati o dva teorijska koncepta kulture, te će liberalno-humanistički koncept kulture definirati kao „bezinteresno traganje za duhovno-materijalnim savršenstvom radi dosezanja onog najboljeg“ (Spahić, 2016:5). U ovovremenom diskursu, u savremenoj društvenoj zbilji, kultura je svedena: „na samoorganizirajući poredak haotičnog diskursa i imaginativnih praksi“ (Paić, 2009:21). Zapravo, u pitanju je set novih mogućnosti i realnosti u pristupu kulturi globalnog doba. Kulturi se sada *dodjeljuje* pozicija *socijalnog konstrukta tehnologiziranog svijeta* (Paić, 2009:25). Kulturni okret je sadržan i u pitanju: „kako i zašto se kultura pojavljuje kao nova ideologija“? (Paić, 2005:5) Sa kulturnim okretom ili obratom kultura gubi vezu sa stremljenjem da se čovječanstvo usmjerava ka usavršavanju u svim duhovno-materijalnim dimenzijama. Ključno je da kultura u globalizirajućem svijetu biva upregnuta u smjeru ili u službi „ideologijske mobilizacije“ (Paić, 2005:5), ili u funkciji „nadmještanja ideologije kulturom“ (Paić, 2005:205). Značajno je naglasiti da prelazak, obrat/okret iz doba uzvišenih stremljenja i značenja same kulture ka dobu kulture kao nove, mimikrijske ideologije ni u kome slučaju ne znači da je to najava kraja ili slabljenja *legitimacijske moći i hegemonije ideologije* (Spahić, 2016:8).

Siniša Malešević, također ukazuje na specifičnost i signifikantnost koja je pratila pojam etničkog od samog početka, tako da kaže: „... od samog početka etnicitet je bio ‘vruć krompir’ za sociologiju“ (Malešević, 2009:11). Ipak, dobro je imati u vidu da je pojam etnicitet „skovan“ kako bi označio specifičan oblik kulturne razlike, s tim da je u kasnijim diskursima stekao različita značenja. Autori poput Vrcana, najčešće navode Nathana Glazera i Michaela Novacka u kontekstu prvih upotreba pojmova etniciteta i etničkog u sociološkoj literaturi, sa naglaskom na 1963. i 1973.

godinu. Značajno je napomenuti da termin „etnicitet“ ima korijene u grčkoj riječi ethnos/ethnikos (Malešević, 2009:11), a kojom su se najčešće označavali pagani, negri, a kasnije kako piše Malešević, nejevreji, nehrišćani, ‘drugorazredni narodi’. Sve do 50-ih godina dvadestog stoljeća pojam etniciteta je upotrebljavan u kontekstu ili značenju onoga što je referiralo na pagansko, da bi od 50-ih godina dobio neka „nova“ značenja, ma kako ovo „nova“ bilo shvaćeno. Američki sociolog David Rizman je već 1953. godine upotrijebio termin etnicitet u ovom novom značenju. Kada su u pitanju nova značenja etniciteta u anglo-američkoj tradiciji upotrebljavan je kao oznaka za manjinske grupe, a u evropskoj tradiciji korišten je kao sinonim za pripadnost naciji, tako da se u *Rječniku kulturnoantropoloških pojmova*, prema Whinnetropu, etnicitet određuje u smislu „postojanja kulturno osobenih grupa unutar društva“ (Malešević, 2009:12).

Neovisno od pristupa kojim smo vođeni u interpretaciji i dekonstrukciji naše zbilje ili, bolje kazano, neovisno od tipa prakticiranja sociološke znanosti, bilo da je riječ o „znanstvenom, ekspresivnom, angažiranom ili deskriptivnom“ pristupu (Kalanj, 2005:48), mi uvijek nastojimo odgovoriti na pitanje koji je to primarni zadatak znanosti o društvu? Kako razumijeti principe po kojima se odvijaju društveni i kulturni procesi, koja su njihova temeljna značenja? Ova pitanja nisu nesuvislo, bezrazložno postavljena. Tako će i Nikola Skledar u tekstu *Etničnost i kultura* pisati o „verstehende Soziologie“ (Skledar, 1999:48) - razumijevajućoj sociologiji, ili sociologiji koja razumijeva. Naravno, Skledar, kao i Michel Lallment (Lallement, 2004:185), svoje stavove o razumijevajućoj i objašnjavajućoj zadaći sociologije temelji na weberovskoj epistemologiji koju je ovaj koncizno obrazložio u svome djelu *Privreda i društvo*. Primarni je zadatak sociologije, „znanosti o društvu, čovjeku u kulturi da otkrije prije svega značenja društvenih i kulturnih fenomena“ (Skledar, 1999:48), a ne njihovu kauzalnu, uzročno-posljedičnu povezanost, koja na kraju i nije fiksna i stabilna, već gotovo uvijek fluidna. Zato Weber i kaže da je sociologija nauka koja hoće da razumije i tumači društveno djelanje (Weber, 1976 prema Lallment, 2004:185), napominjući da „djelanje“ razumije kao društveno ponašanje. Na ovom misaonom i teorijskom planu pristupamo i fenomenu etničkog i različitim motivima interesovanja za etnicitet i etničko. Želimo u fokus staviti nekoliko teorijskih, pojmovnih i praktičnih aspekata konfuzije oko pojma etničkog. Pišući o popularnosti diskursa o etničkom Vrcan konstatuje da se pored historijski neočekivanih², *iznenadnih* pojava i procesa, koje on naziva *lepezom iznenađenja* (Vrcan,

² Moguće je govoriti o očekivanom razvoju određenih situacija zavisno od toga kako razumijemo historijske tokove i njihove uzročno-posljedične veze.

1999:16), desilo još nešto sa upotrebom pojma etničkog i njegovih srodnih pojmova. Pojam etničkog se pretvorio u nevjerovatno *rastezljiv pojam*, u pojam koji postaje *pokrivni pojam (blanket term)* ili *pojam za sve prilike* (Vrcan, 1999:18). Usljed dovodenja diskursa o etničkom u stanje pretjerane rastezljivosti, ili svekolike i svaštolike upotrebe, diskurs o etničkom zapada u dvije zamke, u zamku *nehajnog govora* (Vrcan, 1999:16), govora koji je na nivou nemarnosti i paušalnosti i gdje se brkaju temeljna značenja sa sporednim ili potpuno pogrešnim pridodacima, te u drugu pogrešku ili zamku, koja je više ideološke prirode, tiče se transfera diskursa o etničkom u područje *opasnih pojmova* (Vrcan, 1999:24) kojima se nastoji legitimirati društvena praksa sistemskog isključivanja i diskriminiranja.

Različiti su motivi interesovanja za fenomen etničkog. U žarištu našeg interesovanja leži upotreba etničkih identiteta kao politički važnog resursa, sa posebnim akcentom na potencijal etničkog za političku mobilizaciju. Kada je u pitanju proučavanje i utvrđivanje porijekla, uzroka i mehanizama mobilizacije etničkih grupa, upotrebe etničkog identiteta kao resursa za političku mobilizaciju, značajno polazište nalazimo u stavovima teoretičara klasične teorije elite³, ali i kasnije u stavovima savremenih teoretičara elite. Ključno je da i klasični i savremeni teoretičari dijele stanovište da je etnicitet prije svega politički fenomen, te da uprkos različitim tehnološkim i organizacijskim inovacijama društvene strukture su ostale hijerarhijske i svaki vid promjena je samo „kamufლაža koju elita koristi da bi čvršće držala političku vlast“ (Malešević, 2009:203). Teoretičari elite smatraju da je u fundamentalnom polazištu ili ishodištu ciljeva elite potčinjavanje, a da se ono najbolje odvija silom i obmanom. Kombinacija sile i obmane viđena je još kod Machiavellija kao najmoćnije oružje koje na raspolaganju mogu da imaju elite. Tako Machiavelli smatra da „vladalac“ mora imati, u sebi sadržavati i objediniti osobine lava i osobine lisice, „jer lav ne umije da se brani od zamke, a lisica ne umije da se brani od vuka“ (Malešević, 2009:203). Nama je na ovom mjestu značajnija vrsta potčinjavanja masa na način korištenja obmane koju ćemo povezati sa upotrebom etnonacionalne mitologije, o čemu je, među mnogim autorima, pisao i Nenad Mišćević ističući da nacionalni identitet, kao produkt evolucije teorije i prakse etničkog, sadrži znatne elemente mita. Mišćević ih (Mišćević, 2006:53) naziva, referirajući se na Davida Millera (Miller, 1995), umjetnim izumima, namjernim izumima koji su napravljeni da služe u političke svrhe. Da bi se izbjegle nedorečenosti ili namjerna nehajnost u upotrebi

³ Vilfredo Pareto, Gaetano Mosca, Robert Michels – Važno je napomenuti da oni ne tretiraju etnicitet na direktno/određujući način. Zato se u interpretaciji Maleševića klasičnim teoretičarima „pripisuje“ tumačenje-razumijevanje etniciteta kao stvarnosti drugog reda o čemu će biti govora u nastavku rada.

pojma etničkog, i Vrcan i Županov u svojim tekstovima napominju da je Anthony Smith kao odrednice etničke zajednice (Županov, 1999:173) ili obilježja po kojima se etnija razlikuje od drugih kolektiviteta ljudskih bića (Vrcan, 1999:20) specificirao: kolektivno ime, zajednički mit o porijeklu, zajedničku povijest, distinktnu zajedničku kulturu, povezanost sa specifičnim teritorijem i osjećaj solidarnosti. Imajući u vidu da se naša, ovovremena⁴, teorijska polazišta baziraju na resursnom pristupu fenomenu etničkog, te da smo na stajalištu koje su zauzeli i teoretičari elite, a koje se tiče stava da je etnicitet u osnovi „stvarnost drugog reda, ideološka maska koju koriste vođe“ (Malešević, 2009:207) i elite za sopstvene ciljeve, te da se etnicitet može koristiti u mobilizatorske svrhe sa političkim povodima i posljedicama, u nastavku ćemo poseban akcenat staviti na razumijevanje mita kao sredstva koje se efikasno koristi u mobilizatorsko-resursnim pristupima fenomenu etniciteta.

MOBILIZATORSKO-RESURSNE PARADIGME

Josip Županov u svome radu postavlja dva pitanja: prvo je kako i čime objasniti dugovječnost nekih etničkih zajednica, a drugo je na čemu se temelji politička mobilizacija etničkih zajednica? Odgovor nam je ponudio Anthony Smith u kvartetu, kako ga je prikazala Dunja Rihtman-Auguštin (Rihtman-Auguštin, 1999:183), a sačinjavaju ga mitovi, pamćenje, vrijednosti i simboli, ili, kako to navodi Županov (Županov, 1999:174): etnička sjećanja, mitovi, simboli i tradicija. Ključno je da za najvažniju determinantu oboje uzimaju mit, mit o izabranom narodu. Nikola Skledar je naglasio značaj simbola-znakova (Skledar, 1999:47) u funkcijama identifikacije i samoidentifikacije, kao i ulogu značenja u predstavljanju duhovnih sadržaja, a Abner Cohen simbole određuje kao „predmete, pojmove ili jezičke oblike koji ambivalentno označavaju više nepovezanih značenja, izazivaju osjećaje i emocije i nagone ljudi na djelanje“ („Symbols are objects, acts, relationships or linguistic formations that stand *ambiguously* for a multiplicity of meanings, evoke emotions, and impel men to action.”) (Cohen, 1977:23 i Malešević, 2009:208). Sada, na ovom nivou iznesenih teorijskih polazišta, ali i na nivou logičkog slijeda našeg razmatranja, možemo govoriti i o simbolima, koji su nam značajni kao obilježja etničkog, a riječ je o mitskim simbolima. Naime, mitski simboli su tvorevine koje su aracionalne prirode, tvorevine koje u sebi objedinjuju kombinaciju izmišljenog, stvarnog i onog idealizirajućeg. U mitskim simbolima su sadržane želje, nade za budućnost, a Petar

⁴ Sigurno ne i konačna, jer smatramo da je resursni pristup etnicitetu samo jedna strana ukupne slike ovog sociološki značajnog fenomena.

Vučić će kazati da je neophodno razlikovati dvije različite potrebe za stvaranje mita. Jedna je da se objasni silina, tajnovitost i sva sadržajnost prirodnih i društvenih pojava, na nivou predznastvenog diskursa, ako ga je tako moguće nazvati, a druga potreba proizilazi iz strategije stvaraoaca mita, koji je svjestan da se određena pojava ili događaj nisu dogodili, a upravo to je pretpostavka za stvaranje mita kakvo „narodi i nacije praktikuju tijekom cijele povijesti“ (Vučić, 2005:85). Jasno je da se u prvom slučaju narodna mašta bavi objašnjenjem postojeće činjenice ili pojave, dok se u drugom slučaju radi o stvaranju/izmišljanju, dakle fikcionalizaciji kao takvoj. Mit je zapravo *jedan oblik sjećanja* (Žanić, 1999:195), koji nadahnjuje i osnažuje zajednicu u teškim trenucima, mit po sebi je privlačan, lijep, ima zavodljivu fabulu, i, naravno, funkcionira na način da se iz prošlosti „povlače“ događaji, često i izmišljaju, te se onda preoblikuju u svrhu manipulacije, mobilizacije, kohezije itd.

Mitski simboli javljaju se kao potreba gotovo svih socio-kulturnih zajednica, koriste se kao sredstva identifikacije i autoidentifikacije, te je neizostavna prateća mogućnost manipulacije tim simbolima u različite svrhe. Egzaktan primjer manipulacije, političke mobilizacije mitskim simbolima na Balkanu, je upotreba kosovskog mita i dalekosežne posljedice te „upotrebe“. Michael Brown će ustvrditi da mitovi uz sistematsko falsificiranje povijesnih činjenica mogu da doprinesu demoniziranju drugih i drugačijih, te shodno tome povećati neprijateljstva koja mogu kulminirati sukobima.

Kao primjer za ovu upotrebu mitova uzima antagonizme (mitološke) između Srba i Hrvata: „Srbi, na primjer, misle za sebe da su hrabri branitelji Evrope, a za Hrvate da su ratoborni razbojnici. Hrvati sebe doživljavaju kao junačke žrtve tlačenja, a Srbe kao tlačitelje po prirodi.“ (Haralambos; Holborn, 2002:235) Priče o srpskom kolektivnom postojanju i samopoimanju obilježene su „svodljivošću na kosovski mit“ (Đerić, 2005:14) i, što je još signifikantnije, izjednačavanju ukupnog nacionalnog habitusa i identiteta sa kosovskim mitom. Eksplicitan primjer pronalazimo kod Raškovića u *Ludij zemlji*, gdje piše: „Povratak kosovskom mitu povratak je vlastitoj sudbini“ (Đerić, 2005: 14 prema Rašković, 1990: 214-216). Raspad Jugoslavije je ujedno značio i proces „demitologizacije“ starih mitova, ali su započeli i procesi stvaranja novih, kao i ponovnog oživljavanja starih. Ove procese je dobro posmatrati kroz zakonitosti smjena paradigmi, o kojima je pisao Thomas Khun u svojoj *Strukturi naučnih revolucija*. Gordana Đerić će ukazati na činjenicu da se ideje koje jedan narod ima o sebi, a te ideje „prvenstveno polaze iz narodnih predanja i legendi, odnosno mitova, a kasnije postaju inspirativan sadržaj ideoloških dela raznih tumača ‘narodne samosvijesti’ – političara, književnika, naučnika“ (Đerić, 2005:13), s vremenom mogu mijenjati. Naime, Đerićeva s pravom referira na Slobodana

Jovanovića⁵ koji će u knjizi *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera* (Jovanović 1964) pisati o određenoj dijalektičkoj zakonitosti da na mjesto starog shvatanja nacionalnog karaktera dolazi drugi, odnosno, novi način shvatanja nacionalnog karaktera i to koji „obično počinje kritikovanjem onog starijeg shvatanja“ (Đerić, 2005:13).

Ivo Žanić postavlja pitanje da li je moguće razviti otpornost na nove-stare mitove, tj. kako naučiti prepoznati tu uvijek jednaku matricu manipulacije? Poznate su različite transformacije kosovske legende, ali najviši stepen njene transformacije je „spajanje sa starozavjetnim mitom o izabranom narodu“ (Žanić, 1999:195). U svojoj osnovici kosovski mit je ideološki iskorišten kao moćna podloga za programe nacionalne emancipacije i za hegemonističko-osvajačke aspiracije prema nesrpskim narodima. Rasim Muminović u djelu *Zarobljeni um* ukazuje na kontinuitet srpskog mitskog usmjeravanja, na to kako ga je moguće povijesno pratiti, na doživljavanje poraza i njegovo slavljenje kao pobjede na čemu se gradi čitava „psihologija, umjetnost, ideologija, kultura i historija“ (Muminović, 2000:206). I dok se ostali svijet, kako piše Muminović, zanosi progresivnim težnjama i velikim idejama „oni i (Crnogorci) slijede viziju slijepih guslara i nacionalističku mržnju Njegoša i Andrića kao životnu orijentaciju i kompenzaciju u svojoj nacionalnoj historiji koju uslijed toga mistificiraju i u mnogim segmentima svode na razinu mitologije“ (Muminović, 2000:206). Ovaj potencijal mitskih simbola je do te mjere opterećen mitomanskim maglama, glorifikacijama i apstraktnim utopijama koje su štetne i pogubne za razvoj generacija srpskog naroda, smatra Muminović.

Posebnu pažnju mobilizatorskoj ulozi mitskih simbola iskazanih kroz kulturno-književne sadržaje, ali i političke programe, posvetio je u svojim istraživanjima Ljubomir Antić baveći se velikosrpskim nacionalnim programima, akcentirajući njihova ishodišta i posljedice. Antić se referirao i na stavove Smitha o tome da nacionalizam neće biti lahko ukrotiti (Smith, 2003 prema Antić, 2007:12). Rade Kalanj će konstatovati da je na sceni, kada su u pitanju današnje društvene znanosti, „nejasna, ‘konfuzna’ upotreba izraza simboličko“ (Kalanj, 2008:190). Kalanjeva konstatacija ima za cilj da ukaže na redukcionističke pristupe osvjetljavanju ovog fenomena. U etimološkom smislu simbol ima značenja „oznake, amblema, znaka, znaka raspoznavanja“ (Kalanj, 2008:191), ali „simbol je mnogo više od znaka. On upućuje s one strane značenja, ovisi o tumačenju, a ono opet o nekoj vrsti sklonosti. Ispunjen je afektivnošću i dinamikom“ (Kalanj, 2008:191). U sferi nacionalnog, ne smijemo zaboraviti, uvijek smo više na polju „iracionalnog nego racionalnog“ (Antić,

⁵ Pogledati: Jovanović, Slobodan (2005), *Kulturni obrazac*, Stubovi kulture, Beograd.

2007:12), a očit primjer, iako ne jedini, je mitomansko korištenje kosovske legende u svrhu ostvarenja velikodržavnih nacionalnih programa, što u konačnici ukazuje na tačnost resursnog i mobilizatorskog potencijala sa kojim raspolaže etnicitet i etničko, preko etničkih sjećanja, mitova, simbola i tradicije.

Ana Antić u svome tekstu *Evolucija i uloga tri kompleksa istorijskih mitova u srpskom akademskom i javnom mnijenju u posljednjih deset godina* navodi kako su u „mitologiziranom srpskom naučnom i političkom diskursu Srbi prikazani kao branioci suštine kršćanske evropske civilizacije“ (Antić, 2003:260), naravno, kako navodi autorica, od *pomahnitale horde islamske imperije*, te kako su se „srpski ratnici borili, patili, ginuli i pali u ropstvo, a sve u ime svesne plemenite žrtve koja je zaštitila i omogućila postojanje čitavog kršćanskog sveta“ (Antić, 2003:260). Svekolika razljudečnost, iskazana u zločinu genocida, silovanjima, prislinim protjerivanjima stanovništva, etničkom čišćenju predstavljena je kao jedan „čist“ proces, kao djela kojima se Evropi čini usluga, a koja u osnovi nemaju nikakve veze sa manipulacijama umova upregnutih u projekt mitomanskih glorifikacija i apstraktnih utopija, s ciljem političkog mobiliziranja i hegemonističkog ostvarivanja velikodržavnih nacionalnih interesa. Ivo Žanić pri-mjećuje da je veoma znakovito i povrhu svega intrigantno i „to da je kosovski mit jedina partikularna nacionalna tradicija koju komunistička Jugoslavija nije tretirala ni na jedan od dva načina na koji se inače odnosila prema takvim predjugoslavenskim simboličkim strukturama“ (Žanić, 1999:193). Naime, komunistička Jugoslavija, „niti je potiskivala i kriminalizirala kosovski mit kao nespojiv sa idejom jugoslovenskog zajedništva, niti je komunistička Jugoslavija Kosovski mit integrirala, sa izvjesnim stepenom redefiniranja, u svoj ‘nacionalni’ politički imaginarij“ (Žanić, 1999:193).

Nastojeći pokazati potencijal etničkog, kao i načine na koje se mobilizatorski i resursno pristupa diskursu o etnicitetu, kako na razini teoretisanja, tako i na konkretnoj političkoj ravni, Josip Županov je ustvrdio da nije moguće u potpunosti shvatiti događaje koji su obilježili kraj dvadesetog stoljeća na Balkanu, posebno Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Kosovu bez razumijevanja kosovske legende i kosovskog mita. Uvid u konstrukciju kosovskog mita pretpostavka je razumijevanja (Županov, 1999:179):

1. Imperijalnog projekta Velike Srbije od Garašaninovih *Načertanija* do *Memoranduma SANU*
2. Srpske političke etnonacionalne mobilizacije, tzv. “događanje naroda”
3. Miloševićevog preživljavanja vojnog poraza u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini
4. Miloševićevog preživljavanja višemjesečnih masovnih demonstracija 1996/97.
5. 1999. tokom NATO bombardovanja ponovnog ostvarivanja visokog stepena nacionalne homogenizacije.

Znakovito je i podsjećanje na slučaj pravoslavnog teologa Pavla Raka koji je živio u Parizu, i koji je 1991. godine napisao članak u vezi sa tadašnjim rigidnim mobilizatorskim politikama velikodržavlja i manipuliranjem pojmovima kao što su „historijska patnja“ i slično. Naime, ovaj teolog u tekstu pod nazivom *Pravoslavlje i rat* (Rak, 1991 prema Žanić, 1999:202) je opisao situaciju kada je na sve strane svakodnevno vodstvo Srpske pravoslavne crkve „odašiljalo“ pozive na pokajanje, nabrajajući koliko su Srbi kroz povijest propatili, a sve zbog grijeha svojih sunarodnjaka, koji bi se trebali duboko pokajati. Rak je postavio sljedeće pitanje (hipotetičku situaciju): „Zamislamo samo šta bi se desilo ako bi ti naši neprijatelji uslišali srpske pozive i pokajali se, svi, temeljito. Milostivi Bog koji prima pokajanje i najvećeg griješnika pomilovao bi srpske neprijatelje, a nas koji smo uvjereni da samo drugi treba da se kaju ostavio bi tu gdje jesmo u paklu mržnje, jer se u njega sami zatvaramo“ (Žanić, 1999:202). Temeljna postavka Pavla Raka je da se u kasnijoj svetoatačkoj literaturi (Rak, 1994), a koja, prema njemu, slovi kao temelj pravoslavne duhovnosti, narativi o ratu i nasilju uopće ne pojavljuju iz prostog razloga jer su u potpunoj suprotnosti sa duhovnim putem. Svi narativi koje Rak imenuje neduhovnim i antiduhovnim pravoslavnim diskursima direktno su ili mimikrijski u službi nacionalnih, političkih i drugih ovozemaljskih interesa.

ZAKLJUČAK

Signifikantnost „popularnosti“ etničkog u savremenom sociološkom diskursu ukazuje da se znanstvena praksa i načini prakticiranja sociološke znanosti trebaju preventivno usmjeriti na dubinsku analizu ovog fenomena. Ova popularnost praćena je i pojavama koje su ranije u radu nazivane *nehajnim govorom* ili *nemarnom upotrebom i zloupotrebom značenja etničkog*. Kulturni okret ili obrat u kome je ključno sučeljavanje modernističkih i postmodernističkih diskursa spram uloge i funkcije kulture jedno je od ključnih polja na kome treba bazirati buduća sociološka istraživanja, a sve imajući u vidu pomjeranje funkcije kulture prema mimikrijskim formama ideologije. U sociološkom diskursu pojam etnicitet se upotrebljava i kao pojam za sve prilike, ali i kao pojam koji služi za opravdanje društvenog diskriminiranja i isključivanja. U sadržaju pojma etniciteta i njegovoj upotrebi sadržani su i procesi ili teorijsko-metodološki pristupi koji etnicitet određuju kao pojavu drugog reda i kao takvom mu pristupaju na način optimalnog resursa za političku mobilizaciju, strategijama sile i posebno obmane u cilju ostvarivanja interesa vladajućih elita, ili elita koje su u fazi dolaska na vlast. Značajan segment u razumijevanju fenomena etničkog je i uloga

znakova, značenja i simbola u procesima duhovne potvrde, identifikacije i auto-identifikacije. Posebna vrsta simbola su mitski simboli koji predstavljaju tvorevine aracionalne prirode sa potencijalom mobilizacije, osnaživanja i ostvarivanja fanatičnih, utopijskih planova za budućnost. Velikodržavne ideologije su posebno koristile strategije obmane uz mitomansku bahatost i lažne glorifikacije a sve u cilju ostvarivanja programa predatorske (nacionalne) emancipacije i legitimiranja osvajačkih aspiracija. U stanovitim naporima da se u savremenom društvenom kontekstu izbori sa prošlošću (manipulacijama sa istorijskom prošlošću), ovaj rad je kroz prizmu znanstvenog narativa i u duhu znanstvenog diskursa kroz prikaz mobilizatorsko-resursnih pristupa bio u funkciji fokusiranja na fenomen zloupotrebe resurno-mobilzatorskih pristupa etnicitetu, mitu, mitologiji i njegovih mobilizatorskih potencijala.

LITERATURA:

1. Antić, Ana (2003), "Evolucija i uloga tri kompleksa istorijskih mitova u srpskom akademskom i javnom mnijenju u posljednjih deset godina", u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Zbornik radova, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, str. 259-290
2. Antić, Ljubomir (2007), *Velikosrpski nacionalni programi, Ishodišta i posljedice*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb
3. Cohen, Abner (1977), *Two-Dimensional Man, An essay on the anthropology of power and symbolism in complex society*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles
4. Đerić, Gordana (2005), *Pr(a)vo lice množine: Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju „Filip Višnjić“, Beograd
5. Haralambos, Michael, Martin Holborn (2002), *Sociologija: Teme i perspektive*, Golden marketing, Zagreb
6. Jovanović, Slobodan (1964), *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*, Vindzor, Kanada
7. Kalanj, Rade (2005), *Suvremenost klasične sociologije*, Politička kultura, Zagreb
8. Kalanj, Rade (2008), *Modernizacija i identitet*, Politička kultura, Zagreb
9. Lallement, Michel (2004), *Istorija socioloških ideja, Od početka do Vebera*, Tom I, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
10. Lavić, Senadin (2014), *Leksikonu socioloških pojmova*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo

11. Malešević, Siniša (2009), *Sociologija etniciteta*, Edicija Reč, Beograd
12. Miler, David (1995), *On Nationality*, Clarendon Press, Oxford
13. Mišćević, Nenad (2006), *Nacionalizam, Etički pogled*, Kruzak, Zagreb
14. Muminović, Rasim (2000), *Zarobljeni um*, Harfo-graf, Tuzla
15. Paić, Žarko (2005), *Politika identiteta: kultura kao nova ideologija*, Anti-barbarus, Zagreb
16. Paić, Žarko (2009), *Zaokret*, Litteris, Zagreb
17. Rak, Pavle (1994), *Pravoslavna duhovnost i rat*, Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, Vol. 3 No. 2-3 (235-246), Zagreb
18. Rihtman-Augustin, Dunja (1999), *Narodna kultura i hrvatski etnomit*, Zbornik radova *Kultura, etničnost, identitet*, priredila Čačić-Kumpes, Jadranka, Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, (str.183-190)
19. Skledar, Nikola (1999), *Etničnost i kultura*, Zbornik radova *Kultura, etničnost, identitet*, priredila Čačić-Kumpes, Jadranka, Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, str. 41-50
20. Smith, Anthony (2003), *Nacionalizam i modernizam: kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb
21. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ - BZK Preporod, Tuzla
22. Vrcan, Srđan (1999), "Znakovita zbrka oko etničkog", Zbornik radova *Kultura, etničnost, identitet*, priredila Čačić-Kumpes, Jadranka, Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, str. 15-39
23. Vučić, Petar (2005), *Fenomenologija nacije, Prema novoj znanstvenoj paradigmi*, Graphis, Zagreb
24. Žanić, Ivo (1999), *Kosovski mit i jugoslovenska mentalna sukcesija*, Zbornik radova *Kultura, etničnost, identitet*, priredila Čačić-Kumpes, Jadranka, Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, str. 191-206
25. Žiga, Jusuf i Đozić, Adib (2013), *Sociologija*, BKC, Sarajevo, Off-set, Tuzla
26. Županov, Josip (1999), "Etičnost i kultura: politička mobilizacija i opstanak", Zbornik radova *Kultura, etničnost, identitet*, priredila Čačić-Kumpes, Jadranka, Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, str. 173-182

THE POTENTIAL OF ETHNIC - MYTH AS A MEANS OF MOBILIZATION-RESOURCE APPROUCH

Summary

In this article, the author seeks to theoretically problematize the complexity, both temporal and conceptual, concerning the different uses of the concept of ethnicity with all its terminological relatives and derivatives. Special emphasis is given to the motives of interest in the phenomenon of ethnicity, in terms of the importance of the potential that it carries or that it can dispose with, or the ways it can be used, especially for political mobilization. Two prominent issues were considered, important for understanding the phenomenon of ethnicity, concerning the longevity of ethnic communities and the foundations of the political mobilization of ethnic communities. The article also gives an overview of the phenomena of popularizing discourse on ethnicity, irresponsible or careless speech, the use of ethnicity as a concept for all opportunities and a review of the practice of categorizing ethnicity into dangerous terms. The focus of interest is focused on problematizing the significance of signs, symbols and meanings in the identification and self-identification of ethnic communities, as well as on the meaning of mythic symbols and their irrational merits, and all the time keeping in mind Weber's view of the primary task of the science about society regarding the discovery of meaning social and cultural phenomena.

Key words: ethnicity, political mobilization, resource approach, theory of elite, myth, understanding sociology

Adresa autora

Authors' address

Abdel Alibegović

Fakultet političkih nauka u Sarajevu

abdel.alibegovic@fpn.unsa.ba

UDK 659.4:342.731

Pregledni rad

Review paper

Emir Džambegović

DRUŠTVENI USLOVI ZA UPRAŽNJAVANJE VJERSKIH PRAVA I SLOBODA NA UNIVERZITETU U I JAVNIM SREDNJIM ŠKOLAMA U TUZLI

Postojanje uslova za upražnjavanje vjerskih sloboda u vidu obavljanja namaza ne ovisi samo o tome da li su javne ustanove obrazovanja u BiH na području Grada Tuzla spremne ispuniti zahtjeve koji su upućeni u tu svrhu. Upražnjavanje ovisi i o znanju korisnika kako da dođu do ostvarenja tih prava, ali još više, od dogovora i uspostavljanja „kućnog reda“ koji bi omogućio očuvanje postignutih vjerskih prava.

Obavljanje namaza u srednjim školama na području Tuzle nije kvalitetno riješeno. Na Univerzitetu u Tuzli je stanje bolje. Od četiri gradske zone u kojima su smješteni fakulteti mogućnost za vršenje ovog obreda postoji na dva mjesta. Za to su zaslužni najprije sami studenti koji su, za razliku od učenika srednjih škola, umjeli pravno formalizirati svoje zahtjeve i zatražiti da im se izađe u susret po pitanju upražnjavanja njihovih vjerskih prava i sloboda. Istraživanje je sprovedeno u septembru i oktobru 2014. godine, a kontrolni uvid u stanje u decembru 2017. godine.

Ključne riječi: sloboda vjere, javni prostor, obrazovanje, obrazovne institucije, Tuzla

1. UVOD

Upražnjavanje vjerske slobode različito se razumijeva. To ovisi o samoj vjeri, a doktrinarno gledano, islam zahtijeva obavljanje namaza (molitve) u tačno određenom vremenu, bez obaveze da to mora biti u mesdžidu/džamiji, sve u skladu sa naredbom iz časnog Kur'ana: "Vjernicima je propisano da u određeno vrijeme namaz obavljaju" (4: 103).¹ Kako je grad Tuzla sredina dominantno naseljen muslimanima, fokus našeg rada je na uslovima za upražnjavanje njihovih vjerskih sloboda. Riječju, zanima nas onaj aspekt koji se tiče otvorenosti odgojno-obrazovnih institucija da omoguće dostupnim prostorije za obavljanje namaza.

Važno je napomenuti da se grad Tuzla, kao administrativno, ali i univerzitetsko središte najvećeg kantona Federacije Bosne i Hercegovine, često u medijima portretira kao sredina koja je u političkom i svjetonazorskom smislu naklonjena lijevim ideologijama. Zbog toga smo željeli istražiti da li se menadžmenti javnih ustanova u Tuzli postavljaju diskriminatorski prema prakticiranju vjere odnosno postoji li mogućnost obavljanja namaza u javnim srednjim školama i na visokoškolskim ustavovima JU Univerzitet u Tuzli. U ovom radu nećemo raspravljati o pogledima na odvojenost države i vjerskih zajednica u evropskoj savremenoj tradiciji i savremenim društvenim teorijama, budući da rasprava o tom pitanju izlazi iz okvira i fokusa teme ovog rada.

Za dobijanje rezultata koristili smo metode analize sadržaja, fokus grupa, te naučni intervju obavljen sa odgovornim predstavnicima institucija, organizacija, te formalnih i neformalnih grupa i to u obliku koji im je bio prihvatljiv (pismeni i/li usmeni). Istraživanje je sprovedeno u septembru i oktobru 2014. godine, a rad je predstavljen na naučnom skupu „Sloboda vjere u javnom prostoru“, 06. XI 2014. u Sarajevu. Kontrolno istraživanje i uvid u stanje obavljeni su u decembru 2017. godine.

2. „SAKRALIZACIJA SEKULARNOG“ ILI „IGNORISANJEM VJEROPRAKSE KA NJENOJ INTIMIZACIJI“

Uzimajući u obzir da su srednje škole i univerziteti ne samo obrazovne nego i odgojne institucije, u njima postoji unaprijed stvoren okvir za društveno prihvatljivo ponašanje. On funkcioniše, između ostalog, i kao sistem za očuvanje određenih

¹ Besim Korkut, *Kur'an s prevodom*, (Medina, Kompleks Hadimul-l-Haramejni-š-Šerifejni-l-Melik Fahd za štampanje Mushafi Šerifa, 1998.)

vrijednosti koje se nazivaju „sekularnim“, premda nije uvijek jasno šta ta „sekularnost“ znači. Naime, „sekularizacija“ je, kao fenomen, veoma podložna različitim interpretacijama, a često je prisutno njeno iskrivljeno viđenje u svakodnevnom diskursu. (Abazović, 2006) Tako se sekularizacija razumijeva i kao anti-religijski proces, a neki sociolozi, kao i Cvitković, takve ekstremne manifestacije u društvu, npr. pokrete za oslobađanje društva od bilo kakvog utjecaja religije i religijskih zajednica pravilno imenuje „**sekularizmom**“, a ne sekularizacijom. (Cvitković, 2004)

Kako skreće pažnju Ole Riis, „središnja hipoteza sekularizacije (više se) ne odnosi direktno na individualnu predanost religiji, nego na uticaj religije kao javnog interesa (...) Religija postaje stvar privatnog izbora, a ne društvena obaveza (...) Privatizacija implicira da religija biva prebačena u privatnu sferu. Ona postaje izvor interpretacije u usmjeravanju individualne egzistencije, a ne legitimiranja društvene strukture i potvrđivanja moralnog poretka“. (Riis 1993: 376)

Brojni su autori pisali o multidimenzionalnosti fenomena sekularizacije, što ovdje ne možemo prezentovati. Ipak, treba dati za pravo Malcolm Hamiltonu, koji je stava da je u sekularizacijskoj raspravi (bilo) ključno pitanje definiranje religije. (Hamilton, 2003) A kada je riječ o religiji u SFRJ, ona je bila, kako skreće pažnju Jakelić, „privatizirana, ali ne kao stvar individue, već kao stvar kolektiviteta“, što je „institucionaliziralo kolektivističku religiju u jedinoj sferi u kojoj je to bilo dozvoljeno – u privatnom životu vjernika, a ne u sferu javnog, gdje je kolektivna religioznost konceptualno uvijek smještena“. (Jakelić 2003: 125) Ovo zapažanje postaje jasnije ukoliko uzmemo u obzir procese u kojima, pod naletima globalizacije, počinje vladati sve veća nesigurnost u određenju sekularne države-nacije i u određenju onog što čini osnovu za nacionalni identitet. (Abazović 2012: 10)

U tom smislu, možemo reći da u bosanskohercegovačkom društvu pristutna tendencija da se nametne *sekularizam* (ne sekularnost!) u kojem je *ignorisanje vjero-prakse* uspostavljeno kao svojevrsna (pseudo)norma religioznosti. Pod nametanjem *ignorisanja vjeroprakse kao (pseudo)norme religioznosti* podrazumijevamo insistiranje na ezoteriziranju vjere do one mjere u kojoj se njeno javno praktikovanje i traženje mogućnosti da se ispolji, koliko god to paradoksalno zvučilo, često interpretira kao nereligijsko u smislu odnosa prema kulturi naroda kojem se pripada, ali i kao društveno disharmonirajuće ponašanje. Time se vrši resignifikacija religioznosti, a njeno „privatiziranje“ se tretira kao jedino ispravno i to u smislu *intimnog iskazivanja religioznosti*. Svako drugačije ponašanje se tretira kao *deprivatizacija*. Stoga nam je bilo od posebne važnosti ukazati na napore da vjerovanje, običaji i obredi dobiju šire sociološko značenje, budući da je primijećeno da „u sistemima u kojima

je religija svedena na “privatnu stvar” je „više prisutna njena dezintegrativna uloga.“ (Cvitković 1996: 97)

Inače, po Casanovi, deprivatizacija se ogleda u tome da „religijske tradicije širom svijeta odbijaju prihvatiti marginalnu i privatizovanu ulogu koju su im namijenile teorije moderniteta, kao i teorija sekularizacije. (...) Religije širom svijeta ulaze u javnu sferu i arenu političkog nadmetanja (...) i da bi učestvovala u nadmetanju koje će definirati i odrediti moderne granice između privatne i javne sfere, između sistema i svijeta života, između pojedinca i društva, između obitelji, civilnog društva i države, između nacija, država, civilizacija i svjetskog poretka.“ (Casanova 1994: 3, 6)

Iako je Casanova izlazak religije u javnu sferu označio kao *deprivatizaciju*, mi ne možemo ostvarivanje uslova za upražnjavanje vjerskih prava i sloboda podvesti pod ovaj fenomen, iz više razloga, Naime, u *Završnom izvještaju Grupe „The spiritual and Cultural Dimensions of Europe“* ustanovljeno je da „europska kultura ne može biti definirana u opoziciji konkretnoj religiji (kao što je islam)...“.² Pored toga, upražnjavanje obreda igralo je izvjesnu ulogu u profiliranju imidža stranaka/partija u smislu „estradnog teizma i estradnog ateizma“, kako je to označio Enes Karić, ali se nije pokazalo presudno u političkom životu u Bosni i Hercegovini, niti su postojale veće razlike u programima stranaka (posebno ne u ekonomskoj politici). Dakle, određene političke partije jesu svoj imidž posredstvom religijskih institucija „sidrile“ u identitet naroda tokom i nakon raspada SFRJ. (Zgodić 1998: 91) Međutim, ono što se često ignoriše jeste da su se na isti način SDP i slične političke partije lijeve orijentacije „sidrile“ ili pozivale (ili „parazitirale“, da upotrijebimo izraz Esada Zgodića) na sjećanje i baštinu SFRJ kao na svojevrsnu „civilnu religiju“. O svim podudarnostima kopiranja ovog „sidrenja“ u religije pisao je i Mihael Rilkin, navodeći brojne usporedbe kao što su „**nepogrešivost** vode, **svetost** žrtava kapitalizma, partijsko **svćenstvo**, **ekskomunikacija** disidenata, masovni svjetovni **obredi**, vojne parade, **vjernost** ideološkim dogmama, **hodočašća** grobnicama junaka revolucije, **kult** udarnika i radnika, pionirska **okupljanja i zaklinjanja ispravnom putu** u socijalizam.“ Sve navedeno važi i za frankizam, nacizam i mnoge druge oblike političke religije, gdje „sveto služi za potpirivanje i pokrivanje posve svjetovnih ciljeva velikih ideoloških pokreta“. (u Mardešić 2017: 718-719)

Kada sve spomenuto uzmemo u obzir, uviđamo da je riječ o svojevrsnoj netrpeljivosti koja rezultira diskriminacijom, te postaje jasnije zašto se u takvim uslovima neizražavanje vjere interpretira kao poželjan stav, kao i zašto se preferira njeno

² Iz završnog izvještaja Grupe „The spiritual and Cultural Dimensions of Europe“ - https://ec.europa.eu/research/social-sciences/pdf/other_pubs/michalski_091104_report_annexes_en.pdf pristupljeno 26. 01. 2018.

potpuno intimiziranje. U nekim krugovima, više u privatnom diskursu nego u javnom, nepodržavanje obavljanja namaza pravda se i (sic!) sprečavanjem eventualne pojave religijskog fundamentalizma.

U knjizi „Sloboda vjere u presudama Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu“, autora Emira Kovačevića navodi se primjer kada je Evropski sud za ljudska prava razmatrao žalbu zbog zabrane prikazivanja filma pod nazivom „Das Liebeskonzil“ (Ljubavno vijeće), koji je vrijeđao vjerske osjećaje rimokatolika i povrijedio njihovo pravo na slobodu vjere predviđeno Članom 9 Evropske konvencije. Evropski sud uvažio je argument austrijskog suda da je cilj zabrane bio da se suzbije ponašanje usmjereno protiv objekata vjerskog štovanja, koje bi moglo izazvati “opravdani gnjev”. (Kovačević 2013: 30) Za usporedbu sa temom ovog rada, moramo naglasiti da je velika razlika između „ignorisanja propisa“ i „zabrane njegovog obavljanja“. Ovo je posebno interesantno jer se provlači i teza da je razlog današnjeg distanciranja od vjere i od vjerskih institucija zapravo kriza nastala suprimacijom (prignječenjem) ljudskosti. Ili kako kaže fra Ivan Šarčević: “Mnogo je tihih odlazaka, tihoga otpada od vjerničkih zajednica, župa, jer u njima se ne nalazi ni utjeha ni radost, ni ljudskost ni solidarnost.” Fra Ivan Šarčević, referira na pripovijetku “Proba” Ive Andrića, u kojoj se fra Serafinu u snu obraća Isus i govori mu da pitanje ko je koje vjere, o čemu se toliko spore ljudi i izjedaju, nije presudna stvar na nebu - „Ovdje se, ako hoćeš pravo, i ne pita ko je koje vjere, nego kakav je po srcu i duši. Po tome mi sudimo“. Također, fra Šarčević nudi zaključak da su “u svom inzistiranju na izvanjskom u vjeri, od utapanja u kolektivni prkos, preko glumljenja i straha od društvene osude, mnogi vjernici izgubili i srce i dušu, izgubili su ljudskost”.³

Možda u svemu spomenutom i ima istine, a možda su to samo verbalizacije kojima se pod egidom vjerničke skromnosti ili uklona ka solidarnosti žele relativizirati razlike između vjeropraktičara i nepraktičara. Zastupnici suprotnoga mišljenja postavljaju pitanja: ako zauzmemo negativan stav prema izvanjskom u vjeri, šta nam onda od nje uopće ostaje? Po čemu će se vjera razlikovati od hobija sakupljanja značaka, poštanskih markica, salveta ili sličica nogometaša, ako ne vjeropraksom?

Dalje naše istraživanje inspirisano je Habermasovom teorijom komunikativnog i strateškog djelanja. On nastoji analizirati društvo i iz perspektive sistema (politički i ekonomski sistem), ali i iz perspektive svijeta života (javnost i privatnost). (u Vreg 1991: 229) Najširi krug koji nazivamo *netematsko površinsko i temeljno znanje* je

³ „Ljudi često prakticiraju vjeru samo kako bi pokazali da su bolji od drugih“, fra Ivan Šarčević od 12. 11. 2014, Lupiga.com: <http://www.lupiga.com/vijesti/zapisi-iz-daidzistana-fra-ivana-sarcevica-ljudi-cesto-practiciraju-vjeru-samo-kako-bi-pokazali-da-su-bolji-od-drugih>, stranici pristupljeno 22. 11. 2014.

podloga validnosti komunikacije ili, najobičnijim jezikom kazano to je, „zajedničko znanje o stvarnosti koje se podrazumijeva“, kakvo god ono bilo. U sljedećem nešto manjem krugu nalazimo pretenzije na vađenje s kojima iskazi ljudi bivaju prihvaćeni ili odbačeni kao neosnovani. Oni su osnova za formiranje još manjeg kruga nazvanog svijet života koji se sastoji od tri jednako izvorne, međusobno ukrštene komponente (kultura, društvo i strukture ličnosti). Preko njih se vrši pritisak na oblikovanje najšireg kruga - netematskog površinskog i temeljnog znanja.

U svijetu života ove komponente se učvršćuju u obrasce tumačenja koji se dalje prenose. To područje nas ovdje interesuje jer se interakcije u mreži socijalnih grupa zgušnjavaju u vrijednosti i norme, a prolazeći kroz procese socijalizacije kondezuju u stanovišta, kompetencije, identitete kao i načine gledanja na stvari. U svijetu života se događa komunikativno djelanje, i na koncu strateško djelanje, koje se javlja kao alternativa za neuspjelo komunikativno djelanje u vršenju pritiska ne prethodna tri stepena (svijet života, pretenzije na vađenje i netematsko znanje). (Habermas 2002: 86-139)

2.1. „Ignorisanje vjeroprakse ka potpunoj intimizaciji“ i sloboda ispovijedanja vjere

„Ignorisanje vjeroprakse ka potpunoj intimizaciji“ (u daljem tekstu samo „ignorisanje vjeroprakse“) u bosanskohercegovačkom kontekstu događa se u prvom redu diskvalifikovanjem dvije imperativne vjeroprakse proistekle iz Kur’ana - namaz i pokrivanje žena. Kad je riječ o obavljanju namaza diskvalifikovanje se vrši isticanjem navodnih egzistencijalnih prioriteta i opterećenosti obavezama (tipično opravdanje: „Nemam kad klanjat’, ja radim“.). Što se tiče vjeroprakse pokrivanja žena, ova norma se diskvalifikuje isticanjem stava da je praktikovanje vjere u ovom smislu stvar ličnog izbora i da smo mi „evropski muslimani“, štagod to značilo.

Ignorisanje vjeroprakse kao odnos karakteriše to što interpretira prakse ustrajavanja u obavljanju namaza i pokrivanje žena kao:

- devijaciju od „normalnog“ načina življenja
- simbolički (posredni) vid „prigovaranja“ drugima da „nisu dobri vjernici“
- nastojanje da se izvrši rekonfiguracija „svijeta života“.

Na osnovu toga možemo govoriti o socio-kulturnom trendu *sakralizacije sekularnog* koji, između ostalog, podrazumijeva promovisanje stava da pokrivanje žena nije znak poželjnog manifestovanja pobožnosti. S druge strane, pozicija pokrivenih

žena u bh. društvu, kako je to pokazalo istraživanje Đermane Šete, u značajnoj mjeri je obilježeno diskriminacijom. (Šeta, 2011)

U Bosni i Hercegovini feredže su bile dio tradicije, a zvanično su skinute 13. jula 1947. velikom akcijom AFŽ-a. Inoslav Bešker se prisjetio da su do Koncila sve katoličke redovnice (a i danas mnoge, kao i pravoslavne monahinje), nosile veo iz kojega viri samo lice, ali i da se ni Bogorodica ne prikazuje bez iste takve mahrame.⁴ U međuvremenu mahrama postaje 'reakcionarni simbol', kako je to skrenuo pažnju nobelovac Ginter Gras. Poznati je pisac dodao da je njegova baba uvijek prekrivala glavu maramom, mada mu nije jasno da li je bila religiozna ili ne, i ovaj problem smatra vještačkim.⁵ U tom svjetlu možemo reći da je izvršen proces resignifikacije „pristojnosti“, pa i „pristojnog odijevanja“, kao i resignifikacije same pobožnosti. Pri tome je „pristojna pobožnost“ uglavnom ona koja se ne pokazuje i koja je duboko intimna. U takvim je uslovima *ignorisanje vjeroprakse* postalo *mainstream*.

2.2. Diskurs u pojedinim javnim obrazovnim ustanovama grada Tuzle

U bosanskohercegovačkom društvu više negativnih reakcija izaziva ono što za ovu priliku nazivamo „estradni teizam“ nego „estradni ateizam“. Veći otpor u javnosti izaziva „pokrivanje“, nego „otkrivanje“. Na ovakav doživljaj oblačenja uticao je, između ostalog, i globalni fenomen „infotainment“-a (neologizam nastao kombinovanjem riječi informacija i zabava). (Franklin, Hamer, Hanna, Kinsey, Richardson 2005: 114) Ispunjavanje medijskog prostora sadržajem u kojem su u žiži interesovanja poznate osobe i njihov 'moral' (*a poropos* oblačenja i ponašanja) postavilo je norme za poimanje „oblačenja elite“. Pri tome masovni mediji šire na prvi pogled apolitičnu integrativnu kulturu koja, paradoksalno, istovremeno sadrži političku ideologiju.

Zbog toga ne iznenađuje što pojava osoba koje **ne ignorišu vjeropraksu** i u javnim obrazovnim ustanovama u Tuzli, gotovo po pravilu, aktivira svojevrсни natjecateljski poriv u smislu samopoimanja (identitet), samopredstavljanja (šta mi mislimo da drugi misle o nama) i imidža (šta drugi, zaista, misle o nama). A u tom 'natjecanju' za ostvarenje povoljnog imidža preovladava stav po kojem se **društvena harmonija** „čuva“ relativiziranjem važnosti praktikovanja religijskih normi i diskvalificiranjem zagovornika uslova za upražnjavanje vjerskih prava i sloboda.

⁴ "Zbrke oko burke, ili: kako propisati slobodu", Inoslav Bešker, Jutarnji list, 29. 06. 2009, <http://www.jutarnji.hr/zbrke-oko-burke—ili—kako-propisati-slobodu/301335/>, stranici pristupljeno 22.11.2014.

⁴⁵ "Ginter Gras protiv zabrane feredža" 23. 04. 2010. <http://mondo.rs/a168710/Info/Svet/Ginter-Gras-protiv-zabrane-feredza.html>, stranici pristupljeno 22. 11. 2014.

Pri tome se ipak želi ostaviti dojam respekta prema duhovnosti, ali onoj koja se praktikuje isključivo u intimnosti i koja ne utiče na vanjski izgled i nastup u smislu djelovanja (obavljanja namaza) i imidža (pokrivanja). Pri tome se duhovnost posmatra kao važan dio imidža i samopoimanja svake osobe, ali je ona pri tome nešto kao „nevidljivo bojište“ sa „nevidljivim rezultatima“ o kojima se ne raspravlja, kao što se ne raspravlja ni o ukusima, pa stoga ni njeno praktikovanje ne bi trebalo biti vidljivo. Na taj način se vjeropraksa sa razine identiteta svodi na razinu hobija.

U ovakvom ozračju norme iz Kur'ana o pravilnom praktikovanju vjere i, samim tim, o pobožnosti, bivaju diskvalifikovane. U svemu ovome uvijek treba imati u vidu da svi iskazi posjeduju izvjesnu ilokucionu snagu te da se moraju svesti na jedan od tri osnovna modusa, kao konstativni, ekspresivni ili regulativni govorni čin. (Habermas 2002: 138) Primjećujemo nekada i sve tri pretenzije na važenje iskaza. Oni pretežno počivaju na zajedničkom „netematskom površinskom i temeljnom znanju“. Znanje o horizontu vezanom za situaciju i kontekstualno znanje o vjeri islamu je uglavnom suspektno. U ovim diskursima najčešće se prividno ispunjavaju sva tri uslova kojima se pretenduje na važenje komunikacije, a to su:

1. pretenzije na propozicionalnu istinu
2. pretenzije na normativnu ispravnost
3. subjektivna istinoljubivost.

Na tom tragu je interesantno osmotriti izjave koje se javljaju u diskursu o vjeri u javnom prostoru, kao i njihov opseg, te modus kroz primjere izražene u konstativnim govornim činovima:

Opseg	Modus	Primjeri konstatacija
Pojedinačno	Karakterizacija ličnosti koje idu u džamiju i prosudba o njihovoj prošlosti; Navođenje primjera iz njihove prošlosti; Direktna optužbe za licemjerstvo; Duboka sumnja u mogućnost duhovnog preobražaja; Umanjivanje vrijednosti na osnovu porijekla vjerskih praktikanata; Isticanje svog porijekla, ugleda, odnosa prema religiji u porodici;	„Znam ja nju, uvijek nešto jordami“ „Prije je bila svakakva, a sad je pobožna““ „Uvijek neprikladno obučena, pa i u džamiji“ „Sve radi politike pobožne, da se dodvore“ „Nije to nikakva vjernička porodica, nikad oni nisu bili u vjeri jaki.“ „Kad vidim ko sve ide u džamiju....“ „U mojoj kući se uvijek znalo...“

Opseg	Modus	Primjeri konstatacija
Općenito	Aktivno ignorisanje propisa proizašlo iz nevjerovanja ili 'neznanja' „kome će Bog na kraju oprostiti“	„Svako će za svoja djela odgovarati“ „Nije naše da sudimo, nikad se ne zna“ „Dok si mlada živiš, šta se imaš sad pokrivati“
Sistemi	Indirektno optuživanje za licemjerstvo – da je ono prisutno kao trend u društvu; Skretanje pažnje na uspostavljanje „nekeg novog poretka“ u kojem ni pobožnost nije 'što je nekad bila'; Insistiranje da pobožnost nije u manifestovanju/djelima pobožnosti, nego isključivo u unutarnjim osjećanjima i iz njih 'izvedenom' ponašanju	„Ovo nikad ovako nije bilo, sve se okrenulo“, „Kurban se nikad ovako nije klao k'o organizovani masakr“ „Griješ ne ide na usta, nego iz usta“ ⁶ „Ne pita se na Onom svijetu ko je koje vjere, nego kakav je po srcu i duši“

Tabela 1. Okvirne teme o vjeropraksi

U Tabeli 1. navedene su okvirne teme koje se stalno javljaju i gotovo da su postale „opća mjesta“ oko kojih postoji većinska saglasnost kada je riječ o vjeropraksi i vjeropraktičarima.

2.3. Dominirajući sistem vrijednosti

„Ignorisanje vjeroprakse“ kao specifičan odnos prema iskazivanju vjere u javnim ustanovama kreiran je kroz dug period pod različitim uticajima. Čin očitovanja „**sekularizma**“ najbolje se demonstrira upravo u samovoljnom odricanju od prava i osporavanju prava na slobodu vjeroispovijesti u javnom prostoru i u javnim obrazovnim institucijama. Takav sistem vrijednosti sačinjen je od različitih vidova i

⁶ Ovaj iskaz podsjeća na to da „Romi nikad ne poste jer, po njihovom shvatanju, nevolja ne ulazi na usta, već na njih izlazi.“ Vidi: Cvitković, Ivan (1996), *Sociologija religije*, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, str. 294.

modaliteta negativnog poimanja islama koji su djelovali na i „netematsko površinsko i temeljno znanje“ i na „pretenzije na važenje“ s kojima iskazi bivaju prihvaćani ili odbaćeni. Samim tim izvršen je uticaj i na „svijet života“ gdje se u mreži interakcija socijalnih grupa diskursi zgušnjavaju u vrijednosti i norme, te kroz procese socijalizacije kondezuju do stanovišta, kompetencija, načina gledanja na stvari i identitete, ukratko, do definisanja „normalnog“ i u ponašanju i u izgledu.

Iz perspektive zagovornika ispoljavanja vjerskih sloboda cijeli ovaj proces trpi posljedice svojevrsne zamjene teza. Ignorisanje vjere i neslobodan odnos prema njenom manifestovanju, smatraju, nastoji se tretirati kao poželjna norma u ponašanju. Ovaj sistem vrijednosti je uočljiv upravo u dva navedena elementa:

1. neisticanje vanjskih znakova pripadnosti islamu (poput mahrame kod žena)
2. nepracticiranje vjere (nepostojanje i/li odbacivanje mogućnosti da se obezbijedi prostorija za namaz).

Pri tome se sam namaz tretira kao aktivnost koja se ima obavljati isključivo u objektima predviđenim za njeno obavljanje (džamije, mesdžidi) ili u stambenim prostorima, a mahrama kao prenaplašeno isticanje pobožnosti. Takvi stavovi proizašli su iz silnica koje su kroz dug historijski period oblikovale „svijet života“. Riječ je o različitim povijesnim faktorima, od kojih su neki izgubili na značaju, dok neki, u toj areni i dalje nastoje oblikovati javnost po svojoj mjeri. Ti faktori su:

- a) **vlast** – mnoge garniture koje su bile na vlasti nakon odlaska Osmanlija sa prostora Bosne i Hercegovine najčešće su tretirale islam kao recidiv azijskog despotizma, jačajući orijentalističku tradiciju islamofobije;
- b) **socijalistički kulturno-povijesni krug** – koji je religiju tretirao kao „opijum za mase“ i imao odnos prema vjeri kao prema retrogradnoj pojavi. Kroz sistem vlasti i medije promicana je ideja da je islam identitetska odrednica bez istinske vrijednosti ili prevaziđena ahistorijska odrednica bez društvene koristi. Prakticovanje vjere je smatrano znakom odricanja od napretka i evolucije društva, a koju je tadašnji društveno-politički poredak obećavao;
- c) **zapadno-kršćanski kulturno-povijesni krug** – koji je izvršio svojim superiornim sredstvima sredstvima ‘mehke moći’ uticaj kroz moderni medijski izričaj popularne kulture, preko TV-a, filma, muzike i drugih medija i žanrova na bosanskohercegovački identitet. Svojevrsna distorzija tradicionalne vjeroprakse ostvarena je njenim vezivanjem samo za sakralni prostor, a nikako za javni prostor (iako to islam dozvoljava)⁷. Prihvatanjem da se molitva može obavljati samo u crkvama (a time i samo u džamijama), a nikako da mesdžidi

- i kapele mogu biti na drugim mjestima (po potrebi javnosti), pojačano je „sakraliziranje sekularnosti“ javnog prostora. Po ovoj interpretaciji vjeroprakse individualno praktikovanje vjere ne bi trebalo biti obavljano u javnim ustanovama, makar njeno praktikovanje ne značilo ugrožavanje nevjernika;
- d) **savremeni pogled na religioznost** - izražen kroz pojave „Believing Without Belonging“ odnosno vjerovanje bez potrebe da se iskazuje pripadnost na bilo koji način, pa i obavljanjem namaza.⁸
 - e) **neofolklorno poimanje islama** – koje vjeru posmatra kao nešto što valja tek ponekad „konzimirati“ u estradno-tradicijske svrhe i/ili kao na sadržaj kulture koji daje povod za kulturno-zabavni program, zabavu i veselje.
 - f) **zapuštanje misije islama** - od strane nastavnika i profesora vjeronauke u osnovnim i srednjim školama, kao i uposlenika IZ u BiH. Uspjeh te misije se, prema planovima IZ, upravo i ogledao u zaživljavanju prakse redovnog namaza učenika i propisanog oblačenja vjernica. (Džambegović 2014: 217-218)
 - g) **nedovoljno stabilan i kvalitetan imidž IZ i vjerskih službenika** - te shodno tome priklanjanje mladih upravo tom negativnom medijski posredovanom predstavljanju islama i vjeroprakse. (Džambegović 2014: 211-229)
 - h) **strah od radikalizacije ili optužba za radikalizaciju** - ukoliko se odstupi od uspostavljene norme *ignorisanja vjeroprakse*
 - i) **medijska kampanja oličena u Huntingtonovoj tezi „Sukoba civilizacije“** - poslije 11. 09. 2001. godine.
 - j) **uticaj „infotainment“-a** – koji je uspostavio nove vrijednosti i nove uzore u ponašanju i izgledu.
 - k) **elementi unificirajuće globalne i regionalne kulture** – pop-muzika, folk-muzika, turbo-folk, koji imaju poseban uticaj na identitet u kontekstu ispunjavanja „slobodnog vremena“ i redefiniranja „ugodnog“, „zabavnog“, ali i kao simbol prestiža i uspjeha.

⁷ Po propisima islama cijela zemlja je učinjena mesdžidom, prostorom na kojem se može obavljati sedžda, tj. klanjati namaz, osim nečistih mjesta, grobalja i grobova (mezarja i kaburova), kupatila (hamama) i nužnika, kao i mjesta na kojima bi kibla (smjer okretanja za molitvu) bila prema kaburu (grobu), te torovi i staje za deve (krupnu stoku).

⁸ Pew Research Religion & Public Life Project, “Believing Without Belonging: Just How Secular Is Europe?”, December 2005. “the Pew Forum” - biannual Faith Angle Conference on religion, politics and public life. Key West Florida <http://www.pewforum.org/2005/12/05/believing-without-belonging-just-how-secular-is-europe/>, Webstranici pristupljeno 22. 11. 2014.

Jedan od najneprimjetnijih i najneprovjeravanijih aspekata iskazivanja vjerskih sloboda upravo je odnos prema formalnoj molitvi (salat) u javnim obrazovnim institucijama.

2.4. „Lego kockice“ kao metafora za identitet u postmodernističkoj Tuzli

Primjetili smo da su mladi, kako bi zaobišli ikakav diskriminirajući odnos, kroz odbrambeni mehanizam razvili svojevrсни „lego-individualizam“ koji ima tendenciju da postane norma. On podrazumijeva iskazivanje ličnosti u stilu „volim sve što vole mladi širom planete“, čak i kada to znači suprostavljanje tradiciji. Taj identitetski amalgam obuhvata i povremeno praktikovanje islama (npr. obavezni obredi kao što je post ili preporučeni, kao što je teravih-namaz). Ključ za njegovo razumijevanje je splet strahova: u spektru od odbacivanja i društvene osude do straha od Božije kazne.

Drugi aspekt ovog amalgama je konzumeristička svijest koja, u vrijeme krize tradicionalnih autoriteta, nastoji sklopiti najprikladniju individualnost u skladu sa trenutnom modom i/li potrebom za duhovni(ji)m životom. Žrtvovanje slobode vjere i njenog praktikovanja čini se kao *zero-sum-game* odnos prema globalnoj zajednici. To, pored povremenog praktikovanja islama, podrazumijeva i konstantno izražavanje određene rezerviranosti prema islamu kao *nužne predostrožnosti*, ali i prihvatanje nekih neislamskih modnih trendova (koji su protiv farza i sunneta). Sve se to usvaja „u paketu“ kako bi se zadobio osjećaj ‘pripadnosti cijelom svijetu’, u smislu praćenja recentnih trendova, ali i navodnog doprinosa očuvanju globalnog mira kroz međusobno razumijevanje i prihvatanje unisonih globalnih normi. Fenomen je u najužem smislu **postmodernistički**, ali paradoks postmoderne leži u tome što, postavljajući sve principe pod lupu svoje skeptičnosti, mora prihvatiti da čak i njeni vlastiti principi nisu lišeni propitivanja. Osim kada je u pitanju mogućnost pojave „islamskog terorizma“ koji bi mogao srušiti sigurnost i mir u svijetu. A to se, kako se stvara slika u javnosti, postiže upravo širenjem *ignorisanja vjeroprakse*“ i prihvatanjem konjunkture „sekularizma“ i njegovih normi ponašanja.

3. STANJE U SREDNJIM ŠKOLAMA U TUZLI

Analizirajući stanje vjerskih sloboda u šesnaest srednjih škola u Tuzli primijetili smo da učenici ne poznaju mehanizme kojima mogu doći do ostvarivanja svojih prava

kroz Vijeće učenika i Školski odbor, kako je to u Srednjoj Medicinskoj školi u Tuzli uspjela grupa učenika koji boluju do dijabetesa (sedam učenika). Kako se ne bi izlagali okruženju prilikom uzimanja inzulina i to činili u učionici ili u drugim neprikladnim prostorijama, zatražili su da im se obezbijedi prikladna prostorija, što im je i omogućeno.

Od svih srednjih škola u Tuzli, ni u jednoj nije upućena pismena predstavka ni prema Školskom odboru niti menadžmentu škole, u kojoj bi se zahtijevalo obezbjeđivanje adekvatne prostorije za obavljanje namaza. Kada je riječ o usmenim zahtjevima, oni su, koliko nam je poznato, upućeni samo u JU Gimnazija „Ismet Mujezinović“ u 2013/14. školskoj godini. Razgovori nekoliko učenika sa direktoricom Amelom Zaimović, po njenim riječima, rezultirali su odbijanjem da izađe u susret jer „to nema ni u jednoj školi i zašto bismo mi bili prvi“, kao i pribojavanjem da će u tom slučaju i pripadnici drugih vjera tražiti prostor za svoje duhovne potrebe. Prema svjedočenju učenika, ovakav odnos izazvao je nezadovoljstvo kod učenika koji su uputili zahtjev. Zato su odlučili obavljati namaz ispod stepeništa, na mjestu koje nije prometno. Nakon zabrane da namaz obavljaju i na tom mjestu, obavljali su ga na parking ispred škole, što je prouzrokovalo negodovanje ne samo profesora, nego i učenika koji ih nisu podržavali. Učenik koji je predvodio ove pregovore odbio je da u ovome radu bude navedeno njegovo ime jer je zbog svega „već imao dovoljno problema i sa roditeljima“.

Kod predstavnika uprava škola, sa kojima smo razgovarali, pojavljuju se mahom isti argumenti za odbacivanje mogućnosti otvaranja prostorije „za duhovne potrebe“ ili mesdžida. Oni se mogu svesti na sljedeće:

- a) argument „odvojenosti“ odn. „sekularizma“ koji se predstavlja kao sekularnost; najčešće pod geslom „za sve ima vrijeme i mjesto“ pri čemu se ističe da u školi nije mjesto džamiji, kao ni obratno. Time se prihvata koncepcija pobožnosti vezana isključivo za sakralne objekte, kakve su džamija, crkve i sl., čime se uslovi za upražnjavanje vjerskih prava i sloboda ograničavaju ne samo u smislu mjesta, nego i vremena. Time se pobožnost ne tretira kao potreba i pravo pojedinca, nego kao nešto fakultativno ili suvišno.
- b) argument „neuslovnosti“ – ističe se neprikladnost i neuslovnosti prostorija škole („niko ne zna da li je neko tu pljunuo“) i vrši se usporedba sa čistoćom džamije.
- c) argument „blizina džamije“ – koristi se najčešće u obliku: „ima džamija tu, u blizini“. Ta izjava na prvi utisak sugerira dobru volju da se izađe u susret i učenik „pusti sa nastave“ ukoliko za namaz želi iskoristiti svoje zakonski zagarantovano pravo na odmor. Međutim, zbog tehničke neizvodivosti da se

za vrijeme malog ili velikog odmora obavi namaz, dobra volja je tu samo loše opravdanje.

- d) argument „uklinjavanja“ – tj. sprečavanja da se u sekularne škole ‘uklini’ medresa. Pri tome se obično postavlja pitanje „ima li ko drugi da je to uveo?“ i „zašto bismo mi bili prvi?“ koja jasno govori da se akteri pribojavaju optužbi za „teheranizaciju“ škole ili njeno pretvaranje u „medresu“.
- e) argument „neuobičajenosti zahtjeva“ - „a što onda nije upisao/la medresu?“ pitanje je kojim se ukazuje na implicitnu težnju ka svojevrsnoj getoizaciji vjerskih praktikanata.
- f) argument „može se naklanjati“ – koji se nameće i najčešće prihvata kako se ne bi dizala „buka“ oko ovog pitanja.

Iz navedenog je vidljivo da postoji otpor, te da sami učenici koji redovno obavljaju namaz nisu pripremljeni niti znaju koji im putevi stoje na raspolaganju u ostvarenju ovog svog prava. Dijelom odgovornost pada i na profesore islamske vjeronauke koji nisu potakli učenike da se bore za svoja prava.

U neformalnim razgovorima saznajemo da pojedini uposlenici (npr. bibliotekarke/bibliotekari i čistačice/čistači) dozvoljavaju obavljanje namaza učenicima i profesorima, na vlastitu odgovornost, u prostorijama ili dijelovima prostorija koje su za to uslovne.

4.1. STANJE NA UNIVERZITETU U TUZLI

Univerzitet u Tuzli postoji od 1976. godine i obuhvata 13 fakulteta koji su smješteni na četiri lokacije. Namaz se može obavljati na dva mjesta.

1. Na Filozofskom fakultetu, kojem gravitira i Akademija dramskih umjetnosti, na prvom spratu u prostoriji br. 109 nalazi se „Mesdžid“, a koji se sastoji iz dvije prostorije. To su predsoblje (2x3m) u kojem uglavnom obavljaju namaz žene i glavna soba (6x3m) u kojoj obavljaju namaz muškarci. Svakog petka se obavlja džuma namaz od 1994. godine. Honorar za predvođenje džuma-namaza hatibima-imamima obezbjeđuje Medžlis Islamske zajednice Tuzla. Za njegovo obavljanje su zadužena su dvojica profesora Behrambegove medrese koji se svake sedmice mijenjaju po dogovoru. Mesdžid je uvijek otvoren i može mu se pristupiti zbog obavljanja namaza ili odmora, a prema informacijama do kojih smo došli mesdžid je posjećen. U mesdžidu se nalazi i polica sa vjerskim knjigama, vaktija, nekoliko primjeraka Kur’ana časnog i rahle (držač za Kur’an časni).

2. Mesdžid u Studentskom domu III prostorija je veličine 9x5, sa nekoliko sedžada i nekoliko primjeraka Kur'ana časnog koja se također nikada ne zaključava. Mesdžid je zvanična prostorija za vjerske potrebe muslimana u ovom dijelu Univerziteta u Tuzli (za studente i uposlenike, ali mu mogu pristupiti i druge osobe uz legitimiranje na portirnici). Gravitira mu osam fakulteta koji se nalaze u njegovom okruženju (Tehnološki fakultet, Edukacijsko rehabilitacijski fakultet, Farmaceutski fakultet, Mašinski fakultet, Pravni fakultet, Prirodno matematički fakultet, Rudarsko-geološko-građevinski fakultet, Medicinski fakultet).

Iz intervju sa studentom Medicinskog fakulteta i jednim od predstavnika studenata na tom fakultetu Aidom Abdurahmanovićem, koji obnaša funkciju koordinatora Mesdžida studentskog doma III i funkciju predsjednika udruženja "Prosvjetitelj UNTZ", saznajemo da uslovi nisu uvijek bili idealni. Naime, mesdžid je bio zatvoren skoro dvije godine nakon kontinuiranog rada od 1993. godine pa sve do 2011. godine. Mesdžid se sastojao iz prostorije koja je u upotrebi i danas uz dodatnu prostoriju preko puta koja je bila tzv. ženski mesdžid povezan ozvučenjem kako bi žene mogle slijediti imama u namazu i pratiti predavanja koja su se jedanput sedmično održavala.

U oktobru 2009. godine Aid Abdurahmanović i njegove kolege su na Medicinskom fakultetu naišli na poteškoću obavljanja namaza zbog predavanja i vježbi koje su se održavale bez pauze za odlazak u mesdžid, zbog čega su bili primorani da odustanu od redovnog obavljanja namaza. O tom periodu kaže:

„Za mene je tada bilo otkrovljenje kada sam spoznao pristup naših kolega Palestinaca koji su bez stida i popuštanja ustrajali u obavljanju namaza, podučavajući nas da činimo isto, što je po islamu ispravan postupak. Bili smo podstaknuti da zajedno s njima u džematu obavimo namaz u sredini fakultetskog dvorišta. Nakon desetak takvih javnih džematskih namaza, dobili smo ono što nismo ni tražili, a to je ponuda da taj svoj namaz premjestimo s javne površine, u prostoriju "ostave", koju je uprava fakulteta rado ispraznila za nas. Mi smo bili oduševljeni, i „s pjesmom“ smo pomagali da oslobodimo tu prostoriju od hrpe, kako se danas sjećam, bezvrijedne stare opreme i biromaterijala. Osvanuli smo u svom mesdžidu na svome fakultetu. Dobili smo tepih od laboranta nastavnog premeta Anatomija iz njegove kancelarije.“

Nepostojanje pravila ponašanja, oličenog u kućnom redu, kao i nepostojanje zvaničnog dokumenta kojim se potvrđuje da je prostorija predviđena za obavljanje namaza doveli su do gašenja ovog mesdžida. Očuvanje vjerskih prava i sloboda nije

nešto što se može uzeti zdravo za gotovo. O tome svjedoče problemi sa kojim se ovaj studentski džemat susretao u mesdžidu sa samim korisnicima. Navodimo primjere:

1. Mesdžid je bio smješten na vrlo prometnom mjestu. Iako su svi znali da je to prostorija za obavljanje namaza, kod jednog studenta se javila želja da na vratima zalijepi neumjesni samoljepljivi papir zelene boje sa natpisom "Prostorija za klanjanje, nepropisno odjevenim ženama zabranjen pristup". Uprkos savjeta pomoćnika tadašnjeg dekana da to ne čini natpis je postavljen, a kasnije odstranjen;
2. Nepotrebna razilaženja između samih korisnika mesdžida koja su padala u oči onima koji su nadzirali rad fakulteta, kao npr. određivanje pravca kible, gdje je isti kolega uprkos neslaganju ostalih klanjača na zid zalijepio natpis "KIBLA (sa strelicom u pravcu koji je on zastupao);
3. Nastojanje dijela studenata da u tom mesdžidu pohrani velike količine islamskog propagandnog materijala u obliku letaka i CD-ova te osnivanje mini biblioteke za potrebe propagandnog tj. da'wteskog rada. To je izazvalo pozornost, sumnju i podozrenje onih koji su pratili funkcionisanje džemata, posebno zato što je taj materijal bio smješten u plakar koji se zaključavao;
4. Želja da se mesdžid obnovi (da se okreči i promijene dotrajale i pregorjele utičnice, kupi tepih i sl.), a što su prezentovali dekanu koji to nije prihvatio blagonaklono.

Kako dalje kazuje Aid Abdurhamanović:

„Dekan je ubrzo pozvao mene na razgovor i obznanio mi da će mesdžid bit zatvoren jer njima biromaterijal, koji su prenijeli iz mesdžida u podrum Fakulteta, vlaži, a oni nemaju drugu prostoriju nego da ga tu smjeste. Pri tome je naglasio da prenesem „arapima“ (tj. studentima koji potiču iz bliskoistočnih zemalja) da ne klanjaju više na hodnicima i da će nam on opravdati svaki izostanak koji načinimo radi namaza, a zbog kojeg bi zakasnili na nastavni sat prilikom odlaska do džamije koja je poprilično udaljena.“

Nakon ovih dešavanja u oktobru 2011. godine u Studentskom domu III uslijedio je niz neželjenih događaja koji je doveo do zatvaranja mesdžida, a razlozi koje je naš sagovornik naveo su slijedeći:

1. Nekontrolisan pristup mesdžidu stranim licima, koja su čak imala sumnjiv dosije dilanja oružjem,
2. Organizovanje neumjesnog predavanja predavača sa „crne liste“ Bilala Bosnića u kompleksu Studentskog doma 3., što je uzrokovalo pozornost SIPA-e,

3. „Upad“ agenata SIPA-e u sobe i konfiskovanje nekoliko računara iz soba aktivnih džematlija, nakon spomenutog predavanja.

Intervjuisane osobe koje pamte događaje iz tog perioda tvrde da je slabljenje posjete džematlija (zbog ovih razloga) Uprava doma iskoristila kao pogodan trenutak da se riješi “izvora problema i sramote” za Univerzitet u Tuzli. Kasnije su uslijedili pokušaji ponovnog otvaranja i jednog i drugog mesdžida. Podrška je tražena skupljanjem potpisa, međutim rezultati su izostajali.

Naposlijetku, studenti su se organizovali kao neformalna skupina studenata uz direktnu podršku Medžlisa Islamske zajednice Tuzla i glavnog imama hfz. Ahmeda ef. Huskanovića. Potom su uputili zahtjev Rektoratu da se mesdžid u Studentskom domu III ponovo otvori, a da to bude zvanična vjerska prostorija Univerziteta na tom lokalitetu, a ne samo studenata Studentskog doma 3., kao što je bilo do tada. Rektorat je zahtjev proslijedio predsjedniku Unije studenata Nedžad Hodžiću, koji je isprva odbijao ikakvu mogućnost ponovnog otvaranja, pod dojmom ranijih nezgodnih iskustava.

Međutim, nakon razgovora pristao je na otvaranje mesdžida uz detaljan dogovor koji je podrazumijevao i formulisanje „Kućnog reda“. Mesdžid je ponovo otvoren 05. 06. 2013. godine, a „Kućni red“ se nalazi i na vratima mesdžida i u prostoriji mesdžida.

4.1.1. „Kućni red“ – iskustvo i pouka

Interesantno je kako se u jednom ovakvom dokumentu kakav je „Kućni red“ mogu očitati svi raniji i potencijalni problemi. Spriječiti ih na vrijeme, postaviti „pravila igre“ i postaviti odgovornog („koordinatora mesdžida“) znači izboriti se očuvanje vjerskih prava i sloboda, ali i poštovati samu instituciju koja izlazi u susret. Očito je da je iskustvo studenata sa mesdžidom na Medicinskom fakultetu dovelo do toga da se jedan ovakav dokument usvoji, kako bi svi sačuvali red. Evo teksta kućnog reda:

Iako na prvi pogled neke stavke izgledaju neumjesno (kao npr. 9. Nije dozvoljeno unošenje jela i pića“ ili „13. U prostorijama je zabranjen svaki vid rasprave i svađe, a sve nesuglasice se rješavaju izvan medžida“), iskustvo studenata najbolje svjedoči da gorljivo zastupanje „ispravnosti vjerovanja“ kod pojedinaca zna preći granice pristojnosti.

KUĆNI RED “MESDŽIDA STUDENTSKOG DOMA III”

1. Mesdžid studentskog doma III je vlasništvo UNTZ, i integralna struktura Studentskog doma III;
2. Prostorija je isključivo namijenjena za studente i uposlenike UNTZ;
3. Prostorija je stalno otvorena i dostupna za upotrebu;
4. Studenti koji nisu stanovnici doma, pristupaju mesdžidu uz obaveznu prethodnu legitimaciju: indeksom, originalom ili kopijom njegove prve strane, uz ličnu kartu.
5. Zabranjen je pristup stranim licima;
6. Svim aktivnostima rukovodi isključivo koordinator mesdžida;
7. Zabranjeno je unositi bilo koji vid propagandnog materijala i vjerske literature bez suglasnosti koordinatora mesdžida;
8. Nije dozvoljeno glasno pričanje i ometanje mira u mesdžidu;
9. Nije dozvoljeno unošenje jela i pića;
10. Ezan i ikamet se uče unutar mesdžida;
11. Ezan se uči jednom i to isključivo pri nastupu svakog namaskog vremena, umjerenim glasom;
12. Imame određuje koordinator mesdžida;
13. U prostorijama je zabranjen svaki vid rasprave i svađe, a sve nesuglasice se rješavaju izvan mesdžida;
14. Svaki vid neprimjerenog ponašanja prijaviti koordinadorima mesdžida, što može rezultirati trajnom zabranom pristupa mesdžidu!

4.1.2. Ostali mesdžidi

Važno je napomenuti da studenti Medicinskog fakulteta mogu obavljati namaz i na praksi na Univerzitetskom kliničkom centru u „Prostoru za vjerske potebe“ koji je predviđen za uposlenike, profesore i studente. Sastoji se od tri prostorije – hodnika u kojem se nalazi i umivaonik, mesdžida (dimenzija 7 x 3 m – slika 3) i kapele (5x3m). Pored umivaonika koji je prikladan za uzimanje abdesta nalazi se i rasklopivi paravan za žene koje žele uzeti abdest. U prostoriji mesdžida nalazi se jedan ogrtač i mahrama za studentice ili uposlenice koje nisu pokrivene u slučaju da su zaboravile ponijeti mahramu ili se ne osjećaju prikladno odjevene. Na Psihijatrijskoj klinici u Tuzli (novo naselje Solina) nalazi se prostorija – mesdžid, stalno otvoren za pristup osoblju, studentima i pacijentima dimenzija 3x3 m². Odmah nakon prolaska kroz ulazna vrata

Centra palijativne njege Univerzitetsko-kliničkog centra Tuzla u Slavinovićima, sa desne strane, nalazi se prostorija za duhovne potrebe (kapela i mesdžid), i to u dvije manje prostorije (približno 2x2).

ZAKLJUČAK

Uslovi za upražnjavanje vjerskih sloboda u vidu obavljanja namaza ne ovise samo o tome da li su javne ustanove za obrazovanje na području Grada Tuzla spremne ispuniti zahtjeve koji su upućeni u tu svrhu. Postojanje ovih uslova ovisi i o znanju korisnika kako da dođu do ostvarenja tih prava, ali i od dogovora i uspostavljanja „Kućnog reda“ koji će omogućiti očuvanje postignutih vjerskih prava.

U toku istraživanja susretali smo se sa brojnim slučajevima (samo)ograničavanja slobode vjere i prakticiranja vjere kod srednjoškolskih učenika i studenata. S druge strane, većini rukovodilaca javnih institucija je prihvatljivije očuvati stanje *ignorisanja vjeroprakse* nego poticati učenike/studente na praktikovanje pobožnosti. Iz spomenutog možemo zaključiti da se praktikovanje vjere u sredini gdje je obavljeno istraživanje ne smatra poželjnom specifičnošću, nego nastojanjem da se isticanjem vjeroprakse potcrti i pre naglasi duhovni identitet pojedinca. Ovaj vid ispoljavanja identiteta doživljava se i kao posredno ugrožavanje identiteta drugih (manje revnosnih u vjeri).

U ovdašnjoj javnosti vlada prilično ležeran stav prema pitanju obaveznog obavljanja namaza. To je vidljivo i iz vrlo male pojećenosti džamija van obaveznog namaza petkom, a što je pokazatelj i kako sami vjernici poimaju vjeru i njeno upražnjavanje. Različiti su uticaji, od kojih su neki prisutni decenijama, formirali ovako ležeran stav prema islamskim vjerskim dužnostima.

Obavljanje namaza nije ni izbliza riješeno u srednjim školama na području Tuzle. Kada uzmemo u obzir da od 13 fakulteta 9 ima tu mogućnost na dva mjesta, možemo reći da je prakticiranje vjere u visokoškolskim obrazovnim institucijama u Tuzli relativno dobro riješeno. Za to su zaslužni prije svega sami studenti koji su, za razliku od učenika srednjih škola, umjeli pravno formalizirati svoje zahtjeve i zatražiti da im se izađe u susret po pitanju upražnjavanja njihovih vjerskih prava i sloboda. Plan „Udruženje studenata Prosvjetitelj UNTZ“ - opremanje i stavljanje u funkciju zatvorenog vojnog mesdžida u nekadašnjoj kasarni, a sadašnjem kampusu Univerziteta u Tuzli - ni nakon tri godine (od 2014. do 2017. godine) nije realizovan.

Odnos većeg dijela populacije u Tuzli, razapet između prigodnog identitetskog konstrukcionizma, stigme postkomunističke i zapadne islamofobičnosti, potiče lego-individualizam i tendencije mimikriranja vjerskog identiteta, sve do njegova neizražavanja i dubokog intimiziranja i/ili **potpunog ignorisanja vjere** kao znaka tobožnjeg poštivanja civilizacijskih vrijednosti.

LITERATURA

1. Abazović, Dino (2006), *Za naciju i Boga - Sociološko određenje religijskog nacionalizma*, Magistrat i Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu
2. Abazović, Dino (2012), *Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije*, Synopsis, Zagreb-Sarajevo.
3. *Balansiranje između slobode govora i prava na religiju*, Zbornik radova s međunarodne znanstvene konferencije (2012), održane 26. 09. 2009. godine u Sarajevu, ured. Marko-Antonio Brkić, Međureligijski institut Bosne i Hercegovine, Sarajevo
4. Casanova, Jose (1994), *Public religion in the modern world*, University of Chicago Press, Chicago
5. Cvitković, Ivan (1996), *Sociologija religije*, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta
6. Cvitković, Ivan (2004), *Sociologija religije*, DES, Sarajevo
7. Džambegović, Emir, (2014), *Kreiranje imidža Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, 2. izd., El-Kalem, Sarajevo
8. Franklin, Bob; Martin Hamer; Mark Hanna; Marie Kinsey, John E. Richardson (2005), *Key Concepts in Journalism Studies*, SAGE Publications Ltd, London
9. Galter, Hannes D. (2004), *Mahrama ili zar: historija kulture jednog orijentalnog fenomena* Sarajevo: Ljiljan
10. Habermas, Jirgen, (2002), *Postmetafizičko mišljenje* Beogradski krug
11. Hamilton, Malkolm (2003), *Sociologija religije*, Clio, Beograd
12. Jakelić, Slavica (2003), "Sekularizacija: teorijski i povijesni aspekti", u Vukomanović, Milan, Marinko Vučinić (prir.) *Religijski dijalog – drama razumijevanja*, Beogradska otvorena škola, Beograd

13. Korkut, Besim, (1998), *Kur'an s prevodom*, Kompleks Hadimul-l-Haramejni-š-Šerifejni-l-Melik Fahd za štampanje Mushafi Šerifa, Medina
14. Kovačević, Emir (2013), *Sloboda vjere u presudama Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu*, CNS, Sarajevo
15. Mardešić, Željko (2007), *Rascjep u svetome*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb,
16. Riis, O. (1993), „Recent Developments in the Study of Religion in Modern Society“, *Acta Sociologica*, 36, 371-383
17. Šeta, Đermana (2011), *Zašto marama? Bosanskohercegovačke muslimanke o životu i radu pod maramom*, Centar za napredne studije, Sarajevo
18. Vreg, France (1991), *Demokratsko komuniciranje*, Sarajevo
19. Zgodić, Esad (1998), *Država, nacija, demokratija*, Kantonalni odbor SDPBiH, Sarajevo

WEB-STRANICE

1. Jutarnji list, 29.06.2009, <http://www.jutarnji.hr>
2. Mondo.rs <http://mondo.rs/>
3. Pewforum.org, <http://www.pewforum.org/>
4. Lupiga.com <http://www.lupiga.com/>

SOCIAL CONDITIONS FOR PRACTICING THE RIGHTS AND FREEDOM OF RELIGION AT THE UNIVERSITY OF TUZLA AND HIGH SCHOOLS IN TUZLA

Summary

The existence of social conditions for practicing the rights and freedom of religion is not expressed by proclaiming the values, but by enabling them in practice. Research shows that social conditions for practicing the rights and freedom of religion, on numerous occasions, are expressed (only) by limiting the practice and freedom of religion of high school and university students. On the other hand, most managers of these public institutions find it easier to preserve the state of ignoring the practice of religion and leading it towards complete intimidation rather than enabling the students to practice religion freely. From the arguments stated above, we can conclude that the practice of religion in public institutions of the city of Tuzla is treated in a discriminating manner, in a discourse advocating on behalf of secularism as an ideology, even though the practice of the rights and freedom of religion does not represent a violation of a secular order. These restrictions are exercised through the ignoring of the practice of religion based on the collective lack of knowledge and preconceptions on the Code of Islam. These are also influenced by the collective ignorance on the rights and freedom of religion, the ignorance of practitioners of religion as well as those who ignore the needs of believers. This work shows specific problems and solutions for this issue, which were examined during research.

Key words: Religious Rights and Freedoms, Islam, Bosniaks, Tradition

Adresa autora

Authors' address

Emir Džambegović

Internacionalni univerzitet Travnik

Fakultet za medije i komunikacije

emir.dzambegovic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

POLITOLOŠKE TEME

Izet Hadžić, Sead Omerbegović

CIVILNO DRUŠTVO U POLITIČKOM SISTEMU BOSNE I

HERCEGOVINE / CIVIL SOCIETY IN THE POLITICAL SYSTEM

OF BOSNIA AND HERZEGOVINA 273

UDK 316.334.3(497.6)

Pregledni rad

Review paper

Izet Hadžić, Sead Omerbegović

CIVILNO DRUŠTVO U POLITIČKOM SISTEMU BOSNE I HERCEGOVINE

U radu se bavimo određenjem pojma civilno društvo kao novijeg sociološkog termina. Zatim određujemo odnos civilnog društva i političkog sistema, kao i neophodne uvjete za njihov skladan odnos. Također, analiziramo hronološki razvoj civilnog društva u Bosni i Hercegovini i problemske tačke koje utiču na njegov razvoj.

Ključne riječi: Civilno društvo, demokratski politički sistem i Bosna i Hercegovina.

SLOŽENOST POLITIČKOG SISTEMA BIH

a) Kritički osvrt na sadašnje stanje

Složenost Bosne i Hercegovine je proizašla iz činjenice mirovnog rješenja kojim je dobijena jedna država sa dva entiteta i distriktom, tri konstitutivna naroda, tri različite konfesije, asimetričnih entitetskih konstitucija, velikim brojem kantona i velikim brojem općina kao rezultatom međuentitetske linije razgraničenja. Ovakva složenost nije poznata u svijetu, a ustavno rješenje vis-a-vis mehanizama odlučivanja u svim institucijama političkog sistema učinila je ovu državu krajnje neučinkovitom i nefunkcionalnom.

Potpunu blokadu funkcionalnosti i učinkovitosti Ustav je omogućio samo političkim predstavnicima Srba, čime je narušen princip jednakosti naroda u Bosni i

Hercegovini. Ako ovoj privilegiranoj poziciji dodamo i nagradu za genocid, etničko čišćenje u pogledu odnosa teritorija entiteta 51:49 kao i neravnopravan položaj Bošnjaka i Hrvata u institucijama RS u odnosu na Federaciju, nejednakost ovlasti potpredsjednika Federacije BiH i RS, kao i različitu ulogu Doma naroda Federalnog parlamenta i Vijeća naroda RS, lahko dolazimo do zaključka da će blokada funkcionalnosti dugo potrajati, idući na ruku tezi srpskih radikala da ova država ne može opstati.

Prisustvo međunarodne zajednice, čije je oličenje (baš takve kakva jeste!) Visoki predstavnik, potvrdilo je svijest o nemogućnosti samostalnog funkcioniranja cjelokupnog sistema, ali naširoko otvorilo polemike o postojanju BiH kao suverene države. Ova institucija svojim ovlaštenjima može u potpunosti uspostaviti funkcionalan sistem. Razlog zašto to ne čini nije lako dokučiti, a kreće se u širokom rasponu od zavjere međunarodne zajednice prema BiH, zašto postoji argumenata, do nejedinstva u međunarodnoj zajednici koje se prelama i preko same institucije Visokog predstavnika i neefikasnog njegovog djelovanja. Po dosadašnjim rezultatima misija međunarodne zajednice je neuspješna. Krajnje je vrijeme da nešto poduzme ili prizna neuspjeh.

Toleriranje političkim elitama od strane međunarodne zajednice nedosljedne implementacije Ustava, posebno po pitanju ljudskih prava i sloboda, dovelo je ovu državu do kršenja osnovnih ljudskih prava, do najlošijeg statusa u regionu kada je riječ o evropskim integracijama, pa i do određenih finansijskih sankcija. EU je smanjila finansijska sredstva iz IPA fondova za BiH za 2013. godinu u iznosu od 45 miliona eura. Kazna je uslijedila nakon neuspjeha BiH da provede ključnu presudu Evropskog suda za ljudska prava u slučaju Sejdić-Finci.

BiH, nažalost, nije na putu izgradnje stabilne države niti su domaći političari zbog dominantne uloge međunarodne zajednice i nepravednog Daytonskog rješenja u poziciji da preuzmu odgovornost za budućnost zemlje. Ovu konstataciju ne treba shvatiti kao alibi za domaće političare. Ustav Bosne i Hercegovine naprosto ne predstavlja pravni temelj racionalnog upravljanja državom, nego suprotno – pravni razlog političkog sukobljavanja, produkcije socijalnih frustracija i generiranja netrpeljivosti.

Tu konstantu samo dodatno osnažuju neefikasan zakonodavni sistem, koji ne može proizvoditi pravna pravila bez snažne vanjske asistencije, zatim, glomazna državna uprava, koja je sama sebi postala svrha, političke partije, koje generiraju etničke animozitete i produciraju odluke kojima se falsificiraju historijske činjenice i obesnažuju osnovni zahtjevi pravde (Šarčević 2009: 88).

b) Mogući pravci poboljšanja i daljeg razvitka

Poboljšanje političkog sistema i dalji razvitak države Bosne i Hercegovine može se ostvarivati u dva pravca. Jedan pravac podrazumijeva odgovorniju ulogu međunarodne zajednice i podršku institucija Evropske zajednice i susjednih država, a drugi pravac je djelovanje unutrašnjih snaga bosanskohercegovačkog društva.

Međunarodna zajednica ima moralnu i političku obavezu Bosnu i Hercegovinu uspostaviti kao funkcionalnu državu. To može ostvariti odlukama Visokog predstavnika, odnosno intervencijama na Ustav Bosne i Hercegovine, u kojima će se kolektivna i individualna prava institucionalno i pravno zaštititi prema mehanizmima državnopravnog sistema. Ustavno rješenje nacionalnog pitanja na načelima konstitutivnosti, jednakopravnosti tri konstitutivna naroda, definiranje nacionalnih manjina i njihovih prava u duhu evropskih dokumenata i tradicije, te puna jednakopravnost svih građana na prostoru cijele države stvara pretpostavke stabilnog i funkcionalnog političkog sistema. Samo se još u smislu vanjskog koordinatora i kontrolora ustavotvornog postupka može pronaći opravdanje za egzistenciju internacionalne birokratije u formi OHR-a. Podrška Međunarodne zajednice i velikih sila, da se održi cjelovitost BiH i njena funkcionalnost, podrazumijeva i ulaganje u obnovu i razvoj gospodarskog i drugih sistema, jer samo razvijena i prosperitetna država može vratiti nadu i povjerenje u zajednički život. Evropska zajednica i susjedne države mogu pridonijeti stabilnosti i sigurnosti Bosne i Hercegovine, a njeno integriranje u Evropu i evroatlanske asocijacije, uz uvažavanje evropskih standarda, bi ovu zemlju dovelo na nivo poželjnog demokratskog političkog sistema.

Drugi pravac podrazumijeva djelovanje i podršku razvoju stvarnog političkog pluralizma, civilnog društva, medija, razvoj opće političke i pravne kulture i vraćanje međusobnog povjerenja naroda i građana u BiH. Dosadašnja djelovanja u ovom pravcu su dala neke rezultate, ali su bila i selektivna, nekad i kontraproduktivna. Bez ozbiljnog pristupa u ovom pravcu, ne mogu se kvalitetno realizirati niti ostvariti rezultati i ciljevi iz prvog pravca.

Bosni treba model koji će stvarati nove obrasce lojalnosti. Potreban je model u kome će se politička odgovornost vezati za konkretne uspjehe koji se ne potvrđuju u čisto „etničkim bazama“ i ne pokrivaju nacionalističkim konstrukcijama (Šarčević 2009: 90). Potrebni su precizniji mehanizmi kontrole i uspostavljanje odgovorne političke nomenklature, zajedno sa vezivanjem političkog života za stvarne probleme blagostanja. Međutim, međunarodna zajednica će biti neophodna kao medijator i kordinator ustavnih promjena usmjerenih ka uspostavi funkcionalnog i učinkovitog

političkog sistema. Bosanskohercegovački političari sami nisu u stanju to provesti, a međunarodna zajednica nema pravo se od tog procesa distancirati, budući da je duboko inkorporirana u sadašnje stanje, u kojem politički sistem BiH ne vrši svoju ključnu funkciju jer ne uspostavlja poželjan odnos između javne vlasti, s jedne, i BiH društva, s druge strane. Iznaci put do novog političkog sistema koji će to omogućiti, neće biti lako, ali nije ni nemoguće.

POLITIČKI SISTEM I CIVILNO DRUŠTVO

Pojam civilnog društva izveden je iz sintagme *societas civilis*, latinskog prijevoda grčkog pojma *konionia politike*. (Leksikon temelnih pojmova politike 1994: 109) Civilno društvo primarno je sociološki termin i novijeg je vremena, ne možemo ga naći u starijim sociološkim riječnicima i enciklopedijama. Pojam građanskog ili civilnog društva pojavljuje se u liberalnoj i liberalno-demokratskoj teoriji od 17. vijeka (kroz 18. i prvu polovinu 19. vijeka), u kontekstu diskursa o razdvojenosti države i društva, te s različitim akcentima, vezano uz različit problemski sklop, kod Painea, Lockea, Hegela, Tocquevillea, Milla. Civilno društvo postaje ključna riječ u evropskoj političkoj misli od 1750. do 1850., a prva javna upotreba riječi civilno društvo kao razdvojenog sadržaja od države javlja se kod Thomasa Painea 1776. u *Zdravom razumu* (Keane 1988: 36, 67). Krajem XIX i dobrim dijelom XX vijeka nije bilo rasprave o civilnom društvu u političkoj teoriji na Zapadu.

Pojam civilnog društva kod ranih modernih mislilaca (Hobs, Lock, Paine, Hegel, Mill i Tocqueville) vezan je za pojam vlasništva nad privatnom svojinom, svojim životom i slobodom. Za klasično shvatanje civilnog društva polazna tačka jeste individualni građanin kao vlasnik svojine. Razvoj liberalne države, s idejom ograničene vlasti i minimalne države koja štiti pojedinca kao vlasnika svojine, bio je prva spona s teorijom i praksom civilnog društva.

S razvojem liberalno-demokratske države javlja se i modifikovani pojam civilnog društva koji ima naglasak na udruživanju i na formiranju demokratske javnosti, dakle na širenju polja samoodređenja građanina kao i samoorganizovanja građana u razne vrste asocijacija i društvenih pokreta.

“Civilno se društvo sastoji od onih više-manje spontano nastalih udruženja, organizacija i pokreta koji preuzimaju odjek što ga problematična društvena stanja nalaze u privatnim životnim područjima, kondenziraju ga i s pojačanim naglaskom proslijeđuju ga političkoj javnosti. Jezgru civilnog društva čini sustav udruženja (...)” (Habermas 1992.: 443).

Pojam civilno društvo je primarno reaktuelizovan 70-ih godina na prostorima centralne i istočne Evrope, u nastojanju disidentskih intelektualaca da se suprotstave totalitarnim komunističkim režimima i sovjetskoj imperiji. Pojam je korišćen među aktivistima i u Latinskoj Americi od 70-ih, kao i u Španiji, u borbi protiv autoritarnih vojnih režima. Također, naknadno se pokazalo da je upotrebljavan već 60-ih godina u Japanu, gde je „škola civilnog društva japanskog marksizma“ objašnjavala nagli uspon kapitalizma u toj zemlji kao učinak nerazvijenog civilnog društva i slabog društvenog otpora usljed postojanja jake patrijarhalne tradicije i kulture individualne poslušnosti spram vlasti (Keane, 1998). Glavni razlog obnavljanja upotrebe i značaja političke teorije i prakse civilnog društva odvijala jeste angažman disidentskih mislilaca i aktivista u komunističkim režimima i kritički opredijeljenih intelektualaca u razvijenim liberalnim demokratijama Zapada. Zapadni mislioci su počeli da upotrebljavaju pojam civilnog društva ne samo pod uticajem ideja iz centralne i istočne Evrope, već i zbog krize legitimnosti u državi blagostanja, uzrokovane ratom u Vijetnamu, naftnom i ekonomskom kriza, kao rađanjem antiratnih, feminističkih, ekoloških društvenih pokreta na Zapadu. Dakle, uzroci oživljavanja rasprave o civilnom društvu tokom druge polovine XX vijeka su vezani su za krizu savremene države u njenim različitim modalitetima, tj. za savremenu krizu odnosa između države i društva, vlasti i pojedinca, i to kako u nacionalnim okvirima tako i u globalnom kontekstu, a sve podstaknuto krizom socijalističke države i urušavanjem sovjetskog sistema, na jednoj strani, i krizom države blagostanja na Zapadu, na drugoj. U bivšim državama „realsocijalizma“ moderni spoj „pravna država – civilno društvo“ nije funkcionisao: tačnije, niti je postojala pravna država niti je postojalo civilno društvo.

Najvažnije pretpostavke za postojanje civilnog društva su: 1. pravna država; 2. garantovana osnovna građanska, politička i socioekonomska prava i slobode; 3. proceduralna demokratska pravila i institucije; 4. tržišna ekonomija i privatna svojina; 5. demokratska politička kultura; 6. participacija građana, aktivizam u kreiranju kritičke javnosti i samoorganizovanje za odbranu ugroženih prava (a ugrožavanje je uvek iznova moguće da i u najdemokratskijem poretku).

Civilno društvo zahtijeva za svoj razvoj mir i relativno stabilno, nenasilno društveno stanje, uređenu državu, zaštitu ljudskih prava, pravnu sigurnost. Civilno društvo je uvijek ugroženo kada se demokratska javnost pretvori u manipulisanu, kada se umjesto paradigme civilno društvo - pravna država nametne paradigma (vođa)/elita - mase, ili pak umjesto kompeticije interesnih grupa, manje ili više demokratskih pokreta, partija i ideja uspostavi rascjep između demokratskih i nacionalnih ideja i pokreta, kada poredak regresira u nedemokratski, kada se

institucije sistema kriminalizuju i korumpiraju, a uz/iznad njih deluju paradržavne institucije nasilja.

„U aktuelnoj literaturi o civilnom društvu – koja nastoji da bude autorefleksivna i neapologetska – ukazuje se na prisustvo neciviliteta i nasilja u polju civilnog delovanja. Civilno društvo zahteva relativno stabilan svakodnevni život i stanje mira; međutim, problem s civilnim društvom, s jedne strane, i ratom i nasiljem, s druge, jeste u tome što je kult rata ugrađen u zapadnu kulturu, iz koje je civilno društvo – kao pojam i kao praksa – također iznedreno. Upravo tu leži jedan od temeljnih fokusa protivrečnog karaktera civilnog društva (i pojava neciviliteta unutar njega samog), koji se u novijoj literaturi razrešava ili nastoji razrešiti pravljjenjem razlike između „civilizovanog“ i „necivilizovanog“ civilnog društva (Keane 1998). Iz suočenja s negativnim ispoljavanjima liberalnog poretka, koji uprkos svemu proizvodi suvišak neciviliteta (višak straha, nepravde i javnog nasilja), razvija se i teorija o „uncivil civil society“. Nasuprot, dakle, pojmu civiliteta – shvaćenom i kao ideal i kao praksa – koji podrazumeva uređenu zajednicu i uređene odnose u zajednici, gdje se odnosi među ljudima zasnivaju na uljudnosti, kultivisanosti međusobne komunikacije, kao i nasuprot procesu disciplinovanja i pacifikacije u javnom delovanju posredovanom institucionalnim aranžmanima vladavine prava, stoje činjenice – kako John Keane kaže – o XX vijeku kao „dugom stoljeću nasilja“, u kome je nasilje hronično prisutno unutar država i među državama, u kome postoji permanentna mogućnost regresiranja civilnog u necivilno društvo, ali isto tako postoji – dugoročno gledano – i napredak „civilizujuće politike“ usmerene ka obznanjivanju i ka redukovanju pojava ubistava, silovanja, genocida, nuklearnog rata, nasilnosti institucija disciplinovanja, surovosti prema životinjama, zloupotrebe dece tj. nasilja prema deci (Keane 1998: 119). Kako Keane kaže, „poenta može biti još više izoštrena: sve poznate forme civilnog društva su zagađene endogenim izvorima necivilnosti u tolikoj meri da se može postaviti empirijsko-analička teza da je necivilitet hronična osobina civilnih društava, da predstavlja jedan od njihovih tipičnih preduslova, i otuda, normativno govoreći, predstavlja i trajnu barijeru za aktualizaciju u punoj meri 'civilizovanog' civilnog društva“ (ibid., 135).“ (Vujadinović 2009: 43-44.)

Naša politološka, sociološka i pravna literatura tek u novije vrijeme poklanja ovom pitanju ozbiljniju pažnju. Autori značajnih znanstveno-teorijskih radova o civilnom društvu u BiH u zadnjih nekoliko godina su: Gajo Sekulić, Mirko Pejanović, Ugo Vlaisavljević, Asim Mujkić, Asad Nuhanović, Esad Zgodić, Salih Fočo, Ismet Sejfija, Božo Žepić, Nerzuk Ćurak, Mensur Kustura, Edis Bajić, Miodrag Živanović i dr. Sam pojam civilno društvo nastao je kao potreba da se označi jedan važan proces u kojem nastaje jedna nova pojava, nova društvena organizacija, koja bitno razlikuje

savremeno ljudsko društvo od svih ranijih. Pod civilnim društvom podrazumijevamo oblik udruživanja i povezivanja građana nezavisno od sfere moći i vlasti, ali sa ciljem da se utječe na nosioce ključnih političkih uloga i na političke procese u jednom društvu.

Za Saliha Foču "civilno društvo je onaj sistem u kome postoje zakonom uređeni odnosi i prava građana, u kojem sistem vlasti i vladajući poredak imaju cilj da obezbijede preduvjet za slobodu, jednakost, pravednost njenih građana, a građani vlastima svojom slobodnom voljom i u demokratskom ambijentu i konkurenciji programa, stranaka i ličnosti daju legitimitet izborima". (Fočo 2001b: 72) Kao osnove civilnog društva Fočo navodi ograničenje moći i posredništva države u kontroli individualnih i građanskih prava i inicijativa, kao i postojanje sloboda u udruživanju i iskazivanju interesa i potreba građana. Pozivajući se na Ernsta Gelnera, koji kaže da se građanskim društvom smatra onaj skup različitih nevladinih institucija dovoljno jakih da budu protuteža državi, Esad Zgodić smatra da "ključna uloga građanskih asocijacija u građanskom društvu i demokratskoj državi jeste izražavanje građanskih zahtjeva, njihovih želja i potreba, s ciljem da postanu dio političkih zahtjeva i da uđu u procedure političkog odlučivanja u institucijama vlasti". (Zgodić 2001b: 13) Božo Žepić je ponudio dovoljno obuhvatnu definiciju u kojoj pod pojmom civilno društvo podrazumijeva „onaj dio ukupne društvene strukture koji nije hijerarhijski organiziran, nema i ne obavlja političku vlast i nema niti primjenjuje monopol fizičke prinude, a koji čine brojne međunarodne i domaće nevladine formalne i neformalne organizacije, institucije i udruge građana, koje djeluju u cilju stvaranja demokratskih društvenih uvjeta i utjecaja na političku vlast, zatim promoviranja, ostvarivanja i zaštite ljudskih prava i sloboda, zadovoljenja širokog spektra ljudskih potreba te postizanja općeg dobra za zajednicu, ljudske skupine i pojedinca. (Žepić 2005: 206) Može se izvesti opći zaključak da svako od modernih objašnjenja sintagme civilnog društva uključuje odgovarajuće djelovanje građana i relativnu autonomiju u javnoj sferi u odnosu na državu, ali u okvirima koje postavlja zakon, u kojima mogu izraziti svoje interese, ideje i prioritete.

Dakle, civilno društvo nije prodržavno, niti je antidržavno, već jednostavno nezavisni akter političkog i društvenog djelovanja. Na njegov teorijski i praktični značaj se jasno ukazalo u okviru liberalne političke misli, u kojoj se jasno elaborira da je potrebno definisati i ograničiti ingerencije i funkciju vlasti u cilju zaštite ljudskih prava i sloboda. Principi na kojima počiva koncept civilnog društva su: autonomnost, asocijativnost, kontraktualnost, pluralizam, individualitet i samoinicijativa, solidarnost, samoorganizacija i dobrovoljnost, javnost, humanost, humanitarnost.

(Pavlović 2004: 80) O civilnom društvu u pravom smislu riječi govorimo kada postoji građanski aktivizam, osjećanje za značaj vlastite ličnosti kao političkog subjekta, spremnost na međusobno udruživanje, visok stepen međuljudskog povjerenja u sugrađane, politički optimizam, predanost ideji općeg dobra i vjera da se dobrobit pojedinca može potpuno ostvariti samo kroz dobro zajednice i zajedničko djelovanje. (Gavrić 2009: 137)

Nedemokratski politički sistemi guše, sputavaju ili zamrzavaju rad i razvoj civilnog društva. Preko ovog mehanizma vrše kontrolu nad građanstvom stvarajući poslušna i podanička rukovodstva u organizacijama civilnog društva. Demokratski politički sistemi ne mogu se ni zamisliti, a još manje ostvariti, bez razvijenog, zrelog i dinamičnog civilnog društva. Donošenje kvalitetnih političkih odluka je uslovljeno stvarnim društvenim potrebama i interesima onih na koje se te odluke odnose i zbog kojih se donose. Zato je najbolje kada državna vlast i političke organizacije, s jedne strane, a civilno društvo tj. razne nevladine organizacije, s druge strane, djeluju sinergijski, oslanjajući se jedni na druge, kooperativno surađujući i aktivno radeći u korist pojedinca, naroda i društva.

“Ideja civilnog društva ne podrazumijeva nešto drugo ili bitno drugačije od onoga što se smatra izvornom vrijednošću ideje demokratije. Ni ključni “elementi” civilnog društva ne razlikuju se od onoga što se smatra emanatom demokratije i demokratskog: dovođenje svih struktura vlasti u funkciju zadovoljavanja određenih potreba čovjeka i društva; vladavina prava; autonomija raznih društvenih organizacija i asocijacija (sindikati, preduzeća, univerziteti, škole, crkve, udruženja građana); zaštita ljudskih prava i sloboda, uključujući i socijalnu sigurnost i zaštitu materijalnog standarda; nezavisni mediji i komunikacije. U tom pogledu, dakle, demokratija i civilno društvo uzajamno se prepliću i dopunjuju. To je razlog što neki autori misle da ne bi trebalo zazirati čak ni od izvjesnog oficijelnog uključivanja dijelova civilnog društva u demokratske strukture“. (Radonjić 2004: 168)

Svakako moramo istaći i značajnu ulogu medija kao prostora za iznošenje zahtjeva i interesa građana prema državi i kao prostora na kojem se traži odgovornost od predstavnika vlasti prema onima koji su ih izabrali. Mediji trebaju prepoznati svaki aktivizam građanskog društva i afirmisati ga uz istovremeno praćenje efikasnosti, transparentnosti i odgovornosti rada državnog aparata.

Međutim, potrebno je ukazati i na činjenicu da organizacije civilnog društva ne treba idealizirati, niti se njima pretjerano oduševljavati. Njih čine ljudi, pa će se i u njima uvijek javljati veće ili manje pogreške u radu. Kao što u državi nije sve zlo, tako ni u civilnom društvu nije sve dobro. Civilno društvo je vrlo osjetljivo i ranjivo.

Pogotovo u sukobu sa državom i državnim pravom vrlo često gube bitku i ostaje na margini. Ali, ono je važan faktor demokratizacije države i društva i korektor njihovog rada. Ono je važan faktor koji djeluje u korist čovjeka i građanina, te ugroženih manjinskih društvenih grupa. Posebno je važna pretpostavka za stvaranje povoljnog demokratskog društvenog okruženja i javnog mnijenja. (Žepić 2013: 47)

CIVILNO DRUŠTVO U BIH

Civilno društvo u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim tranzicijskim zemljama, nema tradiciju i nije dovoljno razvijeno. "Civilni nevladin sektor razvio se u BiH dobrim dijelom zahvaljujući političkoj i materijalnoj podršci iz inostranstva. Ovo dokazuje mnoštvo dostupnih izvještaja o projektima, konkursa na kojima inostrani sponzori raspisuju grantove za lokalne nevladine subjekte (grant - novčani iznos predviđen za realizaciju projekata) i brojni drugi dokumenti. O ovoj ovisnosti govore, kako predstavnici lokalnih asocijacija, tako i predstavnici subjekata inostranog porijekla. Istraživanja su pokazala da se, istovremeno s intervencijom međunarodne zajednice, u BiH razvijao „...sindrom zavisnosti od međunarodne industrije pomoći. Gotovo sva novčana sredstva za rad nevladinih organizacija dobijaju se stranim donacijama, bez obzira na prirodu aktivnosti pojedinih organizacija. Istraživanje koje je provela ICVA ukazuje da je 2001-2002. godine 17 donatorskih organizacija, 22 međunarodne institucije i bilateralne vladine organizacije, 11 ambasada u BiH, te 34 međunarodne nevladine organizacije pružalo finansijsku podršku radu nevladinog sektora" (Sejfića 2008: 38)

Zakonska regulativa do 2001. godine za civilno društvo nije imala podsticajan okvir. Donošenjem Zakona o udruženjima i fondacijama Bosne i Hercegovine (Službeni glasnik Bosne i Hercegovine 32/01) znatno je olakšana registracija udruženja i fondacija, a izmjenama zakona 2003. i 2008. godine određena udruženja i fondacije su prepoznate kao udruženja od javnog interesa. To su udruženja u oblastima: zdravstva, nauke, socijalne zaštite, građanskog društva, ljudskih prava i prava manjina, pomoći siromašnim i socijalno ugroženima, pomoći invalidima, djeci i starijima, pomoći žrtvama elementarnih nepogoda, zaštite životne sredine, tolerancije, kulture, vjerskih sloboda, amaterskih sportova. Udruženja i fondacije koji promoviraju i podržavaju ovakve aktivnosti mogu ostvariti poreske i carinske olakšice, što svakako doprinosi uspješnijem i efektivnijem radu.

Razvoj civilnog društva u Bosni i Hercegovini je tekao u nekoliko faza. Nije moguće reći sa preciznošću kada je osnovano prvo udruženje građana, ali se može

potvrditi da su već u vrijeme austrougarske uprave u našoj zemlji postojali različiti oblici građanskih udruženja neprofitnog karaktera. Ove organizacije su se uglavnom bavile širenjem pismenosti, obrazovanjem, pitanjem religije, ali i širenjem nacionalne svijesti. Etnički orijentisane organizacije postale su vodeće u nacionalnim pokretima u Bosni i Hercegovini. Neke od njih su djelovale dezintegrativno i bile su instrumentalizirane u velikodržavnim projektima susjednih zemalja. Važnost i moć građanskih organizacija često se zloupotrebljavala, što se može i danas vidjeti u nedemokratskim društvima.

Jednopartijski sistem nije bio povoljan okvir za nastanak i razvoj građanskih inicijativa, tako da u tom periodu društvene organizacije su djelovale pod državnim okriljem, najviše u sferama kulture, sporta i institucija Crvenog krsta. Nakon prvih višestranačkih izbora 1990. godine, humanitarne asocijacije Merhamet, Karitas, Dobrotvor, La Benevolencija obnavljaju svoj rad. Međutim, agresija na Bosnu i Hercegovinu, genocid i humanitarna katastrofa 1992. spriječili su dalji razvoj nevladinog sektora. Sa početkom agresije na BiH i u toku rata pojavljuju se brojne međunarodne humanitarne organizacije koje pružaju pomoć stanovništvu, a neke od njih formiraju nevladine organizacije u BiH kao svoje organizacijske jedinice. Također, registruju se i udruženja od samih građana BiH koja promovišu demokratske liberalne vrijednosti, antiratne aktivnosti, međunacionalnu toleranciju (naprimjer: Krug 99, Forum građana Tuzle, Srpsko građansko vijeće, Hrvatsko narodno vijeće). U periodu 1995-2000., zbog potreba donatora za lokalnim partnerima u pružanju i sprovođenju humanitarnih i projekata rekonstrukcije, zabilježen je veliki broj registrovanih asocijacija. Oko 30 % pomoći za Bosnu i Hercegovinu trošile su UN agencije i međunarodne nevladine organizacije, te je stoga formiranje lokalnog nevladinog sektora bio glavni zadatak (Papić 1997: 24). Ako bi se mjerili rezultati razvoja asocijacija civilnog društva, mora se reći da su tome veliku odgovornost imale međunarodne nevladine organizacije čija je misija, na osnovu koje su dobile ogromne svote novca, bila pomoć u izgradnji lokalnih nevladinih organizacija, koje bi često napustili u kritičnom momentu prije nego postanu samoodržive. Stiče se dojam da su te obuke domaćeg osoblja od stranih kolega bile svrha same sebi i zarada velikog novca na lahak način, prije nego stvaranje uspješne samoodržive lokalne organizacije. Neki na ovu temu gledaju sa ekstremne tačke gledišta i tvrde da su intervencije međunarodnih agencija imale namjeru da proizvedu posebne oblike kolonizacije, a ne partnerstva sa lokalnim organizacijama. Ako su rezultati razvoja asocijacija civilnog društva u Bosni i Hercegovini skromni, trebalo bi očekivati da se oni u narednom periodu poprave, što će zavisiti od mnogih okolnosti. Najveći rezultati su

postignuti u većim gradovima Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Zenici... gdje su domaće nevladine organizacije znale iskoristiti obuku od stranih kolega, u vezi sa projektnim planiranjem, pisanjem aplikacija, strateškim planiranjem, kompjuterskim vještinama i finansijskim menadžmentom. Naravno, ta obuka daje dobre predispozicije, ali nije dovoljna da garantira održivost, te se od nevladinih organizacija očekuje da gaje i razvijaju kulturu učenja, baziranu na stalnom procesu kritičke samoanalize i prikupljaju informacije stičući praktično i teoretsko znanje u stalnim promjenama. Poslije 2000. godine dolazi do zastoja u kvantitativnom smislu, međutim posmatrano sa kvalitativnog aspekta dolazi do specijalizacije u radu i do međusobnog umrežavanja. Prema podacima entitetskih statističkih zavoda i zavoda u Brčko distriktu do 2005. godine u BiH je registrirano 9.095 nevladinih asocijacija. Nvladine asocijacije su u BiH tek jedna od institucionalno-funkcionalnih komponenti inače višedimenzionalnog civilnog društva (uz građanske inicijative, medije, sindikate itd.). U RS je registrovano 3424 udruženja i 36 fondacija, s tim da neka nisu nevladin sektor u izvornom smislu. Polovina udruženja nije aktivno, što svakako upućuje na mogućnosti zloupotrebe ovih udruženja za pranje novca, smjenu vlasti nacionalnih stranaka i sl. Do 2016. na svim nivoima je registrovano 22.601 organizacija ali je nepoznat broj neaktivnih.

Prema Izvještaju „Organizacijski kapacitet u BiH - analiza potreba“ iz marta 2014. godine, koji je izradio EU projekat TACSO (Tehnička pomoć organizacijama civilnog društva), preko 80 posto organizacija civilnog društva se prilagođava strategijama donatora.

Zavisnost NVO-a od međunarodne pomoći i donatora, nedovoljno transparentan rad, ograničenost resursa, velika nezaposlenost i puko preživljavanje velikog broja građana BiH, volonterski rad kao osnov za njihov razvoj osnovni su razlozi lošeg stanja razvijenosti civilnog društva. Značajan problem za razvoj civilnog društva u BiH je i odnos struktura vlasti na svim nivoima prema ovim udruženjima, a to je da nema istinske saradnje i dovoljne svijesti o ulozi civilnog društva.

Nevladin sektor u RS nije razvijen, razvoj civilnog društva odvija se stihijski i bez jasne vizije. Razlozi leže u finansijskoj nesigurnosti, nedostatku infrastrukture za rad, nedostatku informacija o donatorima, u odnosu vlasti prema ovom sektoru i problemu saradnje sa vlastima od lokalnog do nivoa entiteta, odnosno države. Tu je, svakako, i problem regrutiranja novog članstva, ali i pitanje volonterskog rada kao okosnice rada u nevladinom sektoru u svijetu. Spremnost na volonterski rad naprosto je neprirodno očekivati u zemlji u kojoj više od 50 % ukupnog stanovništva zavisi od pomoći. Institucionalni dijalog na nacionalnom i entitetskom nivou praktično ne

postoji, jer ni jedna strana nema realnih kapaciteta da vodi dijalog, obje strane (državne institucije i nevladine organizacije) slabo razumiju društvenu korist od institucionalizovanog dijaloga. (Stanisavljević 2010: 94)

U UNDP Izvještaju o humanom razvoju iz 2007. godine u Bosni i Hercegovini je jako prisutno negativno mišljenje o nevladinom sektoru, što se može lahko vidjeti iz konteksta političkih stavova prema istom. Kritika NVO-a postaje opća i dovodi u pitanje ukupno civilno društvo, mada je NVO sektor samo jedan aspekt organizovanja civilnog društva u koje spadaju i mediji, sindikati i religijske organizacije. Time se i uloga nevladinog sektora u procesima socijalnog uključivanja nipodaštava i umanjuje. Alarmantan je podatak da je u BiH 50.31% stanovnika u stanju socijalne isključenosti. Isključenost podrazumijeva izostavljenost iz glavnih društvenih tokova i onemogućen pristup socijalnim, ekonomskim i političkim pravima koja su dostupna drugima.

Postoji nekoliko pokazatelja koji ukazuju na to da je civilno društvo BiH trenutno u patpoziciji: na jednoj strani postoji svijest o nemogućnosti napredovanja usljed navedenih ograničenja iz okruženja i unutrašnjih nedostataka (fluktuacije profesionalaca, zamora aktivista dugogodišnjim intenzivnim naporima), a na drugoj strani, upadljivo je nezadovoljstvo malim uticajem i neprepoznavanjem uložених napora.

“Istovremeno, pokazalo se da pojave „civilne kolonizacije“ i „projektizacije“ dovode u pitanje autentičnost civilnih inicijativa u BiH i njihovu dislokaciju iz ovdašnjeg civilnog prostora u virtualne prostore globalnog projektnog društva. Takav nevladin sektor udaljuje se od građanina koji postaje samo „korisnik“ usluga i „učesnik“ projekata. U javnosti se ukupnost funkcija nevladinog sektora prepoznaje uglavnom kao „pružanje usluga“, dok je njegov civilni imidž, korekcijski, participacijski, zaštitno-socijalizirajući i edukacijski značaj potisnut u drugi plan.“ (Sejfića 2008: 43)

U Izvještaju o stepenu razvijenosti civilnog društva u BiH iz 2008. se navodi: “Građani u prosjeku veoma malo znaju o organizacijama civilnog društva, njihovoj ulozi, problemima, načinu prikupljanja sredstava ili regrutovanju ljudi. Njihov rad veoma često izgleda zatvoren za javnost, pa i onda kada imaju rezultate koje bi mogli predstaviti javnosti”.

Iako postoji više NVO mreža u BiH (NVO Vijeće, Mreža Sporazum +, Cidi, itd.), primijetan je nedostatak tzv. „akciono usmjerenih mreža“, tj. mreža koje bi okupljale organizacije oko nekog određenog sektora, teme ili problema. Naravno, potrebne su mreže koje se bave „općim“ stvarima: izgradnjom kapaciteta NVO sektora,

institucionalnom saradnjom, itd., ali osjetan je nedostatak usmjerenog udruženog djelovanja sličnih organizacija na određenim poljima kao što je smanjenje siromaštva, maloljetnička delinkvencija, položaj žena i dr. Ne treba zaboraviti ni na povremene diskreditujuće komentare u medijima koji takve inicijative dodatno otežavaju i, kao najvažnije, na nedostatak finansijskih sredstava većine NVO-a.

“Prevenција zloupotrebe neprofitnih organizacija nije značajna samo u kontekstu borbe protiv terorizma. Jednako je važno zaštititi reputaciju i društveni položaj ove vrste organizacija koje im omogućavaju da nastave raditi u interesu društva i građana”, smatra Jonathan Moore, prvi čovjek OSCE-a u BiH, u svom obraćanju 14. 07. 2015. na radionici za države članice OSCE-a u jugoistočnoj Evropi o temi pružanja podrške prevenciji zloupotrebe neprofitnih organizacija u svrhu finansiranja terorizma.

Stvaranje povoljnijih uslova rada organizacija civilnog društva u Bosni i Hercegovini i sprečavanje zloupotreba ovih organizacija za pranje novca, finansiranje terorizma, podsticanje mržnje i netrpeljivosti omogućeno je novim izmjenama i dopunama zakona kao i aktivnostima Vijeća ministara i nadležnog Ministarstva pravde.

Izmjenama i dopunama Zakona o udruženjima i fondacijama Bosne i Hercegovine (“Službeni glasnik BiH“, broj 94/16) propisani su za udruženja i fondacije na državnom nivou uslovi registracije, obaveza podnošenja finansijskog izvještaja nadležnom Ministarstvu pravde BiH, javnost i transparentnost rada. Član 5 definiše da ciljevi i djelatnosti udruženja i fondacija ne mogu biti usmjereni na rušenje ustavnog poretka Bosne i Hercegovine, kršenje zagarantiranih ljudskih prava ili izazivanje i poticanje neravnopravnosti, mržnje i netrpeljivosti zasnovane na rasnoj, nacionalnoj, vjerskoj ili drugoj pripadnosti ili opredjeljenju. Dopune su između ostalog inicirane kao odgovor na zahtjeve Moneyval-a, komiteta Vijeća Evrope i FATF-a, koji su tražili usvajanje zakonskih mjera za sprečavanje pranja novca i finansiranja terorističkih aktivnosti. Amandmani, koje su organizacije civilnog društva generalno podržale, utvrđuju obavezu za ažuriranje registara u cilju veće tačnosti, te podnošenje detaljnog finansijskog izvještaja državnim agencijama.

Udruženja upisana u registar Ministarstva pravde mogu provoditi programe i projekte od javnog interesa. Aktivnostima od javnog interesa udruženja smatraju se posebno aktivnosti udruženja koje doprinose promociji: ljudskih prava, prava lica s invaliditetom, zaštite djece s teškoćama u razvoju, prava nacionalnih manjina, jednakosti i ravnopravnosti u borbi protiv diskriminacije, zaštite od nasilja, aktivnosti djece i mladih, borbe protiv različitih oblika ovisnosti, razvijanja volonterizma,

humanitarnih aktivnosti, socijalne zaštite, zaštite okoliša, zaštite prirode, zaštite zdravlja ljudi, umjetnosti, obrazovanja, kulture i svih drugih aktivnosti koje se po svojoj prirodi mogu smatrati djelovanjem od javnog interesa.

Predsjedavajući Vijeća ministara BiH je 30. 11. 2017. Potpisao je Sporazuma o saradnji između Vijeća ministara BiH i NVO u BiH čime je otvorena nova stranica u procesu izgradnje institucionalnog okvira za koordinisano djelovanje vlasti i nevladinih organizacija na nivou Bosne i Hercegovine. Potpisivanjem Sporazuma pokreću se procesi kojima će se u narednom periodu kreirati dokumenti sa ciljem obezbjeđenja efektivne upotrebe budžetskih sredstava predviđenih za rad organizacija civilnog društva, ali isto tako i transparentnog rada samih organizacija.

Potpisnici Sporazuma iskazuju posvećenost izgradnji prosperitetnog, pravičnog, otvorenog, pluralnog i demokratskog društva u Bosni i Hercegovini, naročito potvrđuju opredjeljenost za suradnju na ispunjavanju uvjeta za punopravno članstvo Bosne i Hercegovine u Europskoj uniji, kao i obavezu za nevladine organizacije da će kroz sudjelovanje u regionalnim, evropskim i internacionalnim mrežama, kontaktima s predstavnicima institucija Europske unije i drugih međunarodnih organizacija i institucija, te na druge načine promovirati interese Bosne i Hercegovine i njenih građana u procesu evropskih integracija i ostvarivanju drugih strateških ciljeva Bosne i Hercegovine.

Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine je u saradnji sa projektom Evropske unije „Izgradnja kapaciteta institucija vlasti za vođenje dijaloga o javnim politikama s civilnim društvom“ (CBGI projekat), pokušavajući da unaprijedi transparentnost rada nevladinog sektora, te ispunjavajući zahtjeve Odbora eksperata Vijeća Europe za evaluaciju borbe protiv pranja novca i financiranja terorističkih aktivnosti (Moneyval), kao i preporuke mjerodavnih međunarodnih institucija, uspostavilo Internet stranicu pod nazivom „Zbirni e-registar udruga i zaklada u Bosni i Hercegovini“, na kojoj se mogu pretraživati podaci svih registrovanih tijela u Bosni i Hercegovini koja su odlučila podatke iz svojih registara učiniti dostupnim ovom pretraživaču.

Po svemu sudeći nove zakonske izmjene i dopune, potpisivanje Sporazuma o saradnji između Vijeća ministara BiH i NVO u BiH, donošenje presuda najodgovorijim za zločine u BiH i završetak rada Suda u Hagu otvorilo je novu fazu razvoja civilnog društva u BiH. Za što uspješniji rad u ovoj fazi neophodan je kritički osvrt kao i veći broj obimnijih naučnih radova i dijaloga o ulozi civilnog društva u procesima demokratske transformacije u BiH, a s obzirom da postoji sasvim jasan teorijski konsenzus oko neupitne važnosti aktivnog civilnog društva u procesima demokratske transformacije tranzicijskih društava.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Civilno društvo je nezamjenjiv dio savremenog demokratskog društva. Bez njegove aktivne uloge gotovo je nemoguće postići demokraciju i ostvariti ljudska prava i slobode. U odnosu na vlast civilno društvo je aktivno, nastoji da građani sami biraju vlast, da kontroliraju njezin rad i potiču smjenu vlasti ako ne radi u interesu građana i općeg dobra, doprinosi kontroli, odgovornosti i smjenjivosti vlasti. Uloga civilnog društva ovisna je o stepenu demokracije političkog sistema, nivoa političke kulture društva i ekonomskog stanja. Svi ovi elementi su presudni i odlučujući za stanje i razvoj civilnog društva Bosne i Hercegovine.

Nedostatak tradicije, dijaloga, obrazovanja, nerazvijenost pravne strukture države, skromni izvori finansiranja, siromaštvo, ovisnost o političkim strankama predstavlja osnovne elemente koji sprečavaju razvoj civilnog društva u Bosni i Hercegovini, kao i nastajanje elita civilnog društva. Iz svih navedenih i mnogih drugih nenavedenih razloga neophodno je organizirano, iskreno i svjesno djelovati na svim razinama društvene organizacije u pravcu afirmacije, promoviranja i jačanja civilnog društva, posebno organizacija za jačanje i ostvarivanje ličnih i kolektivnih ljudskih prava i sloboda.

Samo jako i učinkovito civilno društvo, koje zagovara rješavanje problema velikog broja građana donosi povećano učešće samih građana u procesima odlučivanja, a time i unapređenje političkog sistema. Stoga se potpisivanjem Sporazuma o saradnji između Vijeća ministara BiH i NVO u BiH jača legitimitet organizacija civilnog društva da bi mogle biti istinski predstavnici građana i povećava mogućnost uticaja organizacija civilnog društva na politike javnog sektora kao i uticaja na radne uslove civilnog društva.

Kritički osvrt, empirijska istraživanja i teorijska razmatranja ovih problema nužni su radi utvrđivanja realnosti teze o pozitivnoj ulozi civilnog društva u unapređenju procesa demokratske transformacije u BiH, i dobijanja odgovora na suštinska, strateška pitanja daljeg razvoja civilnog društva i nevladinog sektora u BiH.

LITERATURA:

1. Fočo, Salih (2001), "Lokalna demokratija u civilnom društvu", u *Civilno društvo i demokratija*, Centar za promociju civilnog društvo, Sarajevo
2. Gavrić, Saša, Damir Banović, Christina Krause (2009), *Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine – izabrani aspekti*, Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Konrad Adenauer e. V., Predstavništvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo
3. Habermas, Jürgen (1992), *Faktizität und Geltung*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main
4. Keane, John (1998), *Civil Society and the State*, The University of Westminster Press, London
5. Pavlović, Vukašin (2004), *Civilno društvo i demokratija*, Udruženje za političke nauke Srbije i Crne Gore, Čigoja štampa, Beograd
6. Papić, Žarko (1997), *Međunarodne humanitarne aktivnosti i civilno društvo*, VKBI, Sarajevo
7. Prpić, Ivan, Žarko Puhovski, Maja Uzelac (1994), *Leksikon temeljnih pojmova politike: Abeceda demokracije*, Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo
8. Radonjić, Radovan (2004), *Demokratija*, Centar za građansko obrazovanje, Podgorica
9. Sejfića, Ismet (2008), "Nevladin sektor u BiH između tradicije i tranzicijske stvarnosti (Prilog razmatranjima uloge civilnog društva u procesima demokratske transformacije u BiH)", *Tranzicija*, vol. 10
10. Stanisavljević, Dragan (2010), *Mediji i javno mišljenje u Republici Srpskoj*, Fidrih Ebert Stiftung, Sarajevo
11. Šarčević, Edin (2009), *Dejtonski ustav karakteristike i karakteristični problemi*, Fondacija Konrad Adenauer e. V. Predstavništvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo
12. Vujadinović, Dragica (2009), *Civilno društvo i političke institucije*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Centar za izdavaštvo i informisanje, Beograd
13. Zgodić, Esad (2001), „Civilno društvo i demokratska država“, u *Civilno društvo i lokalna demokratija*, Centar za promociju civilnog društva, Sarajevo
14. Žepić, Božo (2005), *Rat u Bosni i Hercegovini*, Matica hrvatska, Mostar
15. Žepić, Božo, Damirka Mihaljević (2013), *Pravni i politički sistem Bosne i Hercegovine*, Tkanica, Mostar

Dokumenti:

1. Izvještaj o stepenu razvijenosti civilnog društva u BiH, Sarajevo, mart-april 2008.,
2. Prednosti i mogući oblici partnerstva između javnog, civilnog i privatnog sektora - Analize i preporuke za politike, IBHI, Sarajevo, april 2010.,
3. Službeni glasnik BiH br,32/01, 94/16
4. Sporazum o suradnji Vijeća ministara Bosne i Hercegovine i nevladinih organizacija u Bosni i Hercegovini, rujan 2017, Sarajevo

CIVIL SOCIETY IN THE POLITICAL SYSTEM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

In this paper we deal with determination of such idea as civil society as a more recent sociological term. Then determine the relationship between civil society and the political system, as well as the necessary conditions for their harmonious relationship. Also, we analyze the chronological development of the civil society in Bosnia and Herzegovina and problems that affect its development.

Keywords: civil society, democratic political system, and Bosnia and Herzegovina.

Adresa autora

Authors' address

Izet Hadžić, Sead Omerbegović

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

izeth@bih.net.ba

seadomerbegovic@hotmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Izet Pehlić, Alma Švraka

KVALITET SREDNJOŠKOLSKE PEDAGOŠKE KLIME I NASTAVNIČKI
DEMOKRATSKI VODITELJSKI STIL / MANNERISM OF DEMOCRATIC
TEACHING STYLE OF SECONDARY SCHOOL TEACHERS 293

Alma Avdić, Emina Škahić

UZROCI I PEDAGOŠKA PREVENCIJA POREMEĆAJA PONAŠANJA
UČENIKA OSNOVNOŠKOLSKOG UZRASTA / CAUSES AND
PEDAGOGICAL PREVENTION OF BEHAVIORAL DISORDERS
OF PRIMARY AGE STUDENTS 313

UDK 37.015.1:373.5

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Izet Pehlić, Alma Švraka

KVALITET SREDNJOŠKOLSKE PEDAGOŠKE KLIME I NASTAVNIČKI DEMOKRATSKI VODITELJSKI STIL

Fokus istraživačkog nastajanja ovog rada bio je da se ustanovi kvalitet srednjoškolske pedagoške klime kroz istraživanje demokratskog stila vođenja kod srednjoškolskih nastavnika, te da se ispita jesu li varijable spol, dob, nivo stručne spremne i dužina radnog staža nastavnika u nastavi statistički značajno povezane s demokratskim stilom vođenja kod srednjoškolskih nastavnika na području općine Travnik.

Od istraživačkih metoda korišteni su deskriptivni empirijsko-neeksperimentalni servej metod i metoda analize sadržaja, a od istraživačkih tehnika anketiranje. Kao istraživački instrument korišten je *Anketni upitnik o demokratskom nastavnom stilu nastavnika srednjih škola*. Provjerena je pouzdanost istraživačkog upitnika i ustanovljeno da Kronbahov alfa koeficijent iznosi $\alpha=0,921$, što svjedoči visoku pouzdanost u statističkom zaključivanju u istraživačkim rezultatima.

Uzorak u istraživanju bili su nastavnici ($N=116$) pet srednjih škola na području općine Travnik. Rezultati istraživanja su pokazali kako nastavnici u vlastitoj praksi koriste demokratski stil vođenja, te kako varijable spol, dob, nivo stručne spremne i dužina radnog staža u nastavi nisu statistički značajno povezane s demokratskim stilom vođenja kod srednjoškolskih nastavnika na području općine Travnik.

Izveden je zaključak kako bi u cilju relevantnijeg naučnog zaključivanja kod srednjoškolskih nastavnika značajno bilo ispitati demokratski stil vođenja zajedno sa drugim stilovima vođenja, te ispitati i stavove učenika i menadžmenta škola i dovesti ih u komparativni kontekst sa stavovima nastavnika.

Ključne riječi: demokratski stil vođenja, pedagoška klima, odnos prema učenicima, profesionalno znanje, individualne razlike, profesionalne vrijednosti

1. UVOD

Nastavnik i učenik su u stalnoj komunikaciji i interpersonalnoj interakciji. Osposobljenost za kvalitetnu interakciju i komunikaciju u nastavi jedna je od najvažnijih nastavnikovih kompetencija (Jensen 2003: 145). U pokušaju da prikaže interakciju između učenika i nastavnika Jurić (1989) utvrđuje tri osnovne dimenzije: socijalno-emocionalna dimenzija, količina upravljanja i podsticanja aktivnosti. Škola treba biti odgojno-obrazovna zajednica u kojoj će učenici učiti u pozitivnoj klimi i prijateljskim odnosima, u klimi u kojoj će se osjećati poštovanim. Pedagoška klima (engl. *ethos*, *general atmosphere* ili *climate*) određuje se kao sistem shvatanja, vrijednosti, normi, vjerovanja, svakodnevnih praksi, principa, propisa, metoda poučavanja i organizacijskog uređenja (Cohen, Manion i Morrison, 2009). Pedagoška klima uvjetuje aktivnosti i ponašanje cjelokupne razredne i/ili školske zajednice, uključujući učenike, učitelje, nenastavno osoblje i roditelje. Ona pozitivno utječe na grupnu koheziju i motivaciju učenika za učenje (Lenzen, 1996; Sergiovanni, 1994; Spajić-Vrkaš i sar., 2001; National School Climate Council, 2007).

Pedagoška klima spada u one uvjete odgojno-obrazovnog procesa koji su najkasnije osvijestili u didaktičkoj teoriji. Bognar i Matijević (2002) pedagošku klimu sinonimno tretiraju kao odgojno-obrazovnu klimu. Smatraju je kvalitetom odnosa u procesu odgoja i obrazovanja, koji nastaje kao rezultat nastavnikovog odnosa prema učenicima i učenika prema nastavniku. Pedagošku klimu, po njima, čine socijalna i emocionalna klima.

Socijalna klima je rezultat socijalnih odnosa prvenstveno između učitelja i učenika, ali i između učenika. Odnos učitelja može biti autoritarni, indiferentni i demokratski. Za uspješnost odgoja i obrazovanja posebno značenje ima demokratski odnos, a indiferentni dovodi do anarhije i neuspjeha. Odnosi među učenicima mogu biti takmičarski ili saradnički, a ponekad mogu poprimiti razne vidove agresije koju podstiče sjedilačka nastava, ali i pretrpane učionice. Kada govore o socijalnoj klimi, Bognar i Matijević (2002) govore o dominantnom i integrativnom ponašanju nastavnika, autoritarnom, demokratskom i indiferentnom vođenju, direktivnom i nedirektivnom odnosu, mogućnosti promjena, te odnosu među učenicima (Bognar i Matijević 2002: 379-387).

Emocionalna klima je osjećaj ugođe ili neugode koji imaju učenici i učitelji na nastavi. U tradicionalnoj nastavi nerijetko prevladaju neugodne emocije. Najčešće neugodne emocije su dosada i strah pa bi zadatak budućih učitelja bio da dosadu promijene u radoznalost, a strah u osjećaj sigurnosti. Kada govore o emocionalnoj

klimi, Bognar i Matijević govore o realcijama od straha do sigurnosti i od atmosfere dosade do atmosfere učenja (Bognar i Matijević 2002: 391-394).

Brojna istraživanja (Domović, 2004; Bognar i Matijević, 2002; Matijević, 1999; Bošnjak, 1997) ističu važnost razvijanja pozitivne pedagoške klime i demokratskog stila vođenja u razredu. Domović (2004) kroz svoja empirijska istraživanja dolazi do zaključka da su odnosi između nastavnika i učenika u procesu nastave ključni aspekt školskog života i da njihovi odnosi kreiraju različite nastavne klime. Pitanjem na koji način nastavnici kao akteri nastave mogu učestvovati u razvijanju pozitivne pedagoške klime bavili su se Bošnjak (1997) i Matijević (1999), te došli do zaključka da nastavnici imaju važnu ulogu u kreiranju pedagoške klime i promoviranju pozitivnih interakcija među učenicima, a da sve to za rezultat ima kvalitetnu nastavu i dobra obrazovna postignuća svih učenika. European Commission 2012. promovira ideju „demokratske okoline“, a misli se na njegovanje učeničkih prava kroz demokratske metode odgoja i obrazovanja.

Vrlo je važno da nastavnik razvija demokratski stil vođenja kroz kreiranje pozitivne pedagoške klime, kroz odnos prema učenicima i individualni pristup učenicima. Nastavnik svojim vođenjem treba kreirati motivirajuću klimu u razredu. Po Jensenu (2003), učenike demotiviraju „prisila, kontrola i manipulacija, slabi, puni kritike, negativni ili kompetitivni odnosi, rijetke i nejasne povratne informacije, obrazovanje koje se temelji na ishodima, nedosljedni postupci i pravila, upravljanje i donošenje odluka odozgo prema dolje“ (Jensen 2003: 27). Dakle, implementirajući demokratski stil vođenja u nastavi nastavnik će u praksi izbjegavati metode i postupke koji učenike demotiviraju i kreiraju lošu pedagošku klimu.

2. METOD

Cilj istraživanja bio je da se ustanovi kvalitet srednjoškolske pedagoške klime kroz istraživanje demokratskog stila vođenja kod srednjoškolskih nastavnika, te da se ispita jesu li varijable spol, dob, nivo stručne sprema i dužina radnog staža nastavnika u nastavi statistički značajno povezane s demokratskim stilom vođenja kod srednjoškolskih nastavnika na području općine Travnik. S obzirom na istraživački cilj, a na temelju rezultata brojnih istraživanja (Lenzen, 1996; Sergiovanni, 1994; Bošnjak, 1997, Matijević, 1999; Spajić-Vrkaš i sar., 2001; Bognar i Matijević, 2002; Domović, 2004; National School Climate Council, 2007) postavljena je hipoteza kako ne postoji statistički značajna razlika u korištenju demokratskog stila vođenja između

nastavnika različitog spola, dobi, nivoa stručne spreme i dužine radnog staža u nastavi.

Metodom analize sadržaja istražili smo dostupnu literaturu, a empirijsko-neeksperimentalni servej metod poslužio nam je u empirijskom dijelu zbog pogodnosti „za prikupljanje stavova, mišljenja i znanja“ (Dizdarević, 1998: 179). Od istraživačkih tehnika korišteno je anketiranje.

Za potrebe ovog istraživanja konstruiran je *Anketni upitnik o demokratskom nastavnom stilu nastavnika srednjih škola*. Upitnik se sastojao iz dva dijela: prvi dio činila su četiri pitanja koja se odnose na sociodemografske varijable: spol, dob, nivo stručne spreme i dužinu radnog staža u nastavi, a drugi dio činio je anketni upitnik o demokratskom nastavnom stilu nastavnika srednjih škola. Po svojoj naravi on je konstruiran u formi petostepene skale Likertovog tipa (1 – uopće se ne slažem, 2 – ne slažem se, 3 – nemam mišljenje, 4 – slažem se i 5 – potpuno se slažem), na kojoj su ispitanici iznosili svoje stavove. Upitnik se sastojao od 23 ajtema. Kronbahov alfa koeficijent pouzdanosti ovog istraživačkog upitnika na našem uzorku iznosi $\alpha=0.921$, što pokazuje visoku pouzdanost i unutrašnju saglasnost skale za ovaj uzorak.

Varijabla demokratski stil vođenja operacionalizirana je na sljedeće varijable: *Kreiranje pozitivne razredne klime, Odnos prema učenicima, Profesionalno znanje nastavnika, Uvažavanje individualnih razlika kod učenika, Profesionalne vrijednosti nastavnika*. U statističkoj proceduri ajtemi koji čine pojedinačne varijable su objedinjeni i tako pripremljeni za dovođenje u statističku vezu s drugim varijablama. Istraživački uzorak činilo je 116 nastavnika srednjih škola na području općine Travnik. Uzorak je sačinjavalo 50 nastavnika i 66 nastavnica. Po dobi bilo ih je 7 do 25 godina, 54 između 26 i 35 godina, 28 između 36 i 45 godina, 22 između 46 i 55 godina, te njih 5 iznad 55 godina života. Prema stepenu obrazovanja, uzorak je sačinjavalo 5 nastavnika sa VŠS spremom, 95 sa VSS spremom, te 16 sa magisterijem ili doktoratom. Što se tiče dužine radnog staža u nastavi, uzorak je činilo 37 nastavnika do 5 godina u nastavi, 37 do 10 godina, 28 do 20 godina, 10 do 30 godina, te 4 nastavnika preko 30 godina staža u nastavi.

U obradi podataka koristili smo SPSS 17. Od statističkih postupaka korišteni su deskriptivna statistika, *T-test* i ANOVA. Deskriptivna statistika je korištena u dijelu u kojem se nastojalo doći do pojedinačnih frekvencija istraživačkih rezultata. *T-test* korišten je za testiranje značajnosti razlika između aritmetičkih sredina dva nezavisna uzorka koji zadovoljavaju uslove korištenja parametrijskih testova, u našem slučaju to je bipolarna varijabla spol. *Analiza varijanse* korištena je zbog toga što kao satistička procedura omogućava da se testiraju razlike između aritmetičkih sredina

dva ili više uzoraka. Korištena je u testiranju razlike aritmetičkih sredina više uzoraka, a u našem slučaju u istraživanju povezanosti varijabli dob, nivo stručne sprema i dužina radnog staža u nastavi sa varijablama demokratskog stila vođenja.

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

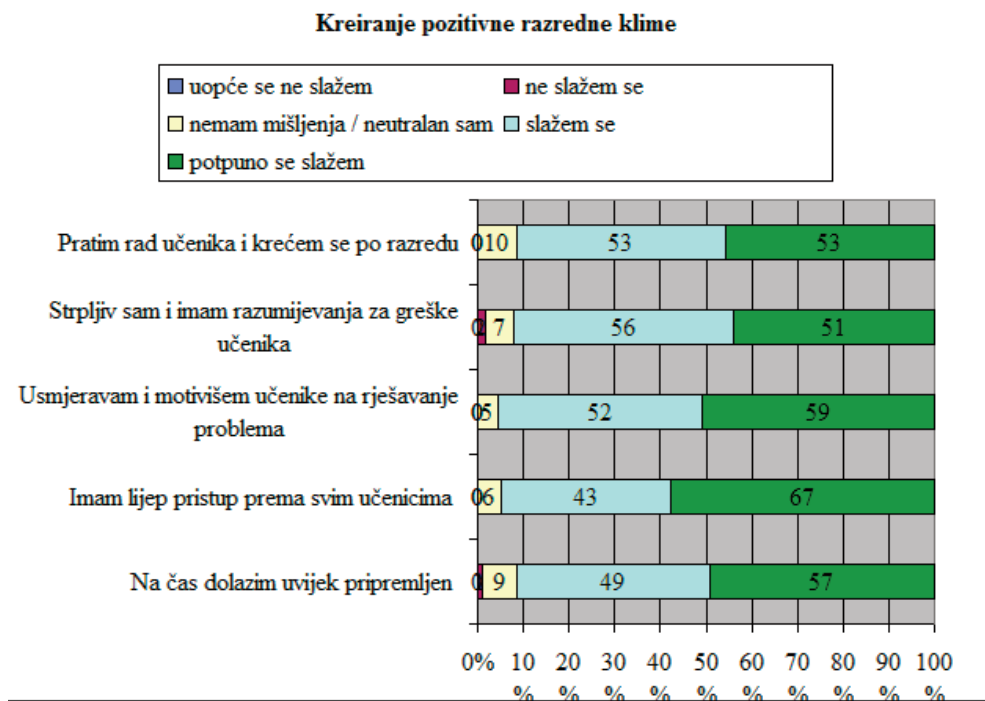
Rezultati istraživanja u radu strukturirani su prema elementima operacionalizirane varijable demokratski stil vođenja.

3.1. Kreiranje pozitivne pedagoške klime na času

Kada se u literaturi govori o pedagoškoj klimi misli se na impresije, vjerovanja i očekivanja koja posjeduju članovi školske zajednice o njihovoj školi, u učenju u njoj, njenoj okolini, ponašanju svih njenih učesnika (Homana, Barber i Torney-Purta, 2005). Andrić i Čudina (1985) govore o pedagoškoj klimi u razredu i naglašavaju da ona nastaje kao rezultat česte nastavnikove primjene određenih postupaka, ali i međusobnih odnosa među učenicima. U dimenzije pedagoške klime u razredu ubrajaju interakcije nastavnika i učenika, socijalnu klimu, klimu takmičenja i saradnje i emocionalnu klimu. Ajanović i Stevanović (1998), govoreći o pedagoškoj klimi, govore o školskoj i razredno-nastavnoj klimi, a u okviru razredno-nastavne klime navode radnu klimu, emocionalnu klimu i socijalnu klimu (Ajanović i Stevanović 1998: 177-190). O pedagoškoj klimi u školi govori i Jurić (1993) i prema karakteristikama klime razlikuje četiri osnovna tipa škola: autokratsko-izolirajuća, autokratska – bliska životu, demokratsko-izolirajuća i demokratska – životna bliska škola (Jurić, 1993; Oswald et al 1989: 21-22). Kada govore o pedagoškoj klimi, Ajanović i Stevanović (1998) ističu njenu multifaktorsku određenost kroz: školsku sredinu (prirodnu i društvenu), arhitektonska obilježja, unutrašnji prostor i njegovu uređenost, organizacijsko obilježje, obilježje nastavnika i obilježje učenika (Ajanović i Stevanović 1998: 180-182).

Ovakav pristup je blizak našoj deskripciji istraživačkog problema, s tim da smo uključili i roditelje kao značajan faktor pedagoške klime.

Kreiranje pozitivne pedagoške klime na času istraživano je kroz 5 ajtema predstavljenih u grafikonu 1.

Grafikon 1: Stavovi nastavnika o kreiranju pozitivne pedagoške klime na času

Rezultati istraživanja su pokazali kako nastavnici u funkciji kreiranja pozitivne pedagoške klime na času: na čas dolaze uvijek pripremljeni, imaju lijep pristup prema svim učenicima, usmjeravaju i motiviraju učenike na rješavanje problema, strpljivi su i imaju razumijevanja za greške učenika, te prate rad učenika i kreću se po razredu. Činjenicu po kojoj određeni broj nastavnika nema stav o kreiranju pozitivne pedagoške klime na času trebalo bi temeljitije istražiti.

Istražili smo da li je varijabla spol povezana sa stavovima o kreiranju pozitivne pedagoške klime na času. Iako aritmetička sredina pokazuje blagu pozitivnu prednost nastavnica u odnosu na nastavnike, rezultati t-testa ($t = -1,166$, $\text{sig.} = ,246$) pokazali su kako ne postoji statistički značajna povezanost spola sa stavovima o kreiranju pozitivne pedagoške klime na času.

Ispitali smo da li postoji povezanost dobi nastavnika sa stavovima o kreiranju pozitivne pedagoške klime na času. Rezultati ANOVE ($F = 1,408$, $\text{sig.} = ,236$) pokazali su kako ne postoji statistički značajna povezanost dobi ispitanika i stavova o kreiranju pozitivne pedagoške klime na času, jer nema statistički značajne razlike u stavovima

nastavnika različite dobi, te da nastavnici u dobi od 36 do 55 godina boljim od ostalih procjenjuju svoje umijeće u kreiranju pozitivne razredne klime na času.

Istražili smo i odnos stepena obrazovanja nastavnika i stavova o kreiranju pozitivne pedagoške klime na času. Rezultati ANOVE ($F=1,671$, $\text{sig.}=.193$) pokazali su kako ne postoji statistički značajna povezanost stepena obrazovanja nastavnika i stavova o kreiranju pozitivne pedagoške klime na času, jer ne postoji statistički značajna razlika u stavovima nastavnika različitog stepena obrazovanja. Interesantno je da nastavnici s magisterijem i doktoratom u najvećoj mjeri ističu svoje umijeće u kreiranju pozitivne pedagoške klime na času, slijede ih nastavnici sa višom stručnom spremom, ali ta razlika u stavovima nije statistički značajna.

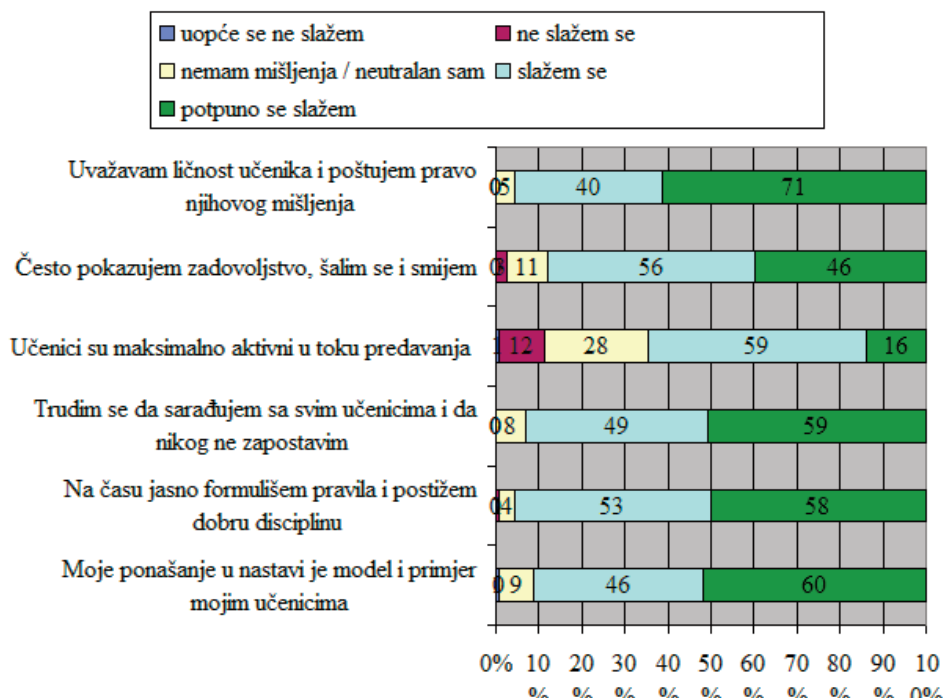
Također, ispitali smo postoji li povezanost dužine staža u nastavi i stavova o kreiranju pozitivne pedagoške klime na času. Rezultati ANOVE ($F=1,195$, $\text{sig.}=.317$) pokazali su kako ne postoji statistički značajna povezanost dužine staža u nastavi i stavova o kreiranju pozitivne pedagoške klime na času, jer ne postoji statistički značajna razlika u stavovima nastavnika različite dužine staža u nastavi. Primijetna je blaga razlika u stavovima nastavnika koju u struci imaju staž manji od 5 godina: oni slabijim od ostalih procjenjuju svoje umijeće u kreiranju pozitivne pedagoške klime na času, ali razlika u stavovima nije statistički značajna.

3.2. Odnos prema učenicima

Za kvalitetan i produktivan rad i motiviranje učenika vrlo je značajno uspostaviti pozitivan razredni ugođaj, koji se najčešće opisuje kao svrhovit, radni, opušten, srdačan, podsticajan i sređen. Ovakav ugođaj olakšava učenje time što uspostavlja i održava pozitivan odnos i motiviranost učenika za nastavni sat. Ako je nastavnik opušten i rješava sve probleme učeničkog neposluha smireno, on pomaže učenicima da se opuste, te da razviju znatiželju i zanimanje za nastavne aktivnosti, pomaže i podstiče učenike da izvrše zadatke koji se od njih traže i da rješavaju probleme na koje nailaze i u situaciji u kojoj im je potrebno pomoći, a ne prekoračiti ih. Odnos nastavnika prema učenicima operacionaliziran je na ajteme predstavljene u grafikonu 2. Rezultati istraživanja su pokazali kako nastavnici smatraju da uspostavljaju kvalitetan odnos prema učenicima jer: vlastitim ponašanjem u nastavi nude model i primjer učenicima, na času jasno formuliraju pravila i postižu dobru disciplinu, trude se da sarađuju sa svim učenicima i da nikog ne zapostave, učenike aktiviraju u toku predavanja, često pokazuju zadovoljstvo, šale se i smiju, te uvažavaju ličnost učenika

i poštuju pravo njihovog mišljenja. Izuzetak od naznačene tendencije istraživačkih rezultata je stav 12 nastavnika da se ne slažu s konstatacijom kako su učenici maksimalno aktivni u toku predavanja, dok se 3 nastavnika ne slažu s konstatacijom da često pokazuju zadovoljstvo, šale se i smiju, što bi trebalo temeljitije istražiti.

Odnos prema učenicima

Grafikon 2: Stavovi nastavnika o odnosu prema učenicima

Istražili smo da li je varijabla spol povezana sa stavovima o odnosu prema učenicima. Iako aritmetička sredina pokazuje blagu pozitivnu prednost nastavnika u odnosu na nastavnice rezultati t-testa ($t = ,055$, $sig. = ,956$) pokazali su kako ne postoji statistički značajna povezanost spola sa stavovima o odnosu prema učenicima. Rezultati ispitivanja postojanja povezanosti dobi nastavnika sa stavovima o odnosu prema učenicima pokazali su kako ne postoji statistički značajna povezanost dobi nastavnika sa stavovima o odnosu prema učenicima. Istražili smo i odnos stepena obrazovanja ispitanika i stavova o odnosu prema učenicima. Rezultati ANOVE ($F = ,661$, $sig. = ,518$) pokazali su kako ne postoji statistički značajna povezanost stepena obrazovanja nastavnika i stavova o odnosu prema učenicima, jer ne postoji statistički

značajna razlika u stavovima nastavnika različitog stepena obrazovanja. Ispitali smo postoji li povezanost dužine staža u nastavi i stavova o odnosu prema učenicima. Rezultati ANOVE ($F = 1,813$, $\text{sig.} = ,131$) pokazali su kako generalno ne postoji statistički značajna povezanost dužine staža u nastavi i stavova o odnosu prema učenicima. Izuzetak je rezultat po kojem nastavnici do 20 godina staža uspostavljaju statistički značajno bolji odnos s učenicima ($F = 1,813$, $\text{sig.} = ,013$) od nastavnika koji u nastavi rade od 20-30 godina. Ovaj rezultat bi trebalo temeljitije istražiti s ciljem jasnijeg i sigurnijeg i naučno utemeljenijeg zaključivanja.

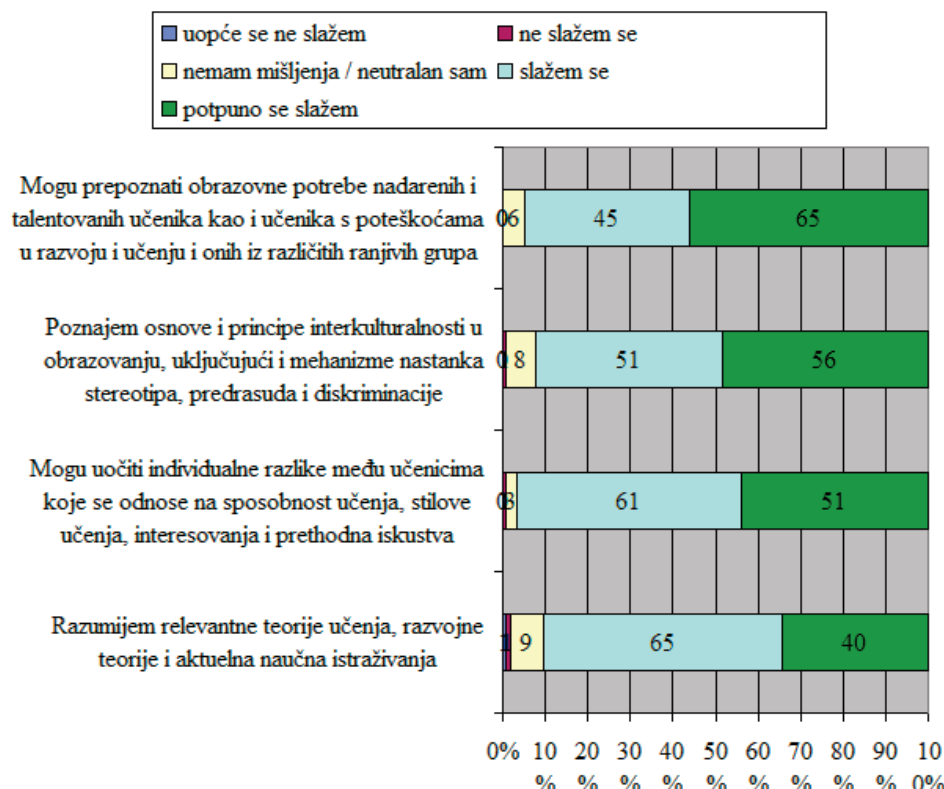
3.3. Profesionalno znanje nastavnika

Nastavnici, između ostalog, učenike treba da pripreme za život i rad u savremenim, veoma dinamičnim uvjetima u kojima je za ekonomsku uspješnost i socijalnu koheziju ključna sposobnost stalnog učenja i učenja u interakciji s drugima. U središtu njihove profesionalne aktivnosti nije više prenos znanja nego podrška djeci i učenicima u razvoju i učenju, fleksibilnost i otvorenost za nove izazove, sposobnost analize vlastite prakse (samorefleksija) i postavljanje novih ciljeva za budući razvoj. Profesionalni razvoj je proces obrazovanja, obuke, učenja i podrške koji se događa u vanjskoj ili radnoj okolini u kom učestvuju kvalifikovani, obrazovani profesionalci. Cilj je promocija učenja i razvoj profesionalnog znanja, vještina i vrijednosti, koji pomažu u donošenju odluka i provođenju promjena u ponašanju, djelovanju i stavovima u svrhu efikasnijeg rada. Tim procesom se teži postizanju balansa između pojedinaca, institucije i nacionalnih/sistemskih potreba (Bolam, 2002). Profesionalni razvoj obuhvata sve faze karijere, od početnika, pripravnika do iskusnog nastavnika. Unutar profesionalnog razvoja odvija se stručno usavršavanje kojeg Day (1999) definira kao planiran događaj, slijed događaja ili prošireni program formalno priznatog ili nepriznatog učenja.

Profesionalno znanje nastavnika istraživano je kroz 4 ajtema predstavljena u grafikonu 3.

Rezultati istraživanja su pokazali kako nastavnici posjeduju profesionalno znanje za demokratsko vođenje u funkciji kreiranja pozitivne pedagoške klime na času, jer razumiju relevantne teorije učenja, razvojne teorije i prate aktuelna naučna istraživanja; mogu uočiti individualne razlike među učenicima koje se odnose na sposobnost učenja, stilove učenja, interesovanja i prethodna iskustva; poznaju osnove

Profesionalno znanje nastavnika

Grafikon 3: Stavovi nastavnika o njihovom profesionalnom znanju

i principe interkulturalnosti u obrazovanju, uključujući i mehanizme nastanka stereotipa, predrasuda i diskriminacije; mogu prepoznati obrazovne potrebe nadarenih i talentovanih učenika kao i učenika s poteškoćama u razvoju i učenju i onih iz različitih ranjivih grupa.

Interesiralo nas je da li je varijabla spol povezana sa stavovima nastavnika o njihovom profesionalnom znanju. Iako aritmetička sredina pokazuje blagu pozitivnu prednost nastavnica u odnosu na nastavnike, rezultati t-testa ($t = -.895$, $\text{sig.} = .373$) pokazali su kako ne postoji statistički značajna povezanost spola sa stavovima nastavnika o njihovom profesionalnom znanju. Dob nastavnika nije statistički značajno povezana sa stavovima nastavnika o njihovom profesionalnom znanju potvrdili su rezultati ANOVE ($F = .697$, $\text{sig.} = .596$). Dakle, nastavnici različite dobi nemaju različite stavove o svom profesionalnom znanju. Rezultati ANOVE ($F =$

1,178, sig.= ,312) su pokazali kako ne postoji statistički značajna povezanost stepena obrazovanja nastavnika i njihovih stavova o profesionalnom znanju, što potvrđuje da nastavnici različitog stepena obrazovanje imaju iste ili vrlo slične stavove o svom profesionalnom znanju.

3.4. Uvažavanje individualnih razlika kod učenika

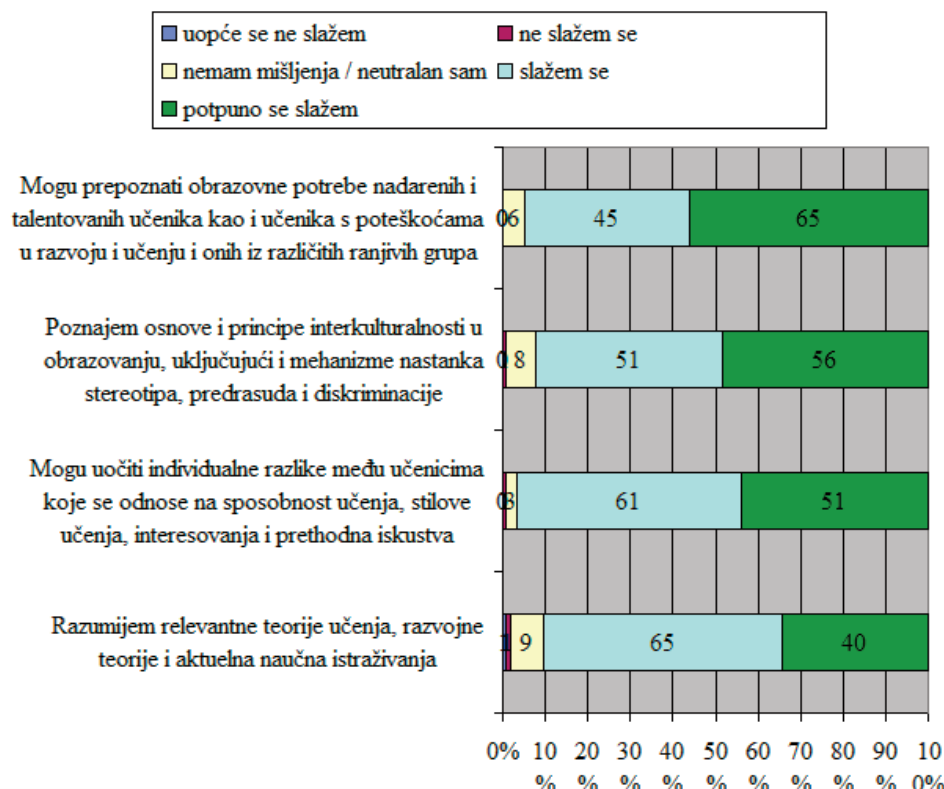
Kompatibilna i komplementarna sa diferencijacijom, individualizacija nastave je didaktički princip koji obavezuje školu i nastavnika da nastavne ciljeve, sadržaje, metode, odnose i pomoć u nastavi prilagođavaju učeniku, da otkrivaju, uvažavaju i razvijaju naučno priznate razlike među učenicima i nastoje da grupno poučavanje i učenje što više individualizuju i personalizuju, da učeniku omoguće relativno samostalno i samoinicijativno učenje, usklađeno sa društvenim i općim zadacima nastave, da podstiču kreativno mišljenje učenika i priznaju originalnost njegove ličnosti, te da potpomažu njegove hobije, želje i potrebe iako one nemaju opći značaj.

Uvažavanje individualnih razlika učenika kod nastavnika smo istraživali kroz njihove stavove o 4 ajtema predstavljena u grafikonu 4. Prema rezultatima predstavljenim u grafikonu 4, nastavnici uvažavaju individualne razlike kod učenika jer: umiju da primijene znanje o socio-kulturnim različitostima i individualnim razlikama učenika u svrhu postizanja maksimalnih rezultata; mogu da podstiču razvoj svih aspekata ličnosti učenika, njihovo samopouzdanje i samopoštovanje, životne i druge vještine i kompetencije; mogu da koriste različite metode za unapređivanje kognitivnih i metakognitivnih vještina učenja kod učenika; te su u stanju da podrže učenike u razvoju samostalnosti i izgradnji kapaciteta za samoregulisano učenje.

Stavovi nastavnika o uvažavanju individualnih razlika kod učenika nisu statistički značajno povezani s varijablom spol pokazali su to rezultati t-testa ($t= ,101$, sig.= ,920) jer su stavovi nastavnika različitog spola gotovo identični. Nastavnici različite dobi se ne razlikuju u stavovima o uvažavanju individualnih razlika kod učenika, jer su rezultati ANOVE ($F= ,216$, sig.= ,929) pokazali kako u njihovim stavovima ne postoji statistički značajna razlika.

Istražili smo i odnos stepena obrazovanja nastavnika i stavova nastavnika o uvažavanju individualnih razlika kod učenika. Rezultati ANOVE ($F= ,976$, sig.= ,380) pokazali su kako ne postoji statistički značajna povezanost stepena obrazovanja nastavnika i stavova o uvažavanju individualnih razlika kod učenika, što potvrđuje da se statistički značajno ne razlikuju stavovi nastavnika različitog stepena obrazo-

Profesionalno znanje nastavnika

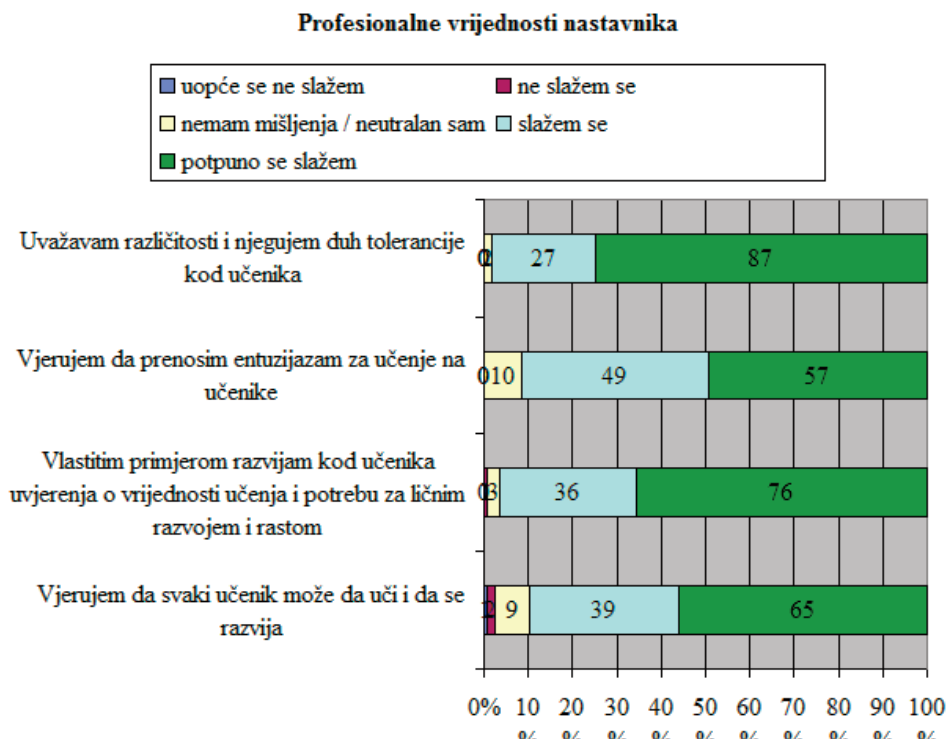
Grafikon 4: Stavovi nastavnika o uvažavanju individualnih razlika kod učenika

vanja o uvažavanju individualnih razlika kod učenika. Ispitali smo postoji li povezanost dužine staža u nastavi i stavova nastavnika o uvažavanju individualnih razlika kod učenika. Rezultati ANOVE ($F=1,750$, $\text{sig.}=.144$) pokazali su kako generalno ne postoji statistički značajna povezanost dužine staža u nastavi i stavova o uvažavanju individualnih razlika kod učenika. Izuzetak je rezultat po kojem nastavnici do 10 godina staža u statistički značajno većoj mjeri uvažavaju individualne razlike kod učenika ($F=1,750$, $\text{sig.}=.029$) od nastavnika koji u nastavi rade do 30 godina. Pretpostavljamo da je to zbog toga što su mlađi nastavnici u toku reformiranih studijskih programa prošli ciljanu edukaciju o uvažavanju individualnih razlika kod učenika.

3.5. PROFESIONALNE VRIJEDNOSTI NASTAVNIKA

Nastavničko vodstvo smatra se važnim alatom u razvijanju profesionalnosti nastavnika i podupiranju obrazovnih reformi. Ima pristaše posvuda u svijetu, pogotovo u SAD. (Katzenmeyer i Moller, 2001; Lieberman i Miller, 2004; York-Barr i Duke, 2004). Prevladava mišljenje da se takvim oblikom vodstva može baviti samo mali broj posebno odabranih koji preuzimaju ulogu nastavnika vođe (Teacher Leadership Exploratory Consortium, 2011). Proces podrške i osnaživanja nastavnika podrazumijeva i razjašnjavanje profesionalnih i ličnih vrijednosti nastavnika.

Profesionalne vrijednosti nastavnika istraživali smo kroz stavove nastavnika o 4 ajtema predstavljena u grafikonu 5.

Grafikon 5: Stavovi nastavnika o njihovim profesionalnim vrijednostima

Iz grafičkog prikaza 5 vidljivo je kako nastavnici razvijaju profesionalne vrijednosti u duhu demokratskog stila vođenja jer: vjeruju da svaki učenik može da uči i

da se razvija; vlastitim primjerom razvijaju kod učenika uvjerenja o vrijednosti učenja i potrebu za ličnim razvojem i rastom; vjeruju da prenose entuzijazam za učenje na učenike; te uvažavaju različitosti i njeguju duh tolerancije kod učenika. Nastavnici različitog spola nemaju statistički značajno različite stavove o njihovim profesionalnim vrijednostima, što potvrđuju rezultati t-testa ($t = -1,135$, $\text{sig.} = ,259$). Primijetna je i blaga razlika: nastavnice za razliku od nastavnika pokazuju više vrijednosti na skali profesionalnih vrijednosti, ali ta razlika nije statistički značajna.

Ispitali smo da li postoji povezanost dobi nastavnika sa stavovima o profesionalnim vrijednostima. Rezultati ANOVE ($F = ,398$, $\text{sig.} = ,810$) pokazali su kako ne postoji statistički značajna povezanost dobi nastavnika i stavova o profesionalnim vrijednostima. Stepenn obrazovanja nije statistički značajno povezan sa profesionalnim vrijednostima nastavnika, jer su rezultati ANOVE ($F = ,330$, $\text{sig.} = ,719$) pokazali kako ne postoji statistički značajna razlika u stavovima o profesionalnim vrijednostima između nastavnika različitog stepena obrazovanja.

Konačno, interesiralo nas je postoji li povezanost dužine staža u nastavi i stavova nastavnika o profesionalnim vrijednostima. Rezultati ANOVE ($F = 1,247$, $\text{sig.} = ,295$) pokazali su kako ni tu ne postoji statistički značajna razlika.

4. DISKUSIJA

Socioemocionalna klima, kao segment pedagoške klime, je “ono što omogućuje ljudskom biću da realizuje svoje potencijale do optimalne granice” (Pedagoška enciklopedija 2, 1989: 366). Tako pozitivna pedagoška klima grupe pomaže kohezivnosti i efikasnosti grupe, dok nepovoljna udaljava članove međusobno, sužava prostor za međusobne kontakte i pogoduje nastanku antagonizma. Sve navedene manifestacije pedagoška klime javljaju se u svakodnevnom radu u nastavi, u slobodnim aktivnostima, na odmoru, ljetovanju i u različitim socijalnim aktivnostima djece i mladih u školi i izvan nje.

Rezultati našeg istraživanja pokazuju kako nastavnici ulažu napore u funkciji kreiranja pozitivne pedagoške klime na času, te da u tome nema statistički značajne razlike među nastavnicima različitog spola, dobi, nivoa stručne sprema i dužine radnog staža u nastavi. Bratanić (1990) govori o pedagoškoj klimi u razredu kao kvalitetu međuljudskih odnosa među učesnicima nastavnog procesa koji rezultira emocionalnom klimom. Ona govori o fenomenu socijalne reverzibilnosti, koji objašnjava u kontekstu modela ponašanja nastavnika koje učenik može oponašati u

odnosu prema nastavniku, a da ne prelazi dopuštene granice. Cilj takve reverzibilne komunikacije, prema Bratanić, jeste razvijanje humanih i demokratskih međuljudskih odnosa, kako u školi tako i u socijalnoj sredini općenito. Bratanić (1990) naglašava da je uvjet da bi se taj cilj postigao edukacija nastavnika za reverzibilnu komunikaciju.

Rezultati našeg istraživanja pokazuju kako nastavnici kreiraju dobar odnos sa učenicima, te da u tome nema statistički značajne razlike među nastavnicima različitog spola, dobi, nivoa stručne spreme i dužine radnog staža u nastavi. Nastavnik je osnovni faktor i kreator unutar odgojne grupe, uzor i model u procesu učenja i formiranja ličnosti učenika. Iz ovog razloga poslu odgajatelja se daje posebni društveni značaj i obavezuje na pažljiv odabir stručnog kadra, dobar programirani sistem obrazovanja i stalnog stručnog usavršavanja stručnog kadra. Ličnost odgajatelja, njegovi ljudski i stručni kvaliteti su uvjet uspješnog odgojno-obrazovnog rada. Zbog svega toga pedagoški standardi definiraju i posebne stavke koje su značajne za odgajatelja: odgajatelj mora biti mentalno i fizički zdrava ličnost s razvijenom sposobnošću empatije, životnim optimizmom i sposobnostima poštovanja i uvažavanjima ličnosti djeteta i saradnika.

Rezultati našeg istraživanja pokazuju kako nastavnici kreiraju odnos sa učenicima po modelu demokratskog vođe u razredu, te da u tome nema statistički značajne razlike među nastavnicima različitog spola, dobi, nivoa stručne spreme i dužine radnog staža u nastavi. Izuzetak je rezultat po kojem nastavnici do 20 godina staža uspostavljaju statistički značajno bolji odnos s učenicima od nastavnika koji u nastavi rade od 20-30 godina.

Savremena pedagoška nauka upozorava na svu važnost orijentacije škole prema razvoju pedagoške klime opisane kao humane, stvaralačke, socijalne... (Previšić, 1996), u kojoj je učenik centar zbivanja i u kojoj se uvažavaju individualne razlike među učenicima. U takvoj pedagoškoj klimi učeniku se prilagođavaju sadržaji, sredstva, postupci, metode aktivnog stjecanja znanja uz uvažavanje individualnog položaja učenika kao podloge za učiteljevu podršku i pomoć. Pri raščlanjivanju ostvarenja humane, stvaralačke i socijalne pedagoške klime potrebno je nastavu provoditi u atmosferi oduševljenja i uzbuđenja učenika koja podstiče njihovo učešće u vođenju nastavnih aktivnosti, kreativnost, slobodu izražavanja te iznošenje ideja (Kropp, 1993).

Rezultati našeg istraživanja pokazuju kako nastavnici kreiraju pozitivnu pedagošku klimu u razredu i u segmentu uvažavanja individualnih razlika među učenicima, te da u tome nema statistički značajne razlike među nastavnicima

različitog spola, dobi, nivoa stručne spreme i dužine radnog staža u nastavi. Izuzetak je rezultat po kojem nastavnici do 10 godina staža u statistički značajno većoj mjeri uvažavaju individualne razlike kod učenika od nastavnika koji u nastavi rade do 30 godina.

Bitna profesionalna vrijednost nastavnika jeste da on bude pravi demokratski vođa u razredu. Elementi vođenja koji uključuju zadatke jesu donošenje odluka, rješavanje problema, prilagođavanje promjenama, izrada planova i postizanje ciljeva, a elementi vođenja su oni koji uključuju podršku, razvijanje pozitivne pedagoške klime, rješavanje ličnih problema, izgradnju povezanosti i zadovoljavanje potreba članova tima. Uspješan nastavnik kao vođa stalno je usmjeren na oba elementa vođenja. Ukoliko je tim dobro vođen i ima izgrađene, dobre odnose, utoliko će članovi tima biti zajedno djelotvorni i uspješni u obavljanju postavljenih zadataka.

Rezultati našeg istraživanja pokazuju kako nastavnici njeguju pozitivne profesionalne vrijednosti demokratskog vođe u razredu, te da u tome nema statistički značajne razlike među nastavnicima različitog spola, dobi, nivoa stručne spreme i dužine radnog staža u nastavi.

5. ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja su pokazali kako nastavnici u odgojno-obrazovnoj praksi koriste demokratski stil vođenja kroz kreiranje pozitivne pedagoške klime, odnos prema učenicima, svojim profesionalnim znanjem, uvažavanjem individualnih razlika kod učenika, te vlastitim profesionalnim vrijednostima. Također, rezultati su posvjedočili kako varijable spol, dob, nivo stručne spreme i dužina radnog staža u nastavi generalno nisu statistički značajno povezane s demokratskim stilom vođenja kod srednjoškolskih nastavnika na području općine Travnik, čime je potvrđena polazna hipoteza.

Istraživački rezultati su ponudili selektivnu istinu o voditeljskom stilu nastavnika u srednjoj školi. Stoga bi u cilju relevantnijeg naučnog zaključivanja kod srednjoškolskih nastavnika značajno bilo ispitati demokratski stil vođenja zajedno sa drugim stilovima vođenja, te utvrditi i stavove učenika i menadžmenta škola i dovesti ih u komparativni kontekst sa stavovima nastavnika. Također, ovdje treba imati na umu da se navedeni istraživački rezultati temelje na samoprocjeni nastavnika – nastavnici su mogli davati socijalno poželjne odgovore i one koje im idu u prilog. Relevantnije bi bilo kada bi se ovi istraživački rezultati doveli u vezu sa stavovima

drugih učesnika odgojno-obrazovnog procesa, što je istovremeno i preporuka za buduća istraživanja.

6. LITERATURA

1. Agencija za odgoj i obrazovanje (2011), *Akcijsko istraživanje i profesionalni razvoj učitelja i nastavnika* (Action Research for the Professional Development of Teachers), Zagreb
2. Ajanović, Dž. i Stevanović, M. (1998), *Školska pedagogija*, Prosvjetni list, Sarajevo
3. Andrilović, V. i Čudina, M. (1985), *Psihologija učenja i nastave*, Školska knjiga, Zagreb
4. Bogнар, L. i Matijeвиć, M. (2002), *Didaktika*, II. Izmijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb
5. Bolam, R. (2002), "Professional development and professionalism", In: T. Bush & R. Bell (Eds.), *The principles and practice of educational management*, (pp. 103-118), Paul Chapman, London
6. Bošnjak, B. (1997), *Drugo lice škole (Istraživanje razredno-nastavnoga ozračja)*, Alinea, Zagreb
7. Bošnjak, B., Matijeвиć, M. (1999), "Razredno-nastavno ozračje – nove mogućnosti poboljšanja odgojno-obrazovnog učinka u razrednom odjelu", U: *Zbornik Učiteljske akademije u Zagrebu*, 1(1), 125-134
8. Bratanić, M. (1990), *Mikropedagogija – Interakcijsko-komunikacijski aspekt odgoja*, Školska knjiga, Zagreb
9. Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. (2007), *Metode istraživanja u obrazovanju*, Naklada Slap, Jastrebarsko
10. Danilović, M. (2011), *Nastavnik kao uzor, model, idol, ideal, simbol, vrednost, tj. mera savršenog i svestrano obrazovanog čoveka*. Tehnologija, informatika i obrazovanje za društvo učenja i znanja, Tehnički fakultet, Čačak
11. Day, C. (1999), *Developing teachers: The challenges of lifelong learning*. Falmer Press, London
12. Dizdarević, I. (1998). *Psihologija masovnih komunikacija*, Humanitarno udruženje građana Žena 21, Sarajevo
13. Domović, V. (2004). *Školsko ozračje i učinkovitost škole*, Naklada Slap, Zagreb

14. European Commission (2012), *Citizenship Education in Europe*, Eurydice European Unit, Brussels
15. Homana, G., Barber, C. & Torney-Purta, J. (2005), *School citizenship education climate assessment*. CO: National Center for Learning and Citizenship, Education Commission of the States, Denver
16. Jensen, E. (2003), *Super nastava - Nastavne strategije za kvalitetnu školu i uspješno učenje*, Educa, Zagreb
17. Jurić, V. (1993), *Školska i razredno-nastavna klima*, Priručnik za ravnatelje odgojno-obrazovnih ustanova, Znamen, Zagreb
18. Katzenmeyer, A. & Moller, G. (2001), *Awakening the Sleeping Giant: Helping Teachers Develop as Leaders*, (3rd edition), CA: Corwin Press, Thousand Oaks, Zagreb
19. Kropp, P. (1993), *The reading solution. Making your child a reader for life*, Josey-Bass Publishers, Oxford
20. Lenzen, D. (Hg.) (1996), *Pädagogische Grundbegriffe*, (2 Bde.). Rowohlt, Reinbek
21. Lieberman, A. & Miller, L. (Eds). (2001), *Teachers caught in the action: Professional development that matters*, Teachers College Press, New York
22. Lieberman, A., & Miller, L. (2004), *Teacher leadership*. JosseyBass, San Francisco
23. Matijević, M. (1999), "Didaktika i obrazovna tehnologija", u: *Osnove suvremene pedagogije*, Mijatović, A. (ur.), Hrvatski pedagoško-književni zbor, Zagreb, str. 487-510
24. National School Climate Council (2007), *The School Climate Challenge: Narrowing the Gap Between School Climate Research and School Climate Policy*, Practice Guidelines and Teacher Education Policy
25. Oswald, F., Pfeifer, B., Ritter-Berlach, G. & Tanzer, N. (1989), *Schulklima*. Universitiitsver, Wien
26. *Pedagoška enciklopedija 2* (1989), Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
27. Potkonjak, N. i Šimleša P. (1989), *Pedagoška enciklopedija 2*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
28. Previšić, V. (1996), "Suvremena škola: odgojno-socijalna zajednica", u: Vrgoč, H. (ur), *Pedagogija i hrvatsko školstvo*, Hrvatski pedagoško-književni zbor, Zagreb, str. 303-306
29. Sergiovanni, T. J. (1994), *Building Community in Schools*. Jossey-Bass

30. Spajić-Vrkaš, V., Kukoč, M., Bašić, S. (2001), *Obrazovanje za ljudska prava i demokraciju: Interdisciplinarni rječnik*, Hrvatska komisija za UNESCO i Projekt "Obrazovanje za mir i ljudska prava za hrvatske osnovne škole", Zagreb
31. Sučević V., Cvjetićanin S. i Sakač M. (2011), "Obrazovanje nastavnika i učitelja u Europskom konceptu kvalitete obrazovanja zasnovanom na kompetencijama", u: *Život i škola*, br. 25 (1/2011.), god. 57., str. 11-23
32. Suzić, N. (2005), *Pedagogija za XXI vijek*, TT-Centar, Banja Luka
33. Teacher Leadership Exploratory Consortium (2011), *Teacher Leader Model Standards*, USA: Teacher Leadership Consortium
34. Tomić, R., Osmić, I. i Karić, E. (2006), *Pedagogija*, Denfas, Tuzla
35. York-Barr, J. & Duke, K. (2004), "What Do We Know About Teacher Leadership? Findings From Two Decades of Scholarship", *Review of Educational Research*, 74 (3) pp. 255-316

MANNERISM OF DEMOCRATIC TEACHING STYLE OF SECONDARY SCHOOL TEACHERS

Summary

The focus of this research work was to establish the mannerism of the democratic teaching style of secondary school teachers and to test whether the variables such as gender, age, level of qualification and working experience statistically significantly connected with democratic style of teaching of secondary school teachers in Travnik municipality area.

Research methods used were: survey method and theoretical analysis method, and as research technique polling was used. As research instrument we used Polling questionnaire on democratic teaching style of secondary school teachers. We checked the reliability of research questionnaire and established that Kronbach alpha coefficient was $\alpha=0.921$, which testifies about high reliability in statistical conclusion making in research results.

Models in this research were the teachers ($N=116$) of five secondary schools in Travnik municipality. Results of the research shall show that teachers in their own practice use democratic style of teaching, that variables such as gender, age, level of education and working experience are not statistically significantly related to democratic teaching style of secondary school teachers in Travnik municipality. Conclusion was made that, for the purpose of more relevant scientific conclusion making, for the secondary school teachers, it would be important to research democratic style of teaching together with other styles of teaching, and research the point of view of students and school management and bring those in comparative context with points of view of the teachers.

Key words: democratic teaching style, classroom climate, attitude towards students, professional knowledge, individual differences, professional values

Adresa autora

Authors' address

Izet Pehlić

Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici

izet.pehlic@gmail.com

Alma Švraka

Edukacijski fakultet Univerziteta u Travniku

svrakaalma1980@gmail.com

UDK 373.5:316.624-057.874

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Alma Avdić, Emina Škahić

UZROCI I PEDAGOŠKA PREVENCIJA POREMEĆAJA PONAŠANJA UČENIKA OSNOVNOŠKOLSKOG UZRASTA

Cilj ovog istraživanja je utvrđivanje uzroka poremećaja ponašanja učenika osnovnoškolskog uzrasta kao i mjera prevencije i korekcije koje se provode u radu sa njima.

Istraživanje je realizirano u jedanaest osnovnih škola na području Tuzlanskog kantona. Uzorak čini 522 učenika četvrtog i devetog razreda uzrasta 10 i 14 godina, oba pola i 166 nastavnika koji im predaju. Podaci o uzrocima poremećaja ponašanja učenika osnovnoškolskog uzrasta i pedagoškim preventivnim mjerama koje se sprovode u školama prikupljeni su primjenom dva instrumenta: SPPP–*Skala procjene poremećaja ponašanja*, namijenjena je nastavnicima i učenicima (Tomić 2005, prerađeno i dopunjeno) i SGP–*Skaler grupne pripadnosti*, koji ispituje skor grupne pripadnosti odjeljenju u školi i skor pripadnosti maloj grupi van škole (preuzeto od Nenada Suzića).

Za prikupljanje podataka o skoru grupne pripadnosti odjeljenju u školi i skoru pripadnosti maloj grupi van škole primijenjen je instrument SGP–*Skaler grupne pripadnosti*. Pripadnost grupama se procjenjuje na 40 parnih i neparnih ajtema, a skala je Likertovog tipa od 1 – nimalo ne vrijedi za mene, do 5 – potpuno vrijedi za mene. Svi neparni ajtemi daju skor grupne pripadnosti odjeljenju u školi, a skor parnih ajtema daje skor pripadnosti maloj grupi van škole. Ovaj instrument je korišten za učenike četvrtih i devetih razreda osnovne škole.

Za prikupljanje podataka o procjeni poremećaja ponašanja učenika korišten je instrument SPPP–*Skala procjene poremećaja ponašanja*. Procjena poremećaja ponašanja učenika osnovnoškolskog uzrasta se procjenjuje na 23 ajtema, a skala je Likertovog tipa od 1 – često, do 3 – nikada. Ovaj instrument je korišten također za učenike četvrtih i devetih razreda osnovne škole, kao i nastavnike koji im predaju.

U obradi rezultata istraživanja korištene su metode deskriptivne statistike t-test, analiza varijance ANOVA i regresiona analiza. Za testiranje jačine veze između varijabli koje opisuju poremećaje ponašanja, i varijabli pripadnosti odjeljenju u školi i pripadnosti maloj grupi van škole korišten je postupak izračunavanja regresije.

Najvažniji nalazi istraživanja pokazali su da su učenici procijenili da nastavnici omalovažavaju i kažnjavaju njihove vršnjake u školi, ali to nastavnici ne osjećaju i ne primjećuju, pa se nisu ni izjasnili o tom pitanju; da njihovi vršnjaci ispoljavaju forme poremećaja ponašanja u školi; da vršnjaci koji koriste opijate, traže društvo van škole.

Naučni i praktični doprinos istraživanja je usmjeren na podizanje svijesti o prepoznavanju uzroka poremećaja ponašanja, na unapređenje funkcionisanja agenasa socijalizacije, na pravovremeno provođenje pedagoških preventivnih i korektivnih mjera u suzbijanju i sprječavanju pojavnih oblika poremećaja ponašanja učenika osnovne škole.

Ključne riječi: poremećaji ponašanja, uzroci, pedagoška prevencija, rizični i zaštitni faktori, vršnjaci.

UVOD

Posljednjih decenija sve je evidentnija pojava porasta poremećaja ponašanja djece i mladih, kod nas i u svijetu. Poremećaji ponašanja su oni vidovi ponašanja koji imaju negativne posljedice i štetnu su kako po adolescente tako i po širu sredinu. Odstupaju od normi uobičajenog ponašanja za tu dob, pol, situaciju i okruženje; mogu biti manifestna na ličnom planu i u socijalnom okruženju te zahtijevaju stručnu pomoć.

U razumijavanju poremećaja ponašanja djece i mladih napravljen je veliki pomak u posljednjih 150 godina. Poremećaji ponašanja su dobili status problema koji zaslužuje posebnu pažnju naučnika i praktičara. Izdvojeni su različiti oblici poremećaja ponašanja. Napravljen je jasna razlika između poremećaja ponašanja i drugih fenomena sa kojima su ranije bili svrstavani u istu klasu. Razvijena je široka mreža različitih institucija i profesionalnih usmjerenja koji rade na prevenciji i tretmanu djece i omladine sa poremećajima ponašanja (Žunić-Pavlović i Popović-Ćitić, 2010).

Napredak saznanja o poremećajima ponašanja prevashodno se može pripisati velikom broju empirijskih studija koje su realizovane tokom posljednjih pola vijeka. Zahvaljujući rezultatima istraživanja rasvijetljena su brojna pitanja o etiologiji i epidemiologiji ovih poremećaja, kao i o uspješnim pristupima u prevenciji i tretmanu problema. Nažalost, sasvim su rijetke studije iz ove oblasti na našim prostorima, pa

se naučnici i praktičari uglavnom oslanjaju na zapažanja do kojih su došli inostrani autori, prije svega iz razvijenijih zemalja. U takvim okolnostima, opravdano se postavlja pitanje do koje mjere se rezultati inostranih studija mogu generalizovati i da li oni uopće važe za našu sredinu.

S obzirom da u našem sadašnjem trenutku imamo stjecaj čitavog niza nepovoljnih okolnosti u kojima se promijenila cijela životna situacija ogromnog broja stanovnika, uz siromaštvo, nezaposlenost, neriješenost stambenih i niza drugih socijalnih problema, dezorganizaciju, nestabilnost ili razorenost mnoštva porodica gdje se veliki broj djece, ali i odraslih nalaze u društveno potisnutom i degradiranom položaju, gdje se dešavaju radikalne promjene sistema vrijednosti, nije ni čudo da se uočava porast poremećenih, neprihvatljivih odnosno socijalno-patoloških pojava.

O pojavama devijantnog ponašanja djece i mladih vrlo je delikatno govoriti i prije bi se valjalo zapitati, ne o posljedicama, nego o uzrocima ovog značajnog društvenog problema. Zbog čega kod maloljetnika dolazi do poremećaja društvenog ponašanja i zašto oni imaju želju i potrebu da krše društveno prihvatljive norme ponašanja? Oni to najčešće rade da bi izrazili revolt prema postojećem stanju u društvu i neslaganje s nametnutim obrascima ponašanja, ali neprilike i problemi nastaju kada to čine nepromišljeno, jer kad kreativnost i pobuna protiv autoriteta ustupi mjesto destruktiji, ne možemo više govoriti o subkulturi ili kontrakulturi kao pobuni protiv konformizma.

Zabrinjavajuća je činjenica da poremećaji ponašanja zahvataju sve češće djecu najmlađe dobi, da se javljaju u različitim vidovima i da predstavljaju činilac koji sve više prijeti njihovom prerastanju u delinkventno ponašanje, pa i u kriminalitet. Da bismo spriječili takvo ponašanje potrebno je pokrenuti niz mjera za unapređenje i zaštitu zdravlja, educirati mlade za preventivno djelovanje u porodici, školi, te ostvariti tijesnu suradnju sa medijima, centrima za socijalni rad, policijom, nevladinim organizacijama.

Osvrćući se na ovu grupaciju mladih, prije svega moramo obratiti pažnju na ranu detekciju i dijagnostiku poremećaja ponašanja. Sljedeći korak u uspješnom nošenju sa problemima poremećaja ponašanja zapravo je prevencija i suzbijanje, koji se sastoje u stvaranju pozitivnih razvojnih uvjeta koji će pomoći mladima da se razvijaju u kompletne odgovorne osobe. U tom smislu, eventualni skroman doprinos ovoga članka jeste ukazivanje na važnost rada pedagoga, psihologa, socijalnih radnika, socijalnih pedagoga, nastavnika i profesora u radu sa djecom koja ispoljavaju poremećaje ponašanja i koja, ukoliko se na vrijeme ne reagira, najčešće zalutaju u svijet delinkvencije.

POJAM POREMEĆAJA PONAŠANJA

Kada se termin poremećaji ponašanja koristi u miljeu koji se bavi djecom i mladima, tada se misli na one manifestacije ponašanja koje, prema procjeni odraslih osoba posvećenih tom djetetu (roditelja, nastavnika, liječnika, policajaca, psihologa, pedagoga i mnogih drugih), imaju obilježje drugačijeg pojedinca od većine djece iz njegove sredine i to u negativnom smislu, a koja iziskuju da se prema tom djetetu poduzme neka ciljana intervencija kojom bi se to ponašanje promijenilo u pozitivnom, željenom smjeru. Općenito, poremećajima u ponašanju se ne nazivaju odstupanja primijećena u pozitivnom smislu (npr. Iznimna intelektualna ili sportska postignuća).

Poremećaj ponašanja je karakterističan po istrajnom šablonu asocijalnih ponašanja koja narušavaju prava drugih ljudi. Mnoga djeca i adolescenti pokazuju izolovane incidente asocijalnog ponašanja, ali ovu dijagnozu može dobiti samo ona osoba kod koje je ovo ponašanje ponavljajuće i istrajno (Šerifović-Šivert 2009). Poremećaji u ponašanju negativno utječu na gotovo sve aspekte psihosocijalnog funkcionisanja djeteta, podrazumijevajući porodično funkcionisanje, funkcionisanje među vršnjacima, socijalno i profesionalno funkcionisanje.

Problem povezan s ponašanjima u školi o kojem se sve češće govori, jeste problem nasilja u školi. Nasilje u školi odnosi se, kako na vršnjačko zastrašivanje, tako i na različite oblike nasilnog ponašanja prema odraslima u školi, ali i prema imovini. Agresivno i nasilno ponašanje učenika dovodi do socijalne izolacije od strane vršnjaka, ali i učitelja. Učitelji će rjeđe agresivnoj djeci pružati potporu, što se vrlo vjerovatno povezuje s lošim akademskim uspjehom i lošim socijalnim vezama sa vršnjacima. Rani problemi s adaptacijom na školu mogu imati različite izvore, npr. teško životno iskustvo, negativan stav prema školi i obrazovanju, nesposobnost suočavanja sa školskim zahtjevima, stalni životni stresori itd. Nadalje, problemi adaptacije dolaze u različitim oblicima, uključujući neprijateljska, agresivna, nesuradljiva ponašanja, strašljiva, anksiozna i povučena ponašanja, nezainteresiranost za učenje, isključivanje, ili pak dolaze u kombinacijama navedenog. Što god bio izvor ili kakav god bio modalitet manifestovanja ovih ranih problema, oni dijele dva zajednička obilježja: otežavaju učenje i lični razvoj djece koja ih manifestuju, osiromašuju obrazovne prilike učenika, te onemogućavaju napore koje škola ulaže u svoju primarnu, odgojnu funkciju.

Akademski neuspjeh, postizanje niskih ocjena, jest rezultat složenih, međusobno povezanih faktora. Istraživanja s područja psihologije, obrazovanja i sociologije, pronalaze mnoge faktore koji su povezani s akademskim postignućem, pa tako i

neuspjehom, a na strani su učenika, razreda, učitelja, škole, porodice, zajednice i kulture.

Za razliku od akademskog neuspjeha, definisanje pojma školskog neuspjeha obuhvata najmanje dvije perspektive. Prva je ona koju zauzimaju odrasli, moglo bi se reći vanjska, te ona druga, vjerojatno i važnija, unutarnja, lični doživljaj djece i mladih koji se osjećaju neuspješnim u školi. Akademski neuspjeh odnosi se na loše ocjene u školi i mjeri se uglavnom objektivnim, standardiziranim testovima, dok se školski neuspjeh može opisati kao subjektivna procjena vlastitog neuspjeha, kako na akademskom, tako i na ličnom i interpersonalnom planu.

Miller i Wasta 1998, spominju povezanost niskog samopoštovanja i školskog neuspjeha, a posebno ističu negativne posljedice koje iz takve kombinacije slijede, a odražavaju se na ponašanje u školi. Tako se spominju neke reakcije na neuspjeh:

- agresivan stav – mržnja prema školi, nastavnicima i školskim predmetima;
- rezignacija – smanjenje ambicija, pasivnost i apatičnost;
- povlačenje u sebe – bježanje u sanjarenje ili druge aktivnosti koje kompenziraju neuspjeh;
- regresija – infantilni oblici ponašanja.

Kako učenici taj problem izražavaju na različite načine, postoje i oni koji će školski neuspjeh skrivati, povlačiti se u sebe, sve do trenutka kada će on za njih postati takav problem da ga neće moći sami savladati. Problem s povlačenjem je u tome što se u školskim okvirima ono smatra ponašanjem koje ne ometa i zbog toga ne dovodi do pravovremenog otkrivanja i odgovaranja na potrebe djeteta kod kojeg se pojavljuje.

ETIOLOGIJA POREMEĆAJA PONAŠANJA

Etiološki pristup podrazumijeva istraživanja etiologije usmjerena su na uzroke nastanka poremećaja ponašanja. U osnovi, etiologija se temelji na utvrđivanju statističke povezanosti i doprinosa pojedinih ličnih i socijalnih faktora poremećajima ponašanja kroz objektivna, empirijska mjerenja prisutnosti tih faktora kod adolescenata sa poremećajima ponašanja (Ricijaš 2009).

Nekoliko sveobuhvatnih studija (Howell 2008 i Liberman 2008) su sažele prikaz brojnih longitudinalnih i presječenih istraživanja i izdvojili faktore koji povećavaju vjerovatnost javljanja poremećaja ponašanja na nivou pojedinca, porodice, škole, vršnjačke grupe i zajednice. Oni se mogu podijeliti u dvije grupe: individualni faktori,

koji su vezani samo za djecu/adolescente (npr. temperament, dob, pol) i one koji to nisu (npr. porodica, škola, vršnjaci, zajednica). Važno je imati na umu da većina faktora rizika ima mali učinak ako se pojave samostalno.

1.1. Individualni rizični faktori (faktori koji djeluju na nivou pojedinca)

U individualne faktore obično se ubrajaju: temperament, dob, pol, genetika, hormoni, neurotransmiteri, kognitivni i emocionalni procesi i drugo.

Temperament se opisuje i definiše kao relativno stabilna osobina ličnosti. Individualne razlike u temperamentu pojavljuju se vrlo rano u životu, te su istraživači definisali različite vrste temperamenta: “lagan”, “spor/topli” i “težak” temperament.

S obzirom na temu ovoga rada, ovdje ćemo se detaljnije pozabaviti “teškim” temperamentom, koji se dovodi u vezu sa eksternaliziranim ponašanjima djece. Autori navode da “teško” dijete opisuje sljedeća obilježja: intenzivna reakcija na podražaj, opće negativno raspoloženje, sporo prilagođavanje na promjenu i nepravilne karakteristike spavanja, gladi i drugih tjelesnih funkcija. Težak temperament najvjerovatnije ima urođenu dimenziju, ali je i pod uticajem vrlo ranih društvenih iskustava. Razlikuju se dva tipa teškog temperamenta koji su presudni za razumijevanje poremećaja ponašanja. Prva obilježja opisuje osobu s visokim nivoom traženja uzbuđenja u kombinaciji s niskom samokontrolom. Tendencija prema traženju uzbuđenja nije sama po sebi kriminogeni faktor, već se ona u ovom slučaju povezuje s asocijalnim tendencijama u traženju uzbuđenja. Drugi tip temperamenta koji visoko korelira s eksternaliziranim ponašanjima je negativna emocionalnost, a karakterišu ga obilježja kao što su nagle promjene raspoloženja i emocionalna nestabilnost. Djeca predškolskog uzrasta sa „teškim temperamentom“ pokazuju visoku stopu sukoba u odnosu majka-dijete.

Sve je više dokaza o utjecaju genetike na poremećaje ponašanja. Utjecaj genetike na ponašanje je kompleksan i posredovan drugim faktorima, kao što je nesposobnost suočavanja sa stresom. U suštini rezultate o genetskom utjecaju na eksternalizirane probleme treba tumačiti s oprezom. Nivo testosterona je u paralelnoj vezi sa kriminalnim ponašanjem, ali nije povezan sa agresivnim ponašanjem samo po sebi.

1.2. Faktori koji djeluju na nivou vršnjačke grupe

Nakon roditelja, u razvoju poremećaja ponašanja i manifestovanju eksternalizovanih ponašanja ključnu ulogu imaju vršnjaci. Grupe vršnjaka se smatraju glavnim

socijalizacijskim faktorima koji sve više djeluju u adolescenciji, pa je stoga u istraživanjima ponašanja adolescenata nužno uključiti i mjere koje se odnose na privrženost vršnjacima. Iako neka istraživanja sugeriraju da je u adolescenciji relativna važnost privrženosti vršnjacima u prilagođavanju mladih veća od privrženosti roditeljima, važno je naglasiti da roditelji zadržavaju znatan utjecaj na razvoj socijalnih odnosa svoje djece izvan porodice.

Utjecaj vršnjaka koji se devijantno ponašaju je identifikovan eventualno kao najjači i najizravni faktor rizika za poremećeno ponašanje adolescenata. Tokom adolescencije vršnjački odnosi dovedeni su do maksimuma, a maloljetni kriminal često se dešava u grupi vršnjaka. Vršnjaci koji ispoljavaju eksternalizovana ponašanja mogu povećati antisocijalno ponašanje među svojim drugovima preko modeliranja, ili izravno jačajući poremećaje ponašanja kroz pohvale ili druge antisocijalne sadržaje komuniciranja.

1.3. Faktori koji djeluju na nivou škole

Dvije varijable u domenu škole su identificirane kao najznačajnije i u direktnoj su vezi sa poremećajima ponašanja. To su školski uspjeh i vezanost za školu odnosno školski neuspjeh i nedostatak predanosti školi (Catalano 2006).

Razvojno gledano, dokazano je da utjecaj iskustva u školi započinje od sredine osnovne škole i nastavlja se kroz adolescenciju. Školsko okruženje je opisano kao jedan od najutjecajnijih socijalizacijskih domena u životu djeteta. Istraživanja su pokazala da iskustva u školi i prilagođavanja školi mogu vršiti i pozitivne i negativne utjecaje na razvoj.

Izučavajući međusobnu povezanost, privrženost i angažiranost djece u školi, Libbe (2004) izdvaja tri nivoa uspješnog školskog prilagođavanja: individualni nivo povezanosti sa školom, prijatelje koji su povezani sa školom (povezanost sa vršnjacima koji su vezani za školu) i izbjegavanje negativnih ponašanja u školi (npr. varanje, preskakanje odlaska u školu i slično).

S obzirom na to da lak pristup školama osigurava dosljedne rezultate povezanosti između školskih faktora i problematičnog ponašanja, mnoge škole posjeduju programe prevencije koji su bazirani na to da pokušaju zadržati učenike u školi a akademski uspjeh vide kao sredstvo prevencije preko djetinjstva do adolescencije. Osjećaj pripadnosti školi i školski uspjeh pokazali su se značajnim negativnim prediktorima agresivnoga i rizičnoga polnog ponašanja. Naime, mladi koji uspostave pozitivne socijalne odnose sa školom, za razliku od onih kojima to ne uspije, češće

manifestuju prosocijalna ponašanja (npr. pomaganje drugim učenicima) te uspijevaju ostvariti svoj akademski potencijal.

Rutter et al. (1979) sugerišu da će najbolje ponašanje u školi imati učenici koji se identifikuju s normama i ciljevima škole. Ova identifikacija će se najvjerojatnije dogoditi kada je školsko okruženje ugodno, kad postoje pozitivni odnosi i veze između učenika i učitelja, kada škola i učenici redovno učestvuju u aktivnostima zajedno, kada su učenici često u ulozi vođe i sl. Isto tako, škole s jakim osjećajem zajedništva imaju učitelje koji su „topli i podržavajući“, naglašavaju prosocijalne vrijednosti, podupiru saradnju, olakšavaju učenje, učenicima daju lidersku ulogu i podstiču učenike da samostalno odlučuju o faktorima koji se tiču učeničke okoline.

Dokazi iz postojećih studija sugerišu da suspenzija iz škole može imati ozbiljne neželjene negativne posljedice na učenika, uključujući pogoršanje već lošeg školskog uspjeha, napuštanje škole, odvajanje od škole, otuđenost, kriminal, delinkvenciju i korištenje psihoaktivnih supstanci.

1.4. Faktori koji djeluju na nivou zajednice

Najznačajniji faktori koji djeluju na nivou zajednice su: dostupnost oružja i droga, norme u zajednici koje tolerišu korištenje droga, oružja i kriminala; prezentovanje nasilja u medijima, nizak osjećaj pripadanja zajednici, dezorganizirana zajednica i izražena ekonomska deprivacija.

Za djecu i adolescente koji žive u siromašnim dijelovima i čija je zajednica neorganizirana, više je vjerovatno da će početi ispoljavati poremećaje u ponašanju i učestvovati u kriminalnim aktivnostima. Osim toga, koncentracija siromaštva u zajednici u vezi je sa nižim akademskim postignućima. Kada djeca pohađaju škole koje imaju veći udio siromašnih ili agresivnih učenika, oni će ispoljiti eksternalizirane probleme.

Na nivou teorije socijalne dezorganizacije adolescenti iz siromašnih četvrti više su osjetljivi i podložni negativnim utjecajima zajednice u kojoj žive. Teorija socijalne dezorganizacije kaže da je u takvim siromašnim dijelovima zajednice narušen privredni i socijalni razvoj i zabilježen nedostatak društvene kontrole, što dovodi do devijantnih i zakonom kažnjivih ponašanja i da takva zajednica ima tendenciju daljeg socijalnog i ekonomskog raspada.

Za roditelje koji žive u zajednici koja je u nepovoljnom položaju više je vjerovatno da će imati lošije mentalno zdravlje, lošije suočavanje s problemima i gore roditeljsko ponašanje, što može vidno narušiti njihovu sposobnost da pruže podršku, nadzor i disciplinu adolescentima. Ovakvi roditelji najvjerojatnije putem modela utječu na

ponašanje svoje djece. Takva okruženja mogu predstavljati modele i davati nagrade za antisocijalno ponašanje, što dodatno uništava veze pojedinca sa prosocijalnim institucijama i ponašanjima.

Izloženost agresivnim i nasilnim sadržajima na televiziji, videu, internetu, igricama... povezani su sa agresivnim ponašanjem. Anderson i Dill (2000) su utvrdili u svom eksperimentu da su video igre nasilnog sadržaja daleko štetnije nego nasilje na televiziji iz razloga što su video igre interaktivne, angažiraju dijete u velikoj mjeri i zahtijevaju od igrača da se identificiraju sa agresorom.

1.5. Porodični faktori poremećaja ponašanja

Mnogi autori govore u prilog kvaliteti porodičnih odnosa i privrženosti, slabom nivou roditeljskog nadzora, grubim oblicima roditeljskog discipliniranja djece, bračnim problemima, roditeljskom odbijanju djeteta, slaboj uključenosti u odgoj djeteta, kriminalnom i ovisničkom ponašanju roditelja kao vrlo snažnim prediktorima budućeg ispoljavanja poremećaja u ponašanju.

O mogućem patogenom utjecaju porodice na razvoj ličnosti ukazuje i važeća klasifikacija bolesti ICD-10 (International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems) gdje su navedeni faktori koji utječu na stanje zdravlja, kao naprimjer:

- Z 61: gubitak ljubavi u djetinjstvu, događaji koji su uvjetovali gubitak samopoštovanja u djetinjstvu, promjena strukture odnosa u porodici, fizičko i seksualno zlostavljanje;
- Z 62: sindrom lošeg postupanja, emocionalno zanemarivanje djeteta, nedovoljni roditeljski nadzor i kontrola, pretjerano roditeljsko šticeenje djeteta, neprijateljstvo prema djetetu i postupanje prema djetetu kao prema žrtvenom jarcu, neprikladan pritisak roditelja;
- Z 63: problemi u bračnom odnosu, nedovoljna potpora porodice, odsutnost člana porodice.

Analiza obilježja porodičnih prilika djece je iznimno važna, zbog toga što je porodica kroz svoju ekonomsku, emotivnu, zaštitnu i odgojnu komponentu utjecajan faktor rizika i zaštite u razvoju poremećaja ponašanja djece. Shodno tome, uloga porodice u genezi poremećaja u ponašanju ima centralno mjesto. S obzirom na veliki broj rizičnih faktora koji mogu da djeluju na razvojni ishod ponašanja djece, promatrano na nivou porodičnih karakteristika, a u kontekstu ovog istraživanja, to su prije svega funkcionalnost porodice i porodična struktura.

Odnos strukture porodice i poremećaja ponašanja ipak ostaje dvosmislen jer ove relacije, bez obzira na veliki broj naučnih i stručnih radova, do danas nisu adekvatno teorijski i empirijski razjašnjene. Za takvu konstataciju postoje različita objašnjenja. Prema mišljenju većine autora strukturu porodice ne bi trebalo posmatrati odvojeno od ostalih porodičnih i drugih faktora s kojima djeca žive (Sheehan 2010), no sama činjenica da roditelji nisu prisutni u odgoju djeteta, jedan ili oba, utječe negativno na ponašanje i razvoj djece. Nije sporno da narušena struktura dovodi do ispoljavanja ekstremnih ponašanja, ali nisu sva djeca koja potiču iz jednoroditeljskih porodica sa problemima u ponašanju. Razlog poremećaja porodične strukture je razlika u faktorima koji su do toga doveli. U centar pažnje stavljen je razlog koji je doveo do narušavanja porodične strukture, a ne sama činjenica da je neka porodica jednoroditeljska. Prirodna smrt roditelja koja je dovela do poremećene strukture ne predstavlja rizik za nastanak poremećaja kod djeteta.

Ricijaš (2009) navodi da djeca koja su živjela s jednim roditeljem su imala značajno veću vjerovatnost za ispoljavanje pojedinih oblika poremećaja ponašanja kao što su: bježanje iz škole, zloupotreba droga, hapšenja, nasilna ponašanja u odnosu na djecu koja dolaze iz porodica u kojima su prisutna oba roditelja. Poremećaj porodične strukture porodice može biti rizični faktor za lošiji ishod ponašanja i zbog toga što porodice s jednim roditeljem češće imaju slabiji socioekonomski status što je također značajno povezano s obrazovanjem roditelja i njihovom zaposlenosti. Oba roditelja osiguravaju, kako biološki razvoj djeteta tako i stvaranje materijalne mogućnosti za život.

Karakteristike roditelja koje se obično ističu kao važne za genezu poremećaja u ponašanju su starost majke, mentalni poremećaji roditelja, kriminalno ponašanje roditelja, korištenje psihoaktivnih supstanci i slično. Kod djece koja odrastaju sa samohranom majkom adolescenticom postoji povećan rizik razvoja poremećaja u ponašanju, dijelom iz razloga što sama majka koja je tako mlada nije u stanju da pruži svome djetetu odgovarajuće usmjereno roditeljstvo. Osim toga, za samohrane majke je više vjerovatno da će biti sučene sa ekonomskim problemima, ali i drugim vrstama stresova što također može doprinijeti povećanju problematičnih vidova ponašanja djece.

METOD

Generalna pretpostavka od koje se krenulo u ovom istraživanju jeste da postoje mnogobrojni uzroci ispoljavanja formi poremećaja ponašanja učenika osnovnoškolskog uzrasta i da se u školama primjenjuju adekvatne pedagoško-psihološke mjere

i programi prevencije i sprječavanja manifestnih formi poremećaja ponašanja. Cilj istraživanja je ispitati stavove učenika i nastavnika o uzrocima poremećaja ponašanja učenika osnovnoškolskog uzrasta i na osnovu dobijenih nalaza ponuditi javnosti program preventivnog i korektivnog rada različitih agenasa socijalizacije sa djecom koja manifestuju poremećaja ponašanja. Cilj je operacionaliziran kroz zadatke: utvrditi da li postoji statistički značajna razlika u pojavi poremećaja ponašanja s obzirom na pol i dob ispitanika, utvrditi koje forme poremećaja ponašanja se susreću među učenicima osnovne škole i kolika je njihova frekventnost, utvrditi da li postoji statistički značajna i pozitivna korelacija stavova između učenika i nastavnika u procjeni ispoljavanja formi poremećaja ponašanja učenika osnovnoškolskog uzrasta, utvrditi odnos faktora školske sredine (komunikacija, konflikti u školi, neadekvatno vrednovanje rada učenika, frustriranost, vrijeđanje i omalovažavanje od strane nastavnika) sa pojavom poremećaja ponašanja učenika osnovnoškolskog uzrasta, utvrditi da li postoji povezanost grupne pripadnosti odjeljenju u školi i pripadnosti maloj grupi van škole, ispitati koliko sistem postojećih preventivnih i korektivnih mjera od strane škole i porodice djeluje na otklanjanje poremećaja ponašanja učenika, ponuditi javnosti program preventivnog i korektivnog rada različitih agenasa socijalizacije sa djecom kod kojih se manifestuju različite forme poremećaja u ponašanju.

Od istraživačkih metoda korištene su: metoda teorijske analize i sinteze, Survey istraživački metod, metoda analize pedagoške dokumentacije i komparativna metoda. Da bi se došlo do konkretnih podataka koji su bitni za ovaj istraživački rad, od tehnika istraživanja koristili smo anketiranje, sređivanje i statističku obradu podataka. Instrumenti koji su primijenjeni u ovom istraživanju su: SPPP – Skala procjene poremećaja ponašanja namijenjena učenicima, SPPP – Skala procjene poremećaja ponašanja namijenjena nastavnicima i SGP – Skaler grupne pripadnosti, koji ispituje skor grupne pripadnosti odjeljenju u školi i skor pripadnosti maloj grupi van škole. Uzorkom je obuhvaćeno 262 učenika četvrtih razreda, 260 učenika devetih razreda i 166 nastavnika u 11 osnovnih škola Tuzlanskog kantona. Istraživanje je realizirano u jedanaest osnovnih škola na području Tuzlanskog kantona tako što je iz svake škole uključeno po jedno odjeljenje četvrtog i jedno devetog razreda.

REZULTATI RADA

Tabela 1. Analiza procjene učenika o pojavi poremećaja ponašanja s obzirom na pol, kao i procjene pripadnosti školi i pripadnosti grupi van škole:

VARIJABLA	POL	N	M	SD	t	p
Omalovažavanje učenika	Muški	242	2,10	0,41	0,215	0,830
	Ženski	280	2,09	0,39		
Devijantno ponašanje Učenika	Muški	242	2,64	0,35	-0,57	0,57
	Ženski	280	2,65	0,34		
Uočavanje poremećaja	Muški	242	2,27	0,43	-1,58	0,12
	Ženski	280	2,33	0,43		
Opijati, kršenje normi	Muški	242	2,41	1,030	-0,56	0,58
	Ženski	280	2,46	1,024		
Agresija i laž	Muški	242	1,95	0,45	-0,99	0,32
	Ženski	280	1,99	0,43		
Pripadnost školi	Muški	242	3,60	0,65	1,41	0,16
	Ženski	280	3,52	0,68		
Pripadnost grupi van škole	Muški	242	2,50	0,83	-0,39	0,69
	Ženski	280	2,52	0,85		

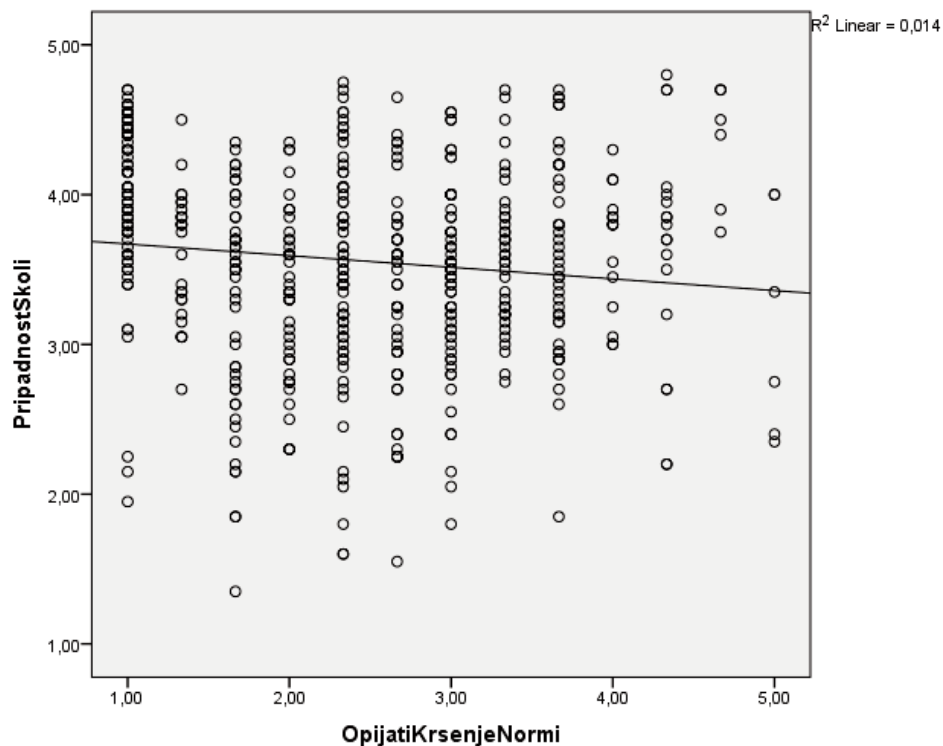
O pojavi poremećaja ponašanja među vršnjacima nije se pokazala statistički značajna razlika s obzirom na pol. Analiza grupne pripadnosti odjeljenju u školi, kao i pripadnosti maloj grupi van škole također nije pokazala statistički značajnu razliku s obzirom na pol učenika (Tabela 1). Kada sagledamo razliku aritmetičkih sredina muških i ženskih ispitanika možemo konstatovati da ne postoji razlika po kriterijumu pola, tj. da su i muški i ženski ispitanici dali slične odgovore kada su procijenili svoje vršnjake po pitanju omalovažavanja drugih učenika, ispoljavanja devijantnog ponašanja, uočavanja poremećaja ponašanja, korištenja opijata i kršenja normi ponašanja, ispoljavanja agresije i laži, zatim pripadnosti vršnjaka školi i pripadnosti maloj grupi van škole.

Ovo nam je vrijedan pedagoški nalaz jer nas upozorava da se u školama sve češće ispoljavaju forme poremećaja ponašanja učenika i da su učenici i muškog i ženskog pola iznijeli slične stavove po tom pitanju. Ne smijemo zanemariti ni nalaz koji nam pokazuje da učenici osnovne škole osim ispoljavanja formi poremećaja ponašanja čak koriste opijate i to u društvu vršnjaka van škole.

Na osnovu iskustva dugogodišnjeg rada sa djecom, sa sigurnošću možemo reći da se među djecom od prvog do petog razreda osnovne škole često događaju tuče i fizičko maltretiranje. S uzrastom se povećava analitičnost (sposobnost pronicanja u suštinu društvenih situacija i motiva ljudskih postupaka) i socijalna svijest koja utječe da se smanjuje otvoreno fizičko izražavanje agresivnosti. Istraživanje je pokazalo da s uzrastom opada ispoljavanje fizičkog nasilja od strane djece, ali se pojavljuju drugi oblici nasilnog ponašanja kao što su verbalno nasilje i socijalna izolacija, kulturološko, ekonomsko nasilje itd. Ovaj i slični nalazi mogu poslužiti nastavnicima i pedagozima pri intenzivnijem odgojnom radu za određeni uzrast učenika. Neophodno je uključiti i roditelje i timski raditi na ublažavanju i rješavanju datog problema.

Posebno za pedagoge je važno saznati zbog čega učenici krše norme ponašanja i zbog čega često izostaju sa nastave? Potrebno je tragati o uzrocima i motivima ovakvih ponašanja kako bi se na vrijeme preventivno i korektivno djelovalo.

Grafikon 1. ilustruje pripadnost grupi u školi i korištenje opijata, odnosno kršenje normi. Regresiona linija pokazuje da vršnjaci koji koriste opijate, traže društvo van škole. Interesantno je da učenici doživljavaju i procjenjuju viši stupanj kršenja normi nego nastavnici i da pripadnost školi opada, a korištenje opijata raste. Na osnovu ovih nalaza postavlja se i pitanje: Kako je moguće da učenici uočavaju i procjenjuju ponašanje svojih vršnjaka, a nastavnici to ne primjećuju? Da li su nastavnici zaista

Grafikon 1 Korelacija među varijablama koje označavaju pripadnost školi i korištenje opijata, odnosno kršenje normi.

zanemarili odgojnu ulogu u svom radu ili uopće ne primjećuju kako se učenici ponašaju, koliko izostaju sa časova, sa kime se učenici družu itd.

Uzroci, povodi i motivi bježanja učenika sa nastave mogu biti raznovrsni. Učenici mogu bježati po nagovoru i pod pritiskom vršnjaka, ako imaju psihičkih problema ili u slučaju ako je bježanje izazvano školskim obavezama i okruženjem.

Ako je u pitanju bježanje sa nastave po nagovoru i pod pritiskom vršnjaka, ponekad je potreban samo jedan dobronamjeran razgovor, ukazivanje na loše i štetne posljedice, malo više nadzora i kontrole pa da ti učenici više ne slušaju i ne prihvataju nagovor i pritisak vršnjaka, da im se odlučno odupru i ostanu na nastavi.

Najčešće je bježanje sa nastave izazvano i uzrokovano školskim okruženjem, njezinim režimom, zahtjevima, obavezama, nenapisanom zadaćom, nenaučenim gradivom, a učenici predviđaju da će biti pitani za ocjenu ili da će pisati test, negativnim ocjenama, školskim neuspjehom, sukobom sa nastavnikom i čestim

omalovažavanjem od strane nastavnika, obraćanjem nastavnika povišenim tonom i nazivanjem pogrđnim imenima, te brojnim drugim razlozima, poticajima i uzrocima. Ponekad učenik bježi sa nastave da bi se oslobodio stanja unutarnje napetosti, sukoba, kriza i problema koji ga tište, da bi se udaljio iz okruženja s kojim je u sukobu, koje na njega vrši pritisak, prisilu, za nešto ga optužuje, progoni.

Iz iskustva u radu sa djecom možemo reći da je korištenje opijata povezano s brojem doživljenih stresnih situacija. Stresne situacije vezane su uz porodične, zdravstvene, ali i školske događaje pa se postavlja pitanje: Zašto učenici školu doživljavaju kao negativno iskustvo i zašto neka školska događanja izazivaju kod njih stres? Očito da je najlakše otići s nastave, naći se u društvu vršnjaka istomišljenika u nekom kafiću i posegnuti za alkoholom i cigaretom te barem nakratko izbjeći neugodne i stresne situacije u školi. Uzimanjem sredstava ovisnosti stvara se privid socijalne pripadnosti i zajedništva.

Kada raspravljamo o povezanosti korištenja opijata i školskih izostanaka treba reći da opijati mogu biti i uzrok i posljedica, a u ovom radu riječ je o konzumiranju opijata kao uzrocima izostanaka. Naime, ako učenici izostaju s nastave zbog nekih drugih razloga (slabe ocjene, niska motivacija, nepovjerenje u nastavnike, strah od neuspjeha na ispitu, neki porodični problemi i sl.) pa se nađu u društvu gdje dolaze u dodir s pušenjem, alkoholom i drogama, oni postaju povremeni konzumenti. Ako izostaju kako bi pušili, pili ili uzimali drogu, riječ je o nekoj vrsti ovisnosti koja je fizički uzrokovana.

Potrebno je na vrijeme uočiti i otkriti probleme, prepoznati ih i zabilježiti, obaviti sa djecom individualne i grupne razgovore, ukazati im na negativne strane i posljedice bježanja sa nastave. Da bi uspjeh u smanjivanju bježanja sa nastave bio potpun i trajan, potrebno je uklanjati uzroke, a ne samo liječiti njihove posljedice. Treba utvrditi sa kojih nastavnih sati i zašto bježe, pa korigovati stavove i odnos tih nastavnika prema djeci. Radu nastavnika na času valja poklanjati više pažnje, jer sa onih časova koji su dobro pripremljeni, znalački organizirani, na kojima su učenici maksimalno angažirani i motivisani za rad, a izlaganje gradiva privlačno i zanimljivo, praktično nema bježanja.

Iako škole nisu jedini uzrok problema u ponašanju učenika i ne mogu ih same riješiti, mogu učiniti mnogo na smanjenju pojave nepoželjnih oblika ponašanja. Prilagođavanje promjenama i savremenim trendovima ponašanja učenika nameće i potrebu za novim kompetencijama nastavnika, a ponajprije onima koje se odnose na sprječavanje nastajanja brojnih manifestacija neprihvatljivog ponašanja u školskoj sredini. Učeniku treba, posebno u doba kasnog djetinjstva i adolescencije, uliti samo-

Tabela 2. Procjena učenika o omalovažavanju i kažnjavanju vršnjaka od strane nastavnika, kao i spoljenim formama poremećaja ponašanja vršnjaka (ANOVA)

VARIJABLA	Učenici Nastavnici Total		N	M	SD	SE	F	P
Omalovažavanje i kažnjavanje učenika	1	525	2,098	0,40	0,02	630,08	0,000	
	2	165	1,25	0,30	0,02			
	Total	690	1,90	0,52	0,02			
Devijantno ponašanje učenika	1	525	2,65	0,34	0,01	0,08	0,773	
	2	165	2,66	0,27	0,02			
	Total	690	2,65	0,32	0,01			
Uočavanje poremećaja ponašanja učenika	1	525	2,30	0,42	0,02	62,02	0,000	
	2	165	2,02	0,28	0,02			
	Total	690	2,23	0,42	0,02			
Agresija	1	525	1,97	0,42	0,02	8,32	0,004	
	2	165	2,07	0,40	0,03			
	Total	690	1,99	0,42	0,02			

pouzdanje, a nikako ga neprimjerenim nepedagoškim mjerama isključiti i onemogućiti u osamostaljivanju. Škola mora postati mjesto gdje se odlazi s radošću. Prema nekim istraživanjima (Previšić, 2007), 30% učenika nerado ide u školu, a čak 60% na nastavu ide sa strahom i frustracijama. Drugi je problem organiziranje slobodnog vremena te bi i škola trebala pridonijeti njegovoj, što boljoj organizaciji.

Rezultati analize varijance (ANOVA) pokazali su da postoji statistički značajna razlika u procjeni učenika i nastavnika o omalovažavanju i kažnjavanju učenika od strane nastavnika (Tabela 2). Učenici su procijenili da nastavnici omalovažavaju i kažnjavaju njihove vršnjake u školi, ali to nastavnici ne osjećaju i ne primjećuju, pa se nisu ni izjasnili po tom pitanju $F= 630,08; M= 2,098; p= 0,000$.

Dokazi iz postojećih nalaza istraživanja sugerišu da suspenzija iz škole može imati ozbiljne neželjene negativne posljedice na učenike, uključujući pogoršanje već lošeg školskog uspjeha, napuštanje škole, odvajanje od škole, otuđenost, kriminal pa čak i delinkvenciju. Nastavnici često nisu svjesni ovakvih ponašanja, sve je manje empatije kod nastavnika, nerijetko ovakvu djecu na razrednim i nastavničkim vijećima prozivaju kao „problem“ djecu. I ako se preduzme mjera isključivanja ovakvih učenika iz škole, samim tim problem se neće riješiti, nego se samo još više produbljuje.

Poražavajući je podatak da su se i učenici četvrtih razreda izjasnili da učitelji njihove vršnjake često omalovažavaju i nazivaju pogrđnim imenima. Iz toga proizilazi agresivno ponašanje učenika, pa često i izostajanje sa nastave. Nasilje nastavnika prema učenicima je najčešće emocionalno i psihološko u šta spada nazivanje učenika pogrđnim imenima.

U jednom od mnogih istraživanja u Republici Srpskoj (Savić i sar., 2005), čak 30% osnovaca i 15% srednjoškolaca reklo je da u njihovim školama ima fizičkog kažnjavanja od strane nastavnika. Takvom kažnjavanju prisustvovalo je 20% osnovnoškolaca i 7% srednjoškolaca. Fizičko kažnjavanje bilo je podjednako rasprostranjeno u gradskim, kao i seoskim školama. Drastične mjere od strane nastavnika rijetko imaju za posljedicu eliminisanje nasilja, a često ga upravo povećavaju, pružajući model i povećavajući jaz i nepovjerenje između učenika i nastavnika. Konflikti između nastavnika i učenika izazivaju frustracije kod učenika iz kojih se rađa agresivnost, ne samo prema nastavnicima, već i prema pozitivnim vrijednostima društva. Između raznih manifestacija negativnog stava prema školi, najteža je svakako prekid školovanja (bilo privremeno ili trajno napuštanje škole).

Rutter et al. (1979) sugerišu da će najbolje rezultate ponašanja u školi imati učenici koji se identifikuju s normama i ciljevima škole. Ova identifikacija će se najvje-

Tabela 3. Procjena nastavnika o omalovažavanju i kažnjavanju učenika i pojavi poremećaja ponašanja učenika s obzirom na pol.

VARIJABLA	POL	N	M	SD	t	p
Omalovažavanje i kažnjavanje učenika	Muški	81	1,25	0,34	0,06	0,94
	Ženski	85	1,25	0,26		
Devijantno ponašanje učenika	Muški	81	2,66	0,27	0,18	0,85
	Ženski	85	2,65	0,26		
Uočavanje poremećaja ponašanja	Muški	81	2,04	0,31	0,79	0,42
	Ženski	85	2,00	0,24		
Agresija	Muški	81	2,07	0,38	-0,32	0,74
	Ženski	85	2,09	0,41		

rojatnije dogoditi kada je školsko okruženje ugodno, kad postoje pozitivni odnosi i veze između učenika i učitelja, kada škola i učenici redovno učestvuju u aktivnostima zajedno, kada su učenici često u ulozi vođe. Također, škole s jakim osjećajem zajedništva imaju učitelje koji su „topli i podržavajući“, naglašavaju prosocijalne vrijednosti, podupiru saradnju, olakšavaju učenje, učenicima daju lidersku ulogu i podstiču učenike da samostalno odlučuju o faktorima koji se tiču učeničke okoline.

O pojavi poremećaja ponašanja učenika nije se pokazala statistički značajna razlika s obzirom na pol nastavnika. Procjena nastavnika o omalovažavanju i kažnjavanju učenika također nije statistički značajna s obzirom na pol nastavnika (Tabela 3). Kada sagledamo razliku aritmetičkih sredina muških i ženskih ispitanika možemo konstatirati da ne postoji razlika po kriterijumu pola, tj. da su i muški i ženski ispitanici dali slične odgovore kada su se izjasnili o omalovažavanju i kažnjavanju svojih učenika u razredu $M = 1,25$; $t = 0,06$; $p = 0,94$, za razliku od prethodne tabele u kojoj smo konstatirali da su učenici procijenili da postoji omalovažavanje i kažnjavanje vršnjaka od strane nastavnika. Definitivno možemo zaključiti da nastavnici ne primjećuju i ne osjećaju kako se ponašaju prema svojim učenicima u razredu.

Nalazi u Tabeli 4 pokazuju da opijati i kršenje normi vrlo visoko koreliraju sa

Tabela 4. Koefficienti korelacije između svih varijabli

	Omalovažavanje i kažnjavanje učenika	Devijantno ponašanje učenika	Uočavanje poremećaja ponašanja	Opijati, kršenje normi	Agresija i laž	Pripadnost školi	Pripadnost van škole
Omalovažavanje i kažnjavanje učenika							
Devijantno ponašanje učenika	,218**						
Uočavanje poremećaja ponašanja	,322**	,238**					
Opijati, kršenje normi	0,006	-,104**	-0,014				
Agresija i laž	,218**	,333**	,266**	-,127**			
Pripadnost školi	-0,052	0,054	0,037	-,119**	0,028		
Pripadnost grupi van škole	-0,052	-,088*	-0,064	,693**	,185**	-,160**	
Aritmetička sredina(M)	2,097	2,651	2,302	2,437	1,969	3,558	2,509
Standardna devijacija(SD)	0,39	0,34	0,43	1,02	0,43	0,67	0,84

**Korelacija značajna na nivou 0,01 (2-tailed)

pripadnosti grupi van škole ($r=0,693$, značajan na nivou 0,01) što znači da učenici koji koriste opijate, traže društvo van škole. Jasno se vidi da je pripadnost grupi direktno povezana sa opijatima i kršenjem normi.

Ne smijemo zanemariti ni nalaze koji pokazuju da djeca uzrasta 13-14 godina koriste opijate i da to rade sa društvom van škole, što za posljedicu ima izostajanje sa nastave i loš školski uspjeh. Grupna pripadnost ima veze sa formama poremećaja ponašanja učenika osnovnoškolskog uzrasta, učenici i nastavnici se razlikuju u procjeni formi poremećaja ponašanja djece.

Nalazi također pokazuju da omalovažavanje i kažnjavanje učenika od strane nastavnika doprinosi ispoljavanju formi poremećaja ponašanja učenika, a te forme se najčešće manifestuju kroz agresivna ponašanja učenika u školi i laži kojima se učenici služe.

Do sličnih rezultata su došli Bašić, Trbović i Uzelac (2004) koji oni navode da se kod dječaka i djevojčica pojavljuju isti oblici poremećaja u ponašanju – konzumiranje alkohola i tuče. Ponašanja koja se češće javljaju kod dječaka ističu konzumiranje marihuane, pušenje i donošenje oružja u školu, a kod djevojčica ozbiljno razmišljanje o suicidu. Rezultati iste studije također upućuju na to da mladi češće iskazuju višestruka rizična ponašanja nego pojedino, izdvojeno, rizično ponašanje. Najčešće višestruke kombinacije rizičnih ponašanja uključuju upotrebu psihoaktivnih supstanci, seksualna rizična ponašanja i neki oblik fizičke agresije.

U nekim istraživanjima (Galić, 2002), uočeno je da uzimanje jednog sredstva potiče uzimanje drugog. Učenici koji češće puše u pravilu češće uzimaju alkohol i drogu. Istraživanje je potvrdilo da nema značajne razlike u konzumiranju cigareta s obzirom na pol ispitanika. Kada je riječ o konzumiranju droga pokazalo se da je dječaci znatno češće konzumiraju nego djevojke.

ZAKLJUČAK

Sadržaj cjelokupnog odgojno-obrazovnog rada u školi treba da je više zasićen elementima koji će doprinositi pravilnom razvoju ličnosti mladih, a oblici rada i način komuniciranja sa djecom treba da pospješuju ispravne vidove adaptivnog ponašanja.

Manifestovanje formi poremećaja ponašanja učenika u redovnoj osnovnoj školi nije kompleksno proučavano, mada je pedagoška praksa opterećena neriješenim problemima na ovom polju. Proučavanje manifestovanja formi poremećaja ponašanja učenika osnovne škole samo je jedan od mogućih pristupa proučavanja poremećaja ponašanja među mladima.

Pored porodice, škola ima ključnu ulogu u prevenciji poremećaja ponašanja učenika. Prije svega, škola je odgovorna ne samo za akademski, već i za socijalni i psihološki razvoj djece. Brojni faktori u školskoj sredini imaju blagotvorno dejstvo koje može ublažiti ili neutralisati negativne utjecaje porodice, pa čak i lokalne zajednice. Međutim, razna istraživanja otkrivaju da slab školski uspjeh, izostajanje, napuštanje škole i slaba vezanost za školu mogu kompromitovati socijalni razvoj, odnosno doprinijeti pojavi i odražavanju poremećaja ponašanja. Poremećaji ponašanja se najčešće identifikuju u školi, a takva djeca se na sjednicama razrednog i nastavničkog vijeća označavaju kao „problem“ djeca.

Kao posebna značajnost rada ističe se saznanje da učenici osnovnoškolskog uzrasta manifestuju forme poremećaja ponašanja, da su dječaci skloniji ka izvršenju krivičnih djela, nego djevojčice. Rezultati ukazuju da se učenici i nastavnici razlikuju u procjenama formi poremećaja ponašanja djece. Učenici su procijenili da nastavnici omalovažavaju i kažnjavaju njihove vršnjake u školi, ali to nastavnici često ne osjećaju i ne primjećuju, što najvećim dijelom i doprinosi pojačanom ispoljavanju formi poremećaja ponašanja učenika; da vršnjaci koji koriste opijate, traže društvo van škole što je posljedica velikog broja izostanaka sa nastave, a to rezultira i lošim uspjehom učenika; da se u školi provode pedagoške preventivne mjere u sprječavanju manifestovanja formi poremećaja ponašanja učenika.

Osim što ovakvo saznanje predstavlja doprinos istraživanju etiologije poremećaja ponašanja učenika, ono može poslužiti i kao pogodna osnova za projekciju cjelovitog sistema stručnih i širih društvenih mjera i akcija na planu sprječavanja, suzbijanja i tretmana poremećaja ponašanja djece i mladeži.

Rezultati istraživanja trebaju pomoći znanstvenoj interpretaciji jedne stalne i gotovo trajne pojave u našim školama. Uvid u rasprostranjenost ispoljavanja formi poremećaja ponašanja omogućit će razvoj djelotvornije strategije prevencije i odgovarajućih preventivnih programa i postupaka, posebno u školskom kontekstu. Zato možemo na kraju zaključiti, da istraživanje ispoljavanja formi poremećaja ponašanja učenika osnovnoškolskog uzrasta i njihovih rizičnih faktora ostaje uvijek značajna varijabla za daljnja proučavanja.

Na osnovu nalaza ovog istraživanja mogu se izvesti neke smjernice za planiranje i provođenje programa prevencije poremećaja ponašanja baziranih na porodicu, školu i vršnjake. Programi trebaju u sebi sadržavati sljedeće komponente i aktivnosti:

- intervencije usmjerene na vršnjake: razvijanje uspješne komunikacije, unapređivanje razumijevanja svojih osjećanja, poboljšanje socijalnih vještina i vještina rješavanja problema i odupiranja pritisku vršnjaka, upoznavanje sa posljedicama

zloupotrebe psihoaktivnih supstanci i drugih ovisnosti, podsticanje ponašanja koje je u skladu sa roditeljskim pravilima i redovno pohađanja nastave, poboljšanje porodičnih odnosa i odnosa sa vršnjacima, razvijanje samokontrole i samopouzdanja, smanjivanje problema u ponašanju i druženja sa devijantnim vršnjacima.

- intervencije usmjerene na roditelje: poboljšanje interakcije roditelj-dijete, organizovanje sastanaka na kojima se govori o ponašanju članova porodice, uzajamno potkrepljivanje pozitivnog ponašanja i planiranje zajedničkih porodičnih aktivnosti, poboljšanje porodičnih odnosa, reduciranje psihijatrijskih simptoma kod roditelja, podizanje svijesti roditelja o bitnosti pružanja podrške djeci, podučavanje samohranih roditelja uspješnoj roditeljskoj praksi, uključujući vještine ohrabririvanja, postavljanja granica, rješavanja problema, praćenja i pozitivnog angažmana roditelja, pružanje finansijske pomoći porodicama niskog socioekonomskog statusa, angažovanje predstavnika svih službi koje mogu imati značaja za porodicu kojoj je potrebna pomoć, razvijanje, jačanje i unapređivanje vještina uspješnog roditeljstva putem edukacionog i savjetodavnog rada, primjena interaktivnih tehnika učenja i organizovanje sesija na kojima roditelji i djeca zajednički treba da uče i uvježbavaju naučene vještine, podučavanje roditelja vještinama porodične komunikacije i primjene pozitivnih i konzistentnih tehnika disciplinovanja, rad na prevazilaženju otpora roditelja prema učestvovanju u programu.

Pored navedenih smjernica i aktivnosti koje se provode u školama, sve škole na TK posjeduju i programe prevencije nasilja u školama, kao i Protokol o prevenciji i postupanju u slučajevima nasilja među i nad djecom, kako bi se djelovalo u svim slučajevima međuvrnjačkog i svakog drugog oblika nasilja u zgradi škole i školskom dvorištu.

Vrijedi spomenuti da u školi „Lukavac Grad“ Lukavac već nekoliko godina pedagoško-psihološka služba u suradnji sa Domom zdravlja Lukavac, MUP-om, Centrom za socijalni rad realizira razne aktivnosti na suzbijanju međuvrnjačkog, kao i svakog drugog oblika nasilja. Te aktivnosti se najčešće realiziraju putem edukativnih radionica, predavanja i okruglih stolova namijenjenih nastavnicima, učenicima, i njihovim roditeljima.

LITERATURA

1. Anderson, Craig A., Karen E. Dill (2000), "Video Games and Aggressive Thoughts, Feelings, and Behavior in the Laboratory and in Life", *Journal of Personality and Social Psychology*, Indiana University, Bloomington, USA
2. Bašić, Josipa; Nivex Koller-Trbović, Slobodan Uzelac (2004), *Poremećaji u ponašanju i Rizična ponašanja: pristupi i pojamovna određenja*, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
3. Catalano, Richard F. (2006), *The Knowledge Base for Prevention Science and Communities That Care. Good Parenting Is Prevention!*, Kansas Family Partnership, Topeka
4. Farrington, David P. (2003), „Key results from the first 40 years of the Cambridge Study in Delinquent Development“, u: Thornberry T. P., Krohn, M. D. (Ur.) *Taking Stock of Delinquency: An Overview of Findings from Contemporary Longitudinal Studies*. Kluwer/Plenum, New York
5. Galić, Jadranko (2002), *Zlouporaba droga među adolescentima, rezultati istraživanja*, Medicinska naklada. Zagreb
6. Howell, James, Nira Liberman (2008), *Preventing and reducing juvenile delinquency: A comprehensive framework*, Sage Pub, Portland
7. Libbey, P. Heather (2004), Measuring student relationships to school: Attachment, bonding, connectedness, and engagement. *Journal of School Health*
8. Miller, Marshall, Ross Wasta (1998), *Dječja psihologija*, Naklada Slap, Jastrebarsko
9. Ricijaš, Neven (2009), *Pripisivanje uzročnosti vlastitog delinkventnog ponašanja mladih*, Doktorska disertacija, Studijski centar socijalnog rada, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
10. Rutter, Michael, Barbara Maughan, Peter Mortimore, Janet Ouston (1979), *Fifteen thousand hours: Secondary schools and their effects on children*, Harvard University Press, Cambridge
11. Savić, Jovan, Strahinja Dimitrijević, Nada Uletilović; Sonja Stančić, Aleksandra Štrbac (2005), *Djeca o sebi*, Istraživanje o položaju djece u porodici, školi i okruženju, Banja Luka
12. Sheehan, Hillary R. (2010), *The "Broken Home" or Broken Society*, A Sociological Study of Family Structure and Juvenile Delinquency Social Sciences, California Polytechnic State University

13. Suzić, Nenad (2010), *Pravila pisanja naučnog rada: APA i drugi standardi*, XBS, Banja Luka
15. Šerifović-Šivert, Šejla (2009), *Psihologija abnormalnog ponašanja*, OFF-SET, Tuzla.
16. Tomić, Ruža (2005), *Komunikacija sa djecom delinkventnog ponašanja*. OFF-SET, Tuzla
17. Žunić-Pavlović, Vesna, Branislava Popović-Čitić (2010), *Programi prevencije poremećaja ponašanja u školi*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd

CAUSES AND PEDAGOGICAL PREVENTION OF BEHAVIORAL DISORDERS OF PRIMARY AGE STUDENTS

Summary

The purpose of this research is determining cause of behavioral disorders at Primary school age students as well as prevention and correction which can be made while working with them.

Research is made in eleven primary schools on area of Tuzla canton. The sample consists of 522 students of the fourth and ninth-graders aged 10 to 14 years, both genders and 166 teachers that teach them. Data about causes of behavioral disorder in primary school age students and educational preventive measures, which are used in schools, are collected using two instruments: SABD – *Scale assessment of behavioral disorders*, intended for teachers and students (Tomic 2005, revised and updated) and SGM - *Scaler of Group Membership*, which examines result of group belonging to a class at the school and result of belonging to a small group outside of the school (taken from Nenad Suzic).

For data collection of group membership results in schools and group membership results of a small group outside of the schools, SGP – scaler of group membership method is used. Group membership is estimated to 40 even and odd items, and Likerts scale from 1 – none of value for me to 5 – totally is valueable from me is used. All odd items are giving results of group membership to a class at the school, and even items are giving results of group membership to a small group outside of the school. This method is used for forth and ninth class students.

For data collection of students disorder evaluation SPDP – Scale of disorder evaluation method is used. Students disorder evaluation is estimated to 23 items, and Likerts scale is from 1 – often to 5 – never. This method is used as well for forth and ninth class students, and for their profesors.

In treatment of research results following methods and analysis were used: descriptive statistics t-test method, variance analysis, ANOVA and regression analysis. For testing the bond strength between variables which describes behavioral disorders, and variables of belonging to a class at the school, and belonging to a small group outside of the school, procedure for calculating regression is used.

The most important findings of this research showed that students have estimated that teachers have been depreciating and punishing their colleges at the school, but on the other side teachers do not feel and do not notice the same, so they did not declared themselves on this point; that their colleges manifest forms of behavioral disorders at the school; that their colleges are using drugs; seeking company outside of the school.

Scientific and practical contribution of the research is aimed at raising awareness on how to recognize the causes of behavioral disorders, on improving the functioning of agents of socialization, on timely

implementation of educational preventive and corrective measures in prevention different forms of behavioral disorders.

Key words: behavioral disorders, patterns, educational prevention, risk and protective factors.

Adresa autora

Authors' address

Alma Avdić

Osnovna škola "Lukavac Grad" Lukavac,

pedagogica.a@hotmail.com

Emina Škahić

"Druga osnovna škola" Živinice

eminaskahic@live.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Amer Delić, Siniša Subotić, Džanan Berberović

PSIHOMETRIJSKA EVALUACIJA SKALE OPĆEG ZADOVOLJSTVA

ŽIVOTOM (SOŽŽ) / PSYCHOMETRIC EVALUATION OF THE

GENERAL LIFE SATISFACTION SCALE (SOŽŽ) 341

Adela Jahić, Meliha Bijedić

POJAVA ANKSIOZNOSTI KOD HRONIČNO HOSPITALIZIRANE DJECE

I ADOLESCENATA / ANXIETY OCCURRENCE IN CHRONICALLY

HOSPITALIZED CHILDREN AND ADOLESCENTS 365

Anida R. Fazlagić

SOCIODEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE PORODILJA I

POSTPARTALNA DEPRESIVNOST /THE TENDENCY TO POSTPARTUM

DEPRESSION WITH RESPECT TO PERSONAL CHARACTERISTICS

OF THE POSTPARTUM WOMEN 381

UDK 159.93-057.875

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Amer Delić, Siniša Subotić, Džanan Berberović

PSIHOMETRIJSKA EVALUACIJA SKALE OPĆEG ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM (SOŽŽ)

U radu je predstavljena psihometrijska validacija Skale općeg zadovoljstva životom (SOŽŽ) na uzorku od 450 ispitanika iz BiH (60.22% ženskog pola; 79.11% studenata), prosječnog uzrasta od 23.14 (SD=5.33) godina. Konfirmativna faktorska analiza pokazala je da najbolji fit imaju dva bi-faktorska modela, koja su podrazumijevala postojanje jednog generalnog faktora zadovoljstva životom i dva, odnosno četiri ortogonalna domen specifična faktora. Ipak, rezultati podržavaju zaključak o funkcionalnoj unidimenzionalnosti upitnika i opravdanosti upotrebe jedinstvenog skora za većinu praktičnih potreba. Pet ajtema eliminisano je zbog loših psihometrijskih karakteristika. Preostalih 15 ajtema pokazuje visoku do vrlo visoku diskriminativnost. Ukupni skor upitnika imao je vrlo visoku internu konzistenciju i bio je najinformativniji u rasponu latentne osobine od vrlo niskih do umjereno visokih vrijednosti. Upitnik je pokazao zadovoljavajuću konvergentnu, diskriminativnu i prediktivnu validnost. Stoga se (redukovanom) SOŽŽ upitniku može dati preporuka sa psihometrijske tačke gledišta. Na ilustrativnom primjeru predikcije depresivnosti, utvrđeno je da je SOŽŽ dobar prediktor depresivnosti, ali je doprinos koji SOŽŽ ostvaruje samo marginalno veći u odnosu na trostruko kraći SWLS upitnik. Ovo implicira da je „suštinu“ globalnog zadovoljstva životom vjerovatno moguće izmjeriti na efikasniji, tj. kraći način.

Ključne riječi: Zadovoljstvo životom, Skala općeg zadovoljstva životom (SOŽŽ), konfirmativna faktorska analiza (CFA), teorija odgovora na stavke (IRT), validacija upitnika

UVOD

Subjektivna dobrobit obuhvaća znanstvenu analizu načina na koji ljudi procjenjuju svoje živote u datom trenutku i na duže vrijeme. Te procjene mogu biti afektivne (emocionalne reakcije) i kognitivne (zaključci o općem zadovoljstvu životom i zadovoljstvo pojedinim područjima životom, npr. zdravlje, posao, socijalni odnosi) (Diener, Lucas, & Oishi, 2003). Subjektivnu dobrobit čine tri komponente: zadovoljstvo životom, pozitivni afekat i nizak nivo negativnog afekta (Diener, 1984). Pavot i Diner (1993) na zadovoljstvo životom gledaju kao na kognitivnu komponentu subjektivne dobrobiti, a predstavlja evaluaciju kvalitete života prema vlastitom setu kriterijuma.

Istraživanja pokazuju da je zadovoljstvo životom u značajnoj vezi s osobinama ličnosti (Kozma, Stone, & Stones 2000). Nalazi dosljedno ukazuju na visoku pozitivnu povezanost ekstraverzije i negativnu povezanost neuroticizma sa životnim zadovoljstvom (npr., Abbot et al., 2008; Costa & McCrae, 1980; Davern, Cummins, & Stokes, 2007; DeNeve & Cooper, 1998; Diener, 1996; Headey, Muffels, & Wagner, 2013; Joshanloo & Afshari, 2011; Salami, 2011). Pozitivnu korelaciju za zadovoljstvom životom pokazuju i savjesnost (Bratko & Sabol, 2006; Brajša-Žganec, Ivanović, & Lipovčan, 2011; Davern, et al., 2007; McCrae & Costa, 1991; Simsek & Koydemir, 2013; Soto, 2015; Tanksale, 2015; Zhai et al., 2013) i saradljivost/ugodnost (DeNeve & Cooper, 1998.; Headey et al., 2013; McCrae & Costa, 1991), ali u rasponima niskog do umjerenog intenziteta. U pogledu veze životnog zadovoljstva i otvorenosti prema iskustvu nalazi nisu jednoznačni (Tanksale, 2015; Simsek & Koydemir, 2013). Također, brojne studije (npr., Jovanović & Novović, 2008; Proctor, Linley, & Maltby, 2009; Simsek & Koydemir, 2013) ukazuju na negativnu povezanost zadovoljstva životom i depresivnosti, u rasponu niskog do umjerenog intenziteta.

U istraživanjima subjektivne dobrobiti i zadovoljstva životom koristi se nekoliko tipova instrumenata. Pojedini autori koriste upitnike koji se sastoje od jednog ajtema (npr., Abdel-Khalek, 2004: „U cjelini gledano, koliko ste sretni?“), na koji ispitanici odgovaraju na Likertovoj skali. Ovakav tip instrumenata naišao je na kritike Dinera i Seligmana (2004), koji tvrde da su jednoajtemski instrumenti nepouzdana, te da procjena mora biti obuhvatnija. Za procjenu kognitivne komponente subjektivne dobrobiti, odnosno zadovoljstva životom, u istraživanjima se koriste dva tipa instrumenata: globalni i specifični (Jovanović & Novović, 2008). Globalni mjere opće zadovoljstvo, a među najpoznatijim su: SWLS (Satisfaction With LifeScale; Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985), DHS (Depression-Happiness Scale; Joseph & Lewis, 1998), SHS (Subjective Happiness Scale; Lyubomirsky & Lepper, 1999),

OHQ (Oxford Happiness Questionnaire; Hills & Argyle, 2002), ESM (Experience Sampling Method; Scollon, Kim-Prieto, & Diener, 2003) i DRM (Day Reconstruction Method; Kahneman, Krueger, Schkade, Schwarz, & Stone, 2004). Specifični mjere pojedine životne aspekte (npr. zadovoljstvo poslom, brakom i sl.). Na BHS govornom području konstruisano je nekoliko instrumenata za mjerenje zadovoljstva životom, primjerice KSB (Kratka skala subjektivnog blagostanja; Jovanović & Novović, 2008), SOZ (Skala općeg zadovoljstva; Bezinović, 1988) i SOŽŽ (Skala općeg zadovoljstva životom; Penezić, 1996).

Penezić (1996) SOŽŽ upitnik nastao je objedinjenjem procjena kognitivne komponente zadovoljstva (17 ajtema) i situacijskog zadovoljstva životom (3 ajtema). SOŽŽ zapravo predstavlja agregaciju ajtema iz nekoliko skala (Penezić, 1996; vidjeti i Randelović & Smederevac, 2011): SWLS (Skala zadovoljstva životom; Diener, et al., 1985) iz koje je preuzeto 5 ajtema; SOZ (Skala općeg zadovoljstva; Bezinović, 1988) iz koje je preuzeto 7; PATL (Skala pozitivnih stavova prema životu; Grob, 1995) iz koje je preuzeto 5; te JLS (Skala radosti u životu; Grob, 1995) iz koje su preuzeta 3 ajtema, koja služe procjeni situacijskog zadovoljstva. Ispitanici na 5-stepenoj Likertovoj skali procjenjuju u kojoj mjeri se pojedini ajtem odnosi na njih same. Ukupan rezultat predstavlja sumacioni skor odgovora, a viša vrijednost predstavlja i veće zadovoljstvo. Pouzdanost interne konzistencije na relevantnim uzorcima kretala se od Cronbach $\alpha=.90$ do $\alpha=.94$ (npr., Krstić, Randelović, & Babić, 2013; Penezić, 2006; Randelović & Minić, 2012; Randelović & Smederevac, 2011; Reić & Penezić, 2010; Tuce & Fako, 2014).

Istraživanja u kojima je korišten SOŽŽ, također repliciraju uobičajene pozitivne korelacije zadovoljstva životom sa ekstraverzijom i negativne sa neuroticizmom (Reić & Penezić, 2010; Tuce & Fako, 2014). Postoje i nalazi o pozitivnoj vezi SOŽŽ skora sa savjesnošću, ugodnošću i otvorenošću prema iskustvu (Reić & Penezić, 2010), odnosno negativne povezanosti sa depresivnošću (Krstić, et al., 2013).

Kako SOŽŽ upitnik nije formalno validiran na prostoru BiH, ovo istraživanje fokusiralo se na njegovu psihometrijsku provjeru. Postavljena su tri cilja. Prvi se odnosi na provjeru faktorske strukture SOŽŽ-a, pri čemu je glavno pitanje – da li je upitnik opravdano posmatrati kao unidimenzionalan, kako se podrazumijevano čini u dosadašnjim istraživanjima (npr., Krstić et al., 2013; Penezić, 2006; Randelović & Minić, 2012; Randelović & Smederevac, 2011; Reić & Penezić, 2010; Tuce & Fako, 2014) ili ga je prikladnije posmatrati kao skup koreliranih elemenata. Na primjer, moguća je latentna konfiguracija u kojoj se specifikuju korelirani faktori globalnog i situacijskog zadovoljstva. Ili je moguće da se svaka od grupa ajtema, koji su preuzeti

iz individualnih skala, modeluje kao zasebni faktori. Drugi cilj podrazumijeva utvrđivanje detaljnijih metrijskih karakteristika ajtema, odnosno identifikaciju ajtema koji posjeduju najbolja/najlošija svojstva, za šta je odabrana teorija odgovora na stavke (eng. Item Response Theory – IRT). Treći cilj podrazumijeva provjeru divergentne, konvergentne i prediktivne validnosti SOŽŽ upitnika.

Divergentna validnost je podrazumijevala utvrđivanje relacija SOŽŽ-a sa osobinama ličnosti iz modela Velikih pet (John, Donahue, & Kentle, 1991) i samoprocijenjenom depresivnošću (Kroenke, Spitzer, & Williams, 2001; Kroenke & Spitzer, 2002). Na osnovu već navedenih ranijih nalaza, očekivati je da će zadovoljstvo životom, pa tako i SOŽŽ skorovi, biti u visokoj pozitivnoj vezi sa ekstraverzijom i visokoj negativnoj sa neuroticizmom, dok bi korelacije sa savjesnošću i ugodnošću trebale biti pozitivne, ali nižeg intenziteta. Također, moguće je pretpostaviti i nižu do umjerenu negativnu korelaciju sa depresivnošću.

Konvergentna validnost provjerena je putem utvrđivanja korelacija SOŽŽ-a sa upitnikom SWLS (Diener et al., 1985) – kao vjerovatno najpoznatijim upitnikom zadovoljstva životom. Iako su SWLS ajtemi već obuhvaćeni SOŽŽ-om, u njemu su oni dati na 5-stepenoj skali, dok su u originalnom SWLS upitniku oni 7-stepeni. Iz ovih razloga, zadane su obje verzije instrumenata, što je omogućilo utvrđivanje korelacija SWLS-a koji je dat u izolaciji sa svojim pandanom iz SOŽŽ-a. Istovremeno, na osnovu navedenog, bilo je moguće provjeriti da li i u kojoj mjeri duži SOŽŽ upitnik ima prednost u odnosu na kraći SWLS upitnik u predikciji drugih konstrukata. Kao ilustracija za ovo, provjerena je prediktivna vrijednost SOŽŽ i SWLS upitnika za stepen izraženosti depresivnosti, u konkurenciji osobina ličnosti iz modela Velikih pet (John, et al., 1991).

METOD

Uzorak

Uzorak je sačinjavalo 450 ispitanika (60.22% ženskog pola). Prosječna starost ispitanika bila je 23.14 (SD=5.33) godina. Uzorak je bio prigodan i obuhvatio je uglavnom studente (79.11%) iz Bosne i Hercegovine (89.56% iz Federacije Bosne i Hercegovine).

Instrumenti

Skala općeg zadovoljstva životom (SOŽŽ; Penezić, 1996) sastoji se od 20 ajtema, a 17 ih se odnosi na procjenu općeg zadovoljstva životom, dok se preostala 3 ajtema

odnose na procjenu situacijskog zadovoljstvo životom. Od ispitanika se traži da na 5-stepenoj Likertovoj skali procjene u kojoj mjeri se pojedini ajeti odnosi na njih same. Ukupan rezultat se dobija linearnom kombinacijom odgovora, a rezultati se kreću u rasponu od 20 do 100. Viši rezultat označava i veće zadovoljstvo životom.

Skala zadovoljstva životom (SWLS; Diener et al., 1985) sastoji se od 5 ajtema koji se odnose na ŽŽ. Od ispitanika se traži da na 7-stepenoj Likertovoj skali označi stepen slaganja odnosno neslaganja, a koje se odnosi na njegov život. Viši ukupni skor označava veće zadovoljstvo životom. Pouzdanost interne konzistencije iznosila je: $\alpha=.93$.

The Big Five Inventory (BFI; John et al., 1991). Upitnik sadrži ajteme 5-stepenog Likertovog tipa, kojima se operacionalizuju osobine ličnosti iz modela Velikih pet. Skalu čine 44 ajtema sa pet sub-skala: neuroticizam ($\alpha=.71$), ekstraverzija ($\alpha=.83$), otvorenost prema iskustvu ($\alpha=.81$), ugodnost ($\alpha=.79$) i savjesnost ($\alpha=.82$).

Patient Health Questionnaire – 9 (PHQ – 9; Kroenke et al., 2001; Kroenke & Spitzer, 2002). Ovo je trijažni upitnik, koji mjeri izraženost devet simptoma depresije (prema DSM-IV i DSM-V klasifikacijama) tokom prethodne dvije sedmice (na 4-stepenoj skali u rasponu od 0 = nimalo do 3 = gotovo svaki dan). Sastoji se od 9 ajtema i pokazuje veoma dobre psihometrijske karakteristike na BHS govornom području (Subotić et al., 2015; Subotić, 2016). Pouzdanost interne konzistencije iznosila je: $\alpha=.91$.

Postupak

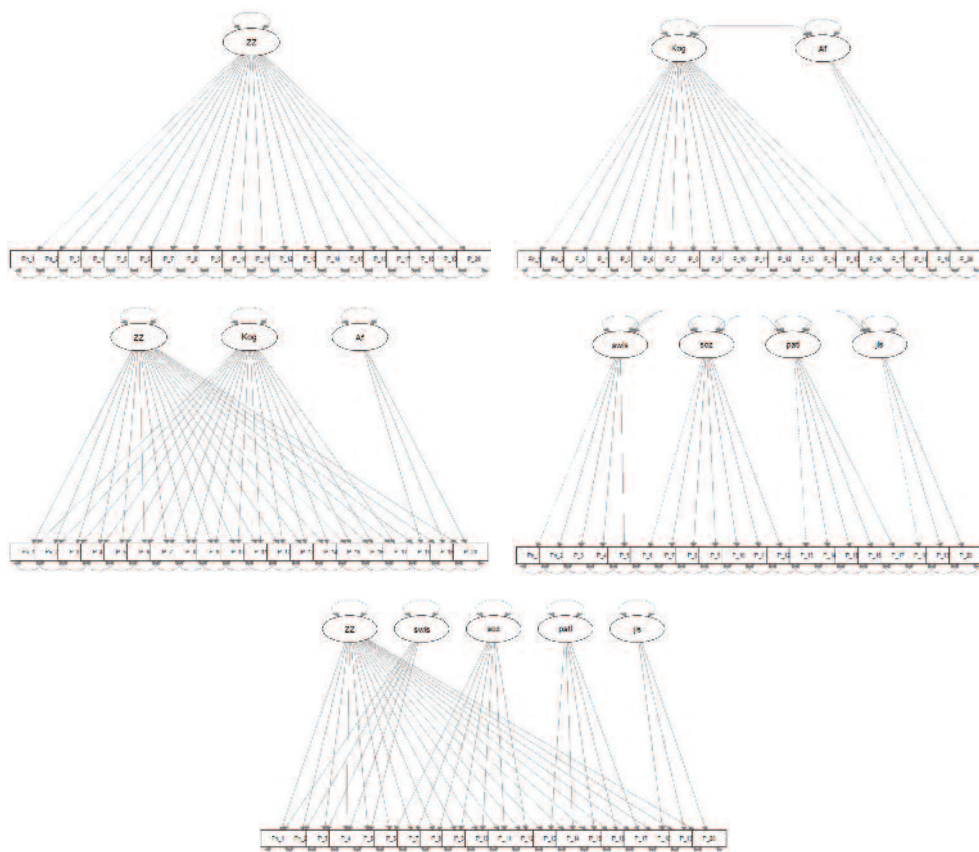
Istraživanje je bilo anonimno, a ispitanici su prikupljeni kombinacijom papir-olovka postupka i elektronske ankete (60% uzorka). Pošto je SOŽŽ upitnik bio od primarnog interesa, on je zadan na početku upitničke baterije, dok je upitnik SWLS koji je već sadržan u SOŽŽ-u zadan na kraju baterije, pri čemu nisu korišteni istovjetni prevodi (engleski i srpski) dupliranih ajtema (u okviru SOŽŽ-a korišten je originalni Penezićev prijevod). Za potrebe ove validacije, saglasnost autora SOŽŽ upitnika dobijena je putem mejla.

REZULTATI

Faktorska struktura Skale općeg zadovoljstva životom (SOŽŽ)

Ocjena faktorske strukture SOŽŽ upitnika izvršena je na osnovu konfirmativne faktorske analize (CFA), sprovedena u programu „lavaan“ (Rosseel, 2012). Testirano je pet konkurentnih modela (grafički prikazi dati su na Slikama 1-5):

- M1: Jednofaktorski model, koji obuhvata svih 20 ajtema.
- M2: Dvofaktorski model (s koreliranim faktorima), u kojem se prvih 17 ajtema pretpostavljeno odnosi na procjenu globalnog zadovoljstva životom, a posljednja 3 na procjenu situacijskog zadovoljstva.
- M3: Bifaktorska verzija modela M2, gdje je specificiran jedan generalni faktor zadovoljstvo životom, uz istovremeno postojanje dva ortogonalna domen specifična faktora globalnog, odnosno situacijskog zadovoljstva.
- M4: Budući da je SOŽŽ formiran kompilacijom ajtema iz upitnika SWLS (Diener et al., 1985), SOZ (Bezinović, 1988), PATL (Grob, 1995) i JLS (Grob, 1995), provjereno je da li je opravdano svaku od tih cjelina tretirati kao posebne, ali korelirane faktore zadovoljstva.

Slike 1-5. Grafički prikazi testiranih SOŽŽ (Penezić, 1996) faktorskih modela (redom, s lijeva na desno: M1, M2, M3, M4 i M5).

- M5: Bifaktorska verzija modela M4, gdje je specifikovan jedan generalni faktor zadovoljstva, uz četiri ortogonalna domen specifična faktora, koji predstavlja svaku od cjelina upitnika (SWLS, SOZ, PATL i JLS) koje sačinjavaju SOŽŽ.

Dobijene vrijednosti indeksa podesnosti (tj. „fita“) date su u Tabeli 1. Svi modeli imaju makar prihvatljiv fit na osnovu CFI i TLI indikatora, dok su RMSEA vrijednosti loše. U cjelini, najbolje (i relativno slične) vrijednosti pokazuju dva bifaktorska modela, koja podrazumijevaju generalni faktor zadovoljstva i dva (M3), odnosno četiri (M5) ortogonalna domen specifična faktora zadovoljstva. U slučaju M3, generalni faktor objašnjavao je 86.10% zajedničke varijanse, a u slučaju M5, 80.84%. Pokazatelji interne konzistencije generalnog faktora po klasičom modelu mjerenja bili su visoki u oba slučaja (M3: $\alpha = .96$, $\omega H = .96$; M5: $\alpha = .96$, $\omega H = .97$; McDonald, 1999; Zinbarg, Revelle, Yovel, & Li, 2005), uz vrijednosti prosječne ekstrahovane varijanse (AVE) iznad poželjnih .50 (Fornell & Larcker, 1981) (M3: AVE = .62; M5: AVE=.65). U kombinaciji sa činjenicom da su u M2 i M4 korelacije faktora bile izrazito visoke (u M2: $r = .81$, $p < .001$; u M4, raspon korelacija faktora bio je: .72-.87, svi $p < .001$), ovo ukazuje na opravdanost posmatranja SOŽŽ-a kao funkcionalno/praktično jednodimenzionalne mjere zadovoljstva, jer iako multidimenzionalne tendencije postoje, aspekt jedinstvenog, generalnog faktora zadovoljstva ipak preovladava.

Nakon utvrđivanja fita, izvršena je identifikacija i eliminacija psihometrijski neadekvatnih ajtema. Pojednostavljivanja radi, a u svjetlu prethodnog zaključka o praktičnoj unidimenzionalnosti SOŽŽ-a, kao okvir za naredne analize ipak je korišten bazični model s jedim faktorom (M1), umjesto bolje fitujućih bifaktorskih modela (M3 i M5). Ajtem broj 12 kršio je pretpostavku unidimenzionalnosti, s obzirom na to da je imao nisko faktorsko zasićenje ($\Lambda=.257$). Ajtem broj 2 narušavao je pretpostavku o lokalnoj nezavisnosti s ajtemima 1 i 16, a ajtem 19 s ajtemima 18 i 20. O narušenoj lokalnoj nezavisnosti ajtema govorimo u slučaju da ajtemi pokazuju rezidualne korelacije čak i nakon što je statistički iskontrolisan doprinos latentnog faktora kojeg bi ajtemi trebali da mjere; kao granica za ovo tipično se uzimaju vrijednosti korelacije reziduala veće od .20 (Reise & Revicki, 2014). Ova pretpostavka bila je narušena i u slučaju parova ajtema 13-14 i 16-17, pri čemu su ajtemi 13 i 17 imali niža faktorska zasićenja od svojih parnjaka. Konsekventno, ajtemi broj 12, 2, 19, 13 i 17 su obrisani (15-ajtemska verzija upitnika je data u Prilogu).¹ Nakon

¹ Odluka da se ajtemi obrišu, umjesto da se njihovi reziduali koreliraju, a ajtemi ipak zadrže, motivisana je činjenicom da je lokalna nezavisnost (kao i unidimenzionalnost) preduslov za vršenje IRT analize (Reise & Revicki, 2014), te da korelaciju reziduala zapravo nije bilo moguće opravdati na bilo koji uvjerljiv način.

Tabela 1 Pokazatelji fita za inicijalne testirane modele

Modeli	$\chi^2(df)$	CFI	TLI	RMSEA [90% CI]
M1: Jedan faktor	1310.77(170)	.936	.928	.122, [.116, .128]
M2: Globalno + situacijsko zadovoljstvo	1079.36(169)	.949	.943	.110, [.103, .116]
M3: Globalno + situacijsko zadovoljstvo – bifaktorski model	611.75(150)	.974	.967	.083, [.076, .090]
M4: Četiri faktora	720.37(164)	.969	.964	.087, [.080, .093]
M5: Četiri faktora – bifaktorski model	562.10(190)	.977	.971	.078, [.071, .085]

Napomene: Svi χ^2 testovi su bili statistički značajni (svi $p < .001$). Korišteni su WLSMV/DWLS ekstrakcija i teta parametrizacija. Na osnovu uobičajenih radnih preporuka, CFI i TLI (NNFI) vrijednosti $\geq .95$ tipično se smatraju dobrim, dok su $\geq .90$ prihvatljive; RMSEA $\leq .07$ su prihvatlive, a RMSEA $\leq .06$ dobre (Hooper, Coughlan, & Mullen, 2008).

brisanja ajtema, fit bazičnog unidimenzionalnog modela (M1) se osjetno popravio (premda su RMSEA vrijednosti i dalje bile nezadovoljavajuće): $\chi^2(90)=483.13$, $p<.001$; CFI=.975, TLI=.971, RMSEA=.099, 90% CI [.090, .107]. Faktorska zasićenja su bila u rasponu od |.620| (ajtem 10) do |.934| (ajtem 9), uz prosječno zasićenje od .768. Pojedinačna zasićenja data su u Tabeli 2 (zajedno s prikazom IRT parametara). Pokazatelji interne konzistencije bili su visoki: $\alpha=.95$, $\omega_H=.95$, uz AVE=.60.

IRT ANALIZA SKALE OPĆEG ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM (SOŽŽ)

Nad zadržanih 15 ajtema izvršena je dvoparametrijska (2PL) IRT analiza za ajteme sa stepenovanim odgovorima „grm“, a sprovedena je u programu „ltm“ (Rizopoulos, 2006). Parametar diskriminativnosti procjenjivan je bez restrikcije. Utvrđeno je da dva ajtema pokazuju misfit sa po dva ajtema: ajtem 9 s ajtemima 5 i 8, te ajtem 20 s ajtemima 9 i 18. Nakon što su ajtemi 9 i 20 probno obrisani, ponovljena je IRT analiza. Ovaj put nije bilo ajtema koji su pokazivali misfit. Međutim, brisanje ova dva ajtema nije rezultovalo popravljanjem CFA fita (za bazični jednofaktorski model: $\chi^2(65)=342.58$, $p<.001$; CFI=.975, TLI=.970, RMSEA=.098, 90% CI [.087, .108]), ali je dovelo do marginalnog pada u visini prosječnog zasićenja ($M\Lambda=.757$; raspon: od |.601| (ajtem 18) do |.903| (ajtem 6)), kao i do određenih padova u pokazateljima interne konzistencije i prosječne ekstrahovane varijanse: $\alpha=.94$, $\omega_H=.94$ i AVE=.58. Imajući ovo u vidu, uz činjenicu da utvrđeni misfit predstavlja svega 1.78% od svih mogućih parova ajtema (i da je IRT analiza tipično robusna na određeno prisustvo misfita (Sinharay & Haberman, 2014), te da sporni ajtemi ne misfituju s više od dva druga ajtema, oni su ipak zadržani u IRT analizi.

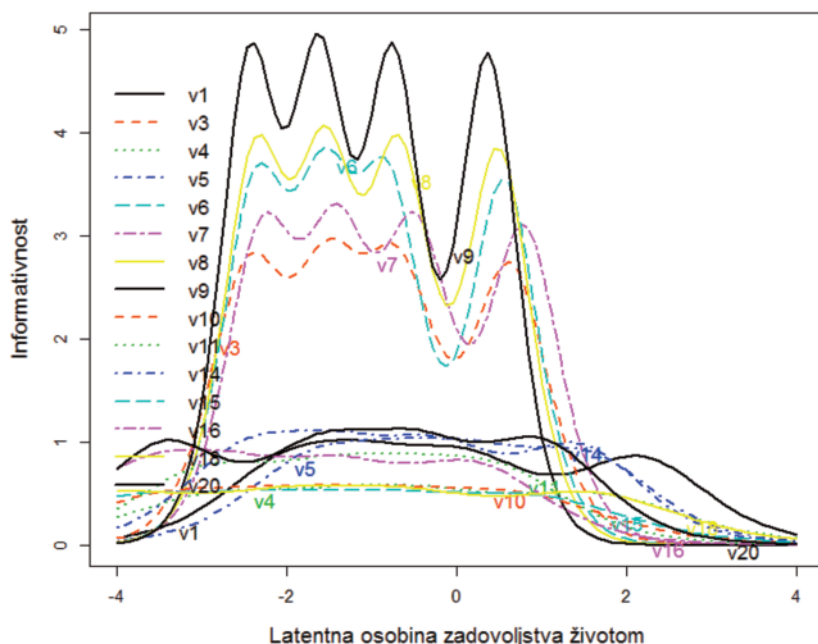
Prikazi IRT parametara dati su u Tabeli 2. Svi ajtemi imaju visoku ili vrlo visoku diskriminativnost, dok im je težina uglavnom niska (isptanici su se uglavnom slagali s tvrdnjama), pošto vrijednosti pragova ukazuju da je šansa od 50% za potpuno slaganje (tj. biranje odgovora 5 = u potpunosti se slažem) s većinom tvrdnji očekivana već kod ispitanika čija je izraženost latentne osobine neznatno iznad prosjeka (većina β_4 pragova je tek nešto iznad 0 logita). Četvrti prag ima nešto višu vrijednost tek na ajtemima 1, 4, 5 (koji su iz SWLS upitnika (Diener et al., 1985)), te 14 i 18.

Tabela 2 Rezultati IRT analize

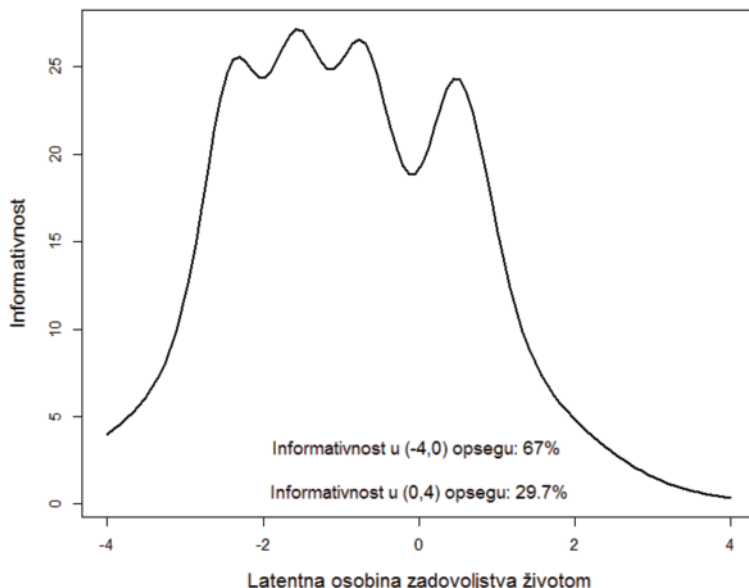
Br. ajtema	Λ	β_1	β_2	β_3	β_4	α	I (%) [-4, 4]
v1	.730	-1.93	-1.06	0.11	2.14	1.84	5.48 (98.21)
v3	.873	-2.45	-1.51	-0.69	0.62	3.29	11.27 (99.82)
v4	.645	-2.84	-1.24	-0.33	1.62	1.39	3.83 (92.64)
v5	.745	-1.66	-0.66	0.25	1.53	1.85	5.06 (99.15)
v6	.914	-2.37	-1.56	-0.81	0.56	3.76	13.04 (99.94)
v7	.891	-2.29	-1.41	-0.49	0.79	3.51	12.31 (99.93)
v8	.912	-2.37	-1.55	-0.68	0.49	3.91	13.89 (99.95)
v9	.934	-2.44	-1.63	-0.75	0.37	4.35	15.89 (99.97)
v10(R)	.620	-3.41	-2.00	-0.78	0.69	1.39	3.73 (88.12)
v11(R)	.728	-2.94	-1.54	-0.60	0.46	1.71	4.64 (94.71)
v14	.758	-2.46	-1.42	-0.22	1.42	1.95	5.97 (98.27)
v15	.643	-3.87	-2.23	-0.79	0.91	1.35	3.87 (83.38)
v16	.738	-3.67	-2.76	-1.40	0.20	1.76	5.12 (87.45)
v18	.627	-4.08	-2.05	-0.62	1.57	1.41	4.41 (81.88)
v20	.759	-3.43	-1.58	-0.46	0.99	1.99	5.99 (92.44)

Napomene: Ajtemi br. 10 i 11 su rekodirani prije analize. Λ = faktorska zasićenja iz CFA analize (model M1, nakon eliminacije neadekvatnih ajtema). $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4$ = ajtemski pragovi (ukazuju na težinu ajtema). α = diskriminativnost ajtema (vrijednosti ispod 0.34 ukazuju na vrlo nisku diskriminativnost, između 0.35 i 0.64 na nisku, između 0.65 i 1.34 na umjerenu, između 1.35 i 1.69 na visoku, dok vrijednosti preko 1.70 predstavljaju vrlo visoku diskriminativnost; Baker, 2001, p. 35). I = informativnost (vrijednosti u zagradi predstavljaju % informativnosti u rasponu od -4 do 4 logita); ukupna informativnost: 114.99 (od čega je 96.66% između -4 i 4 logita).

Iz vrijednosti parametra informativnosti (I) iz Tabele 2, kao i iz grafičkih prikaza informativnosti po nivoima latentne osobine (slike 6 i 7) uočljivo je da je informativna vrijednost ajtema i skale u cjelini vrlo neujednačena i izrazitija je na nižim do umjerenim intervalima latentne osobine životnog zadovoljstva (premda je prisutan određeni pad informativnosti na samoj sredini latentne osobine, tj. oko 0 logita). Najveću količinu informacije nose četiri ajtema koji su originalno iz SOZ (Bezinović, 1988) upitnika (v9: „Mislim da sam sretna osoba.“; v8: „Ja se općenito dobro osjećam.“; v6: „Sve u svemu, ja sam jako sretna osoba.“; v7: „Život mi donosi puno zadovoljstva.“), te jedan ajtem koji je originalno iz SWLS (Diener et al., 1985) upitnika (v3: „Zadovoljan/na sam svojim životom.“). Svi preostali ajtemi imaju upadljivo nižu informativnu vrijednost, premda ajtem v1 („U više aspekata moj život je blizak idealnom.“), koji je originalno iz SWLS-a (Diener et al., 1985) sadrži određenu uniknu informativnu vrijednost na nešto višem rasponu latentne osobine (iznad 2 logita), dok je ajtem v20 („Da li Vam se posljednjih nekoliko sedmica dogodilo da ste se osjećali potpuno sretni?“), koji je originalno iz JLS-a (Grob, 1995), unikno informativan na izrazito niskim vrijednostima latentne osobine (ispod -3 logita).

Slika 6. Grafički prikaz informativnosti SOŽŽ ajtema u rasponu od -4 do 4 logita.

Slika 7. Grafički prikaz ukupne informativnosti SOZZ skale u rasponu od -4 do 4 logita.

KONVERGENTNA, DIVERGENTNA I PREDIKTIVNA VALIDNOST SOŽŽ-A

Ukupni sumacioni skor 15 zadržanih SOŽŽ ajtema ($M=3.49$, $SD=0.59$) visoko je korelirao sa sumacionim skorom odvojeno zadanih SWLS ajtema ($SWSL \sim SOŽŽ$: $r=.86$, $p<.001$). Slične korelacije dobijene su i između sume SWLS ajtema zadanih u okviru SOŽŽ (v1-v5) i odvojeno zadanog SWLS-a ($SWSL \sim SOŽŽ\_SWSL$: $r=.89$, $p<.001$). Korelacija gotovo da se nije mijenjala ni nakon uklanjanja v2 iz SOŽŽ-a, koji je isključen iz finalne 15-ajtemske verzije SOŽŽ upitnika, zbog narušene lokalne nezavisnosti ($SWSL \sim SOŽŽ\_SWSL\_bez\_v2$: $r=.88$, $p<.001$). Korelacija je bila tek neznatno niža (ali i dalje visoka) za SWLS skor i SOŽŽ skor bez SWLS ajtema ($SWSL \sim SOŽŽ\_bez\_SWSL$: $r=.81$, $p<.001$).

Sumacioni skor 15 zadržanih SOŽŽ ajtema statistički je značajno korelirao (svi $p<.001$) sa svim osobinama ličnosti iz BFI upitnika (John et al., 1991) i sa PHQ-9 depresivnošću (Kroenke et al., 2001; Kroenke & Spitzer, 2002; Subotić et al., 2015; Subotić, 2016). Korespondentne korelacije dobijene sa skorom SWLS-a bile su vrlo slične, ali nešto niže u svim slučajevima. Ovo je prikazano u Tabeli 3. Najviše su bile korelacije sa ekstraverzijom, a nakon toga sa depresivnošću (negativnog smjera). Većina korelacija bila je niskog intenziteta (Cohen, 1992).

Tabela 3 Korelacije SOŽŽ (i SWLS) skora sa osobinama ličnosti i depresivnošću

Varijable	SOŽŽ	SWLS
Neuroticizam	-.33	-.29
Ekstraverzija	.56	.53
Otvorenost	.28	.17
Ugodnost	.27	.23
Savjesnost	.30	.24
Depresivnost	-.38	-.34

Napomene: Za sve korelacije: $p < .001$. Prema konvencionalnim kriterijumima (Cohen, 1992), intenzitet korelacija je trivijalan ako je manji od $|.10|$, nizak ako je između $|.10|$ i $|.30|$, umjeren ako je između $|.30|$ i $|.50|$, a visok je ako je preko $|.50|$. Korespodentne korelacije koje su ostvarivali SOŽŽ, odnosno SWLS skorovi, nisu se međusobno razlikovale (svi $p > .05$), uključujući i SOŽŽ~Otvorenost, nasuprot SWLS~Otvorenost korelacije, čija razlika je bila najbliže statistički značajnoj ($Z=1.73$, $p=.08$).

Tabela 4 Rezultati linearnih regresionih analiza

Prediktori	Kriterijumi		
	K1: SOŽŽ skor; $R^2 = .378$	K2: Depresivnost; $R^2 = .397$	K3: Depresivnost; $R^2 = .387$
	β (p)	β (p)	β (p)
Neuroticizam	-.16 (<.001)	.41 (<.001)	.42 (<.001)
Ekstraverzija	.48 (<.001)	.04 (.346)	.03 (.574)
Otvorenost	.04 (.368)	.07 (.107)	.04 (.282)
Ugodnost	.07 (.090)	.08 (.050)	.08 (.062)
Savjesnost	.09 (.038)	-.24 (<.001)	-.25 (<.001)
SOŽŽ skor	–	-.24 (<.001)	–
SWLS skor	–	–	-.20 (<.001)

Napomene: K1: predikcija SOŽŽ skora na osnovu skorova osobina ličnosti; K2: predikcija skora depresivnosti na osnovu skorova osobina ličnosti i SOŽŽ skora; K3: predikcija skora depresivnosti na osnovu skorova osobina ličnosti i SWLS skora. R^2 =koeficijent determinacije (kvadrirani koeficijent multiple korelacije); β =standardizovana regresiona korelacija; p=nivo statističke značajnosti.

U svrhu pružanja potpunijeg uvida u obrasce povezanosti ispitivanih konstrukata i prediktivne vrijednosti SOŽŽ upitnika (Penezić, 1993) u odnosu na depresivnost, sprovedena je i serija linearnih regresionih analiza, koje su prikazane u Tabeli 4.

Iako na univarijatnom nivou (kao što je prikazano u Tabeli 3) sve osobine ličnosti značajno koreliraju sa SOŽŽ skorom, kada se posmatraju kao linearna kombinacija, samo ekstraverzija, neuroticizam i savjesnost imaju jedinstvenu prediktivnu vrijednost u procjeni SOŽŽ skora, pri čemu je kombinacijom osobina ličnosti moguće objasniti 37.8% varijanse SOŽŽ zadovoljstva životom. Ako se, za ilustrativne potrebe, osobine ličnosti i SOŽŽ zadovoljstvo životom posmatraju kao prediktori depresivnosti, zajednički objašnjavaju 39.7% variranja ove varijable, pri čemu je SOŽŽ zadovoljstvo životom drugi najbolji prediktor (dijeli drugo mjesto sa savjesnošću), nakon neuroticizma. Ako se u prethodnu analizu umjesto SOŽŽ skora kao prediktora ubaci SWLS skor, moguće je predvidjeti 38.7% depresivnosti, pri čemu je SWLS skor treći najbolji prediktor.

DISKUSIJA

Ovaj rad predstavljao je prvu obuhvatniju psihometrijsku validaciju Skale općeg zadovoljstva životom – SOŽŽ (Penezić, 1996) na BH uzorku. U skladu sa polaznim ciljevima, izvršena je konfirmativna provjera latentne strukture SOŽŽ-a. Premda faktorski modeli u kojima se predviđa postojanje dva, odnosno četiri (visko korelirana) faktora zadovoljstva životom pokazuju bolju saglasnost sa empirijskim podacima od jednofaktorskog modela, kompleksniji bifaktorski modeli, kod kojih se istovremeno pretpostavlja postojanje općeg/generalnog faktora zadovoljstva, uz dva ili četiri domen specifična faktora, sugerišu da je za objašnjenje najvećeg procenta zajedničke varijanse upitnika ipak odgovoran jedinstveni faktor zadovoljstva. Istovremeno, jedinstveni skor pokazuje i izuzetno visoku internu konzistenciju. Na osnovu ovoga se može zaključiti da je SOŽŽ upitnik, za praktične potrebe, opravdano posmatrati kao funkcionalno jednodimenzionalnu mjeru i operacionalizovati ga kroz jedinstveni sumacioni skor. Ovakav zaključak u skladu je i sa preovladavajućom teorijskom konceptualizacijom zadovoljstva životom (npr. Pavot & Diener, 1993), kao i sa uobičajenim pragmatičkim tretmanom samog SOŽŽ-a u dosadašnjim istraživanjima, u kojima se ovaj upitnik podrazumijevano tretira kao jednodimenzionalna mjera (npr. Krstić et al., 2013; Penezić, 2006; Randelović & Minić, 2012; Randelović & Smederevac, 2011; Reić & Penezić, 2010; Tuce & Fako, 2014). Pretpostavljanje kompleksnijih višefaktorskih modela SOŽŽ-a može se preporučiti

za potrebe testiranja eventualnih specifičnih istraživačkih hipoteza, dok se, smatramo, za sve druge potrebe – multidimenzionalne tendencije uglavnom mogu zanemariti.

Analize su također ukazale na to da pet stavki upitnika pokazuju loša psihometrijska svojstva i da ih je opravdano ukloniti, nakon čega se karakteristike upitnika u cjelini vidno popravljaju. Preostalih 15 ajtema se uglavnom adekvatno konformira sa dvoparametrijskim IRT modelom, uz samo neznatno prisustvo mistifa. Pri tome svi zadržani ajtemi imaju visoku ili vrlo visoku diskriminativnost, iako je za glavninu informativne vrijednosti SOŽŽ upitnika odgovorno svega pet ajtema – četiri koja originalno potiču iz SOZ upitnika (Bezinović, 1988) i jedan koji potiče iz SWLS upitnika (Diener et al., 1985). Svi SOŽŽ ajtemi su uglavnom „lagani“ (što znači da postoji naglašena tendencija ispitanika da se umjereno do potpuno slažu sa tvrdnjama), te je upitnik u cjelini najinformativniji za ispitanike kod kojih je zadovoljstvo životom nisko do umjereno-visoko izraženo, uz opasku da postoji i određena tendencija ka umanjenju informativnosti na središnjem intervalu latentne osobine. Međutim, zbog prigodnog uzorka, gotovo isključivo sačinjenog od studenata (koji su tipično skloni postizanju visokih skorova na upitnicima životnog zadovoljstva; npr., Brkljačić, 2010), navedeni trend neravnomjerne informativnosti trebalo bi podvrgnuti provjeri na raznovrsnijim uzorcima (npr. trebalo bi obuhvatiti raznolikije dobne i obrazovne skupine), prije nego što se pristupi dodatnoj redukciji ajtema ili eventualnom kreiranju dopunskih ajtema.

Kada je riječ o pokazateljima konvergentne i divergentne validnosti, SOŽŽ pokazuje trend povezanosti koji je načelno u skladu s očekivanjem (Abbot et al., 2008; Bratko & Sobol, 2006; Brajša-Žganec et al., 2011; Costa & McCrae, 1980; Davern et al., 2007; DeNeve & Cooper, 1998; Diener, 1996; Headey et al., 2013; Joshanloo & Afshari, 2011; Jovanović & Novović, 2008; McCrae & Costa, 1991; Proctor et al., 2009; Salami, 2011; Simsek & Koydemir, 2013; Soto, 2015; Tanksale, 2015; Zhai et al., 2013). Konkretno, ukupni SOŽŽ (Penezić, 1996) skor u visokoj je pozitivnoj vezi sa ekstraverzijom, dok je veza sa neuroticizmom negativna, premda je intenzitet efekta nižeg umjerenog intenziteta, što je nešto manje od uobičajeno navođenih visina korelacija. Po veličini efekta, korelacija ŽŽ sa neuroticizmom nije se mnogo razlikovala od korelacija sa preostale tri osobine ličnosti iz BFI (John et al., 1991) upitnika (koje su bile pozitivnog smjera). Ipak, kada se veze između osobina ličnosti i zadovoljstva životom posmatraju preko multivarijacionog regresionog modela, parcijalni prediktivni doprinosi savjesnosti, ugodnosti i otvorenosti prema iskustvu se umanjuju (efekti ugodnosti i otvorenosti gube statističku značajnost) proporcionalno više u odnosu na ekstraverziju i neuroticizam, koji se kristališu kao

očekivano najbolji prediktori zadovoljstva iz domena osobina ličnosti. U cjelini, na osnovu BFI osobina ličnosti (John et al., 1991) bilo je moguće objasniti ukupno 37.8% varijanse zadovoljstva mjerenog redukovanom verzijom SOŽŽ upitnika, što je u skladu sa tezom da je riječ o povezanim, ali ne i identičnim konstruktima. Ekvivalentan zaključak se može izvesti i iz korelacije zadovoljstva sa depresivnošću, koja je, očekivano, bila negativnog smjera i nižeg umjerenog intenziteta. Važno je naglasiti i da su intenziteti korelacija koje je sa drugim varijablama ostvarivao SOŽŽ sumacioni skor bile funkcionalno slične korespondentim korelacijama dobijenim na osnovu skora sa odvojeno zadanog SWLS upitnika (Diener et al., 1985), iako su sve vrijednosti bile neznatno više u slučaju SOŽŽ skora. Takođe, povezanost skorova sa ova dva upitnika bila je visoka, bilo da se SOŽŽ skor posmatra kao cjelina ili da se u obzir uzimaju samo njegovi elementi (npr. subskor SOŽŽ-a bez SWLS ajtema koji su uključeni u sam SOŽŽ). Sve ovo navodi na zaključak o adekvatnim pokazateljima konvergentne i divergentne validnosti SOŽŽ upitnika.

Ipak, s obzirom na praktično identične korelacijske trendove SOŽŽ i SWLS upitnika, važno pitanje jeste – koliko je uopšte opravdano koristiti SOŽŽ, s obzirom na to da je, čak i nakon skraćivanja, tri puta duži od SWLS-a. S jedne strane, ekvivalentnost korelacija navodi na zaključak da je vjerovatno opravdano koristiti kraći SWLS, bez da se time gubi mnogo u odnosu na opciju u kojoj bi bio zadan SOŽŽ. S druge strane, na osnovu pokazatelja informativnosti individualnih ajtema, uočljivo je da od SWLS stavki koje su uključene u sam SOŽŽ, samo jedna ulazi u grupu pet najinformativnijih. Ilustrativna analiza, u kojoj je depresivnost posmatrana kao kriterijum, pokazala je da je zadovoljstvo životom dobar prediktor depresivnosti u konkurenciji osobina ličnosti – iza neuroticizma, a iste ili nešto manje prediktivne snage u odnosu na savjesnost. Međutim, upotreba SOŽŽ-a u odnosu na SWLS upitnik pravi razliku u predikciji depresivnosti od svega 1% (39.7%, nasuprot 38.7% objašnjene varijanse depresivnosti). Iz svega ovog proizlazi zaključak da, iako SOŽŽ ima očigledno veći prediktivni potencijal od kraćeg SWLS upitnika, praktična prediktivna dobit od upotrebe dužeg upitnika je vrlo mala. Istovremeno, kako je riječ o zaključku izvedenom samo na osnovu jedne ilustracije, bilo bi potrebno u obzir uzeti veći broj relevantnih kriterijuma u odnosu na koje bi se konkurentno procjenjivao prediktivni doprinos SOŽŽ-a i drugih kraćih mjera zadovoljstva životom. U međuvremenu, redukovanoj 15-ajtemskoj formi SOŽŽ upitnika (u Prilogu) moguće je dati preporuku za upotrebu na BH uzorcima sa formalne psihometrijske tačke gledišta, uz opasku da je poželjna replikacija i ekstenzija nalaza na obuhvatnijem uzorku (npr. veća proporcija ispitanika iz Republike Srpske i Brčko

Distrikta, veća zastupljenost nestudenata i sl.), a na samim istraživačima je da procijene koliko je velika potencijalna dobit od zadavanja nešto dužeg, u odnosu na kraće upitnike koji mjere opšte zadovoljstvo životom.

LITERATURA

1. Abbott, R. A., Croudace, T. J., Ploubidis, G. B., Kuh, D., Richards, M., & Huppert, F. A. (2008), "The relationship between early personality and midlife psychological well-being: Evidence from a UK birth cohort study", *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 43 (9), 679-687
2. Abdel-Khalek, A. M. (2004), "Happiness among Kuwaiti college students", *Journal of Happiness Studies*, 5, 93-97
3. Baker, F. B. (2001), *The basics of item response theory* (2nd ed.), University of Maryland College Park, MD: ERIC Clearinghouse on Assessment and Evaluation
4. Bezinović, P. (1988), *Percepcija osobne kompetentnosti kao dimenzija samopoimanja*, Nepublikovana doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu
5. Brajša-Žganec, A., Ivanović, D., & Lipovčan, L. (2011), "Personality traits and social desirability as predictors of subjective well-being", *Psihologijske Teme*, 20 (2), 261-276
6. Bratko, D., & Sabol, J. (2006), "Osobine ličnosti i osnovne psihološke potrebe kao prediktori zadovoljstva životom", *Rezultat on-line istraživanja, Društvena Istraživanja*, 15 (4-5), 693-711
7. Brkljačić, T., & Kaliterna Lipovčan, L. (2010), "Zadovoljstvo životom i osjećaj sreće kod studenata", *Suvremena psihologija*, 13 (2), 189-200
8. Cohen, J. (1992), "A power primer", *Psychological Bulletin*, 112 (1), 155-159
9. Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1980), "Influence of extraversion and neuroticism on subjective well-being: Happy and unhappy people", *Journal of Personality & Social Psychology*, 38, 668-678
10. Davern, M.T., Cummins, R.A., & Stokes, M.A. (2007), "Subjective well-being as an affective-cognitive construct", *Journal of Happiness Studies*, 8, 429-449
11. DeNeve, K. M., & Cooper, H. (1998), "The happy personality: A metaanalysis of 137 personality traits and subjective well-being", *Psychological Bulletin*, 124, 197-229.

12. Diener E., Lucas R., & Oishi S. (2003), "Personality, culture, and subjective well being: Emotional and cognitive evaluations of life", *Annual Review of Psychology*, 54, 403-425.
13. Diener, E. (1984), "Subjective well-being", *Psychological Bulletin*, 95, 542-575
14. Diener, E. (1996), "Traits can be powerful, but are not enough: Lessons from subjective wellbeing", *Journal of Research in Personality*, 3, 389-399
15. Diener, E., & Seligman, M. (2004), "Beyond money, Toward an economy of well-being", *Psychological Science in the Public Interest*, 5, 1-3.
16. Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. (1985), "The Satisfaction with life Scale", *Journal of Personality Assessment*, 49, 71-75
17. Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981), "Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error", *Journal of Marketing Research*, 18 (1), 39-50
18. Grob, A. (1995), "Subjective well-being and significant life events across life span", *Swiss Journal of Psychology*, 54, 3-18
19. Headey, B., & Wearing, A. (1989), "Personality, life events, and subjective wellbeing: toward a dynamic equilibrium model", *Journal of Personality and Social psychology*, 57 (4), 731-739
20. Headey, B., Muffels, R., & Wagner, G.G. (2013), "Choices which change life satisfaction: Similar results for Australia, Britain and Germany", *Social Indicators Research*, 112, 725-748
21. Hills, P., & Argyle, M. (2002), "The Oxford Happiness Questionnaire: A compact scale for the measurement of psychological well-being", *Personality and Individual Differences*, 33, 1073-1082
22. Hooper, D., Coughlan, J., & Mullen, M. (2008), "Structural equation modelling: Guidelines for determining model fit", *Electronic Journal of Business Research Methods*, 6 (1), 53-60. Retrieved from <http://goo.gl/NfO8SD>
23. John, O. P., Donahue, E. M., & Kentle, R. L. (1991), *The Big Five Inventory – Versions 44 and 54*, CA: University of California, Berkley, Institute of Personality and Social Research, Berkley
24. Joseph, S., & Lewis, C. A. (1998), "The Depression-Happiness Scale: Reliability and validity of a bipolar self-report scale", *Journal of Clinical Psychology*, 54, 537-544
25. Joshanloo, M., & Afshari, S. (2011), "Big Five personality traits and Self-Estem as predictors of life satisfaction in Iranian Muslim University students" *Journal of Happiness Studies*, 12, 105-113

26. Jovanović, V., & Novović, Z. (2008), "Kratka skala subjektivnog blagostanja – novi instrument za procenu pozitivnog mentalnog zdravlja", *Primenjena Psihologija*, 1 (1-2), 77-94
27. Kahneman, D., Krueger, A. B., Schkade, D. A., Schwarz, N., & Stone, A. A. (2004), "A survey method for characterizing daily life experience: The day reconstruction method", *Science*, 306, 1776–780
28. Kozma, A., Stone, S., & Stones, M.J. (2000), "Stability in components and predictors of subjective well-being (SWB): Implications for SWB structure", *Advances in Quality of Life Theory and Research, Social Indicators Research Series*, 4, 13–30
29. Kroenke, K., & Spitzer, R. L. (2002), The PHQ-9: A new depression diagnostic and severity measure, *Psychiatric Annals*, 32 (9), 1-7
30. Kroenke, K., Spitzer, R. L., & Williams, J. B. (2001), The PHQ-9: Validity of a brief depression severity measure, *Journal of General Internal Medicine*, 16 (9), 606-613
31. Krstić, M., Randelović, D., & Babić, A.J. (2013), "Factors of mental health of students at the university of Pristina-Kosovska Mitrovica", *Journal of Educational and Instructional Studies in the World*, 3 (2), 87-93
32. Lyubomirsky, S., & Lepper, H. S. (1999), "A measure of subjective happiness: preliminary reliability and construct validation", *Social Indicators Research*, 46, 137-155
33. McCrae, R. R., & Costa, P. T. (1991), "Adding Liebe und Arbeit: The full five-factor model and well-being", *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17 (2), 227-232
34. McDonald, R. P. (1999), *Test theory: A unified treatment*, Mahwah, NJ: Erlbaum
35. Pavot W., & Diener, E. (1993), "Review of the satisfaction with life scale", *Psychological Assessment*, 5 (2), 164-172
36. Penezić, Z. (1996), *Zadovoljstvo životom – provjera konstrukta*, Nepublikovani diplomski rad, Filozofski fakultet u Zadru
37. Penezić, Z. (2006), "Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj dobi", *Društvena Istraživanja*, 15 (4-5), 643-669
38. Protcor, C., Linley, A.P., & Maltby, J. (2009), "Very happy youths: Benefits of very high life satisfaction among adolescents", *Social Indicators Research*, 98 (3), 519-532

39. Ranđelović, D., & Minić, J. (2012), "Prediktori zadovoljstva životom kod studenata", *Engrami*, 34 (1), 59-68
40. Ranđelović, K., & Smederevac, S. (2011), "Relacije životnih ciljeva, bazičnih psiholoških potreba i dobrobiti", *Primenjena Psihologija*, 4 (3), 263-278
41. Reić, E.I., & Penezić, Z. (2010), "Subjektivna dobrobit bračnih partnera prilikom tranzicije u roditeljstvo", *Društvena Istraživanja*, 2 (116), 341-361
42. Reise, S. P., & Revicki, D. A. (Eds.), (2014), *Handbook of item response theory modeling: Applications to typical performance assessment*, NY: Routledge, New York
43. Rizopoulos, D. (2006), "An R package for latent variable modeling and item response theory analysis", *Journal of Statistical Software*, 17 (5), 1-25. Retrieved from www.jstatsoft.org/v17/i05/paper
44. Rosseel, Y. (2012), "An R package for structural equation modeling", *Journal of Statistical Software*, 48 (2), 1-36, Retrieved from <http://goo.gl/14kgYS>
45. Salami, S. O. (2011), "Personality and psychological well-being of adolescents: the moderating role of emotional intelligence", *Social Behavior & Personality: An International Journal*, 39, 785-794
46. Scollon, C. N., Kim-Prieto, C., & Diener, E. (2003), "Experience sampling: Promises and pitfalls, strengths and weaknesses", *Journal of Happiness Studies*, 4, 5-34
47. Simsek, F.O., & Koydemir, S. (2013), "Linking metatraits of the big five to well-being and ill-being: Do basic psychological needs matter?", *Social Indicators Research*, 112 (1), 221-238
48. Sinharay, S., & Haberman, S. J. (2014), "How often is the misfit of item response theory models practically significant?", *Educational Measurement: Issues and Practice*, 33 (1), 23-35
49. Sinharay, S., & Haberman, S. J. (2014), "How often is the misfit of item response theory models practically significant?", *Educational Measurement: Issues and Practice*, 33 (1), 23-35
50. Soto, C.J. (2015), "Is happiness good for your personality? Concurrent and prospective relations of the Big Five with subjective well-being", *Journal of Personality*, 83 (1), 45-56
51. Subotić, S. (2016), *Priručnik za PHQ-9 upitnik depresivnosti za psihologe u školi* (NVO „Persona“ radni dokument br. 03-2016), BiH: NVO „Persona“. Retrieved from <http://personapsiho.com/wp-content/uploads/2016/06/PHQ-9-SKL.pdf>, Banjaluka

52. Subotić, S., Knežević, I., Dimitrijević, S., Miholjčić, D., Šmit, S., Karać, M., & Mijatović, J. (2015), "The factor structure of the Patient Health Questionnaire (PHQ-9) in a non-clinical sample", In S. Subotić (Ed.), *STED 2015 Conference Proceedings – Psychology Section* (p. 20-28), B&H: University for Business Engineering and Management, Banja Luka
53. Tanksale, D. (2015), "Big Five personality traits: Are they really important for the subjective well-being of Indians?", *International Journal of Psychology*, 50 (1), 64-69
54. Tuce, Đ., & Fako, I. (2014), "Odrednice zadovoljstva životom kod adolescenata", *Psihologijske teme*, 23 (3), 407-433
55. Zhai, Q., Willis, M., O'Shea, B., Zhai, Y., & Yang, Y. (2013), "Big Five personality traits, job satisfaction and subjective wellbeing in China", *International Journal of Psychology*, 48 (6), 1099-1108
56. Zinbarg, R. E., Revelle, W., Yovel, I., & Li, W. (2005), "Cronbach's α , Revelle's β , and McDonald's ω H: Their relations with each other and two alternative conceptualizations of reliability", *Psychometrika*, 70 (1), 123-133

Prilog

15-ajtemska verzija SOŽŽ upitnika

Br	Ajtemi	Odgovori				
1	U više aspekata moj život je blizak idealnom.	1	2	3	4	5
2	Zadovoljan/na sam svojim životom.	1	2	3	4	5
3	Do sada imam sve važne stvari koje sam želio/željela u životu.	1	2	3	4	5
4	Kada bih ponovo živio/živjela svoj život, ne bih mijenjao/la gotovo ništa.	1	2	3	4	5
5	Sve u svemu, ja sam jako sretna osoba.	1	2	3	4	5
6	Život mi donosi puno zadovoljstva.	1	2	3	4	5
7	Ja se općenito dobro osjećam.	1	2	3	4	5
8	Mislim da sam sretna osoba.	1	2	3	4	5
9	U cjelini gledajući, ja sam manje sretan/na od drugih ljudi.	1	2	3	4	5
10	Često sam utučen/a i žalostan/na.	1	2	3	4	5
11	Zadovoljan/na sam načinom na koji mi se ostvaruju planovi.	1	2	3	4	5
12	Šta god da se desi, mogu vidjeti i svijetlu stranu.	1	2	3	4	5
13	Uživam živjeti.	1	2	3	4	5
Br	Da li Vam se posljednjih nekoliko sedmica dogodilo...	Odgovori				
14	...da ste bili zadovoljni jer ste nešto postigli?	1	2	3	4	5
15	...da ste se osjećali potpuno sretni?	1	2	3	4	5

PSYCHOMETRIC EVALUATION OF THE GENERAL LIFE SATISFACTION SCALE (SOŽŽ)

Summary

The paper presents the psychometric validation of the General Life Satisfaction Scale (GLSS/SOŽŽ) on a sample of 450 respondents from BiH (60.22% females, 79.11% students), of the average age of 23.14 (SD=5.33) years. Confirmatory factor analysis showed that the best fitting were two bi-factor models, which both had global satisfaction with life factor and two and four (respectively) orthogonal domain-specific factors. However, the results implied the functional unidimensionality of the questionnaire and a justification for the total score usage for most practical purposes. Five items were eliminated due to poor psychometric characteristics. The remaining 15 items showed a high to very high discrimination. The total score of the questionnaire had a high internal consistency and was the most informative in the very low to moderately high latent trait range. The questionnaire showed satisfactory convergent, discriminant, and predictive validity. Therefore, the (reduced) SOŽŽ questionnaire can be recommended from the psychometric point of view. With depressiveness as a criterion example, we established that SOŽŽ is a good predictor of depressiveness. However, the predictive value of SOZZ is only marginally higher in comparison to three times shorter SWLS questionnaire. This implies that the “essence” of general life satisfaction could likely be measured in a more efficient, i.e., shorter way.

Keywords: Satisfaction with life, General Life Satisfaction Scale (SOŽŽ), confirmatory factor analysis (CFA), item response theory (IRT), questionnaire validation

Adresa autora

Authors' address

Amer Delić

Univerzitet u Zenici

Siniša Subotić

Univerzitet u Banjoj Luci

Džanan Berberović

Tuzla

babanovacb@hotmail.com

sinisa.subotic@pmf.unibl.org

džananberberovic@gmail.com

UDK 159.9.019.4-053.5/.6
316.624-053.5/.6

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Adela Jahić, Meliha Bijedić

POJAVA ANKSIOZNOSTI KOD HRONIČNO HOSPITALIZIRANE DJECE I ADOLESCENATA

Anksioznost se najčešće javlja kod djece i adolescenata. Anksioznost je osnovni simptom svih oblika socijalne neprilagođenosti i emocionalnih oštećenja. Kompleksnost problematike hronično bolesne i hospitalizirane djece i adolescenata proizilazi iz potrebe za stalnim kontaktima s medicinskim osobljem, čestih boravaka u bolnici, podvrgavanja različitim medicinskim tretmanima i rehabilitacijskim programima, što može uticati na ostvarenje zdrave privrženosti kako u porodici tako i sa vršnjacima. Cilj istraživanja jeste utvrditi prisustvo anksioznosti kod hronično hospitalizirane djece i adolescenata te ustanoviti njegovu povezanost sa problemom prilagođenosti. U skladu sa ciljem postavljena je hipoteza koja je statističkim metodama potvrđena. Istraživanje je provedeno na Klinici za dječje bolesti Univerzitetsko-kliničkog centra Tuzla na uzorku od 120 ispitanika. Podaci su prikupljeni tokom 2014. godine. Istraživanjem se došlo do očekivanih pokazatelja da postoji povezanost poremećaja prilagođenosti sa pojavom anksioznost kod hronično hospitalizirane djece i adolescenata. U odnosu na područja prilagođenosti prikazani su deskriptivno-statistički parametri za: antisocijalno ponašanje, probleme kontrole bijesa, emocionalne teškoće, pozitivan stav prema sebi i ukupnu prilagođenost.

Ključne riječi: hronična hospitalizacija, anksioznost, prilagođenost, djeca, adolescenti.

1. UVOD

Anksioznost se javlja najčešće kod djece i adolescenata. Gledajući razvojno, sastavni su dio sazrijevanja. Međutim, djeca koja pokazuju veći broj ranih znakova anksioznosti u većem su riziku od razvoja poremećaja anksioznog spektra (Rapee i sar. 2005). Anksioznost je doživljaj vrlo neprijatne unutrašnje nelagodnosti, napetosti, strepnje, odnosno osjećaja neodređene ugroženosti, te ju je nužno razlikovati od realnog straha, tj. prirodne emocionalne reakcije koja se razvija kada je ličnost realno ugrožena i koja prestaje sa prestankom te opasnosti. Anksioznost ispoljava tendenciju da traje ili se često ponavlja. Ona varira po svom intenzitetu (Davidson i Neale 1999). Prvobitno su se istraživanja na području anksioznosti, pri traženju uzroka poremećaja, fokusirala na vanjske situacije i objekte koji pobuđuju anksioznost. Naime, postoje objekti i situacije koji predstavljaju stvarnu prijetnju fizičkom ili psihičkom integritetu, i u tim slučajevima anksioznost je opravdana jer tjera na promišljanje i veći oprez, ili osobi daje energiju za borbu s izvorom anksioznosti ili bijeg od njega. To je prirodna anksioznost koju svi povremeno osjećamo i koja nam u tom smislu često i koristi. Ne treba se bojati takve anksioznosti jer je ona uobičajena i informiše pojedinca da se nalazi u nekoj zabrinjavajućoj situaciji. Ali, patološka anksioznost remeti normalno funkcionisanje osobe, i javlja se izvan neke objektivne opasnosti ili postoji još dugo nakon nje. Odrediti objekte koji izazivaju takvu patološku anksioznost ključno je pri klasifikaciji različitih anksioznih poremećaja. Osobe sa anksioznim poremećajima imaju simptome anksioznosti bez poznavanja uzroka straha, ili u nekim situacijama u kojima uobičajeno ne postoji strah kod drugih ljudi (Štrkalj Ivezić i sar. 2007). Poteškoće anksioznog spektra pokazale su se stabilnima ukoliko ih se ne tretira te su vezane uz brojne druge psihološke poteškoće, posebno uz depresivnost i poremećaje hranjenja. Rizični faktori za razvoj ozbiljnijih kliničkih slika anksioznosti uključuju povučenost kao dio temperamenta, izloženost traumatskim i negativnim životnim događajima kao i anksiozni/prezaštitnički roditeljski stil. Anksiozna djeca često se srame svojih strahova pa glume da su „dobra“ (Campbell, 2003; prema Novak, Bašić 2008). To zapravo znači da se trude prosocijalno ponašati kako okolina ne bi primijetila da imaju problem. Naravno, takva djeca mnogo rjeđe dobiju primjerenu pomoć i uglavnom ne budu uključena u savjetovanje. Neki autori, poput Langley, Bergman i Piacentini (2002), smatraju da se prevalenca anksioznih poremećaja kreće i do 20% na uzorku djece opće populacije. Mash i Berkly (2003; prema Macuka, Smojver Adžić 2012) navode da je anksioznost u djetinjstvu općenito visoka ali da te procjene variraju s obzirom na kriterije korištene

za analizu problema. U istraživanju koje su proveli Macuka i Smojver Adžić 2012. godine došlo se do pokazatelja da je anksioznost prisutna kod 20% učenika osnovnoškolske dobi. Poremećaji prilagođavanja postoje kod 20% adolescenata iz opće populacije. Kod najvećeg broja adolescenata prisutne su emocionalne teškoće koje podrazumijevaju probleme sa izraženom anksioznom i depresivnom simptomatologijom (Kovačević, Bijedić, 2010). Anksioznost kod djece koja su u djetinjstvu imala neko traumatično iskustvo mnogo je veća od anksioznosti kod djece iz opće populacije (Kesetaš i sar, 2010).

Tome u prilog govori istraživanje psihosocijalnih aspekata hronične upalne bolesti crijeva u djece i adolescenata, koje su proveli Palčevski i saradnici (2010). Hronična upalna bolest crijeva (HUBC) spada među najteže hronične bolesti koje pogađaju i djecu i adolescente bilo koje dobi. Ovim opsežnim istraživanjem se došlo do pokazatelja da oboljela djeca i adolescenti mogu imati poremećenu samopercepciju, teže se prilagođavaju novim situacijama, izloženi su visokom nivou stresa. Djeca i adolescenti s HUBC smatraju da nemaju nadzor nad svojim životima, što ih može činiti nesigurnim. Zbog dugotrajnosti i nepredvidljivosti bolesti njihova je pojava naročito nezgodna tokom adolescencije kao kritičnog razdoblja tjelesnog, kognitivnog i psihosocijalnog razvoja. Simptomi HUBC su socijalno neprilični i ponižavajući, a oboljeli o njima nerado govore, a od psihijatrijskih bolesti spominju se depresija, anksioznost te opsesivno-kompulzivni poremećaj, a nerijetko su zabilježeni i suicidi. Simptomi mogu biti izraženi već na početku, ali su puno češći kada bolesnik postane svjestan dugotrajnosti i zahtjeva svoje bolesti. Kao uzrok depresije u bolesnika s HUBC spominju se psihološki utjecaj bolesti na sliku o vlastitom tijelu ili na životni stil, poteškoće u prilagodbi na tjelesne promjene koje nastaju zbog bolesti ili liječenja. Bolesnici su nezadovoljni i imaju nizak nivo samopoštovanja.

Bolesno dijete može imati loše samopouzdanje i kompleks manje vrijednosti zbog svoje bolesti, posebno ako ga ona ograničava u aktivnostima koje provode druga djeca. Općenito, školsko dijete obično je već samo svjesno svojih ograničenja i često se srami svoje bolesti. Nastojeći ne izdvajati se od svojih vršnjaka, može početi prikrivati bolest, postati nemarno prema sebi, a nerijetko i opirati se liječenju, što se posebno odnosi na adolescente. Adolescenti mogu imati osjećaj manje vrijednosti, bespomoćnosti i ljutnje zbog hronične bolesti te se zbog toga mogu ponašati kao da su zdravi, što pak može ozbiljno ugroziti tjelesno zdravlje. Kod hronično bolesnog djeteta u prvom je planu uvijek njegovo tjelesno stanje, ali se ne smije zaboraviti da stav prema liječenju i sposobnost prilagođavanja na bolest najvećim dijelom ovise o psihičkom zdravlju.

Mnogi roditelji i zdravstveni radnici nisu svjesni mogućeg lošeg uticaja hronične bolesti i hronične hospitalizacije na psihičko zdravlje djece i adolescenata. Razumijevajući potrebe djeteta i adekvatne načine postupanja s djecom i adolescentima, medicinsko osoblje, u korelaciji s roditeljima, može umanjiti opterećenje i strah te spriječiti pojavu nekih smetnji, a samim tim omogućiti prirodan razvoj djeteta. Djetetu je važno omogućiti uslove za razvijanje sopstvene, jedinstvene ličnosti uz odgovarajući stepen slobode i podsticanja na razvoj, jer zadovoljenje potrebe za samoostvarivanjem doprinosi razvoju dječje samostalnosti, a često i stvaralaštva. Shodno navedenome, moglo bi se odrediti da je osnovni problem istraživanja ispitivanje i pojašnjavanje promjena koje se dešavaju kod djece i adolescenata koji su hronično hospitalizirani. Nastojalo se ustanoviti prisustvo teškoća u prilagođavanju u vidu anksioznosti.

Cilj istraživanja jeste utvrditi prisustvo anksioznosti kod hronično hospitalizirane djece i adolescenata te ustanoviti njegovu povezanost sa problemom prilagođenosti. Za hroničnu hospitalizaciju, u svrhu istraživanja korišten je kriterij učestalosti hospitalizacije ispitanika, gdje je za minimalnu učestalost određeno 4 puta bolničko liječenje u toku jedne godine sa najmanje 3 mjeseca ukupnog vremena provedenog u bolnici. Kriterij je određen na osnovu uvida u arhivsku građu registrovanih hronično hospitaliziranih djece i adolescenata na Klinici za dječije bolesti Tuzla. U istraživanju se pošlo od hipoteza da postoji prisustvo simptoma anksioznosti na nivou socijalne, ispitne i opće anksioznosti kod hronično hospitalizirane djece i adolescenata te da kod ove djece postoji povezanost poremećaja prilagođenosti sa pojavom anksioznosti. Hipoteze su postavljene uvidom u dosadašnju raspoloživu literaturu te mjerne instrumente koji su korišteni.

2. METODA

2.1. Ispitanici

Istraživanjem je obuhvaćeno 120 ispitanika oba spola, raspona dobi od 12 do 18 godina koji su hronično hospitalizirani na Klinici za dječije bolesti JU Univerzitetsko kliničkog centra u Tuzli. Izbor ispitanika omogućava samostalno ispunjavanje upitnika. Podaci o broju i strukturi osoba uključenih u istraživanje, obzirom na spol i starosnu dob, prezentirani su u tabeli 1.

Spol ispitanika	Grupa ispitanika					
	Djeca		Adolescenti		Ukupno	
	N	%	N	%	N	%
Muški	25	40,32	33	56,90	58	48,33
Ženski	37	59,68	25	43,10	62	51,67
Ukupno	62	100,00	58	100,00	120	100,00

2.2. *Mjerni instrumenti*

Posljednjih decenija razvijene su kvalitetne procedure i instrumenti procjene poremećaja koji se javljaju u djetinjstvu i adolescenciji. Neki od savremenih instrumenta koriste se za skrining, odnosno površnu, ali ekstenzivnu procjenu kritičnih aspekata emocionalnog i socijalnog funkcionisanja i identifikaciju adolescenata kod kojih postoje simptomi psihopatologije. Instrument koji će biti primjenjen u ovom istraživanju, Reynolds Adolescent Adjustment Screening Inventory – RAASI (Reynolds, 2001), spada u tu grupu.

U najvećem broju slučajeva, primjena ovakvih instrumenata je prilično jednostavna, brza i ne zahtijeva kvalifikacije ispitivača u kliničkoj praksi, pa su vrlo prikladni za primjenu.

Rezultati skrininga mogu poslužiti kao osnova za planiranje različitih intervencija preveniranja socijalne isključenosti djece i adolescenata. Ispitanici kod kojih su rezultati skrininga upozoravajući, mogu se uputiti na dodatne procjene u ustanove za mentalno zdravlje. RAASI je kratko skrining mjerenje psihološke prilagođenosti adolescenata. Izveden je iz Adolescent Psychopathology Scale (APS) koja ispituje simptome psihičkih poremećaja koristeći DSM-IV specifikaciju simptoma i pruža opsežnu procjenu psihopatologije, karakteristika ličnosti i lične kompetencije. Test se sastoji od ukupno 32 tvrdnje koje daju skorove na četiri skale koje uključuju eksternalizirane i internalizirane probleme i usmjerene su na aktuelnu prilagođenost adolescenata: antisocijalno ponašanje (Antisocial Behaviour – AB), probleme kontrole bijesa (Anger Control Problems – AC), emocionalne teškoće (Emotional Distress – ED), kao i samopoštovanje i socijalnu inhibiciju (Positive Self – PS). Ukupan skor prilagođenosti predstavlja sumu skorova na tvrdnjama RAASI testa. RAASI ne omogućava formalno postavljanje DSM-IV dijagnoza, ali pruža indikacije za kliničku težinu problema psihološkog prilagođavanja kod djece i adolescenata. Može se koristiti za uzrast od 12 do 19 godina.

Postoji šest tvrdnji koje su obrnuto skorovane, što znači da su tvrdnje date u pozitivnom značenju. Na taj način je omogućena provjera validnosti odgovora ispitanika. Pored toga, adolescenti pokazuju tendenciju da im se ne sviđa mjerenje pomoću tvrdnji koje su negativno formulisane i koje ne pružaju mogućnost da se istaknu pozitivne karakteristike osobe. To su tvrdnje na skali PS i one se skoruju obrnuto, što znači da visok skor ukazuje na nisko samopoštovanje i ograničenu društvenost.

Drugi instrument korišten u istraživanju je Skala dječje anksioznosti (SKAN) autorice Purić (1992; prema Zaić, 2005). Namijenjena je ispitivanju anksioznosti djece školske dobi. Sadrži 27 tvrdnji koje obuhvataju različite anksiozne simptome a ispitanik treba odlučiti je li svaka tvrdnja za njega tačna (T) ili ne (N). Tvrdnje skale sadržajno obuhvataju tri područja anksioznosti: ispitnu anksioznost koja je obuhvaćena sa 11 tvrdnji (anksioznost vezana uz školu i zahtjeve obrazovanja), socijalnu anksioznost obuhvaćenu sa 7 tvrdnji (anksioznost vezana uz kontakte s drugim ljudima), opću anksioznost obuhvaćenu sa 9 tvrdnji (anksioznost koja nije vezana uz specifične situacije). Provjera pouzdanosti SKAN skale pokazala je visoku pouzdanost; Cronbach alfa koeficijent pouzdanosti iznosi 0.83 (Purić, 1992; prema Zaić, 2005).

2.3. Postupak

Istraživanje je provedeno tokom 2014. godine na Klinici za dječje bolesti Univerzitetsko kliničkog centra Tuzla. Istraživanje je bilo na dobrovoljnoj osnovi uz uzimanje ličnih podataka ispitanika, te uz obavezan pristanak roditelja. Podaci dobijeni ovim istraživanjem obrađeni su metodama parametrijske i neparametrijske statistike. Hipoteze u istraživanju su testirane metodama deskriptivne analize, korelacijske i diskriminacijske analize.

3. REZULTATI I DISKUSIJA

Anksioznost je ispitana u okviru tri područja anksioznosti: socijalna anksioznost, ispitna anksioznost i opća anksioznost. Prvo su ispitane razlike u intenzitetu između opće, socijalne i ispitne anksioznosti na SKAN mjernom instrumentu. Zatim je urađena matrica korelacija prema područjima prilagođenosti RASSI mjernog instrumenta i SKAN mjernog

Tabela 2. Srednje vrijednosti i mjere disperzije za područja anksioznosti kod djece i adolescenata

Područja anksioznosti	Ispitanici	M	SD	min	max	R _x	P25	P50	P75
Socijalna anksioznost	Djeca	2,08	1,30	0,00	6,00	6,00	1,00	2,00	3,00
	Adolescenti	1,31	0,92	0,00	3,00	3,00	1,00	1,00	2,00
Ispitna anksioznost	Djeca	4,2	2,47	0,00	10,00	10,00	2,00	4,00	6,25
	Adolescenti	3,00	2,09	0,00	8,00	8,00	1,00	3,00	4,00
Opća anksioznost	Djeca	2,67	1,90	0,00	8,00	8,00	1,00	2,00	4,00
	Adolescenti	2,55	1,70	0,00	8,00	8,00	1,00	2,50	3,25

instrumenta kako bi se ispitala hipoteza kojom je pretpostavljeno da postoji povezanost poremećaja prilagođenosti sa pojavom anksioznosti kod hronično hospitalizirane djece i adolescenata.

U tabeli 2. su prikazane srednje vrijednosti i mjere disperzije za sva tri analizirana područja anksioznosti kod djece i adolescenata.

Prosječan skor kod opće anksioznosti u djece iznosi 2,67 sa prosječnim odstupanjem od prosjeka 1,90. Posmatrajući prosječne vrijednosti u okviru sva tri područja anksioznosti kod djece, najveća prosječna vrijednost anksioznosti je zabilježana je u području ispitne anksioznosti. Kod adolescenata prosječan skor kod ispitne anksioznosti je 3 sa prosječnim odstupanjem od prosjeka 2,09. Prosječan skor kod opće anksioznosti u adolescenata iznosi 2,55 sa prosječnim odstupanjem od prosjeka 1,70. Posmatrajući prosječne vrijednosti u okviru sva tri područja anksioznosti kod adolescenata, najveća prosječna vrijednost anksioznosti je zabilježena u području ispitne anksioznosti. Rezultati prema nivoima anksioznosti predstavljeni su u Grafikonu 1.

Grafikon 1. Prikaz srednjih vrijednosti po područjima anksioznosti i pripadnosti grupi

Dosadašnji rezultati velikog broja longitudinalnih istraživanja pokazali su da na primjer „teški“ temperament djeteta ne mora nužno voditi u psihološke probleme ako suroditelji vješti i znaju se nositi s takvim djetetom (Vulić-Prtorić 2002). Istom logikom, postojanje pojedinog rizičnog faktora ne znači nužno razvijanje internaliziranih poremećaja kod djece. Ipak, kada poremećaj već nastane, Oland i Shaw (2006) naglašavaju značajan uticaj zatvorenog kruga u održavanju, u čemu se odmah

vide i praktične implikacije za preventivno djelovanje: zbog svojih karakteristika temperamenta zaista teško uspostavljaju odnose s drugima što dodatno potvrđuje njihov osjećaj neadekvatnosti. Kako bi izbjegli potvrdu vlastite neprilagođenosti, razvijaju izbjegavajuće ponašanje i bježanje od socijalnih situacija. Time sami sebi onemogućavaju učenje i razvoj socijalnih vještina pa kad i žele pristupiti drugima budu lošije prihvaćeni zbog manjkavosti u komunikacijskim i drugim vještinama.

Istraživanja pokazuju da ih druga djeca doživljavaju kao manje atraktivne za igranje, manje se sviđaju drugima dok se kroz opažanja vidi da se ne angažuju u puno pozitivnih ponašanja. Time se propuštaju i razvojni zadaci postizanja dobrih i suportivnih odnosa s drugima. Istraživanje Glavine i Keresteš (2007; prema Macuka 2008) koje je provedeno na uzorku učenika šestih razreda pokazalo je da ukupna anksioznost kao ni pojedini aspekti anksioznosti nisu statistički značajno povezani sa sociometrijskim statusom, tj. bez obzira na iskazanu anksioznost, učenici su jednako dobro ili loše prihvaćeni kao i njihovi vršnjaci. Autorice unatoč takvom nalazu napominju da je potrebno dodatno istražiti uticaj anksioznosti na odnose s vršnjacima te ističu nužnost sofisticiranih nacrti.

Do unazad nekoliko godina istraživanja iz područja edukacijske psihologije posvećivala su vrlo malo pažnje emocijama koje učenici i studenti doživljavaju u školskim i akademskim okruženjima. Izuzeci su istraživanja ispitne anksioznosti te Weinerov program istraživanja emocija povezanih s uspjehom i neuspjehom (Pekrun, Goetz 2005). Iako je ispitna anksioznost kontinuirano privlačila istraživače, proučavanje ostalih akademskih emocija i njihove povezanosti s učenjem i postignućem, uglavnom je zanemareno. Ovo se odnosi kako na negativne, tako i na pozitivne akademske emocije. Također, većina istraživanja bavila se jednom ili dvjema specifičnim emocijama, ne uzimajući u obzir širu perspektivu prema kojoj učenici i studenti mogu doživjeti širok spektar različitih emocija u akademskom kontekstu (Pekrun, Goetz i Titz 2002). 90-tih godina prošlog stoljeća, situacija se počinje mijenjati. Istraživači počinju posvećivati sve više pažnje analizi višestrukih dimenzija učeničkih i nastavničkih emocija, njihovih izvora i razvoja te njihovoj funkcionalnoj važnosti za učenje, postignuće, ličnost i zdravlje (Schutz i Lanehart 2002; prema Pekrun, Goetz 2005).

Autorica Vulić-Prtorić (2002) u svom istraživanju strahova kod djece i adolescenata otkriva da 12% ispitanika opće populacije od ukupno 2237 djece i adolescenata iznimno često doživljava neki strah. Autorica opisuje da se strahovanje intenzivira u petom razredu osnovne škole i prvom razredu srednje škole, što upućuje na potrebu za određenim vidom pomoći djetetu i adolescentu u prelaznim razredima

školovanja. Socijalne fobije zasigurno predstavljaju „vidljiviji“ oblik anksioznosti, dok ostali oblici prođu relativno neopaženo zbog nedovoljnog znanja o simptomima. Spomenuto istraživanje pokazalo je kod djevojčica na prvom mjestu strahove od bolesti i tjelesnih povreda, zatim strahove vezane uz gubitak dragih osoba, smrti i tek na četvrtom mjestu strahove vezane uz školu. Nešto drugačiji poredak s obzirom na učestalost može se vidjeti kod dječaka gdje se najčešće radi o školskim strahovima, zatim strahovima od ljudi i imaginarnih bića, te strahovima od bolesti, tjelesnih povreda i gubitaka.

Općenito, utvrđeno je da se sadržaj strahova i anksioznosti mijenja sa vremenom kao rezultat djetetovih razvojnih iskustava i viših kognitivnih sposobnosti, s fokusom koji se premješta od konkretnih vanjskih strahova prema sve više internaliziranoj, apstraktnoj anksioznosti. Ovakvi podaci vode zaključku da vrsta strahova i njihov kvalitet variraju sa godinama. Jedan strah može zamjenjivati drugi jer se broj strahova mijenja kao posljedica kognitivnog i emocionalnog sazrijevanja.

Gledajući strahove i simptome anksioznosti kod adolescenata, najistaknutiji su oni vezani uz događaje u i oko škole, lične kompetencije i fizičko zdravlje. Pojačanu nesigurnost u sebe prati i sve jači strah da će se ispasti „glup“ (prema Wenar, 2002). Autor to objašnjava time da u adolescenciji odnosi s vršnjacima dobijaju sve veće značenje, pa briga oko popularnosti i prijateljstva postaje sve veća, a posebno kod djevojčica.

Dalja analiza je tekla je u smjeru ispitivanja korelacije između poteškoća prilagođavanja predstavljenim u subskalama na RAU SSI mjernom instrumentu i anksioznosti kod hronično hospitalizirane djece i adolescenata. U svrhu utvrđivanja hipoteze da postoji povezanost prilagođenosti sa pojavom anksioznosti kod hronično hospitalizirane djece i adolescenata urađena je matrica korelacija u kojoj su izračunati koeficijenti korelacije ranga Spearmana. Korelacijom se utvrđuje smjer i stepen povezanosti slaganja određenih područja anksioznosti i prilagođenosti.

Tabela 3. Matrica korelacija

Tabela _	Antisocijalno ponašanje	Problem kontrole bijesa	Emocionalne teškoće	Pozitivan stav prema sebi	Ukupna prilagodnost	Socijalna anksioznost	Ispitna anksioznost	Opća anksioznost
Koeficijent korelacije	1,000	0,232	-0,179	-0,147	0,357	-0,029	-0,075	0,203
Značajnost (p)		0,011	0,051	0,109	0,000	0,752	0,416	0,026
Koeficijent korelacije	1,000	1,000	-0,033	-0,010	0,617	0,047	-0,009	0,183
Značajnost (p)			0,719	0,912	0,000	0,607	0,926	0,046
Koeficijent korelacije			1,000	0,154	0,473	0,138	0,337	0,434
Značajnost (p)				0,094	0,000	0,132	0,000	0,000
Koeficijent korelacije				1,000	0,362	0,092	0,217	0,233
Značajnost (p)					0,000	0,315	0,017	0,010
Koeficijent korelacije					1,000	0,211	0,219	0,566
Značajnost (p)						0,021	0,016	0,000
Koeficijent korelacije						1,000	0,242	0,255
Značajnost (p)							0,008	0,005
Koeficijent korelacije							1,000	0,339
Značajnost (p)								0,000
Koeficijent korelacije								1,000
Značajnost (p)								

Prema dobijenim koeficijentima korelacije ranga i njihovim značajnostima utvrđeno je postojanje pozitivne korelacije između: antisocijalnog ponašanja i problema kontrole bijesa, antisocijalnog ponašanja i ukupne prilagođenosti, antisocijalnog ponašanja i opće anksioznosti kao subskale SKAN upitnika, emocionalnih teškoća i pozitivnog stava prema sebi, emocionalnih teškoća i ukupne prilagođenosti sa RAASI skale, ukupne prilagođenosti sa RAASI skale i sva tri područja anksioznosti – socijalne, ispitne i opće anksioznosti sa SKAN skale.

Pozitivna korelacija antisocijalnog ponašanja i problema kontrole bijesa upućuje da postojanje visokih vrijednosti antisocijalnog ponašanja uvjetuje i visoke vrijednosti na polju problema kontrole bijesa. Antisocijalno ponašanje ima visoku korelaciju i sa subskalom ukupne prilagođenosti na RAASI mjernom instrumentu. Povećanje vrijednosti antisocijalnog ponašanja dovodi do povećanja vrijednosti opće anksioznosti na subskali SKAN upitnika. Kada je u pitanju subskala emocionalne teškoće, povećanjem njenih vrijednosti povećavaju se i vrijednosti na subskali pozitivnog stava prema sebi. S obzirom da je subskala pozitivan stav prema sebi obrnuto skorovana, može se zaključiti da što je veći rezultat na toj subskali kod ispitanika, veći su i emocionalni problemi. Emocionalni problemi su veći i što je viši rezultat na području ukupne prilagođenosti.

Ukupna prilagođenost na RAASI mjernom instrumentu u pozitivnoj je korelaciji sa sva tri područja anksioznosti na SKAN mjernom instrumentu. Slijedom toga zaključujemo da što su veće vrijednosti na području ukupne prilagođenosti, veća je ispoljena anksioznost u svojim područjima. Utvrđeno je postojanje i negativne korelacije između: antisocijalnog ponašanja i emocionalnih teškoća, problema kontrole bijesa i emocionalnih teškoća, problema kontrole bijesa i pozitivnog stava prema sebi.

Ukoliko se pojavljuju visoke vrijednosti na području antisocijalnog ponašanja onda će vrijednosti na području emocionalnih teškoća biti niske (koeficijent korelacije: -0,179). Također će i kod problema kontrole bijesa visoke vrijednosti uvjetovati postojanje niskih vrijednosti na polju emocionalnih teškoća (koeficijent korelacije: -0,033). Problem kontrole bijesa ima negativnu korelaciju sa pozitivnim stavom prema sebi. Dakle, visoke vrijednosti na području problema kontrole bijesa uvjetuju niske vrijednosti na području pozitivnog stava prema sebi.

Cowen i sar. (1996; prema Bašić, Kranželić-Tavra 2004) navode da se problemi sa prilagođavanjem nalaze u različitim oblicima kao neprijateljska, agresivna, nesaradljiva ponašanja, anksiozna i povučena ponašanja; nezainteresovanost za učenje, isključivanje ili kao kombinacija svega navedenog. Adolescenti koji dopuštaju

da ih vodi unutarnji poriv uz pomoć roditelja i odgajatelja, koji ih dovodi do izgradnje čvrstog životnog plana koji će im biti oslonac u životu, lakše će se suočavati sa svim problemima i poteškoćama (Ninčević, 2009).

4. ZAKLJUČAK

Anksioznost je osnovni simptom svih oblika socijalne neprilagođenosti i emocionalnih oštećenja. Uzrok straha i emocionalne napetosti treba tražiti u nezadovoljenju osnovnih potreba djeteta. Anksiozni poremećaj obilježen je pretjeranom anksioznom zabrinutošću djeteta zbog separacije od osoba za koje je vezan.

Istraživanjem se došlo do očekivanih pokazatelja da postoji povezanost poremećaja prilagođenosti sa pojavom anksioznosti kod hronično hospitalizirane djece i adolescenata. Ukupna prilagođenost na RASSI mjernom instrumentu u pozitivnoj je korelaciji sa područjem socijalne anksioznosti, ispitne anksioznosti i opće anksioznosti te slijedom pozitivne korelacije zaključujemo da što su veće vrijednosti na području ukupne prilagođenosti, veća je ispoljena anksioznost u svim ispitivanim područjima. Implikacije ovog istraživanja su mnogobrojne. Rezultati mogu biti upotrebljivi u razvoju politike promicanja zdravlja te programa i aktivnosti usmjerenih ka djeci i mladima, kako u našem okruženju, tako i šire. Ovo područje je posebno pogodno za razvoj preventivnih programa na univerzalnom, selektivnom i indiciranom nivou sa aspekta mentalnog zdravlja, koji bi imali pozitivan uticaj na povećanje socijalne uključenosti, redukciju rizika za poremećaje u ponašanju te promociju mentalnog zdravlja u kako u zdravstvenim tako i školskim ustanovama.

Podaci bi se mogli koristiti i za naučnu analizu povezanosti stresnih događaja tokom djetinjstva i ponašanja djeteta te faktora koji na to utiču kao i za praćenje trendova pojavnosti i/ili promjena određenih ponašanja usljed hronične hospitalizacije djece i adolescenata.

5. LITERATURA

1. Bašić, J., Kranželić-Tavra, V. (2004), "O ponašanjima učenika i njihovoj pojavnosti u školi", u: Bašić, J., Koller-Trbović, N., Uzelac, S. (ur): *Zbornik radova: Poremećaji u ponašanju i rizična ponašanja, pristupi i pojmovna određenja*, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 107-119
2. Davidson, G. C., Neale, J. M. (1999), *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*, Naklada Slap, Jastrebarsko
3. Kesetaš, G., Brković, I., Kuterovac-Jagodić, G. (2010), "Prilagodnost nekoliko subjektivnih mjera pubertalnog sazrijevanja za primjenu u nekliničkim istraživanjima razvoja adolescenata", *Društvena istraživanja*, 19 (6), 1015-1035
4. Kovačević, R., Bijedić, M. (2010), "Procjena prilagođenosti adolescenata u odnosu na dob. Smetenje i poremećaji: Fenomenologija, prevencija i tretman", II dio. Univerzitet u Beogradu. Radovi i Monografije. Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. Beograd, str. 365-372
5. Langley, A. K., Bergman, R. L., Piacentini, J. C. (2002), "Assessment of childhood anxiety. International Review of Psychiatry", Vol. 14, Issue 2, 102-113
6. Macuka, I. (2008), "Uloga dječje percepcije roditeljskoga ponašanja u objašnjenju internaliziranih i eksternaliziranih problema", *Društvena istraživanja*, 17(6), 1179-1202
7. Macuka, I. (2011), *Uloga obitelji i emotivne regulacije u prilagodbi mlađih adolescenata*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu
9. Macuka, I., Smojver-Adžić, S. (2012), "Osobni i obiteljski čimbenici prilagodbe mlađih adolescenata", *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, Vol 48, br. 1, str. 27-44
10. Ninčević, M. (2009), "Izgradnja adolescentskog identiteta u današnje vrijeme", *Odgojne znanosti*, Vol 11, br 1, 119-141
11. Novak, M., Bašić, J. (2008), "Internalizirani problem kod djece i adolescenata: Obilježja i mogućnosti prevencije", *Ljetopis socijalnog rada*, 15(3), str. 473-498
12. Oland, A., Shaw, D. (2006), "Pure versus co-occurring Externalizing and internalizing symptoms in children", *Potential role of socio-developmental milestones*. *Clinical and Family Psychology Review*. 8 (4), 247-270
13. Pekrun, R., Goetz, T., Titz, W. (2002), "Academic emotions in students' self-regulated learning and achievement: A program of qualitative and quantitative research. *Educational Psychologist*", 37, 91-105

14. Pekrun, R., Goetz, T. (2005), "Achievement Emotions Questionnaire (AEQ)", User's Manual. Munich: University of Munich, Department of Psychology
15. Plačevski, G., Knez, R., Peršić, M., Vuković, D. (2010), "Psihosocijalni aspekti kronične upalne bolesti crijeva u djece i adolescenata, *Medicina fuminensis*, Vol. 46, br. 3, str. 325-331
16. Rapee, R., Kennedy, S., Ingram, M., Edwards, S., Sweeny, L. (2005), "Prevention and early intervention of anxiety disorders in inhibited preschool children", *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73 (3), 488-497
17. Reynolds, W. M. (2001), *Reynolds Adolescent adjustment screening inventory*, Lutz, FL: Psychological Assessment Resources, Inc
18. Štrkalj Ivezić, S., Vuković, A. (2007), "Nemedikamentozno liječenje anksioznih poremećaja, *Medix*, XIII broj 71
19. Vidović, V. (2000), "Utjecaj kronične tjelesne bolesti na psihički razvoj djeteta", *Paediatr Croat*; 44 (Supl 1): 229-234
20. Vulić-Prtorić, A. (2002), "Obiteljske interakcije i psihopatološki simptomi u djece i adolescenata", *Suvremena psihologija*, 5 (1), 31-51
21. Wenar, C., (2002), *Razvojna psihopatologija i psihijatrija: Od dječije do dobi do adolescencije*, Naklada Slap, Jastrebarsko
22. Zaić, A. (2005), *Odnos simptoma anksioznosti, depresivnosti i somatizacije u dječjoj dobi*, Diplomski rad, Odsjek za psihologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

ANXIETY OCCURRENCE IN CHRONICALLY HOSPITALIZED CHILDREN AND ADOLESCENTS

Summary

Anxiety occurs as a most common issue at children and adolescents. Anxiety is the basic symptom of all forms of social nonconformity and emotional damage. The complexity of issues at chronically ill and hospitalized children and adolescents comes from the need for a permanent contact with medical personnel, frequent stay in the hospital, being subject to various medical treatments and rehabilitation programmes which can affect the healthy attachment with the family and the peers. The objective of the research is to determine the presence of anxiety at chronically hospitalized children and adolescents and to detect it's relation to the adjustment issues. In accordance with the objective the hypothesis has been set up and proven by statistical methods. The research has been conducted at The Clinic for Children's Diseases, University Clinical Center Tuzla on the sample of 120 subjects. The data was collected during 2014. The research proved that there is a connection between adjustment disability and anxiety at chronically hospitalized children and adolescents. In relation to the adjustment areas, the descriptive-statistical parameters were shown for: antisocial behaviour, anger control issues, emotional difficulties, positive attitude towards oneself and the overall adjustment.

Key words: chronical hospitalization, anxiety, adjustment, children, adolescents.

Adresa autora

Authors' address

Adela Jahić

Meliha Bijedić

Univerzitet u Tuzli

Edukacijsko- rehabilitacijski fakultet

adela.xx@hotmail.com

meliha.bijedic@untz.ba

UDK 159.96:618.2

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Anida R. Fazlagić

SOCIODEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE PORODILJA I POSTPARTALNA DEPRESIVNOST

Postpartalna depresija je bio-psiho-socijalni fenomen, još uvek nejasne etiologije. Ovaj poremećaj raspoloženja karakteriše bezrazložna tuga, misli o besmislenosti života, gubitak interesovanja za većinu aktivnosti, potpuna dekoncentracija, a mogli bismo dodati i osećanje bespomoćnosti. Posebno je značajno što je ovakva simptomatologija prisutna u biološki i sociološki kontekstualno osetljivom periodu za ženu, u periodu postpartuma. Psihološki aspekt postpartalne depresije odnosi se na splet psiholoških i socijalnih varijabli koje u međusobnom sadejstvu oblikuju reakcije porodilje.

Primarni cilj ovog istraživanja jeste razumevanje relacije između ličnih obeležja porodilje i nivoa depresivnosti. Uzorak je činilo 145 porodilja, prosečne dobi 27 godina. Većina ispitanica je prosečnog socioekonomskog statusa, srednjeg obrazovanja, u braku su, i žive sa svojim partnerom ili partnerovom širom porodicom. Merenja depresivnosti vršena su dvokratno istim skrining instrumentom, Edinburškom skalom postpartalne depresivnosti, gde je prvo merenje bilo u poslednjem trimestru trudnoće, a drugo merenje u prvom trimestru postpartalno. Uz Edinburšku skalu postpartalne depresije korišten je i sociodemografski upitnik.

Rezultati su pokazali da ne postoji statistički značajna povezanost između ličnih obeležja kao što su: dob, bračni status, radni status, nivo obrazovanja, i paritet. Značajne korelacije su pronađene za varijable percepcija tela nakon porođaja i psihičko zdravlje trudnice.

Većina psiholoških istraživanja temelji se na identifikaciji psiholoških korelata depresivnosti. Proširivanjem strogih kliničkih kriterijuma depresije u postpartalnom periodu, stvaramo osetljiviji okvir za razumevanje ovog složenog poremećaja raspoloženja. Većina ličnih obeležja u ovom uzorku nije u značajnoj korelaciji sa postpartalnom depresivnosti, ali retko proveravan aspekt poput percipirane slike tela nakon porođaja, i gotovo konstantan pokazatelj depresivnosti

postpartalno, narušeno psihičko zdravlje jesu u značajnim korelacijama. Psiholozi u saradnji sa stručnjacima iz drugih oblasti mogu pomoći u ovom značajnom aspektu telesne samospoznaje, što opet može umanjiti depresivnost nakon porođaja.

Ključne reči: postpartalna depresivnost, porodilje, lična obeležja

TEORIJSKI DEO

Prema desetoj reviziji Međunarodne klasifikacije bolesti (ICD-10) postpartalni poremećaji su označeni kao mentalni poremećaji koji komplikuju trudnoću, porođaj i puerperijum (O 99.3), a uključuju sva stanja poglavlja V (F00- F99).

Dakle, ni u jednoj postojećoj klasifikaciji postpartalni poremećaji se ne klasifikuju kao posebne psihijatrijske bolesti u odnosu na one koje se kod žena javljaju u drugim okolnostima nezavisno od trudnoće i puerperijuma. U stručnoj medicinskoj javnosti, pa i u našem području (Miljković, Stanković, Lakić 2006), prihvaćena su tri postpartalna psihijatrijska poremećaja i to: postpartalna tuga (baby blues), postpartalna depresija (postpartum depression) i postpartalna psihoza (postpartum psychosis).

Postpartalna depresija je bio-psiho-socijalni fenomen. U fokusu je istraživača iz oblasti psihologije, psihijatrije, biologije, sociologije i srodnih disciplina, a nesporno je da ovoj pojavi treba pristupiti holistički. Aktiviranje konflikata vezanih za trudnoću, kao i intrapsihička reorganizacija koja nastaje preuzimanjem majčinske uloge označavaju faktore koji su najznačajniji u percipiranju psihičkih poremećaja. Beckova (Beck, 2001) metanaliza je pokazala da su simptomi poput beznađa, plača, osećaja neadekvatnosti, krivice, nesposobnosti da se oseća radost zbog deteta, uznemirenosti i anksioznosti, gubitka apetita, potom slaba koncentracija i memorija, poremećaj sna, umor, društvena izolacija i suicidalne misli i ideje, sigurni pokazatelji kliničke depresije. Prema procenama Svetske zdravstvene organizacije (WHO, 2008), oko 10-15% ženske populacije ima dijagnostikovanu postpartalnu depresiju. Međutim, istraživanja (Stone, 2008) sugerišu da je incidencija ovog poremećaja puno veća, ali je problem što porodilje ne zatraže pomoć. Dodatni problem u našem okruženju jeste nedostatak rutinskog skrininga tokom trudnoće i postpartuma, kojim bi se utvrdila stopa incidencije postpartalne depresije. Grin (Green, 1998) govori da je za psihologiju bitnije da radi na proširenju kriterijuma depresivnosti postpartalno, a ne da psihologija podilazi strogim kriterijumima psihijatrije i preciznoj psihijatrijskoj dijagnostici.

Posebno značajan zadatak jeste ispitati relacije postpartalne depresivnosti sa ličnim obeležjima porodilje. Informacije koje dobijemo mogu nam poslužiti da projektujemo potencijalni model žene koja će u psihološkom smislu biti vulnerabilna. Na osnovu takvog modela, psiholozi bi mogli osmisliti intervencije u individualnim i grupnim tretmanima kod porodilja.

Stoga, istraživanja pokazuju kako je dob ispitanice značajan korelat depresivnosti. Naime, majke-adolescentkinje imaju češće dijagnostikovanu postpartalnu depresiju od starijih majki (Areias, Kummar, Barros, Figueiredo, 1996). Prvorotke su postpartalno podložnije razvoju simptoma od višerotki. Žene kojima se desila neplanirana trudnoća (Tomlinson, Cooper, Swartz, Molteno, 2006) sklonije su razvoju postpartalnih simptoma od žena koje su trudnoću planirale. Oprečni su rezultati vezani za bračni status i postpartalnu depresiju. Nadalje, što se tiče relacija socioekonomskog statusa, obrazovanja, mesta stanovanja i postpartalne depresije, postoje izvesne razlike u proceni odnosa ovih varijabli prema postpartalnoj depresiji. Metaanalizom je pokazano da je prevalenca za PD kod žena koje žive na selu 27%. Prevalenca je veća za žene koje žive u zemljama u razvoju nego u razvijenim zemljama (Vilegas, McKay, Dennis, Ross, 2011). Bekova metanaliza je pokazala da je socioekonmski status među 13 relevantnih prediktora depresije (Beck, 1996; Beck, 2001). Slično je pokazano i u Maleziji, gde je socioekonomski status povezan sa postpartalnom depresijom (Zainal, Kaka, Ng, Jawan, Singh, 2012). Generalno, nije sam izvor prihoda direktan činilac koji utiče na razvoj depresivnih simptoma, već je percepcija prihoda porodilje ključna za razvoj depresivnih simptoma. Mogućnost i sposobnost da se nose sa lošim socioekonomskim statusom razlikuje se među porodiljama i neke od njih direktno čini vulnerabilnim za stresna događanja, koja za posledicu imaju niz psiholoških poteškoća.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja

Ovo istraživanje rađeno je sa ciljem da se identifikuju korelati depresivnosti s obzirom na lična obeležja porodilja. Stoga je zadatak istraživanja bio da utvrdimo jesu li lična obeležja kao što su dob, bračni status, radni status, percepcija tela nakon porođaja, telesno zdravlje, psihičko zdravlje, obrazovanje i paritet statistički značajno povezani sa skorovima na Edinburškoj skali postpartalne depresije.

Ispitanici

Svojim dobrovoljnim pristankom učešće u istraživanju prihvatilo je 220 trudnica. Međutim budući da je istraživanje longitudinalno, te da je prvo merenje vršeno u poslednjem trimestru trudnoće, a drugo merenje u prvom trimestru postpartalno, osipanje uzorka je bilo očekivano. Stoga je kompletnom procesu ispitivanja pristupilo 145 žena (N=145), prosečne starosti 27 godina (M= 26, 94) sa rasponom dobi od 17-40 godina. Analizom uzorka opšte karakteristike ispitanice date su u procentima i to:

Tabela 1. Sociodemografske karakteristike uzorka date u procentima

Sociodemografske karakteristike uzroka	%
U braku	99,3%
Srednja stručna sprema	36,4%
Zaposleno	50,3%
„Zadovoljna sam svojim materijalnim statusom“	35,2%
Petočlana porodica	21,5%
Prvorotke	44,8%
Planirana trudnoća	87,6%

Instrumenti

Instrumenti korišteni u ovom istraživanju bili su: Upitnik o sociodemografskim obeležjima i Edinburška skala postpartalne depresije.

Upitnik o sociodemografskim obeležjima je konstruisan za potrebe istraživanja i u njemu se od ispitanica traže podaci o dobi, nivou obrazovanja (ispitanice i partnera), socio-ekonomskim uslovima u kojima ispitanice žive, paritetu, planiranosti trudnoće, mogućim zdravstvenim teškoćama ili oboljenjima, psihičkim poteškoćama ili oboljenjima i zadovoljstvu izgledom tela nakon porođaja.

EPDS je jedna od najčešće korišćenih skala za procenu depresivnih simptoma kod žena koje su rodile. Porodilje procenjuju težinu za deset različitih depresivnih simptoma u proteklih sedam dana na skali procene od 0 do 3 (Cox, Holden, Saqovsky, 1987). Mogući raspon rezultata je od 0 do 30, gde viši skorovi upućuju na težu

simptomatiku. Ajtemi na skali se odnose na procenu mogućnosti radovanja, doživljaja zabrinutosti, krivice, tuge, zatim procenu o samopovređivanju i slično. Ova skala procenjuje uglavnom psihološke simptome depresivnosti, dok fiziološke tumači kroz jedan ajtem koji se odnosi na procenu mogućnosti spavanja. EPDS skala je validirana, prevedena u velikom broju zemalja i aktivno se koristi za skrining i dijagnostiku postpartalne depresije. Autori navode da je split-half pouzdanost skale .88, i pouzdanost skale $\alpha = .87$.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Nakon prikupljanja podataka uradili smo statističku obradu u PASW.18 statističkom programu. U Tabeli 2 prikazane su deskriptivne statističke mere za varijablu depresivnost pre i posle porođaja.

Tabela 2. Deskriptivna statistika za varijablu depresivnost pre i posle porođaja

	N	M	SD	Mediana	Mod	Min	Max
Depresivnost preporođaja	145	9,25	5,75	9,00	10,00	0	29
Depresivnost posle porođaja	145	9,28	6,23	8,00	10,00	0	29

Analizom dobijenih statističkih parametara vidimo da je aritmetička sredina intenziteta ispoljavanja depresivnosti na celom uzorku ispod teorijske vrednosti. Dobijena aritmetička sredina depresivnosti na celom uzorku pre porođaja je 9,28 uz standardnu devijaciju 6,23 bodova, dok je teorijski skor za dijagnostikovanje depresivnosti iznad 12. Centralni rezultat iznosi 8 bodova, a mod je 10 bodova. Dakle, sa globalnog statističkog stanovništva, možemo reći da je celi uzorak ispitanica umerene depresivnosti. Procentualno izraženo, prepartalno, broj ispitanica u uzorku koje su umereno depreisvne je 44,8%, zatim izraženu depresivnost ima 28,3% ispitanica, dok je bez depresivnosti 26,9%.

Postaprtalna merenja su pokazala da u našem uzorku postpartalnu depresivnost nema 31%, njih 40% ima umerenu depresivnost, dok 29% ispitanica ima izraženu depresivnost.

Nadalje, u tabeli tri prikazan je Pirsonov koeficijent korelacije za sociodemografske varijable u ovom istraživanju i postpartalnu depresivnost.

Tabela 3. Pirsonov koeficijent korelacije za nezavisne varijable i postpartalnu depresivnost

Postpartalna depresivnost	r	p
Socioekonomski status	-,181	,0,39
Dob	-,159	,057
Bračni status	-,117	,161
Telesno zdravlje	-,068	,589
Psihičko zdravlje	-,417	,000
Paritet	-,071	,398

Iz tabele tri možemo videti da postoji statistički značajna, negativna, ali po jačini umerena povezanost za varijable psihičko zdravlje i postpartalna depresivnost, što opet upućuje na zaključak da će one žene koje imaju nestabilnije psihičko stanje imati i izraženiju depresivnost postpartalno.

Nadalje smo proverili da li postoje razlike u percepciji zadovoljstvom izgledom tela nakon porođaja s obzirom na nivo depresivnosti koristili smo se jednofaktorskom analizom varijanse. Ispitanice su podeljene u tri grupe obzirom na postiguti skor na skali (grupa 1- skor na skali od 0-6 - nema depresivnosti; grupa 2- skor na skali od 6-12 - umerena depresivnost; grupa 3- skor na skali iznad 12 - izražena depresivnost). Utvrđena je statistički značajna razlika na nivou $p < 0,001$, u percepciji slike tela kod tri grupe ispitanica ($F = 7,240$; $df = 2$; $p = 0,001$). U skladu sa statističkom značajnosti, stvarna razlika između srednjih vrednosti grupa je srednja.

Veličina te razlike, izražene pomoću Tukeyevog HSD testa, pokazuje da se srednja vrednost grupe 1 ($AS = 4,42$; $SD = 0,866$) značajno razlikuje od srednje vrednosti grupe 3 ($AS = 3,67$; $SD = 1,203$), ali se srednje vrednosti grupe 2 značajno ne razlikuju od srednjih vrednosti grupe 3 ($AS = 4,26$; $SD = 0,870$).

Ispitanice sa skorom iznad 12 (izražena depresivnost) najmanje su zadovoljne izgledom svog tela u odnosu na ispitanice bez depresivnosti ili umerene depresivnosti.

Proveru relacija između depresivnosti i nivoa obrazovanja vršili smo pomoću Hi-kvadrat testa.

Kao što se iz tabele može videti nema statistički značajane razlike između srednjih vrednosti depresivnosti postpartalno kod porodilja različitog nivoa obrazovanja.

Tabela 4. Hi-kvadrat test za varijable obrazovanje i postpartalna depresija

	Bez depresivnosti	Umerena depresivnost	Izražena depresivnost	?
Osnovna škola	3 (2,1%)	6 (4,1%)	8 (5,5%)	17 (11,7%)
Srednja trogodišnja škola	3 (2,1%)	8 (5,5%)	5 (3,4%)	16 (11%)
Srednja četvorogodišnja škola	17 (11,7%)	21 (14,5%)	12 (8,3%)	50 (34,5%)
Viša škola	3 (2,1%)	6 (4,1%)	2 (1,4%)	11 (7,6%)
Visoka škola	12 (8,3%)	14 (9,7%)	12 (8,3%)	38 (26,2%)
Magisterijum/doktorat	7 (4,8%)	3 (2,1%)	3 (2,1%)	13(9%)
?	45 (31%)	58 (40%)	42 (29%)	100%

$\chi^2 = 9,349$, $df = 10$, $p = 0,499$

DISKUSIJA

Analizirali smo odnos relacija ličnih obeležja i depresivnosti nakon porođaja. Rezultati su pokazali da postoji statistički značajna povezanost psihičkog zdravlja i percepcije tela nakon porođaja sa postpartalnom depresijom, dok nema povezanosti sa ostalim ličnim obeležjima ispitanica u ovom istraživanju.

Najpre ćemo analizirati distribuciju depresivnosti pre i posle porođaja. Između 10-15% majki iskusi teške emocionalne poremećaje često nazvane postpartalna depresija (WHO, 2008). Međutim, u našem uzorku procenat porodilja koje imaju skorove iznad 12 je 31%, što je značajno više od procena Svetske zdravstvene organizacije (WHO, 2008). Iako je ovaj broj iznad statističke procene za opštu populaciju, ipak je značajno manje nego što su rezultati dobijeni, na primer u Južnoj Africi gde je učestalost PD-a oko 34,7% (Cooper, 1999).

Čini se da je ovakva distribucija depresivnosti karakteristična za žene u ruralnim područjima, i/ili zemljama u razvoju (Vilagas, McKay, Dennis, Ross, 2011). Kao najčešći razlozi za ovako visoke procenat zemaľja u tranziciji, autori navode loš odnos zdravstvenog sistema svih nivoa prema trudnicama i porodiljama, pa je neretko za trudnicu sam porođaj i postporođajni period izvor stresa. Za visoko razvijene zemlje i studije koje smo spominjali u ovom radu, prioritet je izgradnja stabilnih kriterijuma i nacionalnih vodiča (Serge, Losch, O'Hara, 2006). Nacionalni vodiči bi trebali da pruže informacije i smernice za prevenciju, lečenje i buduće ciljeve istraživačkih projekata, kojim bi se pratilo zdravstveno stanje porodilja i trudnica.

Zadatak stručnjaka u 21. veku je da otkriju potrebe porodilje, jer smo se u 20. veku dovoljno bavili potrebama novorođenčeta.

U prilog toj činjenici govori i podatak da stručnu pomoć ne zatraži oko 20-25% (Robertson, Celasun, Stewart, 2003) porodilja koje razvijuju neki od oblika psihičkih poremećaja postpartalno. Preciznijom dijagnostikom se često može utvrditi da u podnožju poremećaja i sa njima u komorbiditetu jesu i druge emocionalne poteškoće i poremećaji raspoloženja (Bloch, Rotenberg, Koren, Klein, 2005), što dodatno otežava dijagnostikovanje poremećaja. Distribucija u našem uzorku ne sme iznenaditi jer nas literatura stalno izveštava o porastu broja porodilja (Stone, 2008) koje tek kada se uključe u proces dijagnostike ovog poremećaja otkriju da postoji mogućnost da pomere granice trenutne statističke procene.

Naglasili bismo da rezultate koje smo dobili u ovom istraživanju bilo bi dobro tumačiti i razumeti uz povećani oprez, jer je dijagnostikovanje poremećaja jedino moguće kada se u proces dijagnostikovanja uključi klinički intervju.

Značajna povezanost pronađena je između varijabli slika tela i postpartalna depresivnost. U našem društvu slika tela zauzima značajno mesto u samoevaluaciji. Posebno pojava našeg tela je jedan od glavnih faktora kako nas ljudi procenjuju, kako na nas reaguju i kako se mi osećamo. Slika tela nakon porođaja se neosporno menja i na svaku ženu ta promena se najčešće odražava negativno. Posebno je ova promena značajna za žene koje neguju sliku tela kao značajan eksterni evaluacioni aspekt selfa. U istraživanjima koja su se bavila ispitivanjem povezanosti percepcije i samoevaluacije tela i postpartalne depresije, dobijene su značajne povezanosti (Symons-Downs, Dinallo, Kirner, 2008; Carter, Baker, Brownell, 2000), slično kao i u našem istraživanju.

Najnovija sistemska analiza (Silveira, Ertel, Dole, Chasan-Taber, 2015) pokazuje da nezadovoljstvo slikom tela je dosledno, ali slabo povezano sa prenatalnom i postpartalnom depresijom. Nalazi su bili manje koezistentni za prenatalnu nego za postpartalnu depresiju.

Žene doživljavaju veće nezadovoljstvo telom posle porođaja nego pre porođaja i tokom trudnoće. Taj trend zabrinutosti zbog izgleda tela traje šest meseci postpartalno (Rallis, Skouteris, Werhheim, Paxton, 2007), a uz zabrinutost češća je i sklonost ka uspoređivanju sa izgledom tela drugih trudnica čime se inteziviraju depresivni simptomi, za neke porodilje i do godinu dana postpartalno (Rallis, Skouteris, Werhheim, Paxton, 2007).

U jednom istraživanju rađenom s ciljem podrške ženama sa postpartalnom depresijom, ispitanice su navele da je jedan od značajnijih uzroka depresivnosti naglo povećanje kilaže i izmenjena slika tela na koju ne mogu da utiču (Ko, Yang, Fang, Lee, Lin, 2013). Osmišljen je program vežbanja, a ovim programom obuhvaćene su žene sa postpartalnom depresijom kako bi tokom programskih aktivnosti smanjile telesnu težinu, umor i depresiju. Kvaziekperimentalni nacrt je obuhvatio 28 žena u periodu od drugog do šestog meseca postpartuma. Program je obuhvatio pilates, jogu i fizičke vežbe, tokom tri meseca, jednom nedeljno u trajanju od 60 minuta sa profesionalnim trenerom. Telesna težina, nivo umora i depresija mereni su pre početka programa i nakon završetka.

Rezultati su pokazali da su učesnice sa povišenim skorovima na EPDS skali nakon programa značajnije bile zadovoljne izgledom tela ali i značajno nižim skorovima na skali EPDS (Ko, Yang, Fang, Lee, Lin, 2013).

Nadalje, rezultati našeg istraživanja su pokazali da ispitanice sa skorom iznad 12 (izražena depresivnost) imaju i narušenije psihičko zdravlje u odnosu na ispitanice bez depresivnosti i umerene depresivnosti

Nekoliko studija koje su se bavile postporođajnim oporavkom podržava vezu sa postpartalnim mentalnim poremećajima u tom akutnom bolu. Otkriveno je da su psihički simptomi i problemi sa psihičkim zdravljem povezani sa postpartalnom

depresijom. Rezultati su objašnjeni kroz uticaj bola na psihičko stanje (Morris, 2006). Naime, perzistentni bol može ograničiti sposobnost žene da se nosi sa mnogim stresorima sa kojima se susreće u postporođajnom periodu, i tako izazvati depresiju. Dodatni problem stvara i izbegavanje majki da prijave zdravstvene probleme, zbog bojazni da će izgubiti kontrolu nad svojim zdravljem i zdravljem bebe. Na taj način majke, dodatno razvijaju bespomoćnost i očekivanje loših ishoda događaja što mogu biti trigeri za PD. Upravo takvi procesi, razmišljanja i očekivanja podržani su putem istraživanja strukture ličnosti i kognitivnog stila i njihovog uticaja na vulnerabilnost odnosno na PD. Isti autori sugerisu da bi pružaoci zdravstvenih usluga trebali ohrabrivati prijavljivanje psihičkog zdravlja žena, a da bi budući istraživači trebali da ispituju vezu između kognitivnog stila i postpartalne depresije.

Rezultati su pokazali da nema povezanosti između varijabli postpartalna depresivnost i dob. Slični rezultati su dobijeni u istraživanju u Japanu (Tamaki, Murata, Tadaharu, 1997), kao i u praćenju 10.000 ispitanica sa ciljem da se identifikuju prenatalni prediktori depresivnosti, gde dob ispitanice nije bila povezana sa postpartalnom depresijom (Robertson, Grace, Wallington, Stewart, 2004). S druge strane Bekova metaanaliza pokazala je da postoji povezanost dobi sa postpartalnom depresijom kod majki adolescentkinja (Beck, 2001), a sličan podatak za prvorotke dobili su i istraživači u Turskoj (Ege, Timur, Zinur, Gecil, Sungar-Reeder, 2008).

Nadalje, nema povezanosti između varijabli postpartalna depresivnost i bračni status. U našem istraživanju samo je jedna ispitanica imala status razvedene dok su ostale bile braku. Slične rezultate pokazala su i druga istraživanja (Kim, Hur, Kim, Oh, Shin, 2008) dok su neka (Ege, Timur, Zinur, Gecil, Sungar-Reeder, 2008; Eastwood, Phung, Barnett, 2011) utvrdila značajne povezanosti depresije i godina u braku.

Rezultati našeg istraživanja su pokazali da nema statistički značajne povezanosti između pariteta i depresivnosti postpartalno. Slične rezultate dobili su i istraživači u Japanu (Tamaki, Murata, Tadaharu, 1997) koji naglašavaju da je kod prvorotki period od prvih mesec dana postpartalno stresniji nego kod majki sa više dece, pa su samim tim i podložnije razvoju PD-a, anksioznosti ili sličnih poremećaja raspoloženja. Prvorotkinje generalno izveštavaju o više poremećaja raspoloženja u odnosu na višerotkinje (Thomson, Roberts, Bappsci, Ellwood, 2002).

Rezultati vezani za planiranost (željenost) trudnoće su oprečni. Rezultati koji nisu su u skladu sa našim istraživanjem, pokazuju da ima razlika kod trudnica koje su planirale ili nisu planirale trudnoću (Beck, 2001; Ege, Timur, Zinur, Gecil, Sungar-Reeder, 2008), dok su rezultati studije u Japanu slični našim rezultatima (Kim, Hur, Kim, Oh, Shin, 2008).

ZAKLJUČAK

Kako su rezultati našeg istraživanja pokazali žene imaju umerenu depresivnost sudeći prema ustanovljenim dijagnostičkim normama EPDS-a. S druge strane, ako posmatramo procentualnu zastupljenost onih žena za koje možemo sumnjati da imaju potencijalnu depresivnost, procenat od 26% je značajno viši od aktuelnog izveštaja Svetske zdravstvene organizacije (WHO, 2008).

Samoevaluacija tela i zadovoljstvo istim može uticati na dobru sliku o sebi ili eksteralni self, što može pružiti uverenje majci o nivou samoučinkovitosti.

Unutar stres-modela, u kojem percepcija situacije doprinosi i odgovoru na stres, posebno se naglašava ranjivost pojedinih žena i njihov psihološki kapacitet za rađanje. To bi značilo da trebamo razumeti potrebu, želju i spremnost da se postane roditelj uz poznavanje osnovnih psiholoških i socijalnih karakteristika svake žene posebno.

LITERATURA:

1. Areias, M. G., Kummar, R., Barros, H., Figueiredo, E. (1996), "Correlates of postnatal depression in mothers and fathers", *Br J Psychiatry*, 169, 34-41
2. Beck, C. T. (1996), "A meta-analysis of predictors of postpartum depression", *Nurs Reasrch*, 45, 297-303
3. Beck, C. T. (2001), "Predictor of postpartum depression: An Update", *Nursing Reasrch*, 50, 5, 275-285
4. Bloch, M., Rotenberg, N., Koren, D., Klein, E. (2005), "Risk factors associated with the development of postpartum mood disorders", *Journal of Affective Disorders*; 88,(1),9-18
5. Carter, A. S., Baker, C. W., Brownell, K. D. (2000), "Body Mass Index, Eating Attitudes, and Symptoms of Depression and Anxiety in Pregnancy and the Postpartum Period", *Psychosomatic Medicine*, 62(2), 264-270
6. Cox, J. L., Holden, J. M., Sagovsky, R. (1987), "Detection of postnatal depression. Development of the 10- item Edinburgh Postnatal Depression Scale", *British Journal of Psychiatry*, 150, 782-786
7. Cooper, P. J., Tomlinson, M., Swartz, L., Woolgar, M., Murray, L., Molteno, C. (1999), "Post-partum depression and the mother-infant relationship in a South African peri-urban settlement", *The British Journal of Psychiatry* 175 (6), 554-558

8. Eastwood, J. G., Phung, H., Barnett, B. (2011), "Postnatal depression and socio-demographic risk: factors associated with Edinburgh Depression Scale scores in a metropolitan area of New South Wales, Australia", *New Zealand Journal Psychiatry* 45,12, 1040-6
9. Ege, E., Timur, S., Zinur, H., Gecil, E., Sungar-Reeder, B. (2008), "Social support and symptoms of postpartum depression among new mothers in eastern Turkey", *Journal of Obstetrics and Gynecology Research*, 34, 585-593
10. Green, J. M. (1998), "Postnatal depression or postnatal dysphoria? Findings from a longitudinal community based study using the Edinburgh Postnatal Depression Scale", *Journal of Reproductive & Infant Psychology*, 16 (2/3), 143-155
11. Kim, Y. K., Hur, J. W., Kim, K. H., Oh, K. S., Shin, Y. C. (2008), "Predictor of postpartum depression by sociodemographic, obstetric and psychological factors: A prospective study", *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 62, 331-340
12. Ko, Y. L., Yang, C. L., Fang, C. L., Lee, M. Y., Lin, P. C. (2013), "Community-based postpartum exercise program", *Journal of Clinical Nursing*, 22, 2122-2131
13. Miljković, S., Stanković, M., Lakić, A. (2006), "Psihijatrijski poremećaji tokom trudnoće i postpartalnog perioda", u Miladinovića, P. (ur.): *Urgentna stanja u ginekologiji i perinatologiji*, Medicinski fakultet Niš, 191-227
14. Morris- Parker A. (2006). "What to expect when you are expecting the best: The role of optimism, coping, and self-esteem in the development of postpartum depression", *School of Professional Psychology*, 38. Available from: <http://commo-ns.pacific.edu/spp/38>
15. Rallis, S., Skouteris, H., Werhiteim, E. H., Paxton, S. J. (2007), "Predictors of Body Image During the First Year Postpartum: A prospective study", *Women & Health*, 45, 1, 87-104
16. Robertson, E., Grace, S., Wallington, T., Stewart, D. E. (2004), "Antenatal risk factors for postpartum depression: a synthesis of recent literature", *General Hospital of Psychiatry*, 26, 291-306
17. Segre, L., Losch, M. E., O'Hara, M. (2006), "Race/ethnicity and perinatal depressed mood", *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 24, 99-106. doi:10.1080/02646830600643908
18. Silveira, M. L., Ertel, K. A., Dole, N., Chasan-Taber, L. (2015), "The role of body image in prenatal and postpartum depression: a critical review of the literature", *Archives of Womens Mental Health*, 18, 3, 409-421

19. Stone, K. (2008). „Postpartum depression by the numbers“, Site Postpartum progress, available from 11 January 2008, www.postpartumprogress.com
20. Symons-Downs, D., Di-Nallo, J. M., Kirner, B. S. (2008), „Determinants of pregnancy and postpartum depression: Prospective Influences of Depressive Symptoms, Body Image, Satisfaction, and Exercise Behavior“, *Ann. Behav. Med.*, 36, 54-63
21. Tamaki, R. Y., Murata, M., Tadaharu, O. (1997), „Risk factors for postpartum depression in Japan“, *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 50, 93-98
22. Thomson, J. F., Roberts, C. L., Baptsi, M. N., Ellwood, D. A. (2002), „Prevalence and Persistence of Health Problems After Childbirth: Associations with Parity and Method of Birth“, *Birth*, 29, 83-94
23. Tomlinson, M., Cooper, P. J., Stein, A., Swartz, L., Molteno, C. (2006), „Postpartum depression and infant growth in a South African peri-urban settlement“, *Child: Care, Health and Development*, 32, 81-86
24. Villegas, L., McKay, K., Dennis, C-L., Ross, L. E. (2011), „Postpartum depression among rural women from developed and developing countries: A systematic review“, *Journal of Rural Health*, 27, 278-88
25. WHO (2008), *A public Health Approach to Mental Health: The World Health Report 2001, Mental Health: New Understanding, New Hope*. Geneva
25. Zainal, N. Z., Kaka, A. S., Ng, C. G. Jawan, R., Singh, G. J. (2012), „Prevalence of postpartum depression in a hospital setting among Malaysian mothers“, *Asia-Pacific Psychiatry*, 4, 144-149

THE TENDENCY TO POSTPARTUM DEPRESSION WITH RESPECT TO PERSONAL CHARACTERISTICS OF THE POSTPARTUM WOMEN

Summary:

Postpartum depression is a bio-psycho-social phenomenon, of a still unclear etiology. This mood disorder is characterized by causeless sadness, thoughts on the absurdity of life, loss of interest in most activities, full dispersion, and we could add a feeling of helplessness. It is particularly significant that such symptomatology is present in contextually sensitive period for a woman in biological and sociological sense, the postpartum period. The psychological aspect of postpartum depression refers to a tangle of psychological and social variables which interact and form a reaction of postpartum woman.

The primary objective of this research is to understand the relation between personal characteristics of postpartum woman and the level of depression. The sample consisted of 145 postpartum women, mean age 27 years. Most of the respondents have an average socioeconomic status, are of secondary education, have been married, and live with their partner or their partner's extended family. The measurements of depression were conducted twice by the same screening instrument, the Edinburgh postpartum depression scale, where the first measurement was done in the last trimester of pregnancy, and the second measurement in the first trimester postpartum. In addition to the Edinburgh postpartum depression scale, socio-demographic questionnaire was also used.

The results showed no statistically significant relationship between personal characteristics such as age, marital status, employment status, education level, and parity ($p \geq 0,05$). Significant correlations were found for the variables of the perception of the body after childbirth and psychological health of pregnant women ($p \leq 0,05$).

Most of psychological researches are based on the identification of psychological correlates of depression. The extension of strict clinical criteria of depression in the postpartum period creates a more sensitive framework for understanding this complex mood disorder. Most of personal characteristics in this sample are not in significant correlation with the increase in postpartum depression, but rarely checked aspects such as perceived image of the body after childbirth, and almost constant indicator of post-partum depression and impaired mental health are at significant correlations. Psychologists in cooperation with experts from other fields can assist in this important aspect of physical self-knowledge, which in turn can reduce postpartum depression.

Key words: postpartum depression, postpartum women, personal characteristics

Adresa autora

Authors' address

Anida R. Fazlagić

Državni univerzitet u Novom Pazaru

anvrcic@np.ac.rs

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

KOMUNIKOLOŠKA I MEDILOŠKA ISTRAŽIVANJA

Jasmina Mehmedović

INTERNETSKO NASILJE MEĐU TINEJDŽERIMA / INTERNET VIOLENCE
AMONG TEENAGERS 397

Damir Šehanović

STRATEGIJE I TEHNIKE CELEBRITY ODNOSA S JAVNOSTIMA U EX
JUGOSLOVENSKOM KULTURALNOM PROSTORU / STRATEGIES AND
TECHNIQUES OF CELEBRITY PUBLIC RELATIONS IN THE EXYU
CULTURAL SCENERY 415

UDK 316.774-053.6
004.738.5:364.63-053.6

Pregledni rad

Review paper

Jasmina Mehmedović

INTERNETSKO NASILJE MEĐU TINEJDŽERIMA

„Internetsko nasilje među tinejdžerima“ tema je istraživačkog rada koji se bavi pitanjima o utjecaju globalizacije, dostupnosti informacija i tehnoloških dostignuća na život mladih ljudi, te daje moguće odgovore u vezi sa narednim koracima kojim bi se pomoglo tinejdžerima da se s tim utjecajima nose sa što manje negativnih posljedica.

Istraživanje sprovedeno na uzorku od ukupno 403 osobe: učenici, roditelji tinejdžera i učitelji, imalo je cilj identificirati i preporučiti neophodne mehanizme za sigurno korištenje interneta i zaštitu tinejdžera od rizika koji su povezani s korištenjem interneta, te dati drugačiji pogled na ulogu školskog sistema i odraslih u razumijevanju digitalne stvarnosti i oblikovanju budućnosti. Na osnovu ispitivanja utvrđeno je da je internetsko nasilje među tinejdžerima u BiH prisutno, a da se povećava s uzrastom djece. Također, nedvojbeno je okoštalost obrazovnog sistema i njegovo ignorisanje promjena do kojih je došlo ekspanzijom novih medijskih i komunikacijskih tehnologija, koju bi trebala pratiti i povećana odgovornost za opasnosti i rizike kojima su učenici izloženi. Osim toga, činjenica da je znatiželja za tehnološkim dostignućima prirođenija današnjoj djeci nego roditeljima ne amnestira roditelje odgovornosti koju moraju preuzati kako bi odgojili odgovorne digitalne građane.

Dobijeni rezultati ukazuju na značaj razvijanja svijesti o nužnosti razvoja koncepta medijske pismenosti u Bosni i Hercegovini kod svih interesno-utjecajnih skupina uključenih u obrazovni i medijski sistem.

Ključne riječi: internetsko nasilje, tinejdžeri, komunikacija, ICT, medijska pismenost

UVOD

Konvergencija¹ medija i tehnologije u globalnoj kulturi mijenja način na koji učimo o svijetu i propituje same temelje obrazovanja. Više nije dovoljno da budemo sposobni pročitati štampane riječi; djeca, mladi, ali i odrasli, trebaju biti sposobni za oboje – kritički interpretirati moćne slike multimedijalne kulture i izraziti se u različitim medijskim formama. Edukacija o medijskoj pismenosti daje okvir i pedagogiju za novu pismenost potrebnu za život, rad i građanstvo u 21. vijeku. Štaviše, utire put za savladavanje vještina potrebnih za cjeloživotno učenje u svijetu koji se stalno mijenja.

Elizabeth Thoman and Tessa Jolls (2008)

Internet je postao savremeni medijski fenomen. Razvijajući se iznimno dinamično, nezaustavljivo ulazi u svakodnevicu osoba različitog životnog doba. Prizori mladih a i onih starijih koji gledaju u mobitel više nego u oči sugovornika česte su i na našim ulicama, u tržnim centrima, kafićima... Računarski posredovana komunikacija i različiti oblici bežičnog prenosa informacija svakako imaju svoje pozitivne, ali negativne strane. U ovom radu fokus će biti stavljen na negativne učinke informacijsko-komunikacijskih tehnologija, budući da su mediji su postali snažan činilac u životu pojedinaca, stvarajući hiperrealnost koja, nerijetko, ne omogućava ispravno sagledavanje stvarnosti u kojoj se nalazimo.

Najranjivija grupa u cyber prostoru jesu djeca i mladi, upravo oni koji se tim prostorima najčešće i kreću. Nasilje na internetu ne pogađa samo pojedince. Ponekad su mu izložene cijele društvene grupe. U tom kontekstu teorijski značaj ovoga rada trebao bi se ogledati u davanju novog uvida u problematiku koja je predmetom istraživanja, čime se doprinosi mogućem artikulisanju smjernica i preporuka za preventivno djelovanje u smislu zaštite mladih od zlostavljanja putem interneta. Praktični značaj ostvario bi se primjenom rezultata istraživanja, što bi trebalo doprinijeti drugačijem pogledu na medijsku pismenost, uvođenju promjena u nastavne planove i programe osnovnih i srednjih škola, te nastavničkih fakulteta, ali i ozbiljnijem pristupu rastućem „www“² fenomenu u samim porodicama.

¹ Proces promjene u načinima prezentiranja medijskih sadržaja, ali opisuje i prateće društvene i kulturne transformacije. (Definicija preuzeta iz pojmovnika, Jenkins, Henry. *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York University Press. 2006., str.282.)

² „World wide web (WWW) vjerojatno je najvažnija aplikacija na internetu iz perspektive komunikologije. Pri tome se internet koristi za mnoge druge usluge, npr. za „file-transfer“, „chat“ ili „e-mail“. Kamen temeljac interneta položen je 1969. godine kad su umrežena četiri računala istraživačkih instituta u Los Angelesu, Salt

Osvještavanjem uzroka problema i primjenom datih preporuka, bio bi ostvaren primarni društveni cilj – razumijevanje digitalne stvarnosti i oblikovanje sretnije budućnosti mladih.

1. DEFINISANJE PROBLEMA

Internetskom su nasilju naročito izloženi mladi. Oni posjeduju tehnološka znanja, ali ne i dovoljno životnog iskustva da bi mogli procesuirati mnogobrojne informacije kojim su, sa različitih strana, izloženi. Zbog toga je najbitnija uloga nastavnika i roditelja da prepoznaju znakove upozorenja, razumiju kontekst i shvate pomjeranje položaja djeteta od recipijenta ka onome koji istražuje, evaluira, demistificira i, u krajnjoj liniji, na najbolji način kreira i oblikuje stvarnost u kojoj živi. Upravo nas to dovodi do suštine problema. Uloga roditelja tu je vrlo zahtjevnja, vrlo značajna, a ne postoji niti jedan sistematski, institucionalizovan način osposobljavanja za tu ulogu. Zbog toga je porodični odgoj u ovom segmentu stihijski, nekontrolisan, kao što su i odnosi u porodici, odnosi roditelja prema djeci, općenito vrlo šaroliki.

S druge strane, učenici koje danas podučavamo nisu više oni za koje je dizajniran postojeći školski sistem. Rođeni su nakon prelaska iz analogne u digitalnu eru i uglavnom već od malih nogu pokazuju veliko razumijevanje digitalnih tehnologija. Obrazovanje je propustilo uzeti u obzir koliko se svijet promijenio od informacione revolucije, što zahtijeva potpuno novi način razmišljanja kako bi postalo relevantno. U samom istraživanju, nastavnici su u velikoj mjeri odgovorili da se u nastavi ne izučava kako o medijima kritički razmišljati, kako biti dobar digitalni građanin³, kako se zaštititi online, koja su pravila dobrog ponašanja „na mreži“.

Medijska kultura zastupljena je u nastavi maternjeg jezika, ali je broj predviđenih časova mali⁴. Ipak, veći problem predstavljaju programski zahtjevi⁵, koji ne

Lake Cityju, Santa Barbari i Stanfordu, kako bi se pojednostavila razmjena informacija za projekte u nekim vojnim istraživanjima (Borchers/Beginning/Turi 1999). S vremenom su se na internetu razvijale nove usluge koje su podržavala povezna računala a čiji je broj rastao, tzv. „hosts“. Ideja za WWW jest link, tj. povezivanje sadržaja koji mogu biti u bilo kom dijelu interneta. Retroaktivno WWW je bila aplikacija koja je internetu pomogla da doživi ekspanziju i izvan znanosti.“ (Kunczik i A. Zipfel, Zagreb 2006, str. 29)

³ Dobar digitalni građanin poznaje i poštuje norme ispravnog ponašanja online, odgovoran je u korištenju tehničkih i tehnoloških dostignuća.

⁴ Osnovna škola: U I razredu nisu bili predviđeni posebno časovi za medijsku kulturu, iako su se spominjale filmske priče za djecu i TV emisije kao poticaji u realizaciji svih sadržaja; u II 12 časova; III – 10 časova; IV – 15 časova; V – 15 časova; VI – IX razred - nije definisan broj časova predviđenih za medijsku kulturu)

⁴ Osnovna škola: Programski zahtjevi tiču se filmskih vrsta, rodova, izražajnih sredstava filma, pozorišta, stripa, nastanka radio emisija i školskih listova, izražajnih sredstava radija, a u vezi sa internetom spominju se tek postanak i razvoj u VI razredu.

predviđaju kritički osvrt na medijske sadržaje i ne daju priliku nastavnicima da, u poplavi medijskih sadržaja (na elektronskim i u printanim medijima), kod učenika razviju selektivno konzumiranje reklama i informacija koje primaju. Osim toga, ostvarenje ciljeva na ovom području ovisno je o interesovanju, znanju i zanimanju pojedinih učitelja⁶. Da je nastavnicima potrebna dodatna edukacija iz oblasti internetskog nasilja pokazuju njihovi odgovori na to pitanje u sklopu ovog istraživanja, pri čemu je čak 76% učitelja iznijelo svoje mišljenje da im je o tome potrebno više znanja.

Zaštita djece od nasilja na internetu pitanje je pred kojim se ne smiju zatvarati oči, nego upravo suprotno – valja mobilizirati sve resurse kako bi se zainteresovanim stranama omogućilo dovoljno znanja i vještina da rizik od internetskog nasilja svedu na najmanju moguću mjeru.

1.1. Operacionalizacija pojmova

1.2.1 Internetsko nasilje

„Uopšteno gledajući, internetsko nasilje uključuje slanje štetnih ili okrutnih poruka i/ili slika putem interneta ili drugih uređaja, kao što je mobilni telefon. Internetsko se nasilje može zbivati na privatnoj web-stranici⁷ ili putem e-maila⁸, društvenih mreža, chat soba⁹, porukama na internetskim stranicama ili mobitelima.“ (Feinberg& Robey 2010: S4H15-1) „Uz korištenje IKT-a ovi oblici se javljaju u vidu vrijeđanja, uznemiravanja, slanja prijetećih i uvredljivih poruka, lažnog predstavljanja, podsticanja na mržnju i nasilje i sl. Vrlo težak oblik su seksualna eksploatacija i seksualno nasilje nad djecom počinjeno, snimljeno ili podijeljeno uz korištenje IKT-a“. (Muratbegović, Kobajica, Vujović 2016: 8) Neki od korištenih sinonima su elektronsko, digitalno ili virtuelno nasilje.

⁶ Pojam „učitelj“ biće korišten kao generički naziv za sve osobe koje se bave podučavanjem djece u školama i na fakultetima.

⁷ Internetska stranica

⁸ Elektronska pošta

⁹ Internetski prostor za razgovore

1.2.2 Tinejdžeri

Riječ *tinejdžer* svoj korijen (teen) ima u engleskom jeziku i odnosi se na brojeve od trinaest do devetnaest¹⁰. Iako se, tom logikom, tinejdžerima smatraju mladi između 13 i 19 godina, činjenice govore da se ta dobna granica konstantno smanjuje, tj. da djeca već sa 9 godina počinju da se interesuju za pitanja iz domena „odraslih“, a, prema procjeni Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) djeca u pubertet ulaze 10 mjeseci ranije svakih deset godina. Prilikom izrade ovog rada tinejdžerima su smatrani učenici koji su u predmetnoj nastavi osnovne škole (od VII razreda) pa do kraja srednje škole.

1.2.3 Komunikacija

Komunikacija je riječ koja se koristi kada se hoće opisati proces pri kojem ljudi stupaju u interakciju.

„Uvažavajući određenje nekih teoretičara da je komuniciranje proces ostvarivanja veza među ljudima, da je to aktivnost i da se komuniciranje uči, pod pojmom komuniciranje podrazumijevamo sveukupnost veza, dodira i općenja među pripadnicima društva. Informiranje je suština komunikacijskog procesa i zasniva se na davanju i primanju informacija, koje podrazumijevaju novo znanje, formu i svrsishodnost.“ (Osmančević 2009: 5)

1.2.4 ICT

ICT je skraćenica koja potiče od engleskih riječi *Information and communications technology*, a znači informacione i komunikacijske tehnologije. U skladu s tim, neki autori koriste i skraćenicu IKT. Iako pojmam ICT-a najčešće obuhvata radio, televiziju, mobilne telefone, računare, mreže hardvera¹¹ i softvera¹², satelitskih sistema, kao i razne usluge i aplikacije povezane s njima, prema Evropskoj komisiji važnost ICT leži manje u samoj tehnologiji nego u svojoj sposobnost da stvori veći pristup informacijama i bržu komunikaciju.

¹⁰ Thirteen, fourteen, fifteen, sixteen, seventeen, eighteen, nineteen

¹¹ Fizički, opipljivi dio računara, skup komponenata koji čine kompjuterski sistem. Naziv nastao od engl. *hard* – tvrdo.

¹² Kompjuterski programi pomoću kojih je računaru moguće izdati naredbe za izvršavanje određenih zadataka. Naziv je nastao od engleske riječi *soft* – meko

1.2.5 Medijska pismenost

Prema Jamesu Potteru (2008), upravo medijska pismenost predstavlja kontrolu procesa medijskog utjecaja.

„...medijski pismena osoba je definisana kao osoba koja može pristupiti, analizirati, evaluirati i producirati štampane i elektronske medije, te je istaknuto da je fundamentalni cilj medijske pismenosti kritički autonoman odnos prema svim medijima (Aufderheide, 1992).“ (Aufderheide 1992, prema Tajić 2013: 22.) S tim u vezi Vanja Ibrahimbegović Tihak u svom radu *Medijska pismenost u BiH: Model za razvoj medija i društva* (2012) navodi kako je u srži medijske pismenosti „*informirano propitivanje*, koje je četverostupni proces, a obuhvaća pristup informacijama, analizu, refleksiju i akciju“ (2012). Baacke (1973) je, prema Miliša i Tolić (2008), medijsku kompetenciju podijelio u četiri “preddimenzije: medijska kritika (sposobnost analize sadržaja medija), medijsko znanje (znanje o medijima i sustavima te sposobnost produkcije), medijsko korištenje (receptivna komponenta korištenja medija, npr. interaktivno korištenje kako, te s kojim posljedicama) i medijske forme djelovanja (inovativni medijski sustavi, kreativnost i estetske forme)“. (Miliša i Tolić 2008: 127)

1.2. Pregled ranijih istraživanja

Budući da se 21. vijek naziva digitalnim dobom, razumljiv je povećan interes za internet kao fenomen koji je u ekspanziji. Nažalost, rijetki su istraživači koji su se u Bosni i Hercegovini bavili ovom temom, a dostupna istraživanja uglavnom su iz inostranstva. S obzirom na to da broj korisnika interneta u cijelom svijetu, a Bosna i Hercegovina u tome ne zaostaje, raste, mediji postaju sve društveniji. Zbog toga postoje znatna ograničenja pri proučavanju ranijih istraživanja. Kako bi se obezbijedila relevantnost podataka, nisu uzeta u razmatranje ona koja su rađena prije 2010. godine.

Vanja Ibrahimbegović Tihak i Lea Tajić (2013) ističu kako u Bosni i Hercegovini nedostaju istraživanja koja se odnose na korisničke medijske navike stanovništva, nivo kritičkog razumijevanja medijskih sadržaja, ili koja bi ukazala na kvalitet medijskog obrazovanja, a oni koji se bave unapređenjem medijske pismenosti naglasak uglavnom ne stavljaju na sposobnost komuniciranja putem medija, nego na evaluaciju medija i njihovih sadržaja. U *Smjernicama za postupanje u slučaju nasilja*

nad djecom u Bosni i Hercegovini (2013), čiji je sadržaj objavljen „s potpisom“ Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH, daje se definicija nasilja u kontekstu savremenih tehnologija i priznaje kako „veliki broj djece danas u Bosni i Hercegovini poznaje nekog iz okruženja ko je imao problem na internetu, a za mnoge od njih - guranje, čuškanje i „malo“ tuče nije nasilje. Stoga, možemo zasigurno zaključiti da je danas poput nekog kompjuterskog virusa velikom brzinom počeo da se širi virus vršnjačkog nasilja na internetu (*cyberbullying*).“ (str. 28, dostupno na <http://www.mhrr.gov.ba>)

S druge strane, u Posebnom izvještaju ombudsmena za djecu Republike Srpske pod nazivom *Prevenција eksploatacije djece u jugoistočnoj Evropi - eksploatacija djece na internetu*, iz 2013. godine, spominje se nedovoljna istraženost problema internetskog nasilja nad djecom i među djecom, a na osnovu odgovora 51 djeteta uzrasta od 10 do 13 godina tvrdi kako „većina djece navodi da nisu imali neprijatnih situacija. Ipak, neki od učesnika su imali iskustva sa porukama neprimjerenog sadržaja na internetu i uznemiravanja preko mobilnih telefona. Samo jedna djevojčica se obratila majci za pomoć“. (Grahovac 2013: 43, dostupno na <http://www.djeca.rs.ba/uploaded/Izvjestajsexsrp.pdf>) Mladi uzrasta 14 – 18 godina imali su „loša iskustva sa krađom profila na facebook-u, vulgarnim sadržajima, objavljivanjem neprimjerenih video snimaka na YouTube-u“. (Grahovac 2013: 46). Kada su roditelji adolescenata u pitanju, svih 40 ispitanika odgovorilo je kako s djecom razgovaraju o opasnostima kojima su izloženi koristeći internet i mobilne telefone, 55% njih ne zna šta znači termin *cyberbullying*. Iz odgovora profesionalaca iz osnovnih i srednjih škola, njih 14%, odgovara kako im je nepoznat im pojam *cyberbullyinga*.

Radna grupa koju su sačinjavali članovi iz 8 bosanskohercegovačkih ministarstava i desetak predstavnika različitih nevladinih organizacija i univerzitetskih profesora potpisuju *Sistem za zaštitu od dječije pornografije i ostalih oblika seksualne zloupotrebe i iskorištavanja putem informaciono-komunikacijskih tehnologija u Bosni i Hercegovini - Evaluacija provedenih aktivnosti u periodu 2010-2012. godine* (2013) u kojem se bave analizom trenutnog stanja na polju ugroženosti djece putem informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Fokus grupu provedenog istraživanja činilo je 26 učenika prosječne dobi od 12,5 godina, s područja Sarajeva. Na pitanje za šta najčešće koriste internet, najfrekventniji odgovori bili su 46,2% za potrebe škole i 30,8% za komuniciranje s prijateljima. Utvrđeno je da ne postoji statistički značajna povezanost između uzrasta učenika i internetskog nasilja. Nedostatak ovog istraživačkog rada leži u činjenici da uzorak čini fokus grupa iz jedne općine, što je

nedovoljno za donošenje naučnih zaključaka. Toga su, izgleda, svjesni i sami istraživači, pretpostavljajući, u nekoliko navrata, da učenici umjesto iskrenih daju poželjne odgovore na postavljena pitanja.

Hrabri telefon – telefon za zlostavljanu i zanemarenu djecu u Hrvatskoj i Poliklinika za zaštitu djece iz Zagreba 2013. godine proveli su istraživanje o iskustvima djece pri korištenju interneta, na uzorku od 1489. djece iz osnovnih škola. „U ukupnom uzorku djece uključene u istraživanje njih 12,1% je doživjelo nasilje na Facebooku, a 9,6% njih ponašalo se nasilno. Analizom skupine djece koja su na bilo koji način uključena u nasilje na Facebooku dobijen je postotak od 44,4% njih koji doživljavaju nasilje, 29,7% koji se ponašaju nasilno te 25,9% djece koji i doživljavaju i čine nasilje na Facebooku.“ (dostupno na <http://www.poliklinika-djeca.hr/aktualno/rijec-ravnateljice/nase-istrazivanje-koliko-vremena-i-uz-koje-rizike-djeca-provode-na-internetu-i-facebooku/>, pristupljeno 27. 1. 2015.)

Teoretičar A. Beringer (2011) sa njujorškog državnog univerziteta, u svom istraživačkom radu *Teacher's Perceptions and Awareness of Cyberbullying Among Middle School Students* (2011), na uzorku od 34 učitelja, bavio se percepcijom učitelja i njihovom svjesnošću o zlostavljanju putem interneta između srednjoškolaca. Neki od rezultata do kojih je došao su sljedeći: skoro 96% učitelja slaže se s tvrdnjom da školski savjetnici i pedagozi trebaju organizovati aktivnosti kojima će se pozabaviti zlostavljanjem na internetu, a oko polovice smatra da i učitelji trebaju učestvovati u edukaciji djece na tu temu.

Slično su ustvrdili i autori Hamer, Konijn i Keijer, s amsterdamskog univerziteta, u radu *Cyberbullying Behaviors and Adolescents' Use of Media with Antisocial*, koji su 2013. prezentovali na International Communication Association u Londonu. Ispitali su ulogu medija u nasilničkom ponašanju putem interneta među adolescentima. Istraživanje na uzorku od 892 učenika je pokazalo da je izloženost adolescenata antisocijalnim medijskim sadržajima usko povezana sa cyberbullyingom.

2. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

2.1. Cilj istraživanja

Cilj ovog rada jeste identificirati i preporučiti neophodne mehanizme u vezi sa sigurnim korištenjem interneta i potrebe za zaštitom tinejdžera od rizika koji su

povezani s korištenjem interneta, te dati drugačiji pogled na ulogu školskog sistema i odraslih uopće u razumijevanju digitalne stvarnosti i oblikovanju budućnosti. Cilj rada je također ukazati na značaj razvijanja svijesti svih stakehoda¹³ uključenih u obrazovni i medijski sistem o nužnosti razvoja koncepta medijske pismenosti u Bosni i Hercegovini.

2.2. Hipoteze u istraživanju

Generalna hipoteza:

H1: Step en internetskog nasilja u Bosni i Hercegovini proporcionalan je uzrastu djece koja koriste internet.

Pomoćne hipoteze istraživanja:

H2: Pretpostavlja se da nastavnici / profesori tokom svog obrazovanja nisu stekli dovoljno znanja o novim medijima i problemima koje oni mogu izazvati.

H3: Pretpostavlja se da roditelji tinejdžera ne poduzimaju odgovarajuće korake kako bi nadzirali online aktivnosti svoje djece.

H4: Pretpostavlja se da tinejdžeri internet koriste uglavnom za zabavu, a manje za učeće aktivnosti.

2.3. Opis istraživanja

Istraživanje je izvršeno u FBiH, RS i Brčko Distriktu, i to na tri populacije: tinejdžeri, nastavnici i roditelji tinejdžera. I stratumi (općine) i uzorak istraživanja izabrani su metodom slučajnog izbora. Uzorak istraživanja čine:

- 130 srednjoškolskih i osnovnoškolskih profesora, direktora i pedagoga s prostora cijele BiH
- učenici predmetne nastave osnovne škole, ukupno 60,
- učenici srednje škole, ukupno 93, i
- 120 roditelja tinejdžera, s prostora cijele Bosne i Hercegovine.

Ispitanici su ukratko bili upoznati sa temom istraživanja i načinom popunjavanja instrumenata, te su pristupili samostalnom popunjavanju materijala. Sva ispitivanja su bila sprovedena tehnikom anketiranja. Ispitanici su dobrovoljno učestvovali u ispitivanju.

¹³ Interesno-utjecajnih skupina

3. REZULTATI I DISKUSIJA

Rezultati sprovedenog istraživanja temeljeni su na pregledu i analizi upitnika.

H1: Osnovna hipoteza ovog istraživanja bila je da je stepen internetskog nasilja u Bosni i Hercegovini proporcionalan uzrastu djece koja koriste internet. Ova hipoteza dokazivana je anketiranjem učenika osnovnih i srednjih škola. Kada je riječ o uzrastu djece koja su izložena internetskom nasilju, istraživanje je pokazalo da je relativno visok procenat tinejdžera iz osnovne škole doživjelo neku vrstu maltretiranja putem novih tehnologija – 8%, a još viši kada su u pitanju srednjoškolci – taj se procenat penje do zabrinjavajućih 15%. Osim toga, 8% srednjoškolaca je izjavilo kako su i sami vršili nasilje na internetu (Tabela 1: Vlastito učešće u nasilju na internetu), a 20% ispitanika u obje skupine ima saznanja o internetskom nasilju među prijateljima.

Tabela 1: Prikaz odgovora učenika: Internetsko nasilje među tinejdžerima

	UČENICI VII – IX RAZRED OŠ	UČENICI SREDNJIH ŠKOLA
Saznanje o internetskom nasilju među poznanicima	20%	20%
Vlasita iskustva internetskog nasilja	8%	15%
Vlastito učešće u nasilju na internetu	0%	8%

H2: Istinitost hipoteze: Pretpostavlja se da nastavnici / profesori tokom svog obrazovanja nisu stekli dovoljno znanja o novim medijima i problemima koje oni mogu izazvati je potvrđena analizom podataka koje su dali prosvjetni radnici. Da je u oblasti digitalne pismenosti dovoljno obučeno smatra tek 24% ispitanika. Više od dvije trećine učitelja smatraju ili se djelimično slažu s tim da tokom svog školovanja nisu stekli dovoljno znanja o mogućnostima, ograničenjima i opasnostima ICT-a, a potrebu za dodatnom obukom u oblasti novih medija izrazilo je 76,15% ispitanika iz reda učitelja (Tabela 2). U tom dijelu, hipoteza je potvrđena.

Tabela 2. Prikaz odgovora učitelja: Osposobljenost u oblasti novih medija i njihova saznanja o internetskom nasilju nad učenicima

	Ne slažem se nikako	Ne slažem se nikako	Djelimično se slažem	Slažem se	U potpunosti se slažem
Internetsko nasilje (cyberbullying) je prisutno u Bosni i Hercegovini	2 2%	3 2,31%	38 29,23%	49 37,69%	38 29,23%
Djeca iz škole u kojoj radim izložena su ovoj vrsti nasilja	9 6,92%	23 17,69%	52 40,00%	25 19,23%	16 12,31%
Svaka škola bi trebala imati plan/strategiju borbe protiv ove vrste nasilja	2 1,54%	0 0,00%	9 6,92%	34 26,15%	86 66,15%
Dovoljno sam obučen/a u ovoj oblasti	6 4,62%	25 19,23%	50 38,46%	33 25,38%	16 12,31%
Škole imaju odgovornost da se bore protiv internetskog nasilja	2 1,54%	6 4,62%	22 38,46%	48 25,38%	51 12,31%
Program medijske pismenosti pokriva razumijevanje novih medija i njihovog utjecaja na oblikovanje javnog mnijenja	24 18,46%	36 27,69%	41 31,54%	21 16,15%	7 5,38%
Tokom svog obrazovanja stekla/stekao sam dovoljno znanja o novim tehnologijama i opasnostima i mogućnostima koje one kriju	14 10,77%	29 22,31%	35 26,92%	37 28,46%	17 13,08%
Nastavnicima je potrebna dodatna edukacija iz ove oblasti	1 0,77%	3 2,31%	14 10,77%	33 25,38%	79 60,77%
Djeca nove medijske tehnologije koriste bez dovoljno razumijevanja o njihovom utjecaju	1 0,77%	1 0,77%	9 6,92%	40 30,77%	79 60,77%
Djeci je potrebna dodatna edukacija iz ove oblasti	3 2,31%	1 0,77%	7 5,38%	24 18,46%	95 73,08%
Roditeljima su potrebna dodatna znanja iz ove oblasti	1 0,77%	0 0,00%	5 3,85%	29 22,31%	93 71,54%
U školi u kojoj radim postoji plan/strategija za borbu protiv internetskog nasilja		DA 10		NE 120	
		7,69%		92,31%	

H3: Podaci koji se odnose na računar u dječjoj sobi i usporedna analiza odgovora roditelja i učenika u dijelu davanja informacija, te kontrole aktivnosti i vremena koje djeca provode na internetu potvrđuju i narednu hipotezu: Pretpostavlja se da roditelji tinejdžera ne poduzimaju odgovarajuće korake kako bi nadzirali online aktivnosti svoje djece. U Tabeli 3 su usporedno izraženi samo polariteti – Svakodnevno i Nikad, a najveće razlike između odgovora vidljive su na pitanjima koja se odnose na odgovornost roditelja u davanju informacija o sigurnosti na internetu i nadzora dječjih online aktivnosti. Bilo da kao pouzdanu informaciju uzmemo odgovor djece ili roditelja, svakako se može zaključiti da roditelji nisu do kraja ispunili svoju dužnost da djecu upućuju na bonton prilikom komunikacija putem interneta i na neophodne korake vezane za online sigurnost.

Tabela 3. Komparativni prikaz odgovora roditelja i učenika (sumarno): Davanje informacija, kontrola aktivnosti i vremena koje djeca provode na internetu

	UČENICI		RODITELJI	
TV u dječjoj sobi	Da	Ne	Da	Ne
	78,43%	21,57%	67,92%	32,08%
	UČENICI		RODITELJI	
	Svakodnevno	Nikada	Svakodnevno	Nikada
Kontrola vremena provedenog na internetu	26,80%	18,95%	52,83%	13,21%
Kontrola dječjih aktivnosti na internetu	15,69%	35,29%	58,49%	15,09%
Provjeravanje dječijeg maila	9,15%	79,74%	39,62%	37,74%
Provjeravanje mobitela	3,92%	71,24%	20,75%	30,19%
Poštovanje pravila korištenja računara i interneta u domu	28,10%	37,25%	62,26%	5,66%
Razgovor sa djecom o ponašanju na net-u	22,88%	31,37%	60,38%	3,77%
Blokiranje pojedinih web stranica	13,73%	67,97%	35,85%	32,08%
Razgovor o sigurnosti na internetu	14,38%	27,45%	56,60%	5,66%

H4: Pretpostavlja se da tinejdžeri internet koriste uglavnom za zabavu, a manje za traženje informacija potrebnih u školi, hipoteza je, koja je, takođe, potvrđena. Utvrđeno je, naime, da tinejdžeri mobitel i računar svakodnevno koriste u sljedeće svrhe:

- spajanje na svoj profil na društvenim mrežama – 79,08%
- pisanje poruka prijateljima – 64,71%
- gledanje, slušanje ili skidanje muzike – 64,05%
- pretraživanje interneta zbog vlastitog interesovanja – 46,41%
- gledanje tv emisija, video klipova ili fimova – 42,48%
- čitanje vijesti, priča i blogova – 35,29%
- igranje igrice – 30,72%
- traženje informacija za školu – 24,84%
- gledanje i postavljanje fotografija – 22,88%
- provjeravanje e-maila – 20,92%

Rezultati, dakle, pokazuju da manje od četvrtine ispitanih učenika koriste računar i mobitel kako bi na internetu tražili informacije za školu.

Iako su svi upitnici korišteni u istraživanju bili anonimni, moguća metodološka ograničenja odnose se na pristrasnost odgovora ispitanika, s obzirom na odabir teme.

4. ZAKLJUČAK I PREPORUKE

Svi društveni akteri, svako u svom domenu, dužni su učiniti mnogo više od onoga što je do sada na ovom planu učinjeno. Očita je velika diskrepancija između potreba djece za zaštitom od virtualnih predatora i sredstava i načina da se te potrebe zadovolje. Djeci se mora omogućiti da na pravilan i njima prijemčiv način saznaju o sigurnosti na internetu, prepoznaju moguće rizike i prikladno na njih reaguju. Ovdje je, prije svega riječ o preventivnom djelovanju koje se tiče porodičnog nivoa, zatim institucija koje se bave obrazovanjem i medijima, a, napose, zakonodavnih tijela. Da bi se to postiglo postoji nekoliko imperativa, tj. problem je potrebno adresirati na nekoliko nivoa:

Porodični nivo:

- uspostaviti nadzor nad dječjim online aktivnostima
- dogovoriti i pridržavati se pravila korištenja tehničkih aparata
- računar postaviti u zajedničku prostoriju, a ne u dječju sobu
- pokazati zanimanje za ono što je djeci bitno, pa i online
- konstantno se informisati, držati korak s novim tehničkim dostignućima

Obrazovne institucije:

- modernizovati nastavne planove i programe na svim nivoima obrazovanja: od predškolskih do visokoškolskih ustanova
- sarađivati sa NVO koje imaju slične aktivnosti i ciljeve
- reducirati nastavni kadar u oblasti ICT-a
- razviti sistem nagrađivanja i finansiranja za projekte i istraživanja koji će se baviti promocijom digitalnog građanstva – konceptom koji će podržavati internetsku sigurnost i zaštitu od nasilja na internetu, odgovornost za korištenje digitalnih medija, te medijsku pismenost i digitalnu kompetenciju
- dobro osmisлити program rada s roditeljima
- fokusirati se na programe časova odjeljenjske zajednice; dapače – poželjno bi bilo uvođenje novog predmeta u redovnu nastavu, kako bi učenici stekli znanja i vještine potrebne, generalno, za kvalitetan život i odnos s ljudima.
- u sklopu dodatne, izborne, fakultativne nastave organizovati vršnjačku edukaciju o sprečavanju internetskog nasilja
- izraditi akcione planove/strategije za prevenciju i borbu protiv nasilja na internetu

Zakonodavna, sudska i izvršna tijela:

- izmjene i dopune krivičnih zakona, s naglaskom na zlostavljanje i eksploataciju mladih putem informacijsko-komunikacijskih tehnologija
- formiranje posebnih tijela/odjela za zaštitu od internetskog nasilja
- dosljedno sprovođenje (i medijsko promovisanje) Akcionog plana za zaštitu djece i sprječavanje nasilja nad djecom putem informaciono-komunikacijskih tehnologija u Bosni i Hercegovini (2013 – 2015.)

Mediji:

- promovisanje akcionih planova, donesenih zakona i uredbi
- kreiranje posebnih radio i TV emisija koje će se baviti tematikom zlostavljanja putem interneta
- uređivanje školskog programa u kojem će se na prihvatljiv način raditi na digitalnoj kompetenciji djece i mladih
- promicanje programa i web stranica čiji je osnovni cilj zaštita djece i mladih od svih oblika nasilja
- pravovremeno i redovno informisanje o opcijama i koracima u slučaju eksploatacije djece i mladih putem interneta

- angažovanje na uvođenju opcije prijave cyberbullyinga na web stranicama i društvenim mrežama

Kao što je to ovaj istraživački rad pokazao, postoji neophodnost da se još od najranijih dana u porodici i u školi stvaraju odgovorne ličnosti koje bi posjedovale osobine poželjne u svakom društvu. Osvještavanjem uzroka problema i primjenom datih preporuka, bio bi ostvaren primarni cilj – razumijevanje digitalne stvarnosti i oblikovanje sretnije budućnosti mladih.

LITERATURA

1. Akcioni plan za zaštitu djece i sprječavanje nasilja nad djecom putem informaciono-komunikacijskih tehnologija u Bosni i Hercegovini (2013-2015.)
2. Beringer, Andrew (2011), *Teacher's Perceptions and Awareness of Cyberbullying Among Middle School Students*, The College at Brockport, State University of New York
3. Feinberg, Ted, Nicole Robey (2010), "Cyberbullying: Intervention and prevention strategies", USA: National Association of School Psychologists (NASP), dostupno na <http://www.nasponline.org/resources/bullying/Cyberbullying.pdf>, pristupljeno 25. II 2014
4. Grahovac, Nada (2013), *Prevenција eksploatacije djece u jugoistočnoj Evropi - eksploatacija djece na internetu*, Ombudsman za djecu Republike Srpske, Banja Luka
5. Grupa autora (2013), "Sistem za zaštitu od dječije pornografije i ostalih oblika seksualne zloupotrebe i iskorištavanja putem informaciono - komunikacijskih tehnologija u Bosni i Hercegovini - kriminološka evaluacija provedenih aktivnosti u periodu 2010-2012. godine"
6. Hadžić-Suljkić, Mirzeta (2009), *Metodologija istraživanja u odgoju i obrazovanju*, Tuzla, PrintCom
7. Hamer, Anouk den, Elly A Konijn, Misha G Keijer (2013), *Cyberbullying Behaviors and Adolescents' Use of Media with Antisocial*, Amsterdam. http://digitalcommons.brockport.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1114&context=edc_theses, pristupljeno 27. I 2015
8. Ibrahimbegović Tihak, Vanja (2012), *Medijska pismenost u BiH: model za razvoj medija i društva*, Dostupno na www.medijskapismenost.net, pristupljeno 29. 09. 2014

9. Kunczik, Michae, Astrid Zipfel. (2006), *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, Zaklada Friedrich Ebert, Zagreb
10. Miliša, Zlatko, Mirela Tolić (2008), "Određenje medijske pedagogije s komunikacijskog aspekta", *Medianali*, godište 2, broj 4, Dubrovnik, str. 113-130
11. Mišić, Zlatoljub, Nada Grahovac (2013), *Prevenција eksploatacije djece u jugoistočnoj Evropi - eksploatacija djece na internetu*, Ombudsman za djecu Republike Srpske, Banja Luka
12. Muradbegović, Elmedin i dr. (2013), *Smjernice za postupanje u slučaju nasilja nad djecom u Bosni i Hercegovini*, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Sarajevo
13. Muratbegović, Elmedin, Sandra Kobajica, Srđan Vujović (2016), *Analiza u oblasti borbe protiv seksualnog nasilja i drugih oblika zlostavljanja na internetu djece u Bosni i Hercegovini*, Save the Children in North West Balkans, Sarajevo
14. Mužić, Vladimir (1999), *Uvod u metodologiju istraživanja odgoja i obrazovanja*, Educa, Zagreb
15. Osmančević, Enes (2009), *Demokracija WWW komuniciranja*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo
16. Poter, Džejms (2011), *Medijska pismenost*, Clio, Beograd
17. Shirkey, Clay (2009), *How social media can make history*, TED talks
18. Suzić, Nenad (2007), *Primijenjena pedagoška metodologija* (1. izdanje). XBS, Banja Luka
19. Šimleša, Petar, Nikola Potkonjak (1989), *Pedagoška enciklopedija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
20. Tajić, Lea (2013), *Medijska pismenost u Bosni i Hercegovini*, Internews, Sarajevo
21. Thoman, Elizabeth, Tessa Jolls (2008), *LITERACY for the 21st Century An Overview & Orientation Guide To Media Literacy Education*, USA: Center for Media Literacy, dostupno na http://webspace.ship.edu/hliu/etextbook/theory/doc/media%20literacy_v02.pdf, pristupljeno 25. II 2014.
22. www.mhrr.gov.ba
23. www.ombudsmanapv.org

INTERNET VIOLENCE AMONG TEENAGERS

Summary

“Internet violence among teenagers” is the topic of a research paper which deals with the influence of globalization, information availability and technological achievements on lives of young people, and suggests possible answers concerning next steps that would help teenagers to cope with those influences with the least possible negative consequences.

Research carried on 403 students, parents and teachers had intention to identify and suggest mechanisms needed for safe use of internet and need for teenagers’ protection from internet based risks, and to give a different view on the role of school system and adults in general in understanding digital reality and shaping the future. The results that came out of this study point out the importance of exercising and reinforcing consciousness about the necessity of development of media literacy concept in Bosnia and Herzegovina within all interest-influence groups that are included in Bosnia-Herzegovina educational and media system.

Key words: internet violence, teenagers, communication, ICT, media literacy.

Adresa autora

Authors’ address

Jasmina Mehmedović

Tuzla

ja.majet@gmail.com

UDK 659.4:78:316.77

Pregledni rad

Review paper

Damir Šehanović

STRATEGIJE I TEHNIKE CELEBRITY ODNOSA S JAVNOSTIMA U EX JUGOSLOVENSKOM KULTURALNOM PROSTORU

Ovim radom analiziramo celebrity kulturu u zemljama nastalim raspadom Jugoslavije te strategije i tehnike odnosa s javnostima kojima su se članovi te scene služili u svom nastajanju i višegodišnjem egzistiranju. Predmet istraživanja su neki od najrelevantnijih aktera ex YU celebrity scene (Lepa Brena, Severina, Nina Badrić, Goran Milić, Edin Džeko, Zana Marjanović, Moamer Kasumović, Halid Bešlić, Zrinko Tutić, Saša Lošić, Zdravko Čolić ...), mediji koji ih stvaraju, estradni menadžeri te novinari kao glavni pokretači pojedinih procesa u celebrity svijetu. Za istraživanja su korištene analize dubinskog intervjua te analize studije slučaja. Prvenstveni cilj istraživanje je razumijevanje upravljanja imidžem celebrityja te kako se on kontrolira u javnosti i medijima. Polazna hipoteza istraživanja je: Poznatost, popularnost pa i utjecaj pojedinaca u savremenom svijetu u bilo kojoj sferi, a naročito u području zabave i celebrity kulture, u direktnoj je vezi sa publicitetom u masovnim medijima. Publicitet je samo djelimično određen kvalitativnim i stvaralačkim elementima a većim dijelom je proizveden, isprovociran i vješto usmjeravan tehnikama i strategijama odnosa s javnostima. Polazeći od već prihvaćenih klasifikacija celebritija u svijetu, utvrdili smo stanje i strukturu ovog fenomena u regionalnom ex YU kontekstu te povezali sa konceptima, metodama, modelima i taktikama primijenjenih odnosa s javnostima. Na temelju ključnih kriterija (kvalitete u oblasti kojom se bave, načina komuniciranja sa svojom publikom te odnosa prema vlastitom imidžu), ovim radom su definisani tipovi regionalnih (ex YU) zvijezda.

Ključne riječi: celebrity, odnosi s javnostima, zvijezda, mediji, publicitet, exYU

1. PREDMET I CILJ ISTRAŽIVANJA

Predmet ovog istraživanja su poznate osobe, akteri celebrity scene u zemljama nastalim raspadom bivše Jugoslavije, najuticajnije regionalni mediji koji ih stvaraju i brišu, te novinari kao glavni pokretači pojedinih procesa u *celebrity svijetu*. Kroz intervjuje rađene za ovo istraživanje i osobne ispovijesti sagovornika u tv serijalu DAMAR, analiziramo teorijsku i praktičnu povezanost između razvoja tradicionalnih i novih medija i razvoja *celebrity svijeta* koji na našim prostorima istinski egzistira posljednjih trideset godina. Povezanost poznatih i medija postojala je oduvijek ali obostrana korist i interes sve je više jačala razvojem tehničkih preduslova. Celebrity svijet postao je značajan dio medijskog sadržaja na prostoru bivše Jugoslavije sredinom 80-tih godina XX vijeka i od tada do danas sve je zastupljeniji. Dobar dio medija, posebno komercijalnih TV stanica i web portala, faktor svoga uspjeha mjerio je *proizvodnjom i distribucijom* celebova. Kako je rastao uticaj medija, proporcionalno je rastao i broj celebritija koji su, u najvećem broju slučajeva, sa scene nestajali brže nego bi se i popeli na nju. Samo oni najistrajniji, najkvalitetnije osmišljeni i pripremljeni, sa promišljenim i strateški realizovanim inženjeringom stvaranja poznatosti, uspjeli su zadržati kontinuitet na celebrity sceni i profitirati od nje. Upravo oni, ali i pojedini koji nisu do kraja uspjeli u svojim nastojanjima, predmet su ovog istraživanja.

Cilj istraživanja je analiza načina i tehnika kojima su pojedini pripadnici celebrity svijeta uspjeli doći do pozicije na kojoj se nalaze. Većina njih, posebno onih čije su karijere započele krajem 70-tih i u 80-tim godinama prošlog stoljeća, na scenu su stupali sa gotovo jednakih pozicija. Samo su rijetki uspjeli doći na tron i godinama se zadržati na njemu usprkos turbulentnim vremenima i raspadu nekada zajedničke države. Istovremeno, cilj nam je da, polazeći od već prihvaćenih klasifikacija na globalnom nivou, utvrdimo stanje i strukturu celebrity fenomena u ex YU okvirima i napravimo ovdašnju klasifikaciju/tipologiju zvijezda te da ih povežemo sa konceptima, metodama, modelima i taktikama primijenjenih odnosa s javnostima. Jedan od ciljeva je i razumijevanje upravljanja imidžem celebritija te kako se on kontrolira u javnosti i medijima

2. POLAZNA HIPOTEZA ISTRAŽIVANJA

Poznatost, popularnost pa i utjecaj pojedinaca u savremenom svijetu u mnogim sferama a naročito u području industrije zabave, u direktnoj je vezi sa publicitetom i

prisustvom u masovnim medijima. Publicitet je samo djelimično određen kvalitativno-stvaralačkim elementima a većim dijelom je proizveden, isprovociran i vješto usmjeravan tehnikama odnosa s javnostima.

3. CELEBRITY I ODNOSI S JAVNOSTIMA

U popularnoj kulturi celebrityjem se smatra osoba specifične osobnosti i karizme koja izaziva javnu fascinaciju te svakodnevno potiče medije na praćenje njegovog života. Ovaj termin usko se veže za slavu i bogastvo a slavne osobe, kao sveprisutna karakteristika savremenog društva, stvaraju trajne utiske u svijesti onih koji se s njima susreću. Svi oni koje se smatra celebrityjima uživaju izuzetno veliku popularnost u društvu i medijima, zvjezdani status u oblastima gdje djeluju, prepoznatljivost među širokim narodnim masama i autoritet kod svoje ciljane skupine. Praksa, međutim, pokazuje, osobito u ex YU kulturalnom prostoru, da status celebrityja nužno ne nosi slavu i bogastvo bez obzira na stepen zastupljenosti u medijima.

Chris Rojek u svojoj knjizi „Celebrity“ (Rojek 2001.) celebrityje klasificira kao:

- **one koji su naslijedili celebrity status** (status dobiven na osnovu krvnih veza ili nasljedstva poput princa Charlisa, Kenedijevih ...);
- **one koji su stvorili celebrity status** (dobili su ga na osnovu svojih izvrsnih i nesvakidašnjih rezultata na poljima muzike, sporta, filma, književnosti ili biznisa poput John Lennona, Bill Gates, Mark Zuckerberg ...);
- **one kojima je pripisan celebrity status** (koji su bez ikakvog razloga zaposjeli stranice magazina i minute TV programa. Djevojke poput Paris Hilton i Kim Kardashian poznate su uglavnom po tome što su – poznate);
- **celetoide** (celebrity status stiču i medijsku pažnju dobivaju isključivo zbog skandala ili učešćem u reality tv show programima.);
- **celektore** (izmišljeni likovi koji adekvatnom medijskom pažnjom postaju poznati i dobivaju kulturni status. Supermen, James Bond ili Betmen, neki su od njih).

Poznate osobe (celebrity), iz svih oblasti od politike do filantropije, oduvijek su imale moć da generiraju zanimanje javnosti prema mjestima i događajima koje posjećuju ili proizvodima koje koriste. Dvije najvažnije odlike kvalitetnih celebora, uz već postojeći status, su – identitet i imidž. Bez jakog identiteta, koji podrazumjeva jedinstvo, osobnost i kontinuitet posla kojim se bave, nema ni jakog imidža koji se

manifestuje kroz poznatost, reputaciju i jak profil ličnosti. Celebrity PR može se definisati i kao skup vještina kojima se novinari i menadžeri služe kako bi stvorili brend koji će se razlikovati od drugih na celebrity sceni. Novinari, menadžeri i producenti, u najvećem broju slučajeva u korelaciji, kreiraju i plasiraju priče i *medijske sapunice* u kojima su glavni akteri njihovi *mezimci*. Da bi se jedan celebrity smatrao uspješnim, osim naklonosti masovne javnosti, uzročno-posljedično mora imati i naklonost masovnih medija. Zanimljiva je Rojekova (Rojek 2001) konstatacija da je *pojava celebrityja posljedica demokratizacije društva, slabljenja utjecaja organizovanih religija i komodizacije svakodnevnog života*. Međutim, celebrity kultura na našim prostorima nije nova pojava. Ni u kom slučaju se ne bismo mogli složiti da, unatoč demokratskim deficitima, celebritizacije nije bilo u bivšoj Jugoslaviji. Još i danas odjekuju neka poznata imena iz perioda šezdesetih, sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka, poput fudbalera Šekularca i Džajića, tv voditelja Olivera Mlakara, Saše Zalepugina i Miće Orlovića, glumaca Ljubiše Samardžića, Bate Živojinovića, Milene Dravić, loto djevojke Suzane Mančić ili missice Ane Sasso. Ova imena potvrđuju da je celebritizacija samo svoju ekspanziju doživjela u posljednjih dvadesetak godina zbog novih standarda u medijskom komuniciranju, međusobno povezanih tržišta kulture, globalizacije i interneta. Strukturalni nedostatak u ranijem periodu (od 50-tih do 90-tih godina XX vijeka) bio je manjak prostora u medijima. Egzistirala je jedna ili nekoliko državnih televizija, mali broj radio stanica, nekoliko dnevnih listova i magazina te da bi došli do medija, svi oni koju su željeli učestvovati u „javnom životu“ prolazili su rigorozne selekcije. Paradoksalno je danas, u vrijeme medijske invazije, da je strukturalni nedostatak – medijski sadržaj. U ovom „novom vremenu“ potrebno je samo malo vještine i truda da bi, ukoliko to želite, došli u neku TV emisiju ili na stranice novina. U masi informacija i likova koji „iskaču“ sa stranica novina i TV ekrana, publika je danas informisana manje nego ikada, istinskih zvijezda je manje nego prije – gotovo sve je instant i za jednokratnu upotrebu. Da li će iko od današnjih zvijezda preživjeti i nadživjeti ovo vrijeme?

Na temelju tri, po nama, ključna kriterija – pokazane kvalitete u području kojim se bave, načina komuniciranja sa javnošću (publikom) i odnosa prema vlastitom imidžu, regionalne zvijezde dijelimo u četiri grupe:

- (1) zvijezde visokog stvaralačkog dometa
- (2) populističke zvijezde posvećene publici
- (3) medijske zvijezde
- (4) jednokratne - reality zvijezde

Zvijezde visokog stvaralačkog dometa

Glavna odlika im je, prije svega, kontinuitet kvaliteta i iskrenost sa kojom izlaze pred svoju publiku. Njihov pjevački, glumački, muzički ili interpretativni kvalitet sve godine djelovanja ide uzlaznom putanjom bez nekih većih oscilacija. Ne podliježu trendovima i traju decenijama. Njihov primarni vid komuniciranja sa publikom je prezentacija rezultata stvaralaštva. Većina onih koji pripadaju ovome tipu rijetko se odlučuju za gostovanja u emisijama ili za neke velike novinske intervjuje. To rade samo onda kada imaju ozbiljan povod (izlazak albuma, knjige, premijera filma ili predstave ...) Samo neki od njih duboko su posvećeni imidžu.

Tipični predstavnici su:

Zdravko Čolić, Josipa Lisac, Arsen Dedić, Kemal Monteno, Đorđe Balašević, Oliver Dragojević, Rade Šerbedžija, Milena Dravić, Goran Bregović, Gibonni, Tereza Kesovija, Gabi Novak ...

Populističke zvijezde posvećene publici

Karakterizira ih spremnost na prilagođavanje aktuelnim trendovima, ukusima i podilaženje konjunkturama „javnog pozicioniranja“. Umjetničke kvalitete mnogih od njih nisu zanemarljive, u mnogim slučajevima i jednake zvijezdama iz prve kategorije, ali odabirom pjesama/muzike koju izvode, mjesta na kojima nastupaju, uloga u kojima se pojavljuju i publike kojoj se obraćaju, svrstavaju se u ovu kategoriju/tip. Sa svojom publikom komuniciraju vrlo promišljeno, naizgled otvoreno, ali ciljano sa željom da zadrže staru i generiraju novu publiku. Nerijetko su akteri stvarnih ili medijski iskonstruisanih afera, gosti su show programa, miljenici urednika čije naslovnice u pravilu najbolje prodaju novinu. Većina njih gostovanja u emisijama i intervjuje u magazinima uslovljava unaprijed pripremljenim pitanjima, obaveznim naslovnicama, stiliziranim fotografijama, što potvrđuje tezu da organizovano nastupaju prema ciljanoj publici.

Tipični predstavnici su:

Lepa Brena, Severina, Dino Merlin, Halid Bešlić, Željko Joksimović, Svetlana Ceca Ražnatović, Mišo Kovač, Nina Badrić, Jelena Rozga ...

Medijske zvijezde

Predstavnici ovog tipa zvijezda egzistiraju samo na stranicama žurnala/portala i u televizijskim emisijama koje se bave celebrity kulturom. Stvarni kvalitet nije jasno

definiran, a ni prezentiran. Ljepota, zgodno tijelo, provokativno ponašanje, inscenacija i velika želja za eksponiranjem su njihovi najveći aduti. Kod nekih od njih kvaliteta se ogleda i u partneru koji materijalno može pratiti njihove estradne želje i stalne eskapade. Veoma su ovisni o kvalitetu odnosa s medijima. Sa publikom komuniciraju uglavnom agresivno i provokativno, najviše putem medija. Rijetko odbijaju gostovanja u bilo kojem mediju, spremne su govoriti o svim temama bez obzira da li su i koliko meritorne. Komuniciraju i raznim aferama, PR taktikama koji ih neprestano drže prisutnim u medijima iako realnog razloga za to nema.

Tipični predstavnici su:

Jelena Karleuša, Emina Jahović, Nataša Bekvalac, Dara Bubamara, Vlatka Pokos...

Jednokratne - reality zvijezde

To su osobe koje su dobile medijsku pažnju i neku vrstu popularnosti kroz reality show programe ili kao pratioci/partneri stvarnih celebrityja. Traju onoliko koliko i sezona realityja ili ljubavna veza u kojoj se nalaze. Uglavnom su bez stvarne kvalitete u domenu u kojem su dobili status celebrityja. Radi se o ljudima iz nekih drugih domena koji su zalutali u vode show-biza ili onima koji su, u nedostatku bilo koje druge životne aktivnosti, željeli postati popularni. Sa publikom komuniciraju uglavnom bahato, neprofesionalno, bez jasnog usmjerenja i vizije. Kreću se iz krajnosti u krajnost: od ljubaznosti i snishodljivosti do javne eksplozivnosti, nekulture i neučtivosti. Teško je jasno definisati i njihovu publiku, jer u konačnici oni se, sa profesionalnog estradnog aspekta, bave – ničim. Medijima su zanimljivi jer im popunjavaju medijski prostor iznošenjem prljavog veša, što otvara prostor za polemike i druge priče.

Tipični predstavnici su:

Maca Diskrecija (zvijezda reality showa Parovi), Dikan Radeljak (poznat kao bivši muž Bebe Lončar, Ene Begović i Vlatke Pokos), Milan Popović (poznat kao bivši partner i otac Severininog djeteta), Ekrem Jevrić (zvijezda YouTube-a i realitija Farma), Simona i Ante Gotovac (zvijezde „Red Carpeta“ Nove TV)...

4. PUT ISTRAŽIVANJA/ METODOLOGIJA

Do sistematskih i, vjerujemo, objektivnih naučnih saznanja došli smo kompilacijom rezultata dobijenih analizom primarnih i sekundarnih izvora. Primarne izvore

prikupili smo metodom intervjuisanja nekih od najznačajnijih aktera celebrity scene na ex YU prostorima; pjevača/muzičara, estradnih menadžera, muzičkih autora/producenata i novinara. Po prethodno pripremljenim pitanjima (12 pitanja koncipiranih zajedno sa prof. dr. Najilom Kurtićem, mentor) odgovaralo je 30-tak aktera celebrity scene, od čega je za ovaj rad korišteno 16 intervjuja (osam muzičara, tri novinara, dva glumca, dva menadžera i jedan sportista). Kao sekundarni izvor, pored literature i navedenih web portala, kao studije slučaja analizirali smo emisije DAMAR¹ osobito one u kojima su gostovale zvijezde sa tzv A liste popularnosti (Zdravko Čolić, Josipa Lisac, Arsen Dedić, Kornelije Kovač, Dino Merlin, Kemal Monteno, Dino Rađa, Neno Belan, Hanka Paldum, Halid Bešlić, Tonči Huljić ...), gdje smo interpretacijom činjenica i njihovom generalizacijom došli do određenih stavova/principa relevantnih za ovo istraživanje.

5. MEDIJI U SLUŽBI CELEBRITIJA

Mediji danas imaju najveći značaj u stvaranju poznatosti. Celebrity statusa nema bez pratećih sadržaja koji se dobro usmjerenim PR-om, u današnjoj konstelaciji medija, može napraviti za vrlo kratko vrijeme. Celebrity kultura kao fenomen današnjica prožima naše društvo i medije kao nikada prije. Fascinacija celebrityjima evidentna je od tračerskih rubrika/kolumni u novinama, turističkih tura po Hollywoodu do „progonitelja celebova“. Kako se povećava broj medija, povećava se i broj „specijalnih ljudi“ koji im daju novi materijal za pisanje/teme (Gilles 1999.). Kada se govori o utjecaju medija na stvaranje celebrity kulture i poznatih kao njenih protagonista, otvara se pitanje: Kako i zašto masovni mediji služe pojedincu da od potpunog anonimusa postane zvijezda? Odgovor možda leži u činjenici da su tržišta pretrpana medijskim sadržajima i da se u želji za privlačenjem što više publike i oglašivača gotovo potpuno izgubio element kvaliteta. Naslovnice novina pretrpane su naslovima sa naznakom „ekskluzivno“, tobož dramatičnim isповijestima i aferama poznatih i kvazipoznatih, kako bi se realna slika društva i istinski problemi stavili u drugi plan. Stranice web portala zatrpane su *clickbait*² naslovima čija je osnovna

¹ DAMAR, serijal autorskih TV emisija Damira Šehanovića u kojima su, tokom sedam sezona emitovanja, gostovala najeminentnija imena iz svijeta muzike, filma, sporta ...

² Clickbait je autorova intencija da za svoj tekst putem senzacionalističkog naslova privuče što više čitatelja. Takvi naslovi psihološki djeluju na čitatelje potičući njihovu želju za nastavkom čitanja započetok teksta. Npr: „Nećete vjerovati šta se dogodilo“, „Šokantno otkriće“, „Ovo morate vidjeti“ ... Riječi u naslovu „šokantno“ ili „nećete vjerovati“ su najčešći primjeri clickbait-a koji su u većini slučajeva i sponzorirani tekstovi (veći broj klikova i otvaranja tekstova – više novca za portal).

zadaca da čitatelja privuku/navuku na otvaranje teksta. Da bi imali gledan program/novinu/portal koji proizvodi zvijezde potrebno je napraviti – skandal. Percepcije da su celebomi odgovorni za skandale očekivano će izmamiti razočarenje. Istovremeno, nevjerovatno je da su celebomi jedini okrivljeni u cijelom incidentu/procesu; ostale strane (npr: osoba koja je ukrala fotografije, koja ih je postavila na internet ili medij) vjerovatno su jednako odgovorne (Fong and Wyer, 2012).

6. SKANDAL U SLUŽBI STVARANJA POZNATOSTI

A koliko se, zaista, skandalima i javnim provokacijama može utjecati na popularnost i uspjeh? Koliko takav inscenirani uspjeh donosi benefita samom akteru, a koliko mediju (novini, TV stanici ili web portalu). Beba Dragić³, urednica srbijanskog izdanja magazina Story koji prati živote poznatih, u ovom istraživanju iznijela je jedno od svojih iskustava: „Skandalima i javnim provokacijama može se napraviti takozvani buzz, trenutno i kratkoročno zaintrigirati publika, ali dugoročno, to nije srećno rešenje za građenje stabilne i dugotrajne karijere. Za Novu godinu 2009. za Story smo slikali pop pevačicu Natašu Bekvalac, tada još udatu za vaterpolo reprezentativca Danila Ikodinovića u vatrenom zagrljaju tenisera Novaka Đokovića, proglasivši ih za NAJ od NAJ prethodne godine. Kako su fotografije bile veoma seksi i provokativne, ubrzo je krenuo trač kako su Nataša i Novak viđeni da ulaze u hotel Moskva (gde smo ih i fotografisali). Mediji su ovu priču dugo nastavili da istražuju. I tri godine kasnije ostala je nepoznanica da li se zaista na slikanju desila varnica koja ih je nakratko spojila“. Ovaj primjer proizvedenog skandala zasigurno nije značio ništa u karijeri jednog od najpoznatijih tenisera svijeta Novaka Đokovića, ali za Natašu Bekvalac, koju većina poznaje tek po fabrikovanim skandalima koji je donose na naslovnice novina i u TV emisija, ovo je bila izvrsna prilika da se za nju čuje i van granica Srbije. Staviti svoje ime i lik u kontekst afere sa tada „prvim reketom“ svijeta, davalo je mogućnost da njeno ime i slika dospiju u svjetske tabloide i TV emisije koje se bave celebomima. Dovoljno je samo da ste ekstravagantni i spremni na skandal, da želite uraditi nešto neobično, ogoljavati svoj život pred drugima, ismijavati sebe i pustiti druge da vas ismijavaju – i vrata većine medija su vam otvorena. Isprva se mislilo da su ovakvi „medijski ispadi“ rezervirani isključivo za komercijalne medije no nakon nastupa Dikana Radeljaka, bivšeg supruga voditeljice

³ Beba Dragić, u vrijeme istraživanja obnašala je funkciju glavne urednice srbijanskog izdanja magazina Story, a danas je na mjestu direktora komunikacija beogradske televizije B92.

i pjevačice Vlatke Pokos, koji je na skandalozan i neprimjeren način govorio o njihovom razvodu u informativnoj emisiji „Otvoreno“ HRT-a, a sličnih primjera je bilo još, srušene su iluzije i o javnim servisima i njihovoj primarnoj zadaći – da budu informativni i edukativni.

Tehnike i koncepti nastajanja novih celebova, koji u kratkom periodu postaju „zvijezde danice“ a već narednog mjeseca „zvijezde padalice“, mijenjaju se izuzetno velikom brzinom. Primjer je regionalno muzičko takmičenje „Akademija“ koje je istovremeno emitovano u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji. Kako su izlazne ankete gledanosti pokazale da je show ipak najgledaniji u BiH, producenti i organizatori su odlučili da pobjednik bude iz Bosne i Hercegovine. Adnan Babajić iz Živinica, koji je imao podršku svoje publike u studiju, ponekog medija ali ne i javnosti, brzo nakon show-a je medijski nestao. Drugoplasirani, Vukašin Brajić⁴ koji je u show-u pokazao zavidne glasovne mogućnosti, virtuoznost sviranja gitare i istančani scenski nastup, za mnoge je bio moralni pobjednik. Nekoliko godina kasnije predstavljao je Bosnu i Hercegovinu na Eurosongu, a i danas mu je muzika primarno zanimanje od kojeg živi. O svojim iskustvima sa medijima, skandalima i provokacijama, za ovo istraživanje je rekao: „Time može da se obezbedi prostor u medijima ali i popularnost po pitanju lika. Ne i dela. Zato se ja ne slažem da je bilo kakav marketing – dobar marketing. Ja želim da popularnost bude posledica moga rada a ne cilj. Da budem popularan zbog toga kako i šta radim, a ne da pravim budalu od sebe samo da bi me znali“.

Da bi podigli kvalitetu emisija, povećali gledanost i privukli sponzore, TV stanice (posebno komercijalne), web portali i magazini moraju u svojim sadržajima imati etablirane zvijezde koje svojom pojavom neprestano golicaju maštu javnosti. Jedna od najtraženijih je Severina Vučković (danas Kojić). Njena pojava na nekom događaju je prva slika u novinama i prvi kadar u emisiji jer potvrđuje da se radi o „značajnom“ događaju. Magazini sa njenim naslovnica su u pravilu najprodavaniji. Emisije u kojima gostuje, najčešće najgledanije. Ona je magnet za publiku, novinare, sponzore, bez obzira da li je objavljen njen porno uradak ili novi album. Mnogi se često pitaju gdje je granica? Da li su njeni istupi u medijima promišljeni ili slučajni? Koliko je ona spremna koketirati sa medijima, praviti skandale i nositi se sa njima? O tome Severina⁵ kaže: „Imala sam nesreću u svojoj karijeri da sam nečijim zlom postala „javno dobro“ mimo svoje volje. Radi se o tome da mi je neko otuđio privatnu stvar, bez obzira radi li se o privatnom video snimku ili časopisu koji mi je trenutno na

⁴ Vukašin Brajić, muzičar iz Srbije. Učesnik muzičkog reality programa Akademija

⁵ Severina, pjevačica iz Hrvatske. Jedna od najvećih estradnih i medijskih zvijezda regiona.

stolu. Neko je opljačkao moj život, plasirao to u medije i samo zbog moje popularnosti to je izazvalo takav interes. Svako ko misli da će nešto napraviti time što će skinuti grudnjak ili „zaboraviti“ obući gaćice, mogu mu reći da nije ni svjestan kakve to loše posljedice može imati po njega. Kad se meni to desilo, iza sebe sam imala dosta albuma, nekoliko dvoranskih turneja, ulogu u kazalištu... i onda odjednom kao da je neko ugasio svjetlo. Počele su mi se dešavati loše stvari, izgubila sam nekoliko velikih sponzora, ljudi su me osuđivali... To je bio jedan veliki reality show u kojem ja nisam htjela učestvovati nego me je neko u njega postavio mimo moje volje. Sve ono što sam gradila godinama neko je želio srušiti u trenu. Najteže mi je bilo zbog koncerata jer nisam više mogla izlaziti na pozornicu, bila sam ranjiva i tek sam nakon 8-9 mjeseci sakupila sebe i izašla pred publiku. Nijednog momenta se nisam pravila kao da se ništa nije desilo jer se desila velika stvar, ali da je sve ono urađeno ranije građeno na lošim temeljima sigurno bi se urušilo. Ovako, nakon nekog vremena krenula sam odande gdje sam stala“, kaže Severina.

7. NOVINARI – CELEBOVI – MEDIJI – ZAČARANI KRUG

U promociji svoje ličnosti, po ocjenama mnogih, medije je najbolje iskoristila Lepa Brena. Za vrijeme Jugoslavije Lepa Brena bila je ultimativna medijska zvijezda u svim krajevima zemlje. Na televiziji je imala vlastite show programe u kojima je demonstrirala sve svoje talente. Kada joj je televizija, postala „tijesna“ okrenula se filmu. 80-te godine prošlog stoljeća, godine jednoumlje i jedne televizije, kako mnogi etiketiraju to vrijeme, bile su godine ekspanzije kina i kupovine video rekordera. Uspješan film garantovao je enormnu popularnost kod širokih narodnih masa. Ali trebalo je doći do tog statusa. Početak karijere Lepe Brene nije bio nimalo glamurozan. I danas se mnogi sjećaju njenog nezgrapnog izgleda i katastrofalnog stila odijevanja kada se pojavila u emisiji kod, tada iznimno poznatog TV voditelja, Milovana Ilića Minimaxa. Kako su procijenili mnogi, Minimax ju je pozvao u emisiju da je ismije, demoralise, omalovaži pred publikom i napravi show u sopstvenoj režiji i za svoju korist. Ne čini li se to pretečom današnjeg sadržaja mnogih TV emisija? Međutim, gostovanjem u izuzetno gledanoj i popularnoj emisiji osigurao joj je prvi element imidža – poznatost, koji je Brena kasnije vješto spojila sa nesumnjivim muzičkim talentom ali i smislom za estradni biznis. A ona je od starta igrala na sve: na mladost, ljepotu, duge noge, specifičan vokal i poskočice koje su mamine masovnu publiku i masovne medije. Bila je preteča u mnogim stvarima pa i lascivnim slikama

koje su plasirane u tada izuzetno popularnim i tiražnim magazinima. Koliko je tokom svih ovih godina Lepa Brena⁶ bila spremna koketirati s medijima te koliko se skandalima, javnim istupima, aferama i sličnim medijskim senzacijama može utjecati na popularnost i, u konačnici, na uspjeh, u ovom istraživanju je rekla: „Mediji su se za mene zanimali od početka. Bila sam im simpatična jer sam imala koje kilo više, zatim ih je zanimao moj privatni život, pisalo se i pričalo svašta. Udavali su me mali milion puta, imala sam i decu za koju nisam znala, ali publika me nekako, čini mi se još više želela i tražila.

Mislim da intriga mora da postoji, jer vas to odvaja od običnog estradnog radnika. Kada se bavite ovim poslom, mora da postoji umerena doza intrige, provokacije, da se o vama priča i piše. Skandali su s druge strane, kratkog daha i onda svakom dopadne šta mu pripada. Onima kojima vrede, dopadne uspeh, onima koji ne – zaborav“.

Koliko su urednici/novinari zaista uticajni u lancu nastanka popularnosti neke osobe i da li je njihova naklonost jedan od presudnih elemenata u nastanku celebritija? „Ako govorimo o TV novinarstvu, umnogome od urednika zavisi da li ćete biti prepoznatljivo TV lice ili ne. U svijetu estrade se tu može čudo napraviti“, započinje u intervjuu za ovo istraživanje jedan od najpoznatijih ex YU novinara i urednika Goran Milić⁷, i nastavlja: „Eto primjera Severine za čiji je uspjeh su zaslužni – od logistike Zrinka Tutića (njenog prvog producenta i menadžera), Miroslava Lilića (novinara i glavnog urednika HRT-a) i još nekih ljudi sa TV-a, jer ona je bila projekat. Ali njen kvalitet se ogleda u tome što je, nakon što se osamostalila, napravila još veći uspjeh, no ne smijemo zanemariti povoljan vjetar u leđa, koji je evidentno imala. Možda je najbolji primjer Lepa Brena. Ja sam bio momak kad je ona pjevala u beogradskom restoranu „Taš“ koji je bio poseban po tome što je bio jedan od rijetkih koji je radio poslije ponoći. Ona ja bila debela, što bi rekli raskvašena, prava pjevaljka koja je služila kao inspiracija kamiondžijama. Minimaks ju je pozvao u emisiju da napravi šprdnju s njom ali ona se postavila drugačije, iskoristila svoju šansu i komentari su bili potpuno drugačiji od očekivanih. U godinu dana ona je napravila ogromnu metamorfozu i kao YU zvijezda došla u New York gdje sam ja već bio dopisnik. Odlučio sam je pozvati i napraviti jednu humorističnu reportažu ali ona me brzo prokužila, potpuno okrenula priču u svoju korist i za vrlo kratko vrijeme, na Petoj aveniji gdje smo snimali, stvorio se red ljudi koje je želio njen autogram i sliku jer se ona ponašala kao zvijezda, bila je tako obučena, tako je hodala... Ja sam tada

⁶ Lepa Brena, po mnogima najveća estradna zvijezda ex YU, i danas je izuzetno aktivna.

⁷ Goran Milić, tv novinar i urednik, jedno od najprepoznatljivijih TV lica na prostoru ex YU

shvatio da je ona potpuno drugačija, da je velika zvijezda i da će trajati, što se kasnije i obistinilo“.

Ukoliko govorimo o celebovima iz svijeta sporta situacija se donekle razlikuje. Poznatost i popularnost najprije stižu svojim sportskim rezultatima i ponašanjem na terenu, što im poslije obezbjeđuje gostovanje u TV i radio emisijama, stranice u novinama i članke na web portalima. No, i oni sami nerijetko priznaju, da novinare i javnost više od rezultata zanimaju njihovi privatni životi. Još 1980. godine nezapamćen interes javnosti i medija vladao je za svadbu i kratki brak fudbalera Blaža Sliškovića i proslavljene rukometašice Svetlane Kitić. Naslovnice magazina, TV reportaže i gostovanja u emisijama samo potvrđuju da je javnost, mnogo više od njihovih izuzetnih sportskih rezultata, interesovala novopoečena sportska ljubav. Proslavljeni BH nogometaš Edin Džeko, koji je bio intervjuisan za ovo istraživanje, u tom momentu nije želio govoriti o svom privatnom životu. Od onoga trenutka kada je javno progovorio o svojoj vezi, kasnije i braku sa poznatom BH manekenkom sa američkom adresom Amrom Silajdžić, novinari i tv ekipe ih ne ostavljaju na miru. Toliki interes medija nije ni izbliza imao u vrijeme svojih sjajnih sportskih rezultata u Njemačkoj i Velikoj Britaniji. U emisiji DAMAR isto je potvrdio i Dino Rađa, proslavljeni hrvatski košarkaš, svojedobno i jedan od najboljih košarkaša NBA lige. Mediji su redovno izvještavali o njegovim bravurama pod koševima ali najveću medijsku minutažu dobio je onoga momenta kada se razveo od supruge Željane, takođe košarkašice, i oženio manekenku/pjevačicu Viktoriju Đonlić. O ponajboljem svjetskom teniseru Novaku Đokoviću znamo gotovo sve vezano za igru i rezultate, ali posljednjih mjeseci, kao da je mnogo bitnija za medije, kriza njegovog braka i afera sa nutricionistkinjom nego ono što pokazuje ATP ljestvica. Ni sportisti nisu imuni na globalnu celebritizaciju – svojom voljom ili protiv nje.

8. MENADŽERI – PRIJEKA POTREBA ILI NUŽNO ZLO?

Činjenice ukazuju da su *odnosi s javnostima* pri samom vrhu na ljestvici naj-profitabilnijih grana industrije u svijetu. Za dobar PR, barem u svjetskim okvirima, neophodna je institucija „menadžera“ ili, kako je to danas popularno nazvati „izvršnog producenta“. Ove dvije kategorije moguće je definisati na razne načine, ali u konačnici radi se o ljudima koji su spona između poznatog/zvijezde/celebrityja, medija i njihove publike. Ove definicije naglašavaju činjenicu da menadžeri, u osnovi, upravljaju ljudima i da se pod pojmom menadžment podrazumijeva podsticanje drugih ljudi na izvršavanje svojih zadataka i obaveza. Zrinko Tutić⁸, kantautor i

producent, čovjek u dobroj mjeri zaslužan za uspjehe Tajči i Severine, o instituciji menadžera kaže: „Oni su, što bi Englezi rekli, „middle man“. Oni su posrednici koji tamo gdje je tvrdo smekšaju, gdje je slabo pojačaju. Dobri su i svakako da imaju značajnu funkciju“. Pjevačica Nina Badrić⁹, koja je u svojoj skoro dvadesetogodišnjoj muzičkoj karijeri nekoliko puta mijenjala menadžere, od Gordane Bosak, preko rođene sestre Sunčice do Lidije Samardžije, na temu menadžera za ovo istraživanje je rekla: „Biću opet surovo iskrena. Mislim da kod nas nema menadžera. Ja sam svoju karijeru sama izgradila u vrlo krvavim uvjetima. Ako ja to sama sve radim, onda se smatram izuzetno pametnom i sposobnom ženom koja će trajati dok god bude imala glasa. Za mene je menadžer osoba koja vidi jednu osobu, mladu i anonimnu koja nema ništa, koja prepozna njegov potencijal, vjeruje u njega, uloži vrijeme i novac u tu anonimnu osobu i kreću od nule. Lako je sada biti menadžer Nini Badrić, trebalo je biti njen menadžer ‘91 i ‘92 godine kada sam počinjala“. Potpuno oprečno mišljenje tomu ima Dubravka Duca Marković¹⁰, nekada voditeljica megapopularne emisije „Hit meseca“, danas voditeljica na Radio Beogradu. „21. vek je vek menadžera i kroz njih ide sve, pa tako i estrada. Dobar menadžer može da proda pivo, žvake, pevače, sportistu, bilo koga ili bilo šta“.

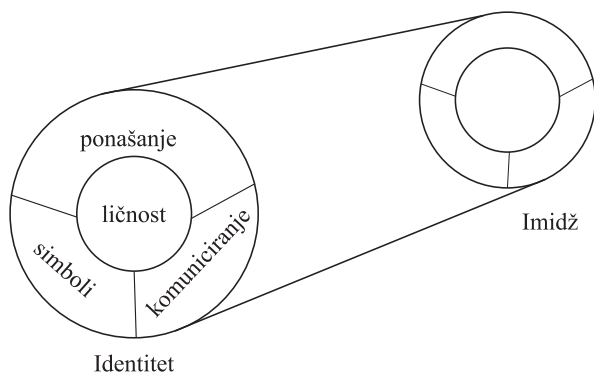
Strategija ili stihija?

Sprovedeno istraživanje na relevantnom uzorku ličnosti sa statusom celebrityja sa prostora ex YU pokazuje da niti jedna od njih nije u startu posjedovala jasno postavljenu strategiju nastupa prema publici ili medijima. Prema njihovim iskazima, uglavnom je riječ o stihijskom nastupu, prvenstveno želji da se bave nečim što vole i što ih ispunjava. Sa druge strane, njihove karijere ipak pokazuju da su svjesno/nesvjesno koristili principe rada njihovih prethodnika i, ne nazivajući to *strategijom*, eksploatisali obrasce toliko puta korištene u praksi a definisane u teoriji odnosa s javnostima. Lepa Brena je tipičan primjer pakovanja imidža zvijezde zasnovanog na troelementnoj strukturi identiteta: neupitna kvaliteta interpretacije, scenskog nastupa i izbora repertoara namjenjenog njenoj publici. Dobro osmišljeni simboli: od imena Lepa Brena, ujednačenog vizualnog identiteta, omota ploča do stajlinga koji prati afinitete njene ciljane skupine te izvrsne komunikacije sa medijima i publikom. Vizuelni izraz Lepe Brene u prvim danima karijere i danas drastično se razlikuje. Ona je školski primjer kako se postaje i kako se ponaša estradna zvijezda.

⁸ Zrinko Tutić, kantautor, kompozitor i muzički producent iz Hrvatske

⁹ Nina Badrić, jedna od najpopularnijih pjevačica na ex YU prostorima

¹⁰ Dubravka Duca Marković, nekada poznata TV voditeljica danas voditeljica na Radio Beogradu

Grafika 1. Razlike između identiteta i imidža

Glumac Moamer Kaumović¹¹ pod strategijom i tehnikom smatra tek način na koji obavljate svoj posao: „Onaj koji hoće da se bavi javnim nastupima bilo koje vrste mora da shvati da se njegov posao ne razlikuje apsolutno ni po čemu od posla jednog čistača ulica. Način na koji obavlja posao je to što ga odvaja od drugih. Apsolutna posvećenost svome poslu, stvaranju, kreiranju i na taj način svojim djelovanjem kao umjetnik ili sportista mijenjanju društva u kojem živimo na bolje, najbolji je put do zvijezda.“. Po pitanju izgradnje karijere i korištenja strategija u njenom nastajanju, naš proslavljeni nogometaš Edin Džeko¹² bio je nešto konkretniji: „Nisam imao nikakvu posebnu strategiju. Vodio sam se samo mišlju da ljudi ipak najviše cijene prirodnost. Moji sportski uspjesi je ono što su i mediji i javnost uvijek stavljali u prvi plan i sretan sam zbog toga. Popularnost na osnovu skandala nije mi nikad bila cilj.“ Zanimljivo je da je, svjesno ili nesvjesno, najveća ex YU zvijezda Lepa Brena, govoreći o strategiji svog nastupa od početka karijere do danas, navela neke od najbitnijih elemenata u izgradnji poznatosti i popularnosti: „Na svom imidžu i reputaciji sam radila od samog starta, iako je u to vreme, početkom osamdesetih, to značilo da mi majka šije kostime, a da frizuru i šminku radim sama. Lepa Brena je postala sinonim za vedrinu, veselje i radost jer je moj životni pravac oduvek bio optimizam. Poželela sam da ljudima priuštim kap veselja na nastupima i drago mi je što su ljudi prepoznali tu moju želju. Kada govorimo o reputaciji, nisam dopuštala sebi neke stvari koje su moje vršnjakinje mogle“. Severina na temu strategija kojima se koristila na putu do zvijezde kaže: „Nikada nisam imala neku strategiju, ali čini mi se da sam učila od pametnijih od sebe i da je to bilo jako važno za moje glazbeno

¹¹ Moamer Kasumović, pozorišni, filmski i TV glumac iz Sarajeva

¹² Edin Džeko, proslavljeni BH fudbalski reprezentativac, igrač italijanskog fudbalskog kluba Roma

odrastanje i formiranje. Kroz druženja sa kompozitorima sa kojima sam radila, učila sam dosta o glazbi, o produkciji, o poslu kojim se bavim, ali i generalno o životu. Osim moje specifične interpretacije, iskrenost prema sebi i prema publici je ključ svega što sam napravila. Neke stvari sam sigurno radila krivo, mogla sam i bolje, ali u momentu kada sam ih stvarala bila sam sigurna da je to najbolje za mene i nisam htjela praviti drugačije. Ja sam se od prvih dana navikla da imam dosta publike i da su mi dvorane dupke pune. Ali postoji jedan Arsen Dedić koji je muzički genije koji nikad neće niti treba praviti koncert u Areni. Stvar je samo da ti odlučiš ko ti je publika i kome se, onim što radiš, obraćaš. Ja sam oduvijek radila za široke narodne mase“, navodi Severina ključ svoje svjesno-nesvjesne strategije uspjeha.

9. SINTEZA

Ovaj rad, kroz izjave relevantnih aktera celebrity scene ex YU prostora, potvrđuje da je poznatost jedan od najbitnijih elemenata u stvaranju celebrity statusa te da je do publiciteta moguće doći različitim načinima i tehnikama koje u prvom redu ovise od profila ličnosti, postavljenih moralnih vrijednosti i okvira u kojima osoba djeluje, čak i kada akteri nisu sasvim svjesni da se određenim tehnikama koriste. Profil ličnosti, kao jedan od tri osnovna elementa identiteta (poznatost – reputacija – profil), najupečatljiviji je pokazatelj zbog čega ste „vi“ drugačiji od „ostalih“. On vas determinira do te mjere da je na osnovu jedne geste, pokreta na sceni, specifičnog načina oblačenja, plesa, radovanja, lako uočiti i prepoznati o kome se radi. Neverbalnom komunikacijom koju svjesno ili nesvjesno upražnjavaju mnogi celebri, prema recipijentima šalju poruku ko su, šta su, zašto su tu i da li uopće trebaju biti na poziciji gdje se nalaze. Zvijezde nema bez čvrstog identiteta. Da bi neko stekao status zvijezde/celebrityja mora biti poseban/vanredan u oblasti kojom se bavi, uspješno obavljati svoj posao na neki poseban način, drugačiji od načina na koji to rade ostali koji se bave istim poslom. Možda će najbolju ilustraciju toga na ovom mjestu dati odgovor Saše Lošića¹³ na anketno pitanje „Ko je po vama sinonim uspješne/popularne osobe sa prostora ex YU i zbog čega je na tom mjestu?“, rekao je: „Na prvu mogu reći da je, bez obzira što je došao iz svijeta politike, ultimativna zvijezda bio Josip Broz Tito. Sem toga što je bio državnik, iz njega je isijavao

¹³ Saša Lošić, kompozitor i pjevač, lider sarajevske grupe Plavi orkestar koji zadnjih godina djeluje iz Slovenije, najviše kao kompozitor muzike za film i pozorište

socijalistički glamur. Pažnja koju je posvećivao oblačenju, sva ta ikonografija koja ga je pratila, krstarenja, druženja sa svjetskim glumcima ... Tolika količina informacija postavlja ga na sami top“. Tito je, dakle, sinonim čvrstog i prepoznatljivog identiteta, kao što su to i Zdravko Čolić, Arsen Dedić, Oliver Dragojević, Josipa Lisac, Toše Proeski i još nekoliko muzičara, glumaca i sportista koje su anketirani naveli u ovom istraživanju.

10. ZAKLJUČAK

Izjave anketiranih aktera celebrity scene sa prostora EX YU komunikacijskog/javnog prostora, uključujući obje strane (i medijske djelatnike, novinare/urednike i one o kojima se govori i piše) jasno ukazuju da se umnožavanjem medija, posebno komercijalnih TV stanica, ali i web portala, dobija jedan potpuno novi okvir za stvaranje „popularnih“. Istovremeno, razvojem medija unapređuju se tehnike i koncepti stvaranja celebrityja. Pozitivni aspekti odgovora, postavljenu hipotezu – potvrđuju.

- potvrđena je važnost i značaj medija kao faktora sticanja statusa zvijezde kod svih anketiranih. Postoje razlike vezane za različite historijske periode;
- potvrđeno je da su poznatost i popularnost u direktnoj vezi sa publicitetom u masovnim medijima te da publicitet nije nužno uslovljen kvalitetom stvaralačkih elemenata;
- iako su samo rijetki to potvrdili u svojim izjavama sve ukazuje na to da su poznatost i popularnost ipak u dobroj mjeri isprovocirani i vješto usmjeravani pojedinim tehnikama odnosa s javnostima (svjesnim ili nesvjesnim);
- postoji uzročno-posljedična veza između medija i celebritija;
- većina ispitanika na neki način „guraju“ informacije putem medija pravdajući se da „to traži publika“;
- većina ispitanika smatra da su mediji bitni, ali da medijsko forsiranje bez podloge u kvaliteti ili specifičnosti ne donosi dugoročne rezultate;
- većina smatra da menadžer/producent ima svoju funkciju u lancu stvaranja celebrityja, te da djelomično obavlja i funkciju PR-a;
- gotovo svi smatraju značajnim instituciju PR-a.

Tabela ex YU tipologije celebrityja

CELEBRITY TIPOVI	ZVJEZDE VISOKOG STVARALAČKOG DOMETA	POPULISTIČKE ZVJEZDE	MEDIJSKE ZVJEZDE	JEDNOKRATNE - REALITY ZVJEZDE
STVARNI KVALITET	• kontinuitet kvaliteta • iskrenost sa kojom izlaze pred publiku • kvaliteta djelovanja sve godne ide uzlaznom putanjom • ne podliježe trendovima	• spremnost na prilagođavanje aktualnim trendovima i ukusima • umjetnička kvaliteta nije zanemariva, kod nekih na istom nivou kao i kod zvijezda prvog tipa	• egzistiraju na stranicama žutog tiska i u TV emisijama • stvarna kvaliteta nije jasno definisana • ovisni o odnosu sa medijima	• inscenirana medijska pažnja • traju koliko sezona realitya ili veza sa celebrityjem • zalutali u sferu show-biza
NAČINI KOMUNICIRANJA	• rezultati njihovog stvaralaštva • gostuju u medijima samo s povodom	• promišljena, otvorena i jasna komunikacija sa publikom • često akteri stvarnih ili izmišljenih medijskih afera • vole gostovati u medijima	• agresivno i provokativno • rijetko odbijaju medijska gostovanja bez obzira na povod • gotovo svi imaju PR agnete, uglavnom needukovane i neprofesionalne ljude	• bahato, neprofesionalno bez usmjerenja i vizije • iz krajnosti u krajnost • zanimljivi medijima jer su spremnina potpuno ogoljavanje života
KONTROLA IMIDŽA	• samo rijetki posvećeni imidžu • od sportske elegancije do boemštine • suštinom smatraju ono što daju publici	• izuzetno dobro osmišljen imidž • od mjesta na kojima žive do scena na kojima nastupaju, omota albuma, press fotografija ...	• odličan imidž i vizuelni identitet • često u reklamnim kampanjama za modne brendove • u medijima se sve zna o njima	• trendovsko-estradni imidž • iz svega što imaju mora isijavati moć, luksuz i bogatstvo
TIPIČNI	Zdravko Čolić, Josipa Lisac, Arsen Dedić, Rade Šerbedžija, Milena Dravić, Goran Bregović, Gabi Novak ...	Lepa Brena, Severina, Dino Merlin, Halid Bešlić, Željko Joksimović, Svetlana Ceca Ražnatović, Mišo Kovač, Nina Badrić, Jelena Rozga	Jelena Karleuša, Emina Jahović, Nataša Bekvalac, Dara Bubamara, Vlatka Pokos...	Maca Diskrecija, Ekrem Jevrić, Simona i Ante Gotovac, Dikan Radeljak ...

LITERATURA

Knjige:

1. Breton, Philipe (2000), *Izmanipulisana reč*, Clio, Beograd
2. Clark, Eve (2003), *First language acquisition*, University Press, Cambridge
3. Giles, D. (1999), *Illusions of Immortality. A psychology of fame and celebrity*, Macmillan: Basingstoke
4. Gofman, Erving (2000), *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*, Geopoetika, Beograd
5. Knežević, Vesna (2006), *Spin doktori – medijski manipulatori*, Litera, Banja Luka
6. Kurtić, Najil (2011), *Komunikološki ogledi*, Bosanska riječ, Tuzla
7. Le Bon, Gustav (1989), *Psihologija gomile*, Globus, Zagreb
8. Milner, Murray (2005), *Celebrity culture as a Status System*, Institute for Advanced Studies in Culture, University of Virginia
9. Rojek, Cris (2001), *Celebrity*, Reaktion Books
10. Tanch. R i Yeomans L. (2009), *Otkrivanje odnosa s javnošću*, Print, Zagreb
11. Tomić, Zorica (2008), *News Age*, Glasnik/Čigoja, Beograd
12. Weber, Max (1978), „Economy and Society“, University of California Press
13. Fong and Wyer (2012), „Consumers Reactions to a Celebrity Endorser Scandal“ *Psychology and Marketing*, Vol. 29 (11): 885–896
14. Šljivo, Meho (2006), „Retorika i manipulacija“ *Novi Muallim*, Časopis za odgoj i obrazovanje, br. 30
15. Tekstovi magazina Glorija
16. Tekstovi magazina Gracija
17. Tekstovi magazina Azra
18. Tekstovi tabloida Express

Web stranice:

1. www.freewebs.com
2. www.poslovni.hr
3. www.24sata.hr
4. www.youtube.com
5. www.googlebook.com
6. www.index.hr
7. www.kurir.rs

Pored navedene literature u upotpunjavanju ovog rada pomoglo je i praćenje TV emisija

1. Damar, BHT1/OBN/PinkBH
2. Red Carpet, Nova TV
3. IN magazin, Nova TV
4. Red carpet, TV OBN
5. Glam Blam, TV Hayat

STRATEGIES AND TECHNIQUES OF CELEBRITY PUBLIC RELATIONS IN THE EXYU CULTURAL SCENERY

Summary

The paper analyses celebrity culture in the former Yugoslavia (Ex YU) as well as public relations strategies and techniques that were used by the participants of its cultural scenery in their making and lifelong existence. The research deals with some of the famous singers, actors and sportsmans of the Ex YU celebrity scene, such as Lepa Brena, Severina, Nina Badrić, Edin Džeko, Zana Marjanović, Moamer Kasumović, Halid Beslić, Goran Milić, Saša Lošić, Zdravko Čolić, media that created and obliterated them, and journalists as the main drivers of processes in the celebrity world. The research is based on the analyses of in-depth interviews and case studies. The primary objective of the research is understanding the management of celebrity image and how it is being controlled by the public and the media. The premise of the study is Celebrity, popularity and the impact of individuals in any sphere of the modern world, and in particular, in the field of entertainment and celebrity culture, that is directly related to the publicity in the mass media. Publicity is only partially determined by the qualitative and creative elements, but largely produced, provoked and skillfully guided by the techniques and strategies of the public relations. Based on the pre-eminent classification of celebrities worldwide, the research studies the nature of this phenomenon and the regional, Ex YU, circumstances and links them with concepts, methods, models and tactics as applied to public relations. Stemming from key criteria such as quality in the field of work, ways of communicating with their audience, and the relationship of their image, the paper defines the types of regional (Ex YU) celebrities.

Keywords: celebrity, public relations, star, media, the publicity, Ex YU

Adresa autora

Authors' address

Damir Šehanović

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

dsehanovic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRIKAZI

Jasmin Agić

MUKE I EPIFANIJE JEDNE NACIONALNE KNJIŽEVNOSTI (*KRITIČARI
O ENESU DURAKOVIĆ* – PRIREDIO MILE STOJIĆ, DOBRA KNJIGA,
SARAJEVO, 2017.) 437

Šeherzada Džafić

KOMPOZITNA INTEGRALNOST BOSANSKOHERCEGOVAČKE
KNJIŽEVNOSTI (VEDAD SPAHIĆ: *KRUGOVI I ELIPSE – STUDIJE
I OGLEDI O KNJIŽEVNIM IDENTITETIMA*, BOSANSKA RIJEČ,
TUZLA, 2017.) 441

Senaid Hadžić

VRIJEDNI PRILOZI PROUČAVANJU MIKROPOVIJESTI GRADA TEŠNJA
(ALADIN HUSIĆ: *PRILOZI ZA HISTORIJU GRADA TEŠNJA*, CENTAR ZA
KULTURU I OBRAZOVANJE, TEŠANJ, 2017.) 445

UDK 82.09(497.6) Duraković E.

Stručni rad
Professional paper

Jasmin Agić

MUKE I EPIFANIJE JEDNE NACIONALNE KNJIŽEVNOSTI

**(KRITIČARI O ENESU DURAKOVIĆU; PRIREDIO MILE
STOJIĆ, DOBRA KNJIGA, SARAJEVO, 2017.)**

Rijetko je koji znanstvenik na našim podnebljima uspio javnu reputaciju opravdati postojanjem suvislog, koherentnog i razvijenog naučnog djela kao što je to slučaj sa, vjerovatno, najznačajnijim bosnologom naše historije književnosti profesorom Enesom Durakovićem. Rijetko je koji bosanski književni historičar s toliko prirodnog dara umio pisati argumentovane i aktuelne književnohistorijske studije omogućavajući, nerijetko, da živi glas autentične bosanske književnosti dobije novi „život“ priznajući mu vrijednost čak i onda kada je osporavanje takvih glasova bilo dio jednog sisitematski promoviranog književno-kanosnog i kulturnog mainstreama.

Knjiga *Kritičari o Enesu Durakoviću* priređivača Mile Stojića svojevrsna je hrestomatija najvažnijih kritičko-esejističkih osvrta na Durakovićovo djelovanje, koje je u bosanskohercegovačkoj kulturi imalo ustanoviteljski značaj, jer su nerijetko Durakovićeve refleksije o književnim aktualnostima bile prvi književno-znanstveni odjek na neke pojave u bosanskoj književnosti.

Stojićev priređivački princip bazirao se na dijahronijskom presjeku tekstualnih osvrta koji su pratili Durakovićev književnohistorijski i kulturno-društveni rad, pa je to razlog zašto je zbornik tekstova podijeljen u četiri dijela (O knjigama, O antologijama, O Ediciji *Muslimanska književnost XX vijeka I–XXV* i O *hrestomatiji Bošnjačka književnost u književnoj kritici*).

Svako ovo poglavlje donosi tekstove u kojima najreferentniji autori i protagonisti bosanske kulturne povijesti iznose argumentovana mišljenja o vrijednosti

Durakovićevog djela, koje hronološki započinje objavljivanjem knjige *Govor i šutnja tajanstva*, posvećene djelu Maka Dizdara, a završava se knjigom *Bosanskohercegovački književni obzori* u kojima Duraković sublimira svoja književnohistorijska zapažanja u zaokruženu ideju o unutrašnjoj povezanosti korpusa djela bosanskohercegovačke književnosti kao generički utemeljene književnosti jednog kulturnog prostora koja nadilazi uske nacionalne okvire.

Ono što Stojićev izbor veoma zorno ilustruje jeste činjenica da je Durakovićevo djelo imalo pozitivan prijem u kulturnoj javnosti BiH, a kritičko-analitičke refleksije o supstanciji i modelu njegovog znanstvenog pisma iznosili su najugledniji bosanski historičari književnosti uvijek podcrtavajući važnost ne samo pristupa nego još i više odabira tema o kojima je Duraković pisao. Od Alije Isakovića, Abdulaha Šarčevića ili Muhsina Rizvića, koji u jednom esejistički nadahnutom stilu pišu o vrijednosti Durakovićevog pisma, isticano je autorovo htijenje da djela bosanskohercegovačkih književnih stvaralaca predstavi u formi koja zahvatom i ozbiljnošću nadmašuje monografski koncept prikazivanja, pri čemu su sudovi o književnohistorijskim pojavama bazirani na temeljnoj tekstološkoj analizi, što je u vrijeme kad Duraković objavljuje svoje prve radove bio gotovo ekscenčni novum.

Izvan znanstvenog spisateljstva, što je osnovna Durakovićeva intelektualna vokacija, rad na antologijama bosanske i bošnjačke književnosti nerizbrisivi je autorov doprinos izgradnji svijesti o postojanju historijskog stvaralačkog kontinuiteta koji za polazište ima saznanje o kulturnoj tradiciji nacionalnog i državnog nasljeđa.

Antologijama bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, čiji je bio ili autor ili idejni tvorac projekta, Enes Druraković je, bez imalo pretjerivanja, uspostavio temelje jedne književnosti koja prije njegove intervencije nije bila etablirana na korpusu jasno određenih književnih djela. Do pojave Enesa Durakovića bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost djelovale su više kao jedan osjećaj o srodnosti i postojanju veza između cijelog niza književnih stvaralaca, ali bez sistematično obuhvaćene književno-historijske klasifikacije, te su se obje te književnosti, u ozbiljnim znanstvenim krugovima, doživljavale prije kao neka fatamorganična slutnja nego djelatan sistem imanentno povezanih književnih tekstova.

Upravo te domete Durakovićevog znanstvenog i društveno-kulturnog rada prepoznavali su pisci, predstavljači i kritičari njegovog djela, ne propuštajući istaći važnost njegovog rada u kulturi koja neprekidno nastoji da se ustanovi kao autohtona i zasebna sa željom da joj se priznanje postojanja dogodi i u jednom širem političkom i društvenom kontekstu u kojem je od svojih početaka egzistirala kao aktivna i živa.

Jednim letimičnim pregledom lako ustanovljavamo da je Enes Duraković u svom

javnom radu imao podršku najvažnijih bosanskih književnih historičara, teoretičara književnosti i književnih kritičara, a o njegovom djelu pisali su, među ostalim, Nihad Agić, Muhidin Džanko, Vedad Spahić, Nikola Kovač, Gordana Muzaferija sa posebnom akademskom i znanstvenom dubinom, zatim publicisti Željko Ivanković, Ivan Lovrenović, Ervin Jahić, Mile Stojić, Željko Grahovac uvijek sa sviješću da Durakovićovo djelo nužno mora biti predstavljeno i najširem kulturnom auditorijumu, ili cijeli niz književnih znanstvenika mlađe generacije poput Dijane Hadžizukić i Nehrudina Rebihića kojima je vlastiti rad u korpusu nacionalne književnosti Bošnjaka omogućen upravo pionirskim akvizicijama Enesa Durakovića.

Ovaj prikaz zbornika tekstova koji govori o tome s koliko je pažnje bosanska kultura pratila rad Enesa Durakovića završit ćemo riječima priređivača Mile Stojića:

„Uronivši u zapuštene i pomalo zaboravljene podume naše književne moderne, Enes Duraković pomno je izučavao svu tu kompleksu građu, uspjevši ju ne samo osvijetliti, nego i evaluirati. Njegov znanstvenoistraživački rad prate brojne antologije, u kojima je ponudio izbor onog relevantnog u modernoj književnoj historiji Bosne i Hercegovine, posebice u književnosti Bošnjaka, koja je prije njega postojala uglavnom kao *terra incognita*, kao područje svojevrstne „književne arheologije“, u kome se Duraković pokazao kao kakav naš literarni Schliemann, otkrivši nam raskošne književne svjetove, za koje do tada ni slutili da ih imamo“.

Adresa autora

Authors' address

Jasmin Agić

Al Jazeera Balkans

jasminagic7@gmail.com

UDK 92-95(497.6).09 Spahić V.

Stručni rad
Professional paper

Šcherzada Džafić

KOMPOZITNA INTEGRALNOST BOSANSKOHERCEGOVAČKE KNJIŽEVNOSTI

(VEDAD SPAHIĆ: *KRUGOVI I ELIPSE - STUDIJE I OGLEDI O KNJIŽEVNIM IDENTITETIMA*, BOSANSKA RIJEČ, TUZLA, 2017.)

Bosanskohercegovačka književnost predstavlja posebnost kako u južnoslavenskoj interliterarnoj zajednici, tako i na ukupnoj evropskoj književnoj sceni. Međutim, ukazati i dokazati tu posebnost (prvenstveno nakon pokušaja et(n)ičkog brisanja nekih njenih sastavnica) je veoma teško. Stoga su rijetki teoretičari i historičari književnosti koji se poduhvate tog prilično nezahvalnog posla. Jedan od njih jeste Vedad Spahić, književni historičar, teoretičar i kritičar, inače redovni profesor tuzlanskog Filozofskog fakulteta koji u studiji *Krugovi i elipse. Studije i ogledi o književnim identitetima* iznosi na vidjelo posebnosti bosanskohercegovačke književnosti, a time i probleme s kojima se susreće.

Naime, neusklađenost u samome imenovanju ove književnosti (unutar, ali i van BiH) često dovodi do zabune kada su u pitanju “pripadnici” ove književnosti (od samih autora do recipijenata) što ukazuje na nužnost uvažavanja kompozitne integralnosti bosanskohercegovačke književnosti. Upravo je to po Spahiću ključna pretpostavka za razumijevanje (i) bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta, posebno ako se uzme u obzir da se kulturne tradicije bosanskohercegovačkih naroda nalaze u specifičnom odnosu obilježenom stalnim osciliranjem između bosanske integralnosti i nacionalnih posebnosti. U prilog tome, Spahić dalje naglašava kako ni u vremenima političkih zaoštavanja, praćenih kulturnim izolacionizmom, nije posve

ugašen duh zajedništva, niti su se u periodima naglašenije integrativnosti potirale posebnosti, iako su i jedna i druga tendencija u 20.stoljeću dovedene do najekstremnijih amplituda – kompozitna struktura uspjela je da izdrži.

Paradoks, ali i blagoslov opstojanja kako sastavnih partikulariteta i tako i integriteta bosanskohercegovačke književnosti u vremenima kriza, Spahić vidi u piscima oko kojih se na ovim prostorima (pretpostavljajući južnoslavensku interliterarnu zajednicu, op. Š. DŽ.) najčešće spori, najviše ih se svojata/odriče – Andrić, Selimović, A. B. Šimić, pisci kojima se ne može osporiti umjetnički kredibilitet a koji su i tokom ratnih godina bili neizostavne predikacije kritičko-akademske diskursa i u dominantno bošnjačkim, i u srpskim i hrvatskim sredinama, održavši se sve vrijeme, na svim stranama, u školskim programima kao i u akademskim silabusima. Spahić opstanak tih pisaca opisuje metaforički “preživljavanjem” (pretpostaviti je, i jednih i drugih i trećih), ističući da, bez obzira na motive i pozadinu tog preživljavanja, “dirljivo je prisjetiti se da su knjige ovih autora održavale u životu duh i biće Bosne i kod čitalaca pred čijim se očima događalo sistemsko zatiranje artefakata kulturno-historijskog naslijeđa naroda bez čije duhovne tradicije literatura spomenutih pisaca ne bi bila to što jeste” (str. 9).

U odnosu na mnoge termine i imenovanja ove književnosti, Spahić se odlučuje za sintagmu bosanskohercegovačka književnost jer ona obezbjeđuje širinu koja nadilazi nacionalne pa i državne okvire. Naime, srpska, hrvatska i bošnjačka nacionalna književnost (dakle i one unutar, i van BiH) ne poklapaju se s granicama nacionalnih država nego egzistiraju unutar kulturnih prostora koji se međusobno poklapaju i interferiraju. Slična situacija je u cjelokupnoj južnoslavenskoj interliterarnoj zajednici čije iscertavanje bi dalo sliku najpribližniju simbolu olimpijskih krugova. Pozivajući se na neke autoritete iz prošlosti poput Muhsina Rizvića, ali i na određene koncepte komparativnog proučavanja južnoslavenskih književnosti koje donosi Zvonko Kovač (Zagreb) i Tihomir Brajović (Beograd) te na razmišljanja o kulturnome prostoru Radovana Vučkovića i o koherenciji kulturnog prostora Ivana Lovrenovića, te posebno na promišljanja Enesa Durakovića, Spahić zaključuje da je književnost, jedan od važnih, zajedničkih kulturotvornih mehanizama ‘uposlenih’ i na horizontalnim (oratura) i na vertikalnim (literatura) areama bosanskohercegovačkog književno-kulturnog pejzaža.

Upravo zbog prethodno navedenih činjenica, ali i odbacivanjem formule *jedna književnost – jedan jezik*, što je pošlo za rukom Tihomiru Brajoviću koji južnoslavensku komparatistiku vidi kao asimetričnu mobilnu strukturu, sačinjenu od niza ulančanih elipsi, a što je na tragu ”agende decentralizirane, horizontalne ko-

mparativne koju je osamdesetih godina prošlog stoljeća zagovarao Slovak Dioniz Đurišin u nastojanju da adaptiranjem i inventivnim preoblikovanjem dominantnog komparativnog modela književnog istraživanja razbije kompleks inferiornosti tzv. malih, perifernih i diskontinuiranih književnosti” (str., 13), Spahić ideju preklopljenih elipsi, kao modela suegzistencije i interferencije južnoslavenskih nacionalnih književnosti, smatra nedostatnom (jer su južnoslavenske književnosti rijetko funkcionirale kao decentralizirani polifokalni sistemi, posebno uz objašnjenje kako bosanskohercegovačka književnost nije i ne bi mogla imati centre), a moguće rješenje vidi u *ideji kruga odnosno krugova koji se međusobno dodiruju i križaju*, uz naglašavanje da “[k]oncept kompozitne integralnosti, van svake sumnje, obezbjeđuje onu širinu u razumijevanju nacionalnih književnih identiteta koja ne suspendira već naprotiv afirmira mogućnost dvojne ili višestruke pripadnosti pisaca pojedinim književnostima” (Spahić, 18). Iz takvih stajališta proizlazi mogućnost (a kako je to još 1991. godine vidio i Radovan Vučković) da se novija književnost u Bosni i Hercegovini analizira i kao jedinstvena cjelina, bez obzira na nacionalne specifičnosti, ali da se kroz nju uočavaju i prožimanja kultura koje izrastaju u nešto novo. Zaključnim promišljanjima ovoga teorijskog uvoda, Spahić posebno apelira na književno-akademske zajednice našeg okruženja da prihvate ova polazišta, jer neprihvatanje bosanskohercegovačke književnosti vodi u (dodala bih nerješive) paradokse.

Detaljan teorijsko-esejistički uvod Spahić potkrepljuje kroz naredna poglavlja u knjizi interpretacijama odabranih djela ukazujući, zasnovom na strukturalističkim i poststrukturalističkim postavkama, kako bosanskohercegovačka književnost, unatoč mnogim osporavanjima i usporavanjima, prati tokove svjetske književne scene uklapajući se u istu, čineći njen, na početku spomenuti poseban (iako još nedovoljno afirmiran) fenomen. Imagološko (i)ščitava(nje) romana *Zmaj od Bosne* Eugena Tomića, ne da izlazi iz koncepta Spahićeve književnosti nego ukazuje na to kako je bosanskohercegovački kulturni identitet teško i gotovo nepotrebno zarobiti u administrativne i političke granice.

Ograničavanje i posebno nepriznavanje bosanskohercegovačke kompozitne integralnosti, njezine multikulturne zasnovanosti, ima za posljedicu često proizvoljne i netačne interpretacije ključnih djela bosanskohercegovačke književnosti. U knjizi interpretirana književna djela Meše Selimovića, Maka Dizdara, Abdulaha Sidrana, Hadžema Hajdarevića, Enesa Karića pa i, ne manje vrijednih, Samedina Kadića, Husejina Čišića, Refika Ličine i mnogih drugih, čvrsti su dokazi iste te integralnosti i posebnosti. Spahićevi uvidi u tom pogledu predstavljaju i mogući izlaz iz nesistematičnog i površnog gledanja na bosanskohercegovačku književnost, i što

je važnije dobre smjernice za buduće, potencijalne, književne historičare/kritičare/teoretičare koji se žele baviti složenim, specifičnim, i nadasve, posebnim fenomenom kao što je bosanskohercegovačka književnost.

Adresa autora

Authors' address

Šeherzada Džafić

Univerzitet u Bihaću

Pedagoški fakultet

seherzada.dzafic@unbi.ba

UDK 94(497.6 Tešanj) Husić A.

Stručni rad
Professional paper

Senaid Hadžić

VRIJEDNI PRILOZI PROUČAVANJU MIKROPOVIJESTI GRADA TEŠNJA

**(ALADIN HUSIĆ: *PRILOZI ZA HISTORIJU GRADA TEŠNJA*,
CENTAR ZA KULTURU I OBRAZOVANJE, TEŠANJ, 2017.)**

Knjigom *Prilozi za historiju grada Tešnja* Aladin Husić je stavio na uvid čitalačkoj javnosti ono što je ranije publicirao a odnosi se na grad Tešanj. Iako publikacija, kako autor ističe, nije nastajala planski nego je produkt sticaja okolnosti, ipak, nakon pročitane knjige može se uvidjeti da je autor planskim i detaljnim istraživanjem važnih historijskih tema vezanih za Tešanj i okolinu potvrdio značaj izučavanja mikrohistorije. Da je tako potvrđuje i osnova sadržaja publikacije koju čine dva teksta: *Tešanjski vakufi – s posebnim osvrtom na novčane vakufe i Tešanj u 16. stoljeću*. Ovome treba dodati i naslove: *Sidžili Tešanskog kadiluka (1740-1752)*; *Doprinos Adema Handžića bosanskohercegovačkoj osmanistici i historiografiji*; *O imamskoj službi u tvrđavama Bosanskog sandžaka u 15. I prvoj polovini 16. vijeka*. Autor je izborom tekstova objedinjenih u publikaciju, na osnovu zgusnuto datih podataka, bez i jedne suvišne fraze i bez onih činjenica koje nisu historijski relevantne, ponudio stručnoj ali i široj javnosti stotine strana o vrlo značajnim historijskim događajima, ljudima i pojavama historije Tešnja i Tešnjaka iz različitih perioda o kojima je prije njegovih istraživanja napisano samo po nekoliko redova, nekoliko strana ili doslovce ništa. Svi ranije objavljeni radovi Aladina Husića, uključujući i publikaciju koju prikazujemo, napisani su dopadljivim stilom, ali autor nijednom nije prešao granicu koja dijeli naučni rad od literarnog kazivanja. Štaviše, njegov način izražavanja približava se u izvjesnoj mjeri razgovornom stilu ljudi u vremenu koje odslikava, pa

i u tom aspektu čini dostupnijom mikrohistoriju Tešnja i Tešnjaka onima koji se bave historijom, ali i drugima koji žele da prošire svoja znanja.

Zahvaljujući ovoj knjizi u prilici smo da se upoznamo sa radom imamske službe u tvrđavama Bosanskog sandžaka u 15. i prvoj polovini 16. vijeka. Autor na 38 stranica donosi veoma interesantne podatke o imamima koji su tokom navedenog perioda, ali i kasnije, imali značajanu ulogu u bosanskohercegovačkom društvu, u duhovnom, posebno edukativnom smislu. Oni su svojim prisustvom i djelovanjem bili među prvima koji su direktno utjecali na proces prihvatanja islama, ali istovremeno i na različite načine podučavali sve one koji su prihvatili novu vjeru. Podnaslovima: *Uslovljenost broja poznatih imamskih službi u tvrđavama sandžaka; Prostor za obavljanje obreda posade; Tituliranje imama; Finansiranje imamske službe; Obaveze imama; Porijeklo imama; Odnos prema službi; Podaci o imamima timarnicima do 1540. godine*, autor je ukazao na jedno vrlo značajno polje daljeg rada na službi koja je vremenska konstanta u mnogim društveno-pravnim sistemima čak i u moderno doba.

Naslovom *Tešanj u 16. stoljeću (Od puste varoši do značajne kasabe)* dr. Husić se svrstao među one historičare-osmaniste koji su na osnovu najznačajnijih osmanskih izvora vakufnama, sidžila te popisnih deftera, pisali o gradovima u Bosni i Hercegovini i na taj način rekonstruisali urbani razvoj u navedenom vremenu. Kakav i koliki značaj imaju podaci doneseni u publikaciji pokazuju i činjenice koje govore da je u dosadašnjoj historiografiji Bosne i Hercegovine malo pažnje poklanjano izučavanju lokalne historije općenito, pa samim tim i Tešnja i okoline. I ti rijetki radovi posvećeni lokalnoj historiji nisu ujednačeni po kvalitetu (po korišćenju historijskih izvora i stepenu naučne obrade), što je u pravilu zavisilo od individualne sposobnosti historičara i njihovoga shvaćanja historijske nauke. Također je evidentno da nema historiografskih sinteza o Tešnju i njegovoj okolini. Veliki dio radova nije nastao na bazi istraživanja arhivske građe kao najznačajnijega historijskog izvora. Ako je korišćena arhivska građa, onda je ona malo ili nikako kombinirana sa drugim historijskim izvorima. Podaci doneseni u radu *Tešanj u 16. stoljeću* mogu biti dobra polazna osnova da se napravi novi istraživački pomak i dā doprinos sveobuhvatnijem valoriziranju grada Tešnja, grada koji je po svemu osebujan i spada u red nekoliko gradova koji i danas svojom urbanom fizionomijom nose neizbrisiv pečat vremena u kojemu su igrali aktivnu ulogu i prednjačili u mnogim segmentima života.

Slijedeći svoj prepoznatljivi pristup bosanskohercegovačkim temama iz perioda osmanskog vladavinom Husić i u ovoj knjizi događaje prati tematski i hronološki. S obzirom na činjenicu da su vakufi imali primarnu ulogu u nastanku i razvoju gradova

i da je njihovo istraživanje nezaobilazno kod pisanja lokalne historije, a da bi mnogi događaji iz prošlosti Tešnja bili jasniji, autor je posebno poglavlje posvetio *Tešanjskim vakufima (S posebnim osvrtom na novčane vakufe)*. U istraživanju je koristio obimnu izvornu građu koju je strpljivim radom sakupio u arhivima i na drugim mjestima, te je prikupljene podatke nadopunio stručnom/relevantnom literaturom, tako da je čitalac u prilici saznati brojna dešavanja koja su do sada bila prekrivena velom zaborava. Takva su: *Zadužbine nastale u 16. stoljeću (Džamija Selima I i njen vakuf; Mesdzid i vakuf Sufi Oruča; Džamija i vakuf Ferhad-bega)*, *Vakufi nastali u 17. stoljeću (Prva polovina 17. stoljeća; Struktura novčanih vakufa sredinom 17. stoljeća; Hadži Omerova džamija; Nesuhova ili Kapa džamija; Džamija spahije Mehmeda; Džamija šejha Hasana-efendije; Vakuf džamije Ishak-bega, sina Ali-begova; Vakuf umrlog Mehmed-efendije za sahat-kulu)*, *Vakufi nastali u 18. stoljeću (Džamija hadži Alije, sina Hasanova; Defterdarova džamija; Guvanjska (Harman) ili Sejjid-Sulejmanova džamija; Žene vakifi u Tešnju; Musalla; Mektebi*. Novim podacima koje donosi u ovom poglavlju autor je upotpunio dosadašnje rezultate historiografije o vakufima u Tešnju.

Osim naprijed navedenih naslova u knjizi možemo naći pouzdane podatke koji se odnose na *Sidžil Tešanskog kadiluka iz 1740-1752. godine*, zatim podatke o značaju i doprinosu Adema Handžića bosanskohercegovačkoj osmanistici i historiografiji. Na kraju knjige je *Popis skraćenica* i *Pogovor* Behije Zlatar.

Na osnovu naprijed naznačenog može se konstatirati da knjiga *Prilozi za historiju Tešnja* autora Aladina Husića predstavlja izuzetan znanstveni doprinos u daljem izučavanju prošlosti navedenoga perioda. Posebno je potrebno istaći činjenicu da su u knjizi, pored brojnih novih dragocjenih podataka osmanske/orijentalne provenijencije, otvorena neka pitanja kojima se dosadašnja bosanskohercegovačka, pa i historiografija susjednih država nije bavila. Riječ je o pitanju imamske službe u 15. i 16. stoljeću. Time je ukazano na jedno vrlo značajno istraživačko polje daljeg rada na službi koja je vremenska konstanta u svim društveno-pravnim sistemima uključujući i moderno doba. Cijela knjiga pisana je jasnim i preglednim stilom i jezikom uz punu znanstvenu akribiju koju je autor i ovoga puta pokazao. Sigurno da će ovo djelo, kao i prethodni radovi Aladina Husića¹ biti nezaobilazni u upoznavanju historije Bosne i Hercegovine osmanskog perioda, posebno na lokalnom nivou.

Posebno je značajno što su svi radovi napisani na osnovi velikoga broja historijskih izvora prvoga reda orijentalne/osmanske provenijencije, osobito deftera.

¹ Bosanske vakufname, Sarajevo 2013; Hadž iz Bosne za vrijeme osmanske vladavine, Sarajevo 2014; Orijentalni institut 1950-2015, monografija, Sarajevo 2015.

Njegova priča o minulim događajima u tešanjском kraju je uvjerljiva, čitalac dobija utisak da se vratio u to doba, da prisustvuje događajima, a sve je objašnjeno riječima savremenog istraživača. I na kraju, poslije pročitane knjige Aladina Husića čitalac će lakše čitati ljetopise, memoare ili dnevnikе iz vremena osmanske vladavine Bosnom i Hercegovinom a koji se odnose na lokalnu historiju, posebno Tešnja i Tešnjaka. Knjiga može biti dobra osnova za dodatna istraživanja kada je u pitanju Tešanj, grad biser i grad simbol jednog vremena u arhitektonskom, urbanom, duhovnom i svakom drugom pogledu.

Na koncu treba kazati da knjiga Aladina Husića ima svoju stručnu, naučnu i praktičnu vrijednost te je iz tih razloga treba srdačno preporučiti kao štivo za upoznavanje jednog značajnog perioda iz lokalne historije Tešnja, zatim ljubiteljima pisane riječi i provjerenih činjenica, ali i onima koji žele da prošire svoja dosadašnja znanja. Vjerujemo da sadržaj ove knjige može da izdrži naučnu i stručnu kritiku, te da bi ista trebala naći svoje mjesto u svakoj biblioteci, bilo privatnoj, narodnoj ili školskoj, kao i kod šireg kruga čitalaca.

Adresa autora

Authors' address

Senaid Hadžić

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

senaid.hadzic@untz.ba

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;

1. stranica: naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redoslijed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

chs

društvene i humanističke studije

ISSN 2490-3604

